

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXVI

Sa. 247

Aralık 2002

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

2003

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	<u>Sayfa</u>
YİĞİT, TURGUT: Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban	765
GÜNDÜZ, SERHAN: M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri (98 çizim ile birlikte)	789
BARAN, A. KADİR: Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti (17 resim, 3 harita ile birlikte)	819
KESİK, MUHARREM: Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)	839
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu (1 harita ile birlikte)	849
GÖLEN, ZAFER: 1849-1851 Bosna Hersek İsyanı (5 belge ile birlikte)	905
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Wounded Turks and the Fall of Damascus, 1 October 1918.....	931
HATİPOĞLU, SÜLEYMAN: Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)	943
ÇOLAK, MUSTAFA: Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği- (3 belge ile birlikte)	967

Kitap Tanıtımlar:

AKA, İSMAİL: <i>Esnâdî ez revâbit-ı İnan bâ-mıntuka-i Kafkas (İnan'ın Kafkasya Bölgesi ile İlişkilerine Dâir Belgeler)</i>	985
AKA, İSMAİL: <i>Esnâdî ez revâbit-ı İnan bâ-menâtki ez Asya-yi Merkezî (İnan'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dâir Belgeler)</i>	991
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>John Monfasani: Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other emigrés</i>	1001
DEMİRKENT, İŞİN: <i>Alexis G.C. Savvides: Enkylopaïdiko Prosopographiko Leksiko Byzantinis Historias kai Poliúsmou</i>	1003
FEİGL, İNANÇ: <i>Udo Steinbach: Geschichte Der Türkei [Türkiye Tarihi]</i>	1005
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Ali Akyıldız: Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri "Ottoman Securities"</i>	1007
ZAJAC, GRAŻYNA: <i>Jerzy S. Latka: Odaliski, poturczency i uchodzcy. Z dziejow Polakow w Turcji</i>	1011
DÖNMEZ, ŞEVKET: <i>Aynur Özfırat: Doğu Anadolu Yayla Kültürleri</i>	1017
İngilizce Özetler	1021

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Oktay BELLİ
Prof. Dr. Ali M. DİNÇOL
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Bayram KODAMAN
Prof. Dr. Ömer KÜRKCÜOĞLU
Doç. Dr. Akşin SOMEL
Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.org.tr>
e-posta: yusuf@ttk.org.tr
e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

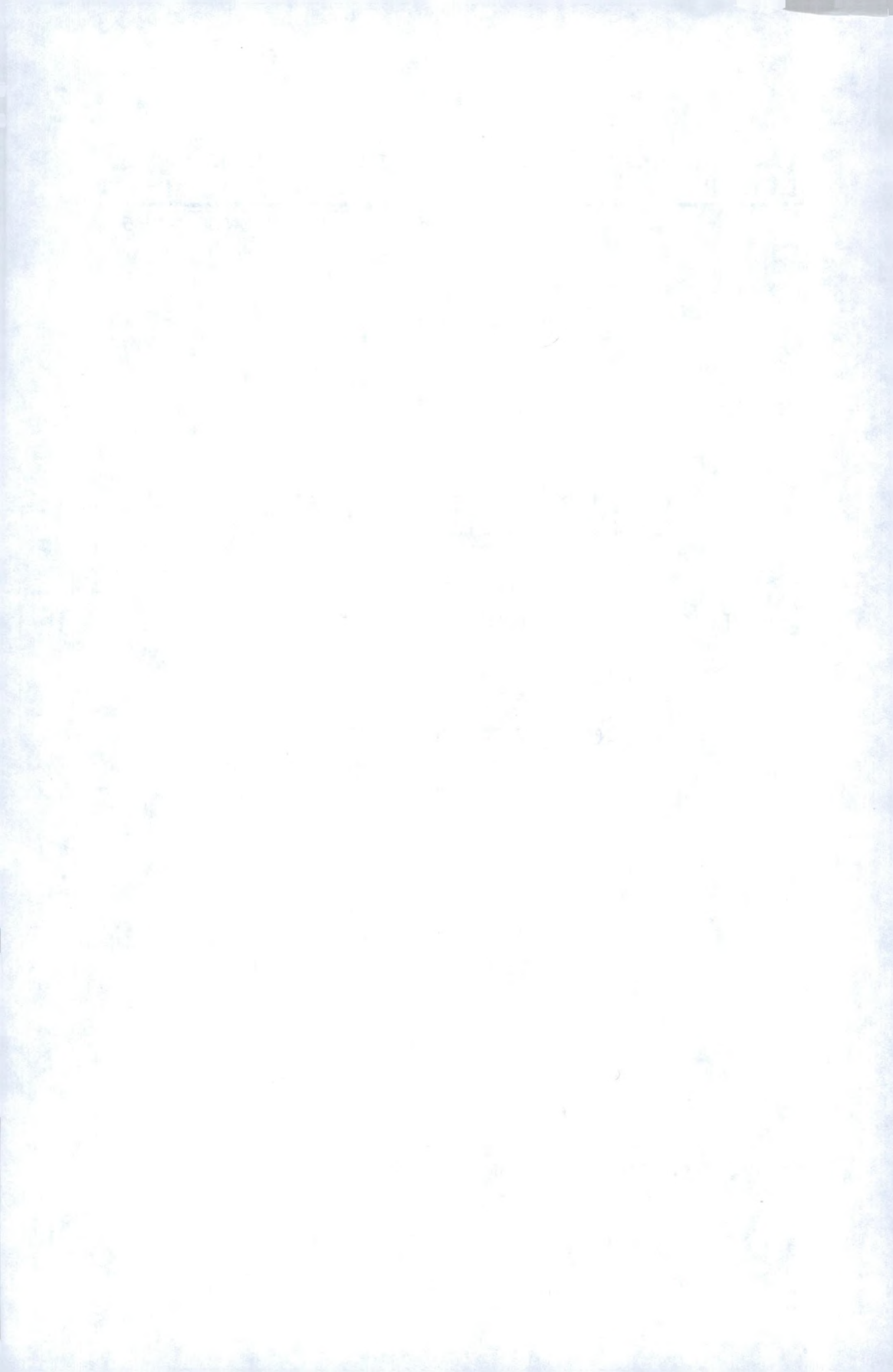
Cilt: LXVI - Volume: LXVI

Sayı: 245-247 - No.: 245-247

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

AKDENİZ, ENGIN: Büyük Menderes Havzasında Prehistorik Yerleşim Dokusu (1 harita, 1 grafik ile birlikte)	1
ALTAN, EBRU: Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu	87
ASLAN, BETÜL: Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul'daki Yankıları	95
AYDIN, AYŞE: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bir Kiliseye Ait Mimari Parçalar (4 resim, 6 çizim ile birlikte)	49
BARAN, A. KADİR: Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti (17 resim, 3 harita ile birlikte)	819
ÇOLAK, MUSTAFA: Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği- (3 belge ile birlikte)	967
DURU, REFIK: Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu (53 levha ile birlikte)	549
FERRARİ, NICOLE-KANÇAL: Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payıtahtu Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi (16 resim, 1 plan ile birlikte) ..	371
GÖLEN, ZAFER: 1849-1851 Bosna Hersek İsyanı (5 belge ile birlikte)	905
GÜÇLÜ, YÜCEL: Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey	531
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Wounded Turks and the Fall of Damascus, 1 October 1918	931
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turkey's Relations with Germany from the Conclusion of the Montreux Straits Convention up to the Outbreak of the Second World War	123
GÜL, MUAMMER: Mısır Memlûkları'nda Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs	363
GÜNDÜZ, SERHAN: M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri (98 çizim ile birlikte)	789
GÜRLER, BİNNUR: Metropolis'ten Bir Hydria (1 resim, 1 çizim ile birlikte)	357
HATİPOĞLU, SÜLEYMAN: Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921)	943
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu (1 harita ile birlikte)	849
KARAMAN, DENİZ: XVI. Yüzyılda Ayaş Kazası -İktisâdi Tahlil Denemesi-	421
KESİK, MUHARREM: Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)	839
MUSA, İSMAYIL: Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri	517
OCAK, AHMET YAŞAR: Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar)	503
ÖZFIRAT, AYNUR: Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları (24 resim ile birlikte)	343
ÖZFIRAT, AYNUR: Van-Urmiye Kültürüne (M.Ö. II. Binyıl) Ait Ayakkabı Biçimli Kaplar (3 resim, 1 çizim ile birlikte)	35
POLAT, M. SAİD: Türkiye'de İlk <i>Beglik</i> ler ve <i>Kabilevi Siyasî Birlik</i> lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)	61
YĞİT, TURGUT: Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban	765

Kitap Tanıtımları:

AKA, İSMAİL: <i>Esnâdi ez revâbit-ı İnan bâ-menâuki ez Asya-yi Merkezi (İnan'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dâir Belgeler)</i>	991
AKA, İSMAİL: <i>Esnâdi ez revâbit-ı İnan bâ-mıntuka-i Kafkas (İnan'ın Kafkasya Bölgesi ile İlişkilerine Dâir Belgeler)</i>	985
ARSLANTAŞ, NUH: Richard J. Evans: <i>Tarihin Savunusu</i>	175
DEMİRKENT, İŞİN: Alexis G.C. Savvides: <i>Enkylopaidiko Prosopographiko Leksiko Byzantinis Historias kai Politismou</i>	1003
DÖNMEZ, ŞEVKET: Aynur Öz fı rat : <i>Doğu Anadolu Yayla Kültürleri</i>	1017
DÖNMEZ, ŞEVKET: Kemalettin Koroğlu: <i>Üçtepe I</i>	165
FEİGL, İNANÇ: Artem Ohandjanian: <i>Armenien. Der verschwiegene Völkermord</i> ..	595
FEİGL, İNANÇ: Udo Steinbach: <i>Geschichte Der Türkei [Türkiye Tarihi]</i>	1005
GÖYÜNÇ, NEJAT: Howard Crane: <i>The Garden of the Mosques</i>	187
GÖYÜNÇ, NEJAT: Tobias Heinzelmänn: <i>Die Balkankriese in der osmanischen Karikatur. Die Satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem, 1908-1914</i>	603
İLGÜREL, MÜCTEBA: Ali Akyıldız: <i>Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri "Ottoman Securities"</i>	1007
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Anonim Osmanlı Tarihi</i>	191
KAHYA, ESİN: Selçuk Akşin Somel: <i>The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire</i>	613
KORTEK, S. HALUK: Peter Jackson: <i>The Delhi Sultanate A Political and Military History</i>	169
KURAN, ERCÜMENT: Frederic Hitzel: <i>L'Empire Ottoman, XVe-XVIIIe siècles</i> ...	615
ÖZTÜRK, MUSTAFA: Şerafettin Turan: <i>İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği</i>	607
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: John Monfasani: <i>Byzantine scholars in Renaissance İtaly: Cardinal Bessarion and other emigrés</i>	1001
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Kate Fleet: <i>European and Islamic trade in the early Ottoman State</i>	601
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>Studies on Turkish-Jewish history: political and social relations, literature and linguistics</i>	163
YÜKSEL, HASAN: Ömer Demirel: <i>Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek</i>	181
ZAJAC, GRAŻYNA: Jerzy S. Latka: <i>Odaliski, poturczeny i uchodzczy. Z dziejow Polakow w Turcji</i>	1011

Nekroloji:

İŞİK, CENGİZ: Prof. Dr. Baki Ögün (1922-2001) (1 resim ile birlikte)	193
2001 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	207
2002 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	617
İngilizce Özetler	337
İngilizce Özetler	757
İngilizce Özetler	1021

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
AKDENİZ, ENGİN: The Fabric of a Prehistoric Settlement in the Büyük Menderes River Basin (with one carte and one graphic)	1
ALTAN, EBRU: The Founding of the Orders of Knights Templars and Knights Hospitallers	87
ASLAN, BETÜL: Reaction in İstanbul to the Abolition of the Sultanate	95
AYDIN, AYŞE: Architectural Fragments of an Ecclesiastical Structure in the Museum of Anatolian Civilizations (Ankara) (with 4 illustrations and 6 figures)	49
BARAN, A. KADİR: Pompeiopolis in Paphlagonia (with 17 illustrations and 3 maps)	819
ÇOLAK, MUSTAFA: Critique of Sources and Misrepresentation of Documents Regarding the Deportation -The Johannes Lepsius Example- (with 3 documents)	967
DURU, REFİK: Preliminary Report for the Years 2000 and 2001 on the Excavations at Bademağacı (with 53 plates)	549
FERRARİ, NICOLE-KANÇAL: A Royal Mosque and Cemetery: the Hansaray Graveyard in Bahçeşaray, the Capital of the Crimean Khanate (with 16 illustrations, 1 plan)	371
GÖLEN, ZAFER: The Bosnian Revolt of 1849-1851 (with 5 documents)	905
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Nyon Conference of 1937 on Checking Acts of Piracy in the Mediterranean and Turkey	531
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Wounded Turks and the Fall of Damascus, 1 October 1918	931
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turkey's Relations with Germany from the Conclusion of the Montreux Straits Convention up to the Outbreak of the Second World War	123
GÜL, MUAMMER: <i>Battallık</i> , a System of Exile among the Egyptian Mamluks, and Jerusalem	363
GÜNDÜZ, SERHAN: Characteristics and Manufacturing Techniques of Wheels in the Kingdoms of Asia Minor in the First Half of the First Millennium B.C. (with 98 figures)	789
GÜRLER, BİNNUR: A Hydria from Metropolis (with 1 illustration, 1 drawing)	357
HATİPOĞLU, SÜLEYMAN: French-Armenian Collaboration in Çukurova (1918-1921)	943
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: The birth of the ottoman medresse tradition (with a map)	849
KARAMAN, DENİZ: An Economic Analysis of the <i>kâzâ</i> of Ayaş in the 16 th Century	421
KESİK, MUHARREM: The Seljuk Sultan Kılıç Arslan II's İstanbul Visit and The Turks' First Attempt to Fly	839
MUSA, İSMAYİL: The 1921 Moscow-Kars Treaty as Reflected in Azerbaijani and Russian Records and the Issue of Territorial Integrity in Northern Azerbaijan	517
OCAK, AHMET YAŞAR: Ottoman-Safavid Relations (16 th -17 th cc) in the Light of Both Ottoman Sources and Modern Turkish Historiography	503
ÖZFIRAT, AYNUR: 2nd-Millennium B.C.E. Tumuli in Yüksek Yaylası in Eastern Anatolia (with 24 illustrations)	343
ÖZFIRAT, AYNUR: Shoe-shaped Vessels Produced by the Van-Urmiye Culture (2 nd Millenium B.C.) (with 3 illustrations and one figure)	35
POLAT, M. SAİD: The Emergence of the Early Principalities and Tribal Confederations in Anatolia (1071-1175)	61
YİĞİT, TURGUT: Herdsmen in the Hittite Cuneiform Texts	765

Book Reviews:

AKA, İSMAİL: <i>Esnâdi ez revâbit-ı İnan bâ-menâtki ez Asya-yi Merkezi</i>	991
AKA, İSMAİL: <i>Esnâdi ez revâbit-ı İnan bâ-mıntuka-i Kafkas</i>	985
ARSLANTAŞ, NUH: Richard J. Evans: <i>Tarihin Savunusu</i>	175
DEMİRKENT, İŞİN: Alexis G.C. Savvides: <i>Enkylopaidiko Prosopographiko Leksiko Byzantinis Historias kai Politismou</i>	1003
DÖNMEZ, ŞEVKET: Aynur Özfırat: <i>Doğu Anadolu Yayla Kültürleri</i>	1017
DÖNMEZ, ŞEVKET: Kemalettin Köroğlu: <i>Üçtepe I</i>	165
FEIGL, İNANÇ: Artem Ohandjanian: <i>Armenien. Der verschwiegene Völkermord</i>	595
FEIGL, İNANÇ: Udo Steinbach: <i>Geschichte Der Türkei</i>	1005
GÖYÜNÇ, NEJAT: Howard Crane: <i>The Garden of the Mosques</i>	187
GÖYÜNÇ, NEJAT: Tobias Heinzelmann: <i>Die Balkankrise in der osmanischen Karikatur. Die Satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem, 1908-1914</i>	603
İLGÜREL, MÜCTEBA: Ali Akyıldız: <i>Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri "Ottoman Securities"</i>	1007
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Anonim Osmanlı Tarihi</i>	191
KAHYA, ESİN: Selçuk Akşin Somel: <i>The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire</i>	613
KORTEK, S. HALUK: Peter Jackson: <i>The Delhi Sultanate A Political and Military History</i>	169
KURAN, ERCÜMENT: Frederic Hitzel: <i>L'Empire Ottóman, XVe-XVIIIe siècles</i>	615
ÖZTÜRK, MUSTAFA: Şerafettin Turan: <i>İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği</i>	607
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: John Monfasani: <i>Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other emigrés</i>	1001
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Kate Fleet: <i>European and Islamic trade in the early Ottoman State</i>	601
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: <i>Studies on Turkish-Jewish history: political and social relations, literature and linguistics</i>	163
YÜKSEL, HASAN: Ömer Demirel: <i>Sivas Şehir Hayaunda Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek</i>	181
ZAJAC, GRAŻYNA: Jerzy S. Latka: <i>Odaliski, poturczeny i uchodzczy. Z dziejow Polakow w Turcji</i>	1011
Necrology:	
IŞIK, CENGİZ: Prof. Dr. Baki Ögün (1922-2001) (with one illustration)	193
The books and periodicals our library received during the second half of 2001	207
The books and periodicals our library received during the first half of 2002	617
Abstracts	337
Abstracts	757
Abstracts	1021

BELLETEN

Cilt: LXVI

Aralık 2002

Sayı: 247

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI BELGELERE GÖRE ÇOBAN

TURGUT YİĞİT*

M.Ö. II. binyılda Anadolu'da çok önemli bir siyasal güç olarak ortaya çıkan Hititler, bu dönem dünyasının en çok dikkati çeken kültürlerinden birini de ortaya koymuşlardır. Hitit Devleti'nin ilk kez ortaya çıktığı yer, Hitit kültürünün izlerine bugün en yoğun olarak rastlanan bölge olan Kızılırmak'ın çizdiği geniş kavsın içinde kalan topraklardır. Bu merkez alandan hareketle Hititler, Anadolu'nun her yönünde siyasal ve askeri faaliyetlere girişmişler, devletin sınırlarını bu yönlerde genişletmişlerdir. M.Ö. XII. yüzyıl başlarındaki Hitit Devleti'nin yıkılışına dek Anadolu'nun pek çok yerinde ve ondan sonra biraz daha değişik kimliklerle Anadolu'nun güneyi ve güneydoğusunda Hititler'in izlerini takip edebilmekteyiz.

Avcılık ve toplayıcılık ekonomisinden sonra ilk üreticilik evresini temsil eden neolitik çağdan itibaren Anadolu'da tüm tarih boyunca geçim kaynağının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmuştur. Arkeolojik kazıların sonuçları ile Anadolu topraklarında tarımın ve hayvancılığın gelişimi izlenebilmektedir. Yazının bu topraklarda kullanılmaya başlanması ile birlikte de yine geçim kaynağının temelini oluşturan tarım ve hayvancılığın Anadolu kültüründeki yerini yazılı kaynaklar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz.

Hititçe çivi yazılı belgelerde, insanların çeşitli ürünlerinden ve gücünden faydalandıkları evcil hayvanların isimleri geçer: "UDU=koyun", "GU₄=sığır", "MÁŠ, UZ₆=keçi", "ŠAH=döviz", "ANŠE=eşek", "ANŠE.GİR.NUN.NA= katur", "ANŠE.KUR.RA=at", "UR, UR.GI₇=köpek"¹. Bu

* A.Ü. DTCF, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Boğazköy metinlerinde geçen hayvan isimleri için bak. H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara 1965.

hayvanların farklı türleriyle ve cinsleriyle ilgili olarak metinlerde sayısız kayıt vardır. Hayvancılığın Hitit ekonomisinde önemli yer tutması dolayısıyla hayvanların Hititçe belgelerde epeyce anıldığına şahit oluruz. Ancak sadece ekonomik değerleri dolayısıyla değil, tanrıya sunulan kurban hayvanları olmalarından dolayı dinsel içerikli belgelerde ve bayram törenlerini konu alan belgelerde de çok sık hayvan isimleri yer alır.

Tüm Anadolu topluluklarının yaşantısında olduğu gibi hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu Hititler'den bize ulaşan çivi yazılı belgelerde, hayvanları sevk ve idare eden, hayvanların bakımından beslenmesine ve onlardan elde edilen ürünlerin ortaya konmasına dek hayvancılıkla ilgili işleri yürüten çobanlarla ilgili kayıtlara rastlanmaktadır. Hitit ekonomisinde tarımdan sonra en önemli yeri hayvancılık işgal etmesine rağmen, çobanlıkla ilgili kayıtlar Hititçe çivi yazılı belgelerde sınırlı saydadır. Mevcut kayıtların hepsinden de Hitit kültüründe çoban ve çobanlık üzerine bilgiler edinmek mümkün değildir. Hititçe çivi yazılı belgelerde çobanlıkla ilgili sözcük ve terimler hep sumerogram değerleri ile yer alırken, Hititçe olmak üzere çoban karşılığı sözcük bir kez tespit edilebilmektedir². Çobanlıkla ilgili sözcük ve terimlere kanunlardan fermanlara, antlaşmalardan dinsel içerikli metinlere dek farklı içerikli belgelerde rastlanıyorken, aşağıda ele alacağımız üzere çobanlık Hitit kültüründe farklı ortamlarda karşımıza çıkmaktadır.

L^ÜSIPA.UDU ve L^ÜSIPA.GU₄'nun geçtiği metinler incelendiğinde, bu unvanları taşıyan kişilerin doğrudan doğruya bu sumerogramların sahip olduğu anlamla ilgili işler, yani çobanlık ya da değişik ortamlarda bununla bağlantılı işler yaptıkları anlaşılmaktadır. Koyun çobanı ve sığır çobanı anla-

² Hititçe çivi yazılı belgelerde tespit edilebilen çoban karşılığı sözcük "weštara" dir . Bunun yanı sıra, ilerleyen satırlarda bazılarının üzerinde duracağımız çobanlıkla ilgili sumerogram değerleri ile metinlerde yer alan sözcük ve terimler topluca şöyledir: "L^ÜSIPA=çoban", "L^ÜSIPA.UDU=koyun çobanı", "L^ÜSIPA.GU₄=sığır çobanı", "L^ÜSIPA.ANŞE.KUR.RA=at çobanı", "L^ÜMÁŞ.GAL=keçi çobanı", "L^ÜŞAH, L^ÜSIPA.ŞAH=domuz çobanı", "UGULA L^Ü.MES^SSIPA=çobanların başı", "GAL L^Ü.MES^SSIPA= çobanların büyüğü", "L^ÜNA.KAD=çoban", "UGULA L^Ü.MES^SNA.KAD=çobanların başı", "GAL NA.KAD=çobanların büyüğü" . Ayrıca "L^Ü.MES^SŞE.KIN.KUD" da hayvanlarla ilgilendikleri tespit edilen "hasat işçileri"dir. "L^Ülapanalli" de Luwice "çoban" anlamındadır. Bunlar için bak. F.P.Daddi, *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, Roma 1982. Bu eserde KBo I-XXVI, KUB I-L ve ABoT'deki söz konusu sözcük ve terimlerin geçtiği metin yerleri verilmektedir. Daha sonra yayınlamış olan metinlerde de bu terim ve sözcüklerin geçtikleri yerler gözden geçirilmiş ve Hititler'de çobanlık konusunda bilgi elde edilebilenlere çalışmamızda değinilmiştir. Ayrıca Hitit kültüründe çobanlık için bak. G.Beckman, "Herding and Herdsmen in Hittite Culture," *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, Fs. für H.Otten, Wiesbaden 1988, s.33 vd.

mındaki bu terimler ferman, antlaşma, mektup, talimatname gibi çok farklı metin türlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Tiliuralılar'la yapılan bir antlaşmada sığır çobanları ve koyun çobanları geçer³. Hitit kralı III.Hattuşili zamanına ait olup sınır şehri Tiliura'nın⁴ Kaşkalar'la olan ilişkilerinin kontrol altına alınmasının amaçlandığı bu antlaşmada "sığır çobanları, koyun çobanları ve çiftçiler" in Kaşka halkıyla birlikte hareket etmeleri engellenmek istenmektedir⁵. Aksi tutumda, yani Kaşkalar'la kim anlaşırsa tutuklanacaktır. Metinde bu ifadelerden hemen önceki satırlarda da Kaşka'dan alınan kölelerin şehre sokulmayacağı, eğer sokulursa suç işlenmiş olunacağı belirtilmektedir. Metnin tamamına bakıldığında da yine Tiliura halkının Kaşkalar'la olan ilişkilerine getirilen kısıtlamalara ve yasaklamalara tanık oluruz. Kaşkalar'ın Orta Karadeniz bölgesinde buldukları⁶ dikkate alınırca, Kaşkalar'la sınır şehri olduğu bilinen Tiliura'nın Hitit merkez alanının kuzeydoğusunda olduğu kabul edilmelidir. Sığır çobanları, koyun çobanları ve çiftçiler burada sözcüklerin anlamına uygun olarak kırsal kesimde yaşayan, iş gören gruplar olmalıdır. Şüphesiz bunlardan Kaşkalar'a yakın yaşayanlar (ki bu bölge Kaşka bölgesidir) bir şekilde onlarla ilişkide bulunuyor, belki alışveriş yapıyor veya karşılıklı çıkarları doğrultusunda birlikte hareket ediyorlardı. Nitekim aşağıda ele alacağımız bir metinde koyun çobanlarının Kaşkalar'a yardım ettiklerini (askeri yardım) göreceğiz. Bir sınır şehriyle olan söz konusu antlaşma ile bu durum kesinlikle önlenmek istenmektedir. Kaşkalar'ın yarı göçebe bir yaşam tarzı sürmeleri dolayısıyla hayvancılığın onların da geçimlerinde önemli bir yer işgal ettiği, Kaşka toplumunda çobanlığın önemli bir yeri olduğu da düşünülebilir. Söz konusu sığır çobanları, koyun çobanları ve çiftçiler kırsal kesimde yaşıyor ve Tiliura şehrine idari, ekonomik vs. açılardan bağlı; belki de doğrudan burada oturuyor ve bu şehrin otoritesi altında bulunuyor olmalıydılar.

Kaşkalar'la bir antlaşma metninde sığır çobanı ve koyun çobanı yine asıl anlamlarıyla uyumlu olarak geçerler⁷. Burada bu sözcükler , çobanın yaptığı

³ KUB XXI 29 III 44.

⁴ Tiliura şehri için bak. G.F. del Monte- J. Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, RGTC 6, Wiesbaden 1978, s.421 vd.

⁵ KUB XXI 29 III 44-48. Bu metnin ilgili satırları için bak. J.Garstang-O.R.Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, s.120; E.von Schuler, *Die Kaskaer.Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965, s.147.

⁶ A.M.Dinçol-J.Yakar, "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında," *Belleten* 38/152(1974), s.564.

⁷ KUB XXVI 19 Vs.II 22,24,36. Metnin ilgili yerleri için bak. Von Schuler, *Die Kaskaer*, s.131.

asıl iş olan olatmak fiili⁸ ile birlikte geçerler. Öyle anlaşılıyor ki bu antlaşma ile yapılan düzenlemeler arasında sığır ve koyun çobanları, bunların hayvan olatmaları, onlara olan saldırılar, tazminat vs. yer almaktadır.

II.Murşili tarafından yazdırılmış olan Şuppiluliuma'nın icraatının anlatıldığı bir başka metinde, onun Kaşkalar üzerine olan seferine değinilen yerde "koyun çobanları=LÜ.MEŞSIPA.UDU-ia" geçmektedir⁹. Metnin ilgili kısmı şöyledir¹⁰:

"Babam tekrar Şamuha'dan hareket etti. Düşmanların tümü düşman tarafından yakılıp yıkılmış ülkedeydi. .... ve koyun çobanları yardıma geldi. Babam onlara bir tuzak kurdu ve Kaşkalar'ı vurdu. Yardıma gelmiş olanları da vurdu; öyle ki Kaşkalkı askerler ve yardımcı askerler yığınla öldüler. Fakat onun aldığı tutsak sayısızdı".

Bu metinde konu Şuppiluliuma'nın Şamuha şehrinden hareketle Hitit ülkesinin kuzeydoğusunda yaptığı seferlerdir. Kralın asıl hedefi "Hayaşalı düşman"dır¹¹. Ancak sefer sırasında Hayaşalılar'la değil, "Kaşkalkı düşman"la karşılaşmıştır¹². Onlarla savaşmış, çok sayıda düşman öldürülmüş ve bir kısmı esir alınmıştır¹³. Yukarıda verdiğimiz pasaj ise bundan sonrasını anlatır. Şuppiluliuma yeniden Şamuha'dan hareket etmiş, yine Kaşkalar'la savaşmış¹⁴, ancak bu defa yardıma koyun çobanları ve metinde okunamayan kısımda bulunan bir grup daha, büyük ihtimalle sığır çobanları, gelmişlerdir. Metinde daha sonra "Kaşkalkı askerler" (ÉRIN^{MEŞ} Ka-aş-ka-aş) ve "yardımcı askerler" (ÉRIN^{MEŞ} N[A-RA-RJ]) ifadelerinin yer alması ilginçtir. Burada geçen yardımcı askerler, belgede ilgili satırlar dikkate alındığında üç satır önce geçen yukarıda bahsettiğimiz koyun çobanları ve adı okunamayan diğer grup olmalıdır. Sadece söz konusu ifadelere bakarak koyun çobanlarının düzenli bir askeri kuvvet niteliğinde burada anılmış olduğunu söyleyeme-

⁸ weşiyaş "otlatmak". Bak. J.Friedrich, *Hethiisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952, s.253.

⁹ KUB XIX 11 I 14.

¹⁰ KUB XIX 11 I 11-18. Metnin ilgili satırları için bak. H.G.Güterbock, "The deeds of Suppiluliuma as told by his Son Mursili II," *JCS* 10/2(1956), s.63.

¹¹ KBo XIX 11 I 3.

¹² KBo XIX 11 I 6.

¹³ KBo XIX 11 I 7-10.

¹⁴ Kaşkalarla savaşılan Kaşkalar'ın yakıp yıktıkları metinde adı verilmeyen yer, Şamuha'dan hareketle ulaşıldığına göre Şamuha'nın da içinde bulunduğu Yukarı Ülke'de bir yer olmalıdır. Von Schuler, *Die Kaskaer*, s.10'da aynı görüşü öne sürer.

yiz¹⁵. Herhalde kastedilen doğrudan asker olmamakla beraber kırsal alanda yaşayan ve kendi işiyle meşgul olan bazı grupların Kaşkalar'la olan mücadelede taraf olmak durumunda kalmış olmalarıdır. Kırsal alanda yaşayanların kendi güvenlikleri açısından bu bölgede çok etkili olan Kaşkalar'dan yana tavır almaları beklenebilir. Belki de sözü geçen koyun çobanları ve adı okunamayan diğer grup, Kaşkalar'la aynı etnik kökenlidir. Yani Kaşkaları savaşçıların haricinde onlara yardıma gelen Kaşkaları ya da onlarla birlikte hareket eden başka gruplar olabilir. Şu da gözden uzak tutulmamalıdır ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip olan ve hayvancılığın, dolayısıyla çobanlığın günlük yaşamlarında önemli bir yer tutuyor olması gereken Kaşkalar, Hititçe çivi yazılı belgelerde savaşçı özellikleriyle ortaya çıkmaktadırlar.

Başkentten dışındaki bir üst düzey görevliden krala gönderilen mektupta¹⁶ yine koyun çobanları ve sığır çobanları kırsal alandaki asıl işlevleriyle yer alırlar. Mektupta üst düzey görevlinin düşmanın kendi bölgesine sızdığından bahsettiği anlaşılıyor. Koyun çobanları ve sığır çobanlarının yalnız bırakılmamasından söz edilmesi¹⁷, bunların düşmanın varlığı dolayısıyla serbest bırakılmadıklarını akla getirmektedir. Aksi halde hayvanlar düşmanın eline geçebilirdi.

Bir HAZANNU talimatı metninde¹⁸ geçen sığır çobanı ve koyun çobanı sıfatları ile anılanlar, ilerleyen satırlarda bahsedeceğimiz gibi benzer sıfatları taşıdıkları halde doğrudan çobanlık yapmayanların aksine, yine çoban sözcüğünün asıl anlamında, yani çobanlık yapan kişilerle ilgili olmalıdır¹⁹. Ancak bu konuda kesin bir şey söylenemez. Zira kırık olması dolayısıyla metin eksik olduğu için tam bir anlam çıkarmak zordur. Şehir kapılarında alınması gereken tedbirlerle ilgili olan söz konusu metin²⁰ her ne kadar açıkça bir şey-

¹⁵ Ancak burada ileride üzerinde duracağımız, asıl anlamı "çobanların büyüğü" olan GAL-NAKAD unvanını taşıyan üst düzey askeri görevlilerin Hititçe metinlerde geçtiği, her ne kadar doğrudan bağlantı kurmak mümkün değilse de haurlanmalıdır.

¹⁶ ABoT 60. Bu metin için bak. E.Laroche, "Lettre d'un prefet au roi hittite," *RHA* 67(1960), s.8 vd. Orta Hitit dönemine tarihlenen bu mektubu gönderen, krala karşı sorumlu olan bir üst düzey taşra yöneticisi olmalıdır.

¹⁷ ABoT 60 Vs 12.

¹⁸ KUB XXXI 112. Bu metin için bak. F.P.Daddi, "Il HAZAN(N)U nei testi di Hattusa," *Or.An.* 14(1975), s.106 vd.

¹⁹ KUB XXXI 112 10.

²⁰ Beckman, *Fs. Otten*, s.41 ve dn.59.

ler anlatmaktan uzak olsa da kırsal alanda işini yapmakta olan çobanın kentle de olan ilgisini göstermesi açısından göz önünde tutulabilir.

Yine bir mahkeme tutanağında, adı da verilen bir sığır çobanından bahsedilir²¹. Adı geçen "Huhhu"²² tutanağa konu olan davada olayla ilgili olarak yer alan sıradan bir sığır çobanıdır. Mahkeme konusu da zaten sığırlarla ilgilidir. Çoban ve çobanlığın Hitit kültüründeki yerine dair herhangi bir bilgi kazandırmamakla beraber sıradan bir sığır çobanının adına rastlanılan tek örnek olması açısından ilginçtir.

Hitit Kanunlarında çoban iki ayrı maddede açıkça görülür. Ancak bu iki kanun maddesi de benzer içeriğe sahiptirler²³.

35.madde şöyledir²⁴:

"Eğer özgür bir kadını bir ^{LÚ}AGRIG ya da bir çoban(^{LÚ}SIPA) kaçırsa, ve onun için başlık ödemezse, o zaman o(kadın) üçüncü yılda köle olur"

175. madde de benzer ifadeler içermektedir. Ancak burada öncekinden farklı olarak ^{LÚ}AGRIG veya koyun çobanıyla(^{LÚ}SIPA.UDU) bir özgür kadın evlenirse kadının iki ya da dört yıl içinde köle olacağı vurgulanır²⁵.

Hitit kanunlarındaki evlilik dolayısıyla köleliğe düşmeyi içeren bu iki maddeye bakarak, çobanın ve "yönetici" olarak karşılığı verilen ^{LÚ}AGRIG'in²⁶ toplumda alt bir sınıfa ait olmaları gerektiği yolunda yorumlar haklı olarak yapılmaktadır²⁷. Özgür kadın eğer kendisinden daha alt düzeyde biriyle, belki bir köle ile evlendiğinde köle durumuna düşecektir. 175.maddede öngörülen iki ya da dört yıllık süre ise evliliğin geçerli olması için geçmesi gereken süre olmalıdır. Kanunlardaki bu ifadelere bakarak çobanların köle sınıfından olduklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü çobanlarla ilgili diğer kayıtlardan bu yönde hiçbir işaret elde edilemez.

²¹ KBo XVI 61 Rs 13. Bak. R. Werner, *Hethitische Gerichtsprotokolle*, StBoT 4, Wiesbaden 1967, s.62.

²² E.Laroche, *Les Noms des Hittites*, Paris 1971, s.70 no.385a.

²³ KBo VI 2 II 6 (=KBo VI 3 II 25-26) (§35) ve KBo XXV 85 4-6+KUB XXIX 29 2-4 (=KBo VI 26 II 17-20) (§175). Bak. H.A.Hoffner, *The Laws of the Hittites, A critical Edition*, Leiden 1997, s.43 ve 139; F.Imparati, *Hitit Yasaları*, çev.E.Özbayoğlu, Ankara 1992, s.56-57 ve 162-163.

²⁴ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, s.43; Imperati, *Hitit Yasaları*, s.57.

²⁵ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, s.139; Imperati, *Hitit Yasaları*, s.163.

²⁶ ^{LÚ}AGRIG için bak. I.Singer, "The AGRIG in the Hittite Texts," *An.St.* 34(1984), s.97 vd.

²⁷ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, s.111; Imperati, *Hitit Yasaları*, s.207-208.

Kanunların 80.maddesinde, bir koyunu kurda kapturan kişinin, koyunun etini sahibine teslim etmesi gerektiği, ancak derisini kendisinin alacağı belirtilir²⁸. Burada söz konusu kişinin çoban olabileceği akla gelmektedir²⁹. Yorumlanması güç olan bu kanun maddesinde, her ne kadar açıkça ifade edilmese de, hayvancılığın ve dolayısıyla çobanlığın önemli bir yer tuttuğu Hitit toplumunda bir takım sorumluluklarının kanunlara yansiyabildiğini görüyoruz.

Kraliçe Aşmunikal'in É.NA₄ (taş ev) hizmetkarlarına direktiflerini içeren metinden³⁰ anlaşıldığına göre É.NA₄=taş evin (anıt mezar?) bakımı ve giderleri için bazı köyler ahalişi ile birlikte vakfedilmiş, bunlar vergi ve angaryadan muaf tutulmuşlardır. Vakfedilen köylerin, zanaatkarları, çiftçileri, koyun çobanları, sığır çobanları ile birlikte verildikleri ifade edilmektedir³¹. Temel olarak tarım ve hayvancılığa dayanan Hitit kırsal kesim ekonomisinin, bir köyün ahalişini oluşturan grupların sayıldığı direktif metnine yansımada koyun ve sığır çobanlarının ayrı ayrı sayılmasına dikkat edilmelidir.

LÚSIPA, LU SİPA.UDU, LU SİPA.GU₄ ve UGULA LU.MES SİPA, bayram ve kült törenleri, ritüel ve dualarla ilgili metinlerde, direktif metinlerinde yukarıda değindiğimiz örnekteki taş ev hizmetkarlarına verilen direktiften çok daha farklı anlam ve içerikte tapınakla ilişkili ya da dinsel anlamdaki uygulamalarla bağlantılı olarak geçmektedirler.

Yukarıda sıraladığımız “çoban”, “koyun çobanı”, “sığır çobanı” ve “çobanların başı”, çeşitli türdeki çivi yazılı metinlerde geçmektedirler. Bunların geçtikleri yerlere bakılarak metinlerin içeriği, söz konusu sözcük ve terimlerin hangi bağlamda geçtiklerinin göz önünde bulundurulması yoluyla, bu unvanlar hakkında bilgiler edinmek ve yorumlarda bulunmak mümkün olmaktadır.

İlgili metinleri ayrı ayrı ele almadan önce genel olarak şunu söylemek gerekir ki, doğrudan çoban anlamında ya da çobanlıkla ilgili bir terim olarak karşımıza çıkan bu unvanları taşıyan kişiler, sözcüğün asıl anlamıyla uyumlu olmak üzere çobanlık yapanlar ve elbette bunun yanı sıra bu işi tapınak için,

²⁸ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, s.85.

²⁹ Hoffner ilgili yerde çeviride parantez içinde çoban olarak verir. Ayrıca Beckman, *Fs. Otten*, s.42'de aynı şekilde yorumlar.

³⁰ KUB XIII 8. Bu metin için bak. H.Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958, s.106 vd.

³¹ KUB XIII 8 Vs. 1-4.

tapınak adına ya da başka türlü dinsel bağlamda yürüten kişilerdir. Çobanlık yapan, yani kırsal alanda olsun kentlerde olsun hayvanların bakımıyla, otlatılmasıyla vs. ilgilenen çobanların yanı sıra tapınak adına bu işi yapan, tapınağın hayvanlarıyla ilgilenen çobanlar ve taşıdıkları unvanlar dolayısıyla çobanlıkla ilgili görülen, ancak elimizdeki kayıtların yetersizliği dolayısıyla ne iş yaptıkları ve konumları net olarak ortaya konulamamakla beraber doğrudan çobanlık yapmadıklarını söyleyebildiğimiz görevliler vardır.

Tapınakla bağlantılı ya da doğrudan tapınakla ilişki kurulamamakla beraber dinsel bağlamda rastladığımız bu görevlileri, çoğunlukla fragmanter olan, dolayısıyla çoğundan tam anlamıyla yararlanılamayan, bayram törenlerini, ritüelleri konu alan metinlerde görürüz. Zaten söz konusu metinler içeriklerinin özelliği dolayısıyla kaydedilmiş olan görevliler hakkında ayrıntılı bilgi vermekten de uzaktır. Bunların yanı sıra masal, direktif, dua gibi belgelere de söz konusu görevlilerin yer aldıkları görülmektedir.

II.Murşili'ye ait bir dua metnindeki şu cümleler ilginçtir³²:

“...Tanrılar için düzenli kurban ekmeğini hazırlayan kadınlar öldüler, bundan sonra onlar düzenli kurban ekmeği sunamayacaklar. Ahır ya da ağıldan kurbanlık koyun ve sığırları seçen sığır çobanları ve koyun çobanları öldüler ve ağıl [boştur]. Şimdi tanrılara yiyecek, içecek ve hayvan sunuları durdu...”

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı gibi kral, ülkedeki salgın hastalık dolayısıyla çok ölümler olduğunu, böyle devam ederse tanrılara kurbanlar sunacak kimsenin kalmayacağını duasında belirterek, daha sonraki satırlarda tanrıları kendi iyilikleri için salgın hastalığı ülkeden kovmaya davet etmektedir. Bizim açımızdan önemli olan koyun çobanları ve sığır çobanlarının tanrılara sunulacak kurbanlık hayvanları ahır ve ağıldan seçen kişiler olarak gösteriyor olmasıdır. Ancak bunların kurban takdim ettiklerine dair bir ifade yoktur. Aşağıda ele alacağımız bir başka metin vasıtasıyla bu konuya tekrar döneceğiz, ama burada şunu vurgulamak gerekir ki yukarıda alıntı yaptığımız belgeden farklı olarak aşağıda ele alacağımız metinde “koyun çobanları ve sığır çobanları” ile “tanrının koyun çobanları ve tanrının sığır çobanları” ifadeleri ayrı ayrıdır.

³² KUB XXIV 3 II 9-15. Metnin bu satırları için bak. O.R.Gurney, *Hittite Prayers of Mursili II*, Liverpool 1940, s.26-27; R.Lebrun, *Hymnes et Prieres Hittites*, Louvain-La-Neuve 1980, s.160,169.

Söz konusu diğer metin, tapınak görevlileri ile ilgili bir direktif metnidir. Kolofonunda "tanrının sığır çobanları ile tanrının koyun çobanları"nın da içinde yer aldığı tapınak görevlilerine verilen direktifi içerdiği gösterilen bu metinde³³ konumuzla ilgili saptamalara olanak tanıyan bölümler vardır.

Metinde bizi öncelikle ilgilendiren bölümler 18. ve 19. paragraflardır. Burada tanrılara yapılacak hayvan sunularında görevlilerin yapması muhtemel yolsuzluklara karşı uyarı yapılmaktadır. 18. paragrafın baş tarafı şöyledir³⁴:

"Ayrıca tanrının sığır çobanları (^{LÚ.MEŞ}SIPA.GU₄ DINGIR^{LIM}) (ve) tanrının koyun çobanları (^{LÚ.MEŞ}SIPA.UDU DINGIR^{LIM}) olan sizler, eğer (hayvanların) doğum zamanında herhangi bir tanrıya (yapılacak) ibadet (varsa) ona ya buzağı, kuzu, oğlak ya da *SALITU* (ve) *HAKURRATU* sunar-sınız. Onları geciktirmeyiniz. Onları tam zamanında sununuz..."

Burada üzerinde durulması gereken ^{LÚ.MEŞ}SIPA.GU₄ DINGIR^{LIM} "tanrının sığır çobanları" ve ^{LÚ.MEŞ}SIPA.UDU DINGIR^{LIM} "tanrının koyun çobanları" ifadeleridir. Nitekim kolofonda³⁵ da aynı şekilde geçer. Anlaşılan tapınakta görevli olan bu unvanı taşıyan kişiler vardı. Bunların görevleri de tanrılara hayvan kurbanlarını sunmaktı. Nitekim metinde açıkça bu belirtilmektedir. DINGIR^{LIM} "tanrının" olarak nitelenen unvanı taşıyan bu kişiler tapınaklarda tanrılara sunulması gereken hayvan kurbanlarını organize eden ve sunanlar olmalıdır. Yine metinden anlaşıldığına göre bu işin belli kuralları ve gelenekleri vardır. Hayvanların doğum zamanında tanrılara kuzu, oğlak ya da buzağı sunulması, taze şeylerin, yukarıda verdiğimiz saurların devamından anlaşıldığı üzere, hiçbir insan tatmadan önce tanrılara sunulması gerekiyordu³⁶. Bu kuralın üzerinde hassasiyetle durulmaktadır. Tanrılara ait taze, ilk ürün olan yiyeceklerden görevlilerin kendilerinin faydalanmaları çok ağır bir suç olarak kabul edilmektedir³⁷. Tüm bunlar bize tanrının sığır ve koyun çobanlarının tanrılara hizmetle görevli kişiler olduğunu, ve bu metinde bahsi geçen süt bayramı örneğinde³⁸ olduğu gibi bayram törenle-

³³ KUB XIII 4. Bu metnin işlendiği yerler olarak bak. A.Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara 1985; E.H.Sturtevant-G.Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia 1935, s.127 vd.

³⁴ KUB XIII 4 IV 34-38. Bak. Süel, *Direktif Metni*, s.80-81.

³⁵ KUB XIII 4 IV 78-81.

³⁶ KUB XIII 4 IV 39-40.

³⁷ KUB XIII 4 IV 46 ve 54-55.

³⁸ KUB XIII 4 IV 41.

rinde de görev aldıklarını anlatmaktadır. Bunu başka metinler vasıtasıyla da biliyoruz.

19. paragrafın kime hitaben başladığı açıkça anlaşılamiyor. Ancak metnin önceki bölümlerine baktığımızda, bir gruba hitap edildikten sonra diğer bir gruba yönelik cümleler araya girmediği sürece hep aynı gruba hitap edildiği görülüyor. O halde 19. paragraf da bir önceki paragrafın kendilerine yönelik olarak başladığı (ve kolofonda da belirtildiği üzere direktif metninin muhataplarından olan) “tanrının sığır çobanları” ve “tanrının koyun çobanları”na hitaben olmalıdır.

19.paragrafın baş tarafı şöyledir³⁹:

“Ayrıca (hayvanların ayırım (işini) yaptığınız zaman onları beyleriniz tanrılara sevk ederler. Ayrılan (hayvanların) yanında sığır çobanı(^{LÜ}SIPA.GU₄) ve koyun çobanı(^{LÜ}SIPA.UDU) da yürüsünler. Onlar ahırda ve ağılda nasıl ayrılmışsa onları tanrılara aynı şekilde götürsünler. Onları yolda değiştirmesinler. Eğer yolda herhangi bir sığır çobanı ya da koyun çobanı hile yaparsa ya besili sığırı ya da besili koyunu değiştirir ve (onunla) alışveriş yaparsa ya da onu keserse ve onu yiyip bitirirlerse ve onun yerine zayıf (bir hayvanı) bırakırlarsa ve o meydana çıkarsa onlara ölüm cezası verilir...”

Pasajda gördüğümüz hayvanların ayırımı yani tanrılara yollanacak hayvanları seçme işi “tanrının sığır çobanları” ve “tanrının koyun çobanları”nın olmalıdır. Başka bir yerleşim yerindeki ya da kırsal bölgedeki hayvan barınaklarında tanrılara sunulacak en iyi hayvanlar seçiliyor ve bunlar da “beyler” tarafından sevk ediliyorlardı. Beyler yerel idareciler olmalıydılar. Ancak sevk edilen hayvanlara refakat edenler ve yolda hile yapmasından kaygı duyulanlar ^{LÜ}SIPA.GU₄ “sığır çobanı” ve ^{LÜ}SIPA.UDU “koyun çobanı”dır. “Tanrının sığır çobanları” ve “tanrının koyun çobanları” ile “sığır çobanları” ve “koyun çobanları” arasında fark olduğu, yani ikisinin birbirinin yerine kullanılmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Şöyle ki, ilk olarak, tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanlarına hitap edildiğini, kolofonda da bu unvanla yer aldıklarını daha önce de belirttik. İkinci olarak, doğrudan tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanlarına siz diye hitap edilir, sevk edilen hayvanlara refakat eden sığır ve koyun çobanına hitap edilmez. Onlar için “hayvanların yanında yürüsün, götürsünler, değiştirmesinler...”

³⁹ KUB XIII 4 IV 56-66. Bak. Süel, *Direktif Metni*, s.84-87.

gibi, onları muhatap almayan, araçlar vasıtasıyla (ki bunlar tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanları olmalıdır) talimat iletilir. Herhalde tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanları doğrudan tapınakta görevli, daha üst düzeyde, tanrılara hayvan kurbanı işini, ve bu işin kaynağını oluşturan tapınağa ait hayvan sürüleri ya da tapınağa kurban hayvanları gönderen kaynakları organize eden; tanrılara sunulacak hayvanları seçen ve sunan görevliler olmalıdır. Burada yer alan koyun çobanı ve sığır çobanı ise doğrudan hayvanlarla ilgilenen, yani onların bakımı, otlatılması, getirilip götürülmesi işini yapan, kısacası asıl uğraşı çobanlık olan görevliler olmalıdır. Bunlar da tapınağa bağlı olarak çobanlık yapanlar olabileceği gibi, tapınağın dışında olup, tapınak için hayvanları getirip götürülenler ya da tapınağın sahip olduğu sürülere bakan, bu sürülerle ilgilenenler olabilir. Bu metinden başka, yine çobanların geçtiği dinsel içerikli metinlerde de hem LÚ.MEŞSIPA.GU₄ DINGIR^{LIM} “tanrının sığır çobanları” ve LÚ.MEŞSIPA.UDU DINGIR^{LIM} “tanrının koyun çobanları” hem de LÚ.MEŞSIPA.GU₄ “sığır çobanları”, LÚ.MEŞSIPA.UDU “koyun çobanları” terimlerini ayrı ayrı görürüz⁴⁰.

Tekrar söz konusu direktif metnine dönersek, tanrılara sunulmak üzere seçilen hayvanların hangi ahırdan, hangi ağıldan seçildiği (ahır ve ağıldan seçildiği saur 59’dan bellidir) açıkça belirtilmez. Yani tapınağın kendine ait ahır ve ağılı olup olmadığı buradan belli olmamaktadır. Yolda hayvanların hileye uğrama ihtimalinin belirtilmesi ve bu hayvanlara çobanların refakat edecek olması yukarıda da değindiğimiz gibi bu ahır ve ağılın tapınaktan uzak olduğunu, belki bir başka yerleşim yerinde ya da kırsal alanda olduğunu gösterir. Belki de tapınağın kendi ahır, ağılı ve bunlardan sorumlu görevlileri olmakla beraber, bunun yanı sıra değindiğimiz metinde olduğu gibi dışardan da tapınağa, tanrılara sunulmak üzere hayvanlar gönderiliyor olabilir. Ayrıca şunu gözden uzak tutmamak gerekir ki bir taraftan kendi işini yapan çobanlar aynı zamanda tapınağa karşı olan yükümlülüklerini de yerine getiriyor olabilirlerdi. Nitekim hayvanların değiştirilmesinden bahsediliyor. Ancak bu işi yapma ihtimali olanlar “tanrının çobanları” değil, öteki “tanrının” sıfatını taşımayan çobanlardır. Tanrının çobanlarının kendine ait sürüleri olduğu yönünde metinlerden herhangi bir işaret elde edilemiyor. Ancak bu metnin 16. paragrafında “tanrılarının çiftçileri”nin ekip biçmekle sorumlu oldukları tanrının (tapınağın) tarlası yanında kendi tarlaları da ol-

⁴⁰ KBo XXIII 92 II 19; KUB XXV 31 Vs.13; KBo XXV 24 Vs 11’de LÚ.(MEŞ)SIPA DINGIR^{LIM} “tanrının çobanı”; KUB XX 51, KUB XXV 36 VI 18, KUB LVIII 16 Vs. II 12 “tanrının koyun çobanı”, KUB XX 10 IV 6, KUB XXV 31 Vs. 12,18“tanrının sığır çobanı” geçer.

duğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bu durumun “tanrının çobanları” açısından da geçerli olabileceği akla gelmektedir.

Bir ritüelde⁴² koyun çobanları ve sığır çobanları “bin ya da on bin” sayıları verilerek anılmaktadır⁴³. Şüphesiz bu rakamlar çobanların gerçek sayıları olarak değil de, bir ritüeldeki gerçek üstü, abartılı sayılar olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu ritüel metni gibi diğer ritüel, kült ve bayram, dua içelikli metinlerde “çoban” ve “tanrının çobanı” terimleri geçer⁴⁴. Ancak bunlardan söz konusu terimlerin Hitit kültüründeki yerine dair yorumlar yapılabilecek bilgiler edinmek mümkün olmamaktadır.

Bunların dışındaki bayram ve kült törenlerini, ritüel ve duaları içeren metinlerden çobanlık konusunda bu bağlamda fazla bilgi kazanılamamaktadır. Genel olarak bakıldığında “tanrının koyun çobanı”, “tanrının sığır çobanı”, “sığır çobanı” ve “koyun çobanı” ifadeleri metinlerde ayrı ayrı geçerler. Dikkati çeken nokta, bu tür metinlerde konumuz olan terimlerin “tanrının” ifadesi ile geçenlerinin sayısının çok olmasıdır. Bu da tapınakta görevli olan çobanların bu unvanı taşıdıklarına, yani bu unvanla görev yapan bir tapınak personelinin varlığına işaret eder.

Yine dinsel içerikli metinlerde UGULA LÜ.MEŞSİPA “çobanların başı” geçer ki, bu unvanlı görevli sadece bu tür metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu terimin geçtiği tüm metinler bayram kutlamalarında koyun sunmayla ilgili görünmektedir⁴⁵. Anlamına ve geçtiği metinlere bakarak tapındaki çobanların başı olabileceği, bayram kutlamalarında rol alan bir yönetici konumunda bulunabileceği ileri sürülebilir. Ancak kayıtların hiç birinde DINGIR^{LİM} “tanrının” sıfatını taşımadığı da dikkati çeker.

⁴¹ KUB XIII 4 IV 12-17.

⁴² Tunnawî ritüeli. KUB VII 53+KUB XII 58. Bak. A.Goetze, *The Hitite Ritual of Tunnawî*, New Haven 1938.

⁴³ Goetze, *Tunnawî*, s.3.

⁴⁴ 40 no’lu dipnotta verilen “tanrının çobanları”, “tanrının koyun çobanları ve tanrının sığır çobanları”nın geçtiği belirtilen dinsel içerikli metin yerlerine ek olarak “çoban”, “sığır ve koyun çobanı”nın geçtiği diğer metin yerleri şunlardır: KUB XLIV 18 Vs. 15,16; KUB LVI 46+KUB XLIII 48 Vs.I 10; KUB VII 23 r.5; KBo XIII 257 Rs. 6; KBo XX 13 Rs. 9; KUB XLIV 38 Vs. 7; KUB XXIV 3 II 13; KUB XXII 91 II 20; KUB XXIV 3 II [12; KUB XVII 21 III [4

⁴⁵ KBo XVII 100 I 13; KBo XX 74 III 8; KUB XXV 27 II 11,12, KUB XXV 31 Vs. 11; KUB XL 73 IV 6. UGULA LÜ.MEŞSİPA’ya dair kayıtlar Daddi, *Mestieri*, s.26’da verilen bu metin numaralarından ibarettir.

Bazı metinlerde "LÚSİPA"(çoban) terimi sarayla ilgili olarak geçmekle⁴⁶ çobanların buldukları farklı bir ortama daha tanıklık etmektedir. Hatta bunlardan birinin ismi "Wattihahla", şehir ismi de verilerek anılmaktadır⁴⁷. Saraya ait hayvanlar bulunduğunu çivi yazılı metinlerde bir çok yerde karşımıza çıkan kayıtlarla biliyor olmamız, bunların sarayın ahır ve ağıllarındaki hayvanlardan sorumlu olan çobanlar olarak, doğrudan çobanlık yaptıkları yorumuna olanak tanımaktadır⁴⁸.

GAL LÚ.MEŞSİPA saray çevresi ile ya da kütle ilgili olmak üzere metinlerde karşımıza çıkar⁴⁹. GAL LÚ.MEŞSİPA konusunda belgelere bakılarak bir yorum yapmak zordur. Ancak şu söylenebilir ki bu unvan her ne kadar "çobanların büyüğü" anlamına gelse de, onu taşıyanların doğrudan doğruya çobanlıkla ilgili bir iş yapıyor olup olmadıkları kesinlikle ortaya konulamaz. GAL LÚ.MEŞSİPA unvanını taşıyan görevli, sözcük anlamına bakılırsa LÚ.MEŞSİPA'nın lideri, bunların oluşturduğu grubun başı olabileceği akla gelmekle beraber terimin içinde çoban sözcüğünün geçiyor olması, bu unvanın mutlaka çobanlıkla ilgili olmasını da gerektirmez. Söz konusu unvanı taşıyanlar önemli bir idari, askeri vs. mevkide bulunuyor olmalıydılar. Nitekim bağış belgelerinde GAL LÚ.MEŞSİPA unvanını taşıyan kişiler, yapılan bağışın şahitleri arasında saptanmaktadır⁵⁰.

UGULA LÚ.MEŞSİPA "çobanların başı", bayram kutlamalarında koyun sunulması ile ilgili olarak geçmektedir⁵¹. Metinlerde geçtiği satırlara bakılınca bu unvanı taşıyan kişinin bayram törenlerinde hayvan kurbanı sunulmasında rol alan bir görevli olduğu ortaya çıkmaktadır. Sumerogramın taşıdığı anlam itibarıyla bunların tapınakta görevli tapınak sürüleriyle ilgilenen, hayvan

⁴⁶ HT 39 46; KBo X 23 VI 18-19; KBo XVI 83 II 4; KUB XXII 27 IV 29,34,36=KBo XXIV 118 VI 14,22,26; KBo XVI 61 Rs 15. Metinlerin burada gösterilen satırlarında LÚ.MEŞSİPA geçer. Sarayla ilgili olarak LÚ.MEŞSİPA.UDU ve LÚ.MEŞSİPA.GU₄ geçmez.

⁴⁷ KBo XVI 83 II 4: ^mWa-at-ti-ha-ah-la LÚSİPA É.GAL URU^{URU}Ka-ša-ya".

⁴⁸ LÚ.MEŞSİPA sarayla ilgili olarak yer aldığı iki metinde "sağ" ve "sol" olmak üzere belirtilmektedir. HT 39 Rs. 6-7 ve KBo X 23 VI 18-19. Bu konuda bak aşağıda s.17.

⁴⁹ Bak. Daddi, *Mestieri*, s.549.

⁵⁰ KBo V 7 Rs. 53. Bak. K.K.Riemschneider, "Die hethitischen Landschenkungsurkunden" *MIO* 6/3 (1958) (=LSU), s.354 (LSU 1, 53). Burada GAL LÚ.MEŞSİPA ünvanlı iki isim geçmektedir. Ancak bir ismin baş tarafı kırılır. ^m....š/t]a-zi-ti GAL LÚ.MEŞSİPA ZAG-az ^mLUGAL^DKAL GAL LÚ.MEŞSİPA GUB-la-az; KBo XXXII 185 Rs. 16'da ^mZuha GAL LÚ.MEŞSİPA ZAG-az geçer. Burada "sağ" (ZAG) ve "sol" (GUB)dan bahsedilmesi GAL LÚ.MEŞSİPA ünvanını taşıyanların "sağ" ve "sol" olarak ayrıldıklarını gösterir.

⁵¹ Bak. Daddi, *Mestieri*, s.26.

kurbanı sunma işini de organize eden, sunulacak hayvanları seçen çobanlar grubunun başkanı olduğu kabul edilebilir.

Dikkati çeken nokta, tapınakta görevli çobanlar “tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanları” olarak da geçtikleri halde “UGULA LÚ.MEŞSIPA” teriminin “DINGIR^{LIM}” (tanrının) ile nitelenmiş örneklerinin olmamasıdır. Nitekim bir metinde koyun ve sığır çobanları “DINGIR^{LIM}” olarak geçtikleri halde, onlardan hemen önce geçen “UGULA LÚ.MEŞSIPA”da bu sıfat yer almaz⁵².

Metinlerde sığır çobanı, koyun çobanı, domuz çobanı gibi belli bir hayvana göre tanımlanan çobanlardan biri de keçi çobanıdır. Konumuz açısından keçi ile ilgili olarak Hititçe çivi yazılı metinlerde yer alan sumerogramlar LÚ MĂŞ.GAL LÚSIPA.UZ₆'dur. Her ne kadar sadece birinde doğrudan çoban (SIPA) geçiyor olsa da ikisinin de karşılığı keçi çobanı olarak verilmektedir. Bunlardan LÚSIPA.UZ₆'un LÚSIPA.GU₄ ile peş peşe geçtiği bir metin⁵³ kırık olduğu için herhangi bir bilgi kazanılamaz. LÚMĂŞ.GAL tarihsel⁵⁴ ve bunun yanında kült ve bayram içerikli⁵⁵ metinlerde yine hayvan kurbanı ile ilgili olarak karşımıza çıkar. Düzenlenen törenlerde LÚMĂŞ.GAL'in, sumerogramın taşıdığı anlamla uyumlu olarak bir rolü olduğu dikkati çeker. Tarihsel içerikli belgelerdeki geçişi ise Tarhuntaşşalı Ulmi-Teşup ile III.Hattuşili arasında yapılan anlaşmada, Tarhuntaşşa'nın sınırları belirlenirken “keçi çobanının girişinin yasaklanması” ifadesi iledir⁵⁶. Anlaşma ile Tarhuntaşşa ülkesi kralına verilen otlaklar ve tuzlalardan bahsedilir. Bunlar dolayısıyla LÚMĂŞ.GAL'ın kırsal alandaki asıl işleviyle geçtiğini anlıyoruz.

LÚSIPA.ŞAH “domuz çobanı” bir dua metninde geçer⁵⁷. Tanrıların vebayı Hatti ülkesinden kovması için yapılan duada Kaşkalar'dan bahsederken onları küçümsemek için olsa gerek “domuz çobanı ve keten

⁵² KUB XXV 31 Vs. 13.

⁵³ KUB LII 43 Vs.10.

⁵⁴ KBo IV 10 Vs. 33; VI 28 Rs. 24; 29 III 28.

⁵⁵ KBo XIV 21 II 38;KBo XVII 105 III 15;KBo XXII 60 Rs.7(=KUB XXVI 43 Rs.11) KUB XX 42 I 16] (?); KUB XLVI 28 Vs. 8; VBoT 122 I 5[; IBoT III 100 Vs.4; KUB LIX 34 Vs. II 6 ve KUB XLVI 28 Vs 8.

⁵⁶ KBo IV 10 Vs. 33-34. Bak. H.A.Hoffner, “The Ulmitesup Treaty (KBo 4.10=CTH 106) with a New Join,” *Anatolia and the Ancient Near East*, T.Özgüç'e Armağan, Ed. K.Emre ve diğ., Ankara 1989, s.200; G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996, s.105.

⁵⁷ KUB XXIV 3 II 37. Bak. O.R.Gurney, *Hittite Prayers of Mursili II*, Liverpool 1940, s.28-29; R.Lebrun, *Hymnes et Prieres Hittites*, Louvain-La-Neuve, s.162, 170.

dokuyucu” ifadesi kullanılır⁵⁸. Nitekim salgın hastalık dolayısıyla sıkıntıya düşen Hattî’ye bir de isyanların darbe vurduğundan söz edilmektedir aynı yerde. Şu halde “domuz çobanı” ve “keten dokuyucu” Hititler’de aşağı, küçümsenecek bir iş olarak görülüyor olmalıydı. Bir metinde LÚ.MEŞSİPA.UDU ile peş peşe geçen LÚŞAH da “domuz çobanı” anlamına gelmektedir⁵⁹. LÚSİPA.ŞAH ve LÚŞAH’ın karşılığı olarak “domuz çobanı” verilebilmekle beraber, bu terimin Hitit tarihi ve kültüründeki yerini daha genişçe öğrenebileceğimiz çivi yazılı kayıtlardan yoksunuz.

“Domuz çobanı” teriminin Hititçe çivi yazılı metinlerde domuzla özel olarak ilgilenen bir çoban olduğunu bize göstermesi ve bu terimin yukarıda değinildiği gibi çok sınırlı örnekle temsil edilmiş olmasına karşın, hayvan olarak domuz(ŞAH) pek çok metinde karşımıza çıkar⁶⁰. Bunun yanı sıra kimi arkeolojik malzeme üzerinde domuz tasvirleri olduğunu da biliyoruz⁶¹. Domuz etinin Hititlerce yenildiği, ekonomik açıdan bu yönüyle bir değer ifade eden bu hayvanın derisinin de kıymetli olduğu⁶² bilinmektedir. Ancak domuz Hititlerce de dinsel açıdan “temiz olmayan” hayvan olarak kabul edilmekteydi.

LÚMEŞ(ŞE).KIN.KUD “hasat işçileri” bazen hayvanlarla da meşgul olarak kaydedilmişlerdir. Sınır muhafız komutanlarına yönelik talimatnamelerden birinde şu satırlar okunur⁶³:

“Sığır, koyun ve hasat işçilerinin kasabadan çıkmasına izin verilmesin. Akşam olunca gözetleyiciler geri gelsinler ve gözetleme yerlerini tutsunlar. [... Gözetleyiciler yolları] gündüz gözetlesinler, [aynı şekilde geceleyin] de gözetlesinler, hasat işçileri, sığırları, koyunları, atları, eşekleri önde koştursunlar ve onları yukarı sevk etsinler”.

Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen ve “çoban” anlamına gelen bir başka sumerogram da LÚ(MEŞ)NA.KAD’dır. Az sayıda kullanıldığı yerlerden⁶⁴ bunun

⁵⁸ Bu metinde geçen “domuz çobanı” ile ilgili olarak bak. H.A.Hoffner, “Die Kaskaer.Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien, by E. Von Schuler, Berlin 1965,” *JAOS* 87/2(1967), s.183.

⁵⁹ KBo XII 132 Vs. 6.

⁶⁰ Ertem, *Fauna*, s.71 vd.

⁶¹ Ertem, *Fauna*, s.73-74.

⁶² Hoffner, *JAOS* 87/2(1967), s.183.

⁶³ KUB XIII 1 Vs I 17-22. Bak. A.Goetze, “The Beginning of the Instructions for the Commander of the Border Guards,” *JCS* 14(1960), s.69-73.

⁶⁴ Bak. Daddi, *Mestieri*, s.21.

hakkında fazla bilgi edinilememektedir. LÚ.MEŠNA.KAD kült metinlerinde hayvan kurbanı sunarken görülür⁶⁵. Geniş yoruma olanak veren kayıtlar olmamakla birlikte, LÚ.(MEŠ)NA.KAD'ın sarayla ilgisi olan bir görevli, aynı zamanda kült işlerinde görev alan, hayvan kurbanı sunan görevli olduğu söylenebilir. LÚ.(MEŠ)NA.KAD'ın sarayda ya da tapınakta çobanlık yapıp yapmadığını, yani sarayın ve tapınağın hayvan sürülerini gözetim altında bulunduran görevliler olup olmadıklarını söylemek, elimizdeki bilgilerle mümkün değildir. Ancak aşağıda ele alacağımız GAL NA.KAD “çobanların büyüğü” unvanını taşıyan görevliler ile LÚ.(MEŠ)NA.KAD'ın bir bağlantısı olduğu düşünülürse –belgelerde bu yönde hiçbir kanıt olmadığı hemen belirtilmelidir. LÚ.(MEŠ)NA.KAD'ın çobanlık yapmadıkları ihtimali güçlenir. Nitekim LÚSIPA söz konusu olduğunda rastladığımız çeşitli evcil hayvan isimlerine göre isimlendirmeye LÚ.(MEŠ)NA.KAD'da rastlanmaz. Belki bu isim yaptıkları iş dolayısıyla, yani dinsel törenlerde kurban olarak hayvan sunusu yaptıkları için sembolik olarak verilmiş olabilir.

UGULA LÚ.MEŠNA.KAD unvanıyla metinlerde rastladığımız görevli de herhalde bu sumerogramın işaret ettiği gibi LÚ.(MEŠ)NA.KAD olarak rastladığımız görevlilerin başı (lideri) olmalıdır. Bunlar da yine bir kaç bayram metninde görülürler⁶⁶.

GAL NA.KAD “çobanların büyüğü” Hititçe çivi yazılı metinlerde diğer çoban sözcüğüyle ilgili unvanlarda olduğu gibi az sayıda geçer⁶⁷. Söz konusu kayıtların hepsi birden göz önünde bulundurulduğunda, bu unvanın tanımlanması konusunda kesin bir sonuç ortaya çıkmaz. Ancak, kayıtlardan birinde GAL NA.KAD'ın askeri bir unvan, bir komutan olduğu yolunda çok güçlü ifade vardır⁶⁸. I.Šuppiluliuma'nın icraatının anlatıldığı bu metinde Šuppiluliuma Almina'nın tahkimi işi ile meşgulken Urawanni ve GAL NA.KAD unvanlı Kuwatnaziti'yi Kaška ülkesine saldırmaya yollamıştır⁶⁹. Görüldüğü gibi GAL NA.KAD unvanını taşıyan Kuwatnaziti, Šuppiluliuma'nın ordusuna kumanda edenlerden, üst düzeyde komutanlardan biri olmalıdır.

⁶⁵ KBo XXII 246 II 15: “12 UDU LÚ.MEŠNA.KAD pi-iš-kán-zi ...”

⁶⁶ KUB XI 30 IV 15; KUB XXV 27 I 30; KUB LI 36 Vs. 2.

⁶⁷ Daddi, *Mestieri*, s.540.

⁶⁸ KBo V 6 I 32=BoTU 41. Bak. Güterbock, *JCS* 10, s.91.

⁶⁹ KBo V 6 I 31-33. Bak. Güterbock, *JCS* 10, s.91: (31) nu ku-it-ma-an URUAl-mi-na-an [(u-e-te-eš-ki-it (32) ^mU-ra-wa-an-ni-in-ma-kán ^mKu-wa-a[t-na-LÚ-in-na GA[L NA.KAD (33) I-NA KUR URUKa-a-šu-la GUL-a[(h-hu-wa-an-zi pa-ra-a)] na-eš-ta “o Almina'yi tahkim ederken, Urawanni ve GAL NA.KAD Kuwatnaziti'yi Kaşula şehri ülkesine saldırmaya yolladı...”

GAL NA.KAD kanunlarda bir maddede de geçer⁷⁰. Sonundan yarım satırın silinmiş olduğu söz konusu kanun maddesinde yazıcı (DUB.SAR) Hani-kuili geçer. Bu ismin yer aldığı satırdan hemen üç satır sonra aynı isim GAL NA.KAD unvanıyla anılır. Muhtemelen bu iki ayrı unvanı taşıyan aynı kişi olmalıdır.

GAL NA.KAD unvanını taşıyan bir kişinin bunun yanı sıra başka unvanlar da taşıdığını gösteren bir başka belge daha vardır. Bu bir toprak bağış belgesidir⁷¹. IV.Tudhaliya tarafından Sahuruuwa adlı birine toprak bağışının yapıldığı belgede Sahuruuwa metnin birkaç yerinde sadece GAL NA.KAD unvanı ile görülürken⁷², bir yerde GAL DUB.SAR.GİŞ "tahta tablet katiplerinin başı", GAL UKU.UŞ "ağır silahlı askerlerin başı" ve GAL NA.KAD "çobanların büyüğü" unvanlarının üçü ile birden görünür⁷³. Prens olabileceği ileri sürülen Sahuruuwa'nın, prens olmasa bile taşıdığı unvanlara bakılarak üst düzey bir görevli ya da komutan olduğu anlaşılmaktadır⁷⁴. Taşıdığı üç unvanın aynı zamanda kullanılmadığı, birbirini takip eden zamanlarda kullanıldığı da ileri sürülür⁷⁵. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi kanunlarda da GAL NA.KAD unvanını taşıyan Hanikuili adındaki kişi DUB.SAR "yazıcı" unvanı ile de anılır. Bu unvanların aynı kişi tarafından aynı zamanda taşınmış olup olmadıkları yanıtı kesin olarak ortaya konulamayan bir sorudur.

Bahse konu olan belgenin bir toprak bağış belgesi olduğunu belirttik. Burada kendisine bağış yapılan GAL NA.KAD unvanlı Sahuruuwa'nın yanı sıra, yine aynı unvanı taşıyan Mizranuwa adlı biri de tanık olarak yer alır. Bu şahsın unvanı GAL NA.KAD GUB-la-aş yani "solun GAL NA.KAD'ı"dır⁷⁶. Mizranuwa'nın bir askeri görevli olduğu başka belgeler yardımıyla ortaya konulabilmektedir⁷⁷. Şu halde GAL NA.KAD unvanının bir askeri görevliye ait olduğuna dair bir başka kanıt da burada karşımıza çıkmaktadır. Böylece GAL NA.KAD'ın "sağ" ve "sol" olarak ayrıldığına da değinmiş oluyoruz. Sa-

⁷⁰ KBo VI 4 kolofon 4. Bak. İmparati, *Hitit Yasaları*, §XLI satır 4, s.116.

⁷¹ KUB XXVI 43. Bak. F.İmparati, "Una Cessione di Terre da Parte di Tudhaliya IV," *RHA* 32(1974), s.24-39; L. M. Mascheroni "In Margine a una clausola Testamentaria (KUB XXVI 43 Ro 51-52)," *SMEA* 22(1980), s.63-66.

⁷² KUB XXVI 43 Vs. 4,14,17.

⁷³ KUB XXVI 43 Vs. 49.

⁷⁴ R. H. Beal, *The Organization of the Hittite Military*, Heidelberg 1992, s.382 vd., 392 vd.

⁷⁵ Beal, *Hittite Military*, s.392.

⁷⁶ KUB XXVI 43 Rs. 31

⁷⁷ Beal, *Hittite Military*, s.393.

hurunuwa'nın taşıdığı diğer iki unvan da aynı şekilde belgelerde "sağ" ve "sol" olarak ayrılmaktadır⁷⁸. GAL NA.KAD'ın "sağ" ve "sol" olarak ayrılması onun ordunun organizasyonunda söz konusu unvanı taşıyan üst düzeydeki komutanın hangi tarafta bulunduğu ile ilgili olabileceği ileri sürülmektedir⁷⁹. Bu sumerogramın kökünde yer alan (LÚ.MEŠ)NA.KAD ve yine bununla aynı anlamdaki (LÚ.MEŠ)SIPA'nın ve bunlardan başka GAL (LÚ.MEŠ)SIPA'nın da geçtiği kimi yerlerde "sağ" ve "sol" ayrımı ile tespit ediliyor olmalarını da burada belirtmek gerekir. Sıradan çobanlar "sağ" ve "sol" olarak ayrılırken, kelime anlamına göre onların lideri durumunda olarak görünen GAL NA.KAD da bu şekilde bir ayrıma tabi olmuş ve daha sonra bu bir askeri unvan olduktan sonra da bu şekliyle devam mı etmiştir? Bu soruyu yanıtlamak zordur⁸⁰.

GAL NA.KAD ile ilgili olarak söylenebilecek şeyin, bunun bir askeri unvan olduğunu yukarıda belirttik. Zira bir metinde yer alan kayıtları açıkça bu yönde yorumlamak mümkün iken, bir diğerinden dolayı olarak buna destek veren saptamalar yapılabilmektedir. Bu askeri unvanın, sumerogramın asıl anlamıyla yani çobanlıkla ne gibi bir bağlantısı olabileceği net olarak ortaya konulamaz. Çobanların başı/büyüğü anlamı ve çobanlık mesleği, yani hayvanları idare eden kişi anlamı ile bir komutanın yaptığı işin temeldeki benzerliğinin göz önüne alınması da ilk anda akla gelir. Bu unvanın sonradan mı askeri bir unvan olarak değiştiği (geliştiği) de cevabı net olarak ortaya konulamayan bir başka sorudur. GAL (LÚ.MEŠ)SIPA'nın Eski ve Erken Orta Hitit belgelerinde geçtiği, GAL NA.KAD'ın ise Yeni ve Geç Orta Hitit belgelerindeki, GAL (LÚ.MEŠ)SIPA'nın versiyonu olabileceği ileri sürülmektedir⁸¹.

Hayvanların beslenmesi, bakımı ve korunması ile ilgilenen çobanlara ilişkin konuda hayvanların barınaklarına da değinmek yerinde olur. Bununla ilgili olarak metinlerde karşımıza öncelikle iki Hititçe sözcük çıkmaktadır. "Hali" ve "aşawar". Bunlardan "hali", "büyükbaş hayvan barınağı, ahır" anlamına gelmektedir⁸². "Aşawar" ise "küçükbaş hayvan barınağı, ağıl" anlamındadır⁸³. Metinlerde geçtikleri yerler bu sözcüklerin bu anlamlarını açıkça ortaya koymaktadır. Hitit kanunlarınının 66.maddesinde hangi hayvan-

⁷⁸ Beal, *Hittite Military*, s.383-385.

⁷⁹ Beal, *Hittite Military*, s.393.

⁸⁰ Bu konudaki tartışmalar için bak. Beal, *Hittite Military*, s.395.

⁸¹ Beal, *Hittite Military*, s.394.

⁸² J.Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952, s.46; J.Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, vol.3, Mouton-Berlin 1984, s.26.

⁸³ Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, s.35.

ların “hali” hangisinin “aşawar”da barındırıldıkları konusunda bilgi verilmektedir. Kanun maddesi şöyledir⁸⁴:

“Eğer bir çift öküzü, eğer bir koşum atı, eğer bir inek, eğer bir dişi eşek <başka> ahırlara (ha-a-li-ia-aş) ayrılırsa(sürülürse), eğer bir evcil keçi, eğer bir koyun , eğer bir koç <başka> bir ağıla (a-şa-u-ni) ayrılırsa(sürülürse), <ve eğer> onun sahibi onu bulursa ve onu tamamen dokunulmamış olarak alırsa, bir hırsız gibi yakalanmasın”

Burada görüldüğü gibi at, inek, eşek gibi büyükbaş hayvanların barınağı olarak “hali” geçmektedir. Keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvan barınağı olarak da “aşawar” geçmektedir.

Bunun dışında yine sığırın “hali”, koyunun da “aşawar”la ilgili olduğuna dair örnek vermek gerekirse, yukarıda değindiğimiz tapınak görevlilerine dair direktif metninde şu saurlar okunur⁸⁵:

“... ve o (besili) sığır ya yiyip bitirirseniz ya da onu (size ait olan) ahıra(ha-a-li) bırakırsanız ya da onu boyunduruğa koşarsanız ya da (besili) koyunu (size ait olan) ağıla(a-şa-u-ni) bırakırsanız...”

Burada tapınak görevlilerine tanrılar için ayrılmış olan hayvanları kendileri için kullanmamaları ya da sahiplenmemeleri için uyarılar yapılmaktadır.

Aynı metnin herhalde tapınakta görevli olan, tanrının sığır çobanları ve tanrının koyun çobanlarına hitap eden kısmında yine tanrılar için, tapınağa ulaştırılmak üzere seçilip ayrılmış hayvanların herhangi bir hile yapılmadan tapınağa ulaştırılması konusundaki talimattan ilgili kısmı şöyledir⁸⁶:

“... Ayrılan (hayvanların) yanında sığır çobanı ve koyun çobanı da yürüsünler. Onlar ahırda ve ağılda nasıl ayrılmışsa onları tanrılara aynı şekilde götürsünler”

Burada görüldüğü gibi sığır çobanı ve koyun çobanı doğrudan doğruya kurbanlık hayvanlarla ilgilenen kişiler olup hayvanların ayrıldıkları (seçildikleri) yer de ahır ve ağıldır. Hayvanların seçilmesi işini yapanlar bizzat çobanlardır. Bu durum yukarıda alıntı yaptığımız bir dua metnindeki

⁸⁴ KBo VI 3 III 51-54. Bak. Hoffner, *The Laws of the Hittites*, s.76-77; İmparati, *Hitit Yasaları*, s.80-81.

⁸⁵ KBo XIII 4 Vs. II 14-17. Bak. Süel, *Direktif Metni*, s.36-39.

⁸⁶ KBo XIII 4 Rs. IV 57-60. Bak. Süel, *Direktif Metni*, s.87.

anlatımla da ortaya konulabilmektedir⁸⁷. Söz konusu satırlarda II.Murşili ülkesindeki hastalığı kovması için tanrılara yakarırken, ahır ya da ağıldan kurban hayvanlarını seçen çobanların öldüğünü, dolayısıyla tanrılara hayvan kurbanı sunusunun durduğunu söylüyordu.

Bunların dışında É.GU₄ sumerogramı ile gösterilen “sığır ahırını” vardır. *BEL MADGALTI* (kale komutanı) için gönderilen talimatnamelerden birinde geçer. Eskidiği için tamiri yapılması gereken yerler arasında kralın evleri, sığır ahırları, depolar, yıkanma evi sayılır⁸⁸.

Bir başka metinde de domuz barınağından söz edilir. “SAH GIM-an hu-u-ma”⁸⁹ geçer. III.Hattuşili’nin otobiyografisi olarak adlandırılan bu belgede yeğeni Urhi-Teşup ile olan mücadelesinin anlatıldığı yerde şöyle bir ifade vardır⁹⁰:

“İstar’ın tanrısal gücünü çok gördüm. Urhi-Teşup’u başka hiçbir yere bırakmayarak onu Şamuha’da bir domuz gibi domuz ahırına kapattı...”

Çivi yazılı belgelerde küçükbaş ve büyükbaş hayvan barınaklarına dair bu kayıtlar yer almakla beraber, arkeolojik kazılarda Hitit dönemine ait olmak üzere hayvan barınağı olarak tanımlanabilecek bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır⁹¹.

Hititçe çivi yazılı metinlerde UR.GI₇ LÚSIPA “çoban köpeği” terimine de rastlanmaktadır⁹². Şüphesiz hayvan sürülerinin idaresinde ve korunmasında, ayrıca hayvan barınaklarının korunmasında çobanların yardımcısı olarak bugün olduğu gibi Hititler döneminde de çoban köpeklerinden faydalanılıyordu. Kanunlardaki 87. ve 88. maddeler çoban köpeğinin söz konusu işlevi dolayısıyla değerinin diğer köpeklere göre daha fazla olduğunu göstermektedir. Hitit kanunlarının çoban köpeği ile ilgili 87. maddesi şöyledir⁹³:

“Eğer bir çobanın köpeğini biri vurursa ve o ölürse, yirmi şekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır”.

⁸⁷ Bak. yukarıda s.8 dn. 32.

⁸⁸ KUB XXXI 87 II 14-15(=KUB XIII 2 II 13-15).Bak. E. Von Schuler, *Hethitische Diens-tanwesungen*, Graz 1957, s.44-45.

⁸⁹ KBo III 6 Rs. III 57= KUB I 1 IV 26.

⁹⁰ Metnin bu satırlarını transkripsiyon ve Almanca tercümesi için bak. H.Otten, *Die Apologie Hattusilis III*, Wiesbaden 1981, s.24-25.

⁹¹ J.Yakar, *Ethnoarchaeology of Anatolia*, Jerusalem 2000, s.278.

⁹² Ertem, *Fauna*, s.96,99.

⁹³ KBo VI 3 IV 22-23= KBo VI 7 5-6; İmparatu, *Hitit Yasaları*, s.88-89.

Tapınak görevlileri ile ilgili yukarıda değinilen direktif metninde sığır çobanları ve koyun çobanlarına talimatların iletildiği bölümde, tanrılar için tüm ürünlerin en tazesinin, henüz hiçbir insan tatmadan sunulması gerektiğinin belirtildiği yerde “süt bayramı”ndan (EZEN GA) bahsedilir. Ayrıca sü-tün yayıkta çalkalanması konu edilir⁹⁴. Buradan anlaşılıyor ki yayıkta çalkala-yarak süt ürünlerini elde etmek çobanların görevidir. Elbette burada söz ko-nusu olan tapınakta görevli çobanlar ve dolayısıyla tapınakta ya da tapınağa ait hayvanlardan elde edilen süt ürünleridir. Nitekim “süt bayramı”ndan da bahsediliyor. Buna paralel olarak kırsal alanda ya da kent yaşamında da hay-vanların bakımı, beslenmesi, korunmasından vs. sorumlu olan çobanların hayvanlardan ürünler elde edilmesi ve elde edilen ürünlerden de sorumlu olmaları doğaldır.

Çoban sözcüğünün Hititçe yazılı belgelerdeki karşılığı olan LÚSIPA'nın ve koyun çobanı karşılığı olan LÚSIPA.UDU'nun değişik bir kullanımı da Güneş Tanrısı'nın bir sıfatını oluşturan sözcük dizileri içerisinde yer almış olmalarıdır. Bu sözcük dizileri metinlerde karşımıza farklı biçimlerde çık-makla beraber hepsinde verilmek istenen “insanlığın çobanı”, “ülkenin ço-banı” ve bunların yakın anlamlarıdır.

“^DUTU ŠA-ME-E EN-YA ŠA DUMU.LÚ.U₁₉.LU LÚSIPA-aš ...”⁹⁵ (Göğün Güneş Tanrısı, efendim, insanlığın çobanı)⁹⁶.

Bu metin Muwatalli'ye ait bir dua metnidir. Burada Güneş Tanrısına olan yakarmada onu tanımlarken “insanlığın çobanı”⁹⁷ sıfatına yer verilmiş-tir.

Güneş tanrısına olan bir duada yine tanrının bu sıfatı ile, ama bu defa daha farklı bir yazılışı ile karşılaşırız.

“^DUTU-uš hu-u-m[a-an-da-aš] LÚSIPA-ŠU-NU zi-ik”⁹⁸ (Güneş Tanrısı sen tü[münün] çobansın).

⁹⁴ KBo XIII 4 Rs. IV 41-42. Bak, Süel, *Direktif Metni*, s.82-83.

⁹⁵ KUB VI 45 III 13; paralel metin KUB VI 46 III 52'de “LÚSIPA-aš” yerine “u-e-eš-ta-ra-aš” kullanılmıştır.

⁹⁶ Lebrun, *Hymnes*, s.266, 280.

⁹⁷ Bir antlaşma metninde de Güneş Tanrısı'nın aynı sıfatı taşıdığı görülür. HT 8 r.8: “[^DUTU] SA-ME-E LUGAL KUR KUR^{MES} LÚSIPA.UDU ŠA DUMU.LÚ.U₁₉.LU” (Daddi, *Mesti-eri*, s.25). (Güneş tanrısı, ülkelerin kralı, insanlığın çobanı).

⁹⁸ ABoT 44a II 3-4.

Mitolojik içerikli bir başka belgede de yine benzer anlamı verecek farklı ifadeler yer almaktadır. Bu metin Appu masalına aittir:

“^D[UT]U-uš KUR-e<-an>-ta-aš ^{LÚ}SIPA.UDU[-a]š ..”⁹⁹ (Güneş Tanrısı ülkenin çobanı).

“İnsanlığın çobanı”, “ülkenin çobanı” ve “tümünün çobanı”, bu terimler Güneş Tanrısı'nın aynı anlama gelen sıfatının farklı söyleniş biçimleridir. Çoban sözcüğünün anlamı (yani hayvanları idare eden) göz önüne alındığında, bir tanrının bu sıfatı taşıyor olması, tüm Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hititler'de de tanrıların insanların kaderinin belirlenmesindeki rollerine ilişkin anlayışla birlikte düşünüldüğünde anlam kazanır. Dikkati çeken nokta, bu sıfatı taşıyan Güneş tanrısının, tasvirlerde genellikle aynı tarz giyimde karşımıza çıkan diğer tanrılardan farklı olarak kralların da giymiş olarak gösterildikleri giysilerle tasvir edilmiş olması¹⁰⁰ ve elinde taşıdığı asadır¹⁰¹. Güneş tanrısının elinde krallarda olduğu gibi bir asa ile betimlenmesi, bir çobanın hayvanları güderken vazgeçilmez gereçlerinden değneği hatırlandığında, onun taşıdığı “insanlığın çobanı” sıfatı ile ilişkilendirilebilir¹⁰². Ancak Güneş Tanrısı ile aynı biçimde tasvir edilen kralların böyle bir sıfatı taşıyıp taşımadıklarına dair bir bilginiz yoktur¹⁰³.

Kimi zaman ^{LÚ}SIPA “çoban” kimi zaman da ^{LÚ}SIPA.UDU “koyun çobanı”nın Güneş Tanrısı'nı tanımlayan bu sözcükler içinde kullanılmış olması dikkati çekmektedir. Bu farklı kullanım üstelik birbirine paralel olan üç metinden ikisinde karşımıza çıkar. KUB XXIV 8 II 15'de ^{LÚ}SIPA.UDU geçiyor iken bunun paraleli KUB XXXVI 59 I 11'de ^{LÚ}SIPA-aš olarak geçer. Üçüncü paralel metinde ilgili yer kırık olduğu için onu bilemiyoruz. Ama buradan anlaşılıyor ki ^{LÚ}SIPA ve ^{LÚ}SIPA.UDU birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu duruma bir başka örnek de yukarıda değindiğimiz¹⁰⁴ kanunların 35. maddesinde ^{LÚ}SIPA yer alırken, hemen hemen aynı içerikteki 175. maddede ^{LÚ}SIPA.UDU geçiyor olmasıdır. Buna göre ^{LÚ}SIPA ve ^{LÚ}SIPA.UDU biri genel

⁹⁹ KUB XXIV 8 15. Bak. J.Siegelova, *Appu-Marchen und Hedammu-Mythus*, StBoT 14, Wiesbaden 1971, s.8-9.

¹⁰⁰ H.G.Güterbock, “Sungod or King,” *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and it's Neighbours*, Fs.N.Öngüç, Ed. M.Mellink ve diğ., Ankara 1993, s.225.

¹⁰¹ Bu konuda bak. S.Alp, “Hitit Metinlerinde ^{GIŠ}Kalmuş ‘Lituaş’ ve HUB.BI ‘Küpe’,” *Belleten* 12/46(1948), s.301 vd.

¹⁰² Bak. Beckman, *Fs.Otten*, s.42-43.

¹⁰³ Beckman, *Fs.Otten*, s.43.

¹⁰⁴ Bak. s.6 dn.23.

anlamda “çoban”, diğeri belli bir hayvana göre “koyun çobanı” olarak belirlenmekle beraber, birbirinden farklı yerlerde kullanılmadıklarını biliyoruz. ^{LÚ}SIPA.UDU ve ^{LÚ}SIPA.GU₄ bir çok metinde ard arda geçmektedir. Bunlar şüphesiz, hayvancılığın temel geçim kaynaklarından biri olduğu Eski Anadolu’da en yaygın olarak beslenen koyun ve sığıra göre belirlenmiş çoban gruplarıdır. Koyun çobanının, genel anlamda çoban yerine kullanılmış olduğunu gösteren örnekler, küçükbaş hayvanların Hititler’in yaşadıkları coğrafyada daha yaygın olarak beslenmiş olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Günümüze dek ulaşan Hititçe çivi yazılı belgeler her ne kadar çok çeşitli içerikte olsalar da, bilindiği gibi Hitit toplumunun günlük yaşantısına dair geniş bilgiler vermekten uzaktır. Bu nedenle, toplumun temel geçim kaynaklarından birini oluşturan hayvancılık dolayısıyla Hitit kültüründe ağırlığı olması gerektiği halde çobanlık, çivi yazılı belgelerde sınırlı sayıda kayıtlarla karşımıza çıkar. Ancak çobanlıkla ilgili sözcük ve terimlerdeki çeşitlilik, evcil hayvanların neredeyse tümünün adını içeren bir çoban teriminin bulunuyor olması bu ağırlığın bir göstergesidir. Anlamları dolayısıyla çoban ve çobanlıkla ilgili olarak ortaya çıkan sözcük ve terimler, toplumdaki bir alt sınıftan üst düzeyde bir askeri görevliye, kırsal alanda doğrudan çobanlık yapanlardan tapınak görevlilerine, farklı toplumsal statü, nitelik ve alanlarda görülürler. Yukarıda ele aldığımız bazı terimlerin doğrudan çobanlık işi ile ilgili olmadığı halde, yani bizzat hayvanların bakımı, beslenmesi, sevk ve idaresi ile ilgili olmadığı halde çoban anlamı içeriyor olmaları, Hitit kültüründe çobanlığın edindiği yeri ve tarihsel gelişim çizgisinde uğradığı anlam değişme ve gelişmelerini göstermektedir.

M.Ö. I. BİNYILIN İLK YARISINDA ÖNASYA KRALLIKLARINDA ARABA TEKERLEKLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE YAPIM TEKNİKLERİ

SERHAN GÜNDÜZ

M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Önasya ülkelerinin siyasi coğrafyasına kısaca bakıldığında, Doğu Anadolu'da ve Kuzeybatı İran'da Urartu Devletinin, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'nin bir bölümünde Geç Hitit Kent Devletlerinin, İç Anadolu yüksek yaylasında Kızılırmak ve Konya ile Niğde bölgelerinde baıda Afyon'dan, doğuda Kapadokya'ya kadar olan bölgelerde Frig Devletinin, İç Batı Anadolu'da Lidya, Batı Anadolu kıyılarında kuzeyde yer alan Troas yöresinden İzmir'e kadar olan bölgelerde Aeoller, İzmir-Aydın Bafa Gölü arasında Orta Yunanistan'dan göç eden İon'lar, Aydın-Bafa'dan Fethiye'ye kadar olan bölgede Dor'lar ve Güneybatı Anadolu'da ise Likya yerleşmelerinin yer aldığı görülür¹. Anadolu dışındaki bölgelerde Urartu'nun güneyinde yer alan ve merkez bölgesi Kuzey Mezopotamya'da olmak üzere bir devlet kuran, Anadolu'ya ve Akdeniz kıyılarına ulaşmak amacıyla Yakın Doğu'ya sık sık seferler düzenleyerek Mezopotamya'dan Mısır'a kadar çok geniş topraklarda egemenlik kurmuş Asur İmparatorluğu, İran'da Medler, daha sonrasında ise Persler (Ahamenidler) bulunmaktadır (Resim 98). M.Ö. 547-533 yılları arasında Anadolu'nun tümü Pers'lerin egemenliği altına girmiştir.

Bu çağda Önasya ülkelerinde iki veya dört atla çekilen arabalar başlıcası savaş olmak üzere avlanma, ulaşım ve yarış gibi çeşitli amaçlarla kullanılan ve dolayısı ile devletlerin siyasi, ticari ve sosyo-ekonomik yaşamına önemli katkılarda bulunan iki tekerlekli taşıt araçları idi. Arabalarla ilgili bilgilerimizin çoğu, ele geçen çok az sayıdaki buluntular dışında, bu çağdaki araba tasvirlerinden elde edilmektedir. Çok sevilen ve sıkça betimlenen bu araba tasvirleri taş kabartmalar, bronz objeler, çeşitli metal kaplar, mühürler, fildişi levhalar, bazı binaların dış kaplama duvarları ve iç duvarları, mezar odaları, lahitler

¹ Yıldırım, R. 1996: s. 90.

gibi çok çeşitli materyal üzerinde yer almaktadır. Bu tasvirler her zaman profilden betimlenmiştir.

Bu makalede M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında kullanılan Önyasya arabalarının tekerleklerinin özellikleri ve yapım teknikleri hakkında genel bilgi verilmiştir. Daha sonra tekerleklerin bu özellikleri çeşitli kültürlerle sınıflandırılmak suretiyle tarihsel bir süreç izleyerek ve mevcut tasvirlerden örnekler vererek incelenmiştir. Önyasya ülkelerinin dışında kalmasına rağmen Batı Anadolu ile yakın siyasi ve kültürel ilişkisi nedeniyle Kıta Yunanistan araba tekerleklerine; Önyasya ile yakın ilişkisi ve Önyasya tasvirlerinde açıkça anlaşılabilen bazı teknik detayların ve araba tekerleklerinin gerçek ölçülerinin saptanmasına yardımcı olması nedeniyle de Kıbrıs'ta ele geçen gerçek tekerlek buluntularına yer verilmiştir. Karşılaştırmalı olarak Mısır araba tekerleklerine de değinilmiştir. Böylece çağdaş kültürler arasındaki etkileşimin ortaya çıkarılmasına ve mukayeseli bir inceleme yapılabilmesine olanak sağlanması amaçlanmıştır.

I. M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önyasya Araba Tekerleklerinin Özellikleri

Mevcut tasvirlerin ve kazılarda ele geçen az sayıdaki buluntuların ışığında bu çağ arabalarının iki tekerlekli araçlar olduğu görülür. Daha önceki çağlarda görülen dört tekerlekli araçlara bu çağda rastlanılmaz. Tekerleklerin başlıca elemanları tekerlek çemberi, ispitler, ve tekerlek göbeğidir. Bu tekerlekler tek veya iki çemberden, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Asur'da ise üç çemberden oluşan ispitli tekerleklerdir.

a) Tekerlek İspitleri

Tekerlek ispitleri bir ucu tekerlek göbeğine, diğer ucu tekerlek çemberine giren ve tekerleğin yarıçapı uzunluğunda olan çubuklardır. Ahşap tekerlek çemberinin dayanıklılığını artırarak hareket halinde iken tekerleğin dağılıp parçalanmasını önlemektedir. Bu çağda Önyasya araba tekerleklerinin ispit sayısı altı ile on arasında değişmektedir. M.Ö. 9. yüzyılda altı ispitli tekerlekler yaygın olarak kullanılırken (Resim 2,15), M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren bazı istisnalar dışında sekiz ispitli tekerlekler tercih edilmiştir (Resim 1,39). Tasvirler M.Ö. 9. yüzyıl Asur, Urartu ve Geç Hitit arabalarının tekerleklerinin önce altı ispitli iken daha sonraki dönemlerde M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısı ve sonrasında sekiz ispitli tekerlekler olduklarını göstermektedir (Resim 1,9,16,37,40-42). Geç Hitit arabalarında ise M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren altı veya sekiz ispitli tekerlekler eş zamanlı kullanılmıştır (Resim 8,11).

Frig tekerlekleri altı veya sekiz ispitlidir (Resim 25,26). Kıta Yunanistan ile kültürel ilişki içerisinde olmasına rağmen doğusundaki diğer Anadolu kültürlerinin etkisinde kalan Lidya (Resim 28) ve Batı ve Güneybatı Anadolu'daki Yunan kökenli kent devletlerinin araba tekerlekleri de çağın başlangıcında altı (Resim 84,85), daha sonra sekiz ispitlidir (Resim 27,28,41). Buna karşın M.Ö. 8. yüzyıl Kıta Yunanistan arabalarının tekerlekleri ise dört ispitlidir (Resim 54-60,64,65); çok ender olarak sekiz ispitli tekerlekler de görülür. Dört ispitli tekerlek kullanımı Kıta Yunanistan ve Ege Bölgesinde Geç Bronz Çağında başlamış ve Demir Çağında da devam etmiştir. Anadolu dışındaki bazı Önasya ülkelerinde M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında on-oniki hatta onaltı adet ispite sahip tekerlekler de tasvirlerde yer almaktadır. Asur kabartmalarında düşman askerlerine ait arabaların veya yük arabalarının ondan fazla ispite sahip olduğu görülür. İran'da güçlü bir devlet kuran ve M.Ö. 6. yüzyılda Frig ülkesine ve daha öteye ilerleyerek Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal eden Ahamenid'lere ait savaş arabalarının tekerlekleri de on veya ondan fazla ispite sahiptir (Resim 75,76). Kıbrıs/Salamis'te (M.Ö. 8. yüzyıl) ele geçen gerçek araba tekerleklerinin de ispit sayısı sekiz (Resim 63), ender olarak da ondur (Resim 31). Tekerlek çemberlerinin çapı ile ispit sayısı arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Tekerlek çapı büyüdükçe tekerleğin hareket halindeki dayanıklılığını sağlamak için ispit sayısının da artması gerekmektedir². Dolayısı ile daha fazla sayıda ispite sahip tekerlekler daha büyük boyutlu tekerleklerdir.

b) Tekerlek Çemberleri

Bu çağ tekerleklerinin ahşaptan yapılmış tek bir çember veya içteki ince, dıştaki kalın olmak üzere iki çemberden oluştuğu tasvirlerde açıkça görülebilmektedir. M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Urartu arabalarının tekerleğinin kalın tek bir çemberden (Resim 22) oluşmasına karşın, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen geç dönem Urartu tekerlekleri birkaç istisna dışında iki çemberden (Resim 16) oluşmaktadır. M.Ö. 9. yüzyıl Asur arabaları tekerleklerinde ise dar bir iç çember ve daha geniş bir dış çember olmak üzere iki çember (Resim 35), III. Tiglat-Pileser'den itibaren (M.Ö. 745-727) ise bazen iki, ancak genellikle üç çember görülür (Resim 37). Frig (Resim 25) ve Geç Hitit (Resim 2, 6) tekerleklerinde içteki ince, dıştaki kalın olmak üzere iki çember yer alır. Batı ve Güneybatı Anadolu tas-

² Kökten, H. 1993: s. 221.

virlerinde tekerleğin tek çemberden oluştuğu görülür. Kıta Yunanistan tekerlekleri tek çemberli (Resim 59,60) veya bazen iki çemberli (Resim 65), Kıbrıs tekerlekleri ise içteki ince dıştaki kalın olmak üzere iki çemberlidir (Resim 77).

II. Asurnasirpal'e (M.Ö. 883-859) ait kabartmalar iki tekerlek çemberinden dışta olan kalın çemberin tek bir parçadan oluşmadığını, kompozit bir tekerlek olduğunu göstermektedir. Asur tekerleğinin bu dış çemberi üçten altıya kadar çeşitli sayıda değişen segmentlerden oluşan bir yapı gösterirken (Resim 33,34), Urartu tekerlek çemberi iki segmentten oluşur gösterilmektedir (Resim 16). Geç Hitit, Batı ve Güneybatı Anadolu Kent Devletleri tekerlek çemberlerinin segmentleri ise gösterilmemiştir.

M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında kullanılan bu araba tekerleklerinin büyüklüğü tasvirlerden anlaşılamamaktadır. Ancak bu konuda direkt bilgi, 0.85 m., 0.90 m., 1.05 m. ve 1.50, 1.90 m. çapında ölçülere sahip olduğu hesaplanan ve Kıbrıs/Salamis'teki kazılarda ele geçen tekerleklerden elde edilebilmektedir. Balıkesir'de ele geçen Ahamenid araba tekerleğinin çapı 1.12 m. dir. M.Ö. 1570-1070'e tarihlenen Mısır Yeni Krallık dönemi araba tekerlekleri ise 0.87 m.-1.00 m. çapındadır. Kıta Yunanistan'ın M.Ö. 8. yüzyıla ait dört ispitli araba tekerlekleri ise Mısır tekerleklerinden daha küçük çaptadır. Geç Hitit, Urartu ve Asur tekerlekleri ise orta büyüklükte (0.85 m- 0.95 m.) tekerleklerdir³. Ancak Asur kabartmaları üzerindeki tasvirlerde M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla ait Asur tekerlekleri M.Ö. 9. yüzyıl Asur tekerleklerinden ayırt edici şekilde büyük olarak betimlenmiştir. Bazı kral arabalarının tekerlekleri ise bu arabalardakilerden de daha büyük gösterilmiştir (Resim 40- 42). Gerçekte çağdaş kültürlerde görülenlerden daha büyük olmakla birlikte, bu tekerleklerin tasvirlerde biraz abartılı büyüklükte gösterildiğini söyleyebiliriz. Çünkü kral, hatta atlar bile normalden daha büyük olarak tasvir edilmiştir.

c) *Tekerlek Göbekleri*

Tekerlek çemberleri ve ispitleri dışında diğer bir tekerlek elemanı da tekerlek göbeğidir. İspitlerin içteki uçları tekerlek göbeğine, dıştaki uçları ise çembere girmek suretiyle sabitleştirilmektedir. Bu çağın altı veya sekiz ispitli tekerleklerinin, tekerlek ispit sayısına eşit olarak ispitlerin iç kısımdaki uçlarının gireceği ayrı, bağımsız segmentlere sahip silindirik bir yapı göste-

³ Littauer, M.A.-Crowel, J.H. 1979: s. 106.

ren bir tekerlek göbeği vardır. Nitekim Kıbrıs/Salamis Mezar 3'te ele geçen gerçek bir tekerlek göbeği uzun bir silindir biçimindedir (Resim 31). M.Ö. I. Binyılı arabalarının uzun silindir biçimli tekerlek göbekleri ahşaptan; Asur tekerleklerinin göbekleri ise genelde metalden yapılmaktaydı. Bu tekerlek göbeklerinin gerçek boyutları ise sadece Kıbrıs/Salamis Mezarlarında ele geçen tekerleklerde (Resim 31) ölçülebilmıştır. Kıbrıs'taki tekerlek göbekleri 0.68 m. ve 0.70 m. boyutunda olup Eski Çağda bilinen boyutları aşmaktadır. M.Ö. 6. yüzyıla ait olup Balıkesirde ele geçen Ahamenid tekerleği buluntusunda (Resim 75) top şeklindeki ahşap tekerlek göbeği 0.16 m. çapındadır. Mısır tekerlek göbekleri ise 0.31 m.- 0.44 m. arasında değişmektedir. Demir Çağında Orta Avrupa'da yer alan Hallstatt kültüründe ise 0.39 m.-0.44 m. arasındadır. Hallstatt kültürüne ait arabaların tekerlek göbeğinin boyutunun, Asur ve Urartu araba tekerlek göbeklerinin yakın bir paraleli olduğu ileri sürülmektedir⁴. Tekerek göbeklerinde M.Ö. 9. yüzyılda yuvarlak (Resim 5,8,37,70,87) daha sonraları rozet (Resim 28,41,43,80) veya çeşitli biçimlerde sade veya dekorasyonlu kapaklar kullanılmıştır (Resim 2,15,34,35).

II. Tekerek Yapım Teknikleri

Tekerlek ispitlerinin, tekerlek göbeklerinin ve çemberlerinin yapım teknikleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.

a) Tekerek İspitleri ve Tekerek Göbekleri Yapım Teknikleri

Tekerlek ispitlerinin yapımı ile ilgili bir görüşe göre M.Ö. 9. yüzyıl Asur (Resim 33,34) ve Urartu'nun altı ispitli tekerlekleri (Resim 15) ve Asur arabalarının özelliklerini taşıyan Geç Hitit döneminin altı ispitli tekerlekleri (Resim 5, 7) ve Kıta Yunanistan'ın dört ispitli tekerlekleri (Resim 60-62), Mısır'ın Yeni Krallık dönemine (M.Ö. 1570-1070) ait dört ve altı ispitli (Resim 49,53) tekerleklerinin ispit yapım tekniği ile yapılmıştır. Mısır tekerleklerine ait bu teknikte ispitler tek bir ahşap parçasından yapılmıştır. Dört ispitli bir tekerlekte bu ispitler uzunlukları boyunca tam yarı ortasından doksan derecelik bir açı ile bükülmekte veya altı ispitli bir tekerlekte bu ispitler altmış derecelik bir açı ile bükülmekte ve böylece ispitin uzunluğunu oluşturan birbirine eş bu iki yarım parça, sırt sırta getirilerek tutkalla birbirine yapıştırılmaktadır. Bu şekilde bükülmüş olan tahta parçalarının (ispitlerin) iç kısmındaki uçları aynı zamanda tekerlek göbeğinin bölümlerini oluşturmakta-

⁴ Littauer, M.A.-Crowel, J.H. 1979: s. 109; Kökten, H. 1993: s.223.

dır. İspitlerin her iki uçlarına eklenen silindir biçimli yan kenarlarla (kulaklarla) da ispitler genişletilmektedir. İspitlerin bu uçları ıslak iken, üzerlerine yerleştirilen ham deri ve tutkalla birbirlerine tutturulmaktadır. Bu ham deri su geçirmez, hafif ve aynı zamanda kuvvetli bir bağlayıcı materyal oluşturmaktadır. Bu ham deri tekerlek göbeğinden çıkan her ispit boyunca sadece kısa bir mesafeye kadar uzanmaktadır. Mısır duvarlarındaki tasvirler bu karmaşık tekerlek göbeği ve ispit yapımının sadece Mısır'da değil, çıkış yeri olan Önasya'da da geniş çapta kullanıldığını göstermektedir. Böyle bir yapım tarzı gösteren altı ispitli gerçek bir tekerlek kalıntısı da Güneydoğu Anadolu'da Lidar'da⁵ bulunmuş olup Geç Bronz Çağı sonlarına, Hitit İmparatorluk çağına (M.Ö. 1600-1200) tarihlenir. Bu yapım tarzı Kıta Yunanistan'da da ilk kez Geç Bronz Çağında ve daha sonra Demir Çağında da dört ispitli araba tekerleklerinin yapımında kullanılmıştır. Ancak Kıta Yunanistan'ın kompozit tekerlek ve ispit yapısı Mısır'ın Yeni Krallık döneminden tek bir açıdan farklıdır. O fark da bağlayıcı materyal olarak Mısır'da ham deri ve tutkal kullanılırken, Yunanistan'da ham deriden yapıldığı düşünülen sicim veya iplerle ispitler tekerlek göbeğinin çevresine bağlanmıştır (Resim 64,65). M.Ö. 9. yüzyıl Urartu, Frig, Batı Anadolu ve Asur araba tasvirlerinde tekerlek göbeğinden çıktığı yere yakın bir mesafede ispitlerin hafifçe kalınlaşmış gösterilmesi, Mısır tekerleklerindeki ispitlerin aynı yerinde bağlayıcı materyal olarak kullanılan ham deriye işaret ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu özellik, daha sonraki sekiz ispitli tekerleklerde ve hatta yapım tekniğinin böyle bir uygulamayı kesinlikle olanaksız kıldığı çok sayıda ispite (ononaltı) sahip Elam arabalarında (Resim 67,68) da görülmektedir⁶.

İspitlerin yapım tekniği ile ilgili olarak ileri sürülen diğer bir görüş de tekerlek göbeğinin yine silindirik olduğu; ancak metalle kaplandığı ve ispitlerin bu tekerlek göbeğinin ahşap olan çekirdeğine girmeden önce bu ispit uçlarının içinden geçeceği metalden yapılmış kısa soketlere (borucuklara) sahip bulunduğu şeklindeki görüştür. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıla ait tasvirlerdeki Urartu tekerleklerinde (Resim 22) de ispitlerin tekerlek göbeğine gireceği yerdeki kısa borucuk biçimli şişkin kısımlar ispitlerin geçtiği yerlerdir. Bazı Asur tekerleklerinde (Resim 34-37, 44) ve Geç Hitit tekerleklerinde (Resim 2,3), Batı Anadolu (Resim 27) ve ayrıca Orta Avrupa'da Demir Çağında Geç

⁵ Lidar Höyük eski Samsat yakınlarında şimdiki Atatürk Barajı bölgesindedir.

⁶ Crouwel, J.H. 1992: s. 35, 36.

Hallstatt kültüründe böyle bir yapım tarzının uygulandığı tasvirlerde açıkça görülmektedir⁷.

b) Tekerlek Çemberlerinin Yapım Teknikleri

M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında Asur arabaları ile Urartu ve Geç Hitit arabaları arasındaki yakın benzerlikler, arabaların tekerlek çemberlerinin yapım tekniklerinde de gözlenebilmektedir. Tasvirlerde tekerlek çemberlerinin sayısı ve bazı özellikleri çoğu kez açıklıkla görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Urartu tekerleğinin dış çemberi iki segmentten, Asur tekerleğinin ise M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren üçten altıya kadar değişen sayıda segmentten yapılmıştır. Bu özelliklerin bilinmesine karşın tekerlek çemberlerinin yapım teknikleri konusundaki bilgilerimiz ancak bilim adamlarının varsayımlarına dayanmaktadır. Bu yapım teknikleri konusunda farklı görüşleri sürülmektedir. M.A. Littauer, Geç Asur Dönemi tekerleklerinin yapımında "Lamba-Zıvana" tekniğinin kullanıldığı görüşündedir. Bu konu ile daha yakından ilgilenen G. Kossack⁸ benzer bir görüş ileri sürmekle birlikte M.Ö. 9. yüzyıl Geç Asur Dönemi arabalarının dış tekerlek çemberinin son derece geniş olduğu için, bükülerek kavislendirilmek suretiyle şekillendirilen ve 3-6 arasında değişen sayıda kereste parçasından yapılmış olabileceğini, ancak bu parçaların birbirine kelepçelerle de tutturulmuş olduğunu iddia etmektedir. Urartu tekerlek çemberinin ise bükülerek kavislendirilmiş iki adet kereste parçasından yapıldığı ve bu tahta parçalarına su buharı uygulanarak kavis kazandırıldığı görüşü bilim adamlarınca paylaşılan bir varsayımdır⁹.

Tasvirlerde M.Ö. 9. yüzyıl II. Asurnasirpal araba tekerleklerinin (Resim 33) dış çemberi enli uçlu altı adet segmentten yapılmış gösterilmektedir. Bu parçalar kavislendirilmek ve yan yana gelmesi gereken enli ve yassı uçları hafifçe birbiri üzerine bindirilip tutkal ve ham deri ile desteklenmek suretiyle tek bir çember oluşturulmaktadır¹⁰. Tekerlek ağır olduğu takdirde bu yapım tekniği şaşırtıcı değildir. Şöyle ki bir tahta parçasının kesitinin çapı ile bu parçanın bir tekerlek çemberini oluşturmak üzere ısıtılarak bükülebilme (kavislendirme) derecesi arasında direkt bir bağlantı vardır. Kereste parçası

⁷ Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: s. 106, 107.

⁸ Merhav, R. 1991: s. 60.

⁹ Merhav, R. 1991: s. 60.

¹⁰ Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: s. 107.

ne derece kalın ise, o derece daha az bükülebilmektedir. Bundan dolayı, derinlik kazandırmak için bu tekerlek iç ve dış olmak üzere iki çemberden veya tek bir çemberden oluşmaktadır. İki çemberden oluşan Asur tekerleğinin dış çemberi kalın olduğundan tek bir parçadan değil, segmentler halinde yapılması o çağın tekniklerine göre kanımca zorunlu idi. II. Asurnasirpal dönemine (M.Ö. 883-859) ait bazı arabaların tekerlek çemberinin iç kısmında, ispitlerin tekerlek çemberine girdiği yerlerde tekerlek çemberinin segmentlerini bir arada tutan bağlayıcı materyal ile ilgili hafif izler görülmektedir (Resim 34). II. Sargon döneminde (M.Ö. 722-705) ispitlerin çevresinde çizgiler halinde görülen kalınlaşma da bağlayıcı materyal olabilir (Resim 45-47). Ham deri ve tutkaldan oluşan böyle bir bağlayıcı materyalin kullanılmasının mantıklı bir amacı, ısı ile bükülerek kavislendirilmiş çemberin iki segmentinin yan yana durması gereken geniş ve yassı uç kısımlarının birbiri üzerine hafifçe bindirilerek birleştirilmesinde, bu segmentlerin daha sıkı ve sağlam durmasını sağlamak olabilir¹¹.

Tekerlek çemberinin dış kısmında ham deriden yapılmış ve dış lastik olarak adlandırabileceğimiz bir lastiğin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu ham deri düzleştirilerek, üzerine geçirileceği çembere tamamen oturacak şekilde bağlanmaktadır. Bu teknikte, ham deri ıslak iken çemberin çevresine geçirilmekte ve deri kurudukça büzülüp sıkıca ahşap çemberin çevresine yapışmaktadır. Bu lastik, araba hareket halindeyken tekerlek yüzeyini aşınmaktan koruduğu gibi tekerleğin elemanlarını bir bütün olarak birleştirmeye de yardımcı olmaktadır. Mısır'da ve Yunanistan'da ele geçen gerçek tekerlek kalıntılarından anlamaktayız ki M.Ö. 14. yüzyılda Mısırlılar (Resim 51) ve Demir Çağında Yunanlılar çevresi ham deri ile kaplı bir tekerlek kullanmışlardır. Böyle bir lastiğin, Asur'da da kompozit tekerlek çemberinin parçalarını bir arada tutmaya yardımcı olduğu varsayılabilir¹².

Ancak düzleştirilmiş ham deriden bir tekerlek lastiğini sadece bağlayıcı materyalle bağlayarak çember üzerine tutturmak, özellikle inişli yokuşlu taşlı yollarda arabaların gidişi sırasında tekerleğin göreceği zarar nedeni ile zor bir iş idi. İşte bu sorunun çözümünde daha önce sözünü ettiğimiz "Lamba Zıvana" yapım tekniğinin kullanıldığı varsayılmaktadır. Bu teknikte dış çemberin yüzeyinde dil şeklinde dışa çıkıntılı, uzantılı kısımlar bulunmaktadır ve

¹¹ Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: s. 123.

¹² Crouwel, J.H. 1992: s. 37.

bu uzantılı kısımlar iç çemberin çevresinde yer alan yuvalara girmektedir veya bunun tersi olarak iç çemberin çevresindeki uzantılı kısımlar dış çemberde yer alan yuvalara girmektedir¹³. Kıbrıs/Salamis kazılarında ele geçen iki çemberli araba tekerlekleri (Resim 31,63,77) "Lamba Zıvana" tekniği ile yapılmıştır (Resim 31,63)¹⁴. Ayrıca Mısır tekerleklerinde ve M.Ö. 9. yüzyıla ait Asur araba tasvirlerinde ispitlerin dış uçlarının çember üzerine kadar uzandığı (Resim 74) ve bu şekilde çemberin yan yana duran iki segmentini bir arada tutan bir çivi işlevini gördüğü düşünülmektedir¹⁵. Asur ve Urartu tekerleklerinde, tasvirlerde de açıkça görüldüğü üzere, tekerlek çemberlerinin ve segmentlerinin ilaveten metal kelepçelerle de tutturulduğu anlaşılmaktadır.

Urartu tekerlek çemberinin yapım tekniğinde ise kavilendirilmiş iki kereste parçasından oluşan dış çemberde, tasvirlerde de görüldüğü üzere, iki büyük kelepçe kullanılmıştır. Gerçekte bu kelepçe kullanımı Urartu'da da kullanıldığı ileri sürülen "Lamba- Zıvana" tekniğini gereksiz kılmaktadır. Bu teknik yerine, Urartu'da tekerlek çemberi için yapılan iki yarım halka şeklindeki kereste parçasının kavilendirildikten sonra yan yana gelmesi gereken yassı kenar uçlarının hafifçe üst üste bindirildiği ve iki "U" biçimli kelepçe ile birbirine tutturulduğu görüşü ileri sürülebilecek bir varsayımdır. Bu şekilde hem tek çembere ait iki parçayı, hem de iki adet tekerlek çemberini bir arada tutmak mümkündür (Resim 71,72). Ayrıca dış iki uç, ilaveten bir veya iki çivi ile de tutturulmuş olmalıdır. Benzer bir tasarım iki çift kelepçesi olan Asur tekerleği için de geçerli olabilir. Asur tasvirlerinde kelepçeler III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) döneminden itibaren görülmektedir¹⁶ (Resim 37,39). Bu çağda Asurlular ve Urartular dışında Kıbrıs/Salamis kazılarında ele geçen ve iki çemberden oluşan tekerlekte de (Resim 63) "U" biçimli metal kelepçelerin kullanıldığı görülür. Aynı mevkideki diğer bir arabanın (Resim 31) on ispitli tekerleğinde ise kelepçelerin yerine, bu tekerleğin çevresinde yirmi çift iki başlı demir çiviler kullanılmış olup her bir çivi çifti yatay olarak bir ispitin iki ucuna tutturulmuştur. Ancak on parça kerededen yapılmış ve birbiri üzerine bindirilerek çivilerle tutturulmuş bu tip bir

¹³ Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: s. 107, 108.

¹⁴ Crouwel, J.H. 1987: s.105.

¹⁵ Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: s. 109.

¹⁶ Merhav, R. 1991: s. 60.

tekerlek yapımının var olup olmadığı şüphelidir¹⁷. Balıkesir Üçpınar tümülüsünde ve Sardes-Bintepeler nekropolündeki kazılarda ele geçen ve M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen on ispitli Ahamenid tekerleklerinde de “U” ve “T” biçimli kelepçelerin kullanıldığı görülür¹⁸.

Batu Anadolu kent devletleri ile çok yakın kültür ilişkisi içerisinde bulunan, dolayısı ile sanatında yakın benzerlikler bulunan M.Ö. I. Binyılın ilk yarısındaki Kıta Yunanistan'ın dört ispitli araba tekerlerinde ise kelepçe kullanılmadığı ve dört adet ispitin tekerlek çemberine girdiği yerde üçgen biçimli kısıkların yer aldığı görülür (Resim 54-56,60-62). İspitler tekerlek çemberine yaklaştıkça incelmekte ve belki de çemberin içerisine zıvana ile yerleştirilmektedir. Bu ahşap kısıkların, ispitlerin çember ile birleştiği yerde, tekerleğin ahşap kısmını yıpranmaktan koruyup güçlendirdiği hem de basıncın daha fazlasını çembere yüklediği anlaşılmaktadır. Bu kısıkların tekerlek çemberine nasıl tutturulduğu, tutkal mı, ip veya sicim mi kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Diğer yandan tasvirlere bakıldığında bu objelerin kısıklı olmaktan ziyade, ispitlerin yarı çaplarının sadece genişlemesinden oluştuğu görüşü de kuvvet kazanmaktadır. İspitler ile çemberlerin Mısır Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1570-1070) olduğu gibi ham deriden bir bağlayıcı ve tutkalla birleştirildiği düşünülmektedir¹⁹. Yunanistan'daki bu ispit kısıkları Önasya ülkelerinde bilinen bir uygulama değildir.

Kıta Yunanistan'da bir kısım Demir Çağı kompozit araba tekerlekleriyle ilgili başka bir yorum da ahşap çemberin dış kısmında yer alan ve tekerleği koruyan bir lastik işlevi gören demirden bir çemberin ısıtılarak yapılmış olduğudur. Bu teknikte, kızıl derecede ısıtılarak yumuşatılıp genişletilmek suretiyle demirin tekerlek çemberi üzerine uyumlu bir şekilde oturtulabilmesi ve sonradan soğuyup büzülen demirin tekerlek çemberini ve diğer ahşap parçaları birbirine sıkıca bağlaması sağlanmaktadır. Bu uygulamaya Etrüskler'de ve M.Ö. 7. yüzyıl Orta Avrupa Geç Hallstatt kültüründe de rastlanılmaktadır. Başlangıçta demirden yapılmış bu çember lastiği, dış yüzeyden içeriye doğru çakılan bağlayıcı demir çivilerle yapılıyorsa da sonradan bu uygulama terkedilmiştir. Piggott'a göre Önasya'da tekerlek çemberine iribaşlı çivilerin çakılması tekniği ilk kez M.Ö. 7. yüzyılda Sanherib'den (M.Ö. 705-681) itibaren Asur'da kullanılmıştır. Asur kral arabaları tasvirleri de bunu

¹⁷ Crouwel, J.H. 1987: s. 106.

¹⁸ Kökten, H. 1993: s. 222,227.

¹⁹ Crouwel, J.H. 1992: s. 36.

kanıtlamaktadır (Resim 41,42). Till-Barsip'ten çağdaş Asur duvar boyaları üzerindeki tasvirlerde bu çivilerin altında metal(?) bir lastik gösterilmektedir. Dolayısı ile bu yapım tekniğinin kaynağının Önasya olduğu ileri sürülmektedir. Ancak çevresine iri başlı çivilerin çakılı olduğu bu tekerlek tipi Mezopotamya'da M.Ö. 3. Binin ortalarından beri bilinen bir uygulama idi. Sanherib döneminde yeniden benimsenip kullanılmaya başlanmıştır. Yunanistan'da ise 0.87 m. ve 1.11 m. çapındaki bu tür çivili araba lastiğine, tekerlek göbeği, dingil ve diğer demir araba parçaları ile birlikte Tesalya'daki M.Ö. 6. yüzyıl tümülüs gömülerinde rastlanılmıştır. Aslında bu çivili tekerlekli veya demirden yapılmış lastiğe sahip Yunan arabaları süratli hafif arabalar olmayıp yük arabaları ve vagonlardır²⁰. Anadolu'da Balıkesir civarında kazılarda ele geçen M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen on ispitli Ahamenid tekerleğinin (Resim 75) demirden ince bir tekerlek lastiği vardır. Böyle bir lastik aynı döneme tarihlenen Ahamenid tekerleğinde de yer alır (Resim 76). Ayrıca Resim 50'deki Ahamenid tekerleğinin dış çemberinin çevresine seyrek aralıklarla iri başlı çivilerin çakıldığı görülmektedir.

Tekerleğin ahşap kısımlarının yapımında kullanılan kerestenin ise Yunanistan'da Olympia arabaları ve Mısır'da Yeni krallık dönemi (M.Ö. 1570-1070) arabalarında kanıtlandığı üzere karaağaç (ulmus) olduğu anlaşılmaktadır. Bugün bile sert, sağlam bir kereste olarak tekerlek yapımında tercih edilmektedir. Yunanistan'da söğüt ağacından kerestelerin kullanıldığı da Geç Bronz Çağında Knossos Linear B tabletlerinden anlaşılmaktadır²¹. Yeni Krallık döneminde Mısır arabalarında tekerlek göbeğinin yuvalarının ve tekerlek ispitlerinin yapımında yaş kayın ağacı kullanıldığı bilinmektedir. Çünkü bu ağaç kururken büzülür ve tekerleğin ahşap elemanlarını bir arada tutar. Mısır dışında Önasya'da da kullanılan kayın ağacının tekerlek yapımında kullanımı Kafkaslardan daha öteye gitmez. Piggot, ağaç bakımından zengin olan Anadolu Urartu bölgesinin M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren, özellikle M.Ö. I. Binin ilk yarısında, en iyi arabaları imal eden bir bölge olduğunu ve hatta Çinlilerin savaş arabası yapımında Urartu arabalarını örnek aldıklarını, ayrıca delikli tekerleğin Mezopotamya icadı olmasına rağmen Urartu'nun o çağda önemli bir araba yapım merkezi olduğunu ileri sürmektedir²².

²⁰ Crouwel, J.H. 1992: s. 38; Littauer, M.A.- Crouwel, J.H. 1979: s. 108; Piggot, S. 1983: s. 140, 159.

²¹ Crouwel, J.H. 1992: s. 38.

²² Gropp, G. 1981: s. 121; Piggot, S. 1983: s. 204.

III) M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Tasvirlerinde Görülen Çeşitli Kültürlere Ait Araba Tekerlekleri

Bu çağdaki araba tekerleklerinin elemanlarının özelliklerini ve yapımlarını tekniklerini genel olarak açıkladıktan sonra tasvirlerde görülen arabaların tekerleklerini kültürlere göre sınıflandırarak ve tarihsel bir süreç izleyerek örnekleri ile incelemeye çalışacağız.

a) Geç Hitit Araba Tekerlekleri

M.Ö. 9. yüzyıl Geç Hitit arabalarının tekerlekleri genellikle orta büyüklükte olup altı ispitlidir. Sekiz ispitli tekerlekler ise M.Ö. 8. yüzyılda Asur araba modellerinin etkisi ile Geç Hitit arabalarında, örneğin Sakçagöz arabasinda (Resim 11), Tell-Halaf'ta geç dönem arabalarında ve Tell-Tainat'da (Resim 9) görülür. Ancak III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) döneminde veya o dönemden sonra Asur'da altı ispitli tekerlekler kullanımdan kalkarken, Geç Hititlerde altı ispitli tekerleğe sahip arabalar M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında sekiz ispitli tekerleği olan arabalarla eşzamanlı olarak bir arada kullanılmıştır. M.Ö. 9. yüzyılda altı ispitli tekerleğe sahip Geç Hitit arabaları Zincirli (Resim 8) ve Kargamış (Resim 3) ve Malatya'daki (Resim 5, 6) araba sahnelerinde betimlenmiştir. Tell-Halaf'ta M.Ö. 9. yüzyıla ait olan arabada (Resim 7) ve Malatya arabalarında (Resim 5, 6) altı ispitli tekerleğe sahip arabalar, M.Ö. 8. yüzyıla ait olduğu düşünülen sekiz ispitli ikinci tip tekerleğe sahip arabalar ile aynı dönemde bir arada görülebilmektedir²³. Karatepe'den ele geçen kırık bir araba sahnesinde de sekiz ispitli bir tekerleğe sahip ve M.Ö. 8. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bir araba görülür (Resim 10).

Gerek altı gerekse sekiz ispitli Geç Hitit arabalarının tekerleklerinde içteki ince, dıştaki kalın olmak üzere iki çember görülür. Tekerlek göbeğinde bazen yuvarlak bir dingil kapağı (Resim 5-8) yer alır. Bu tekerleklerde ispitler doğrudan tekerlek göbeğine girmektedir. Bazen de ispitlerin iç uçlarının tekerlek göbeğine girmeden önce kısa borucuk biçimli kısımlardan (soketlerden) geçtikleri görülür (Resim 2,3). Bu tekerlek göbeği biçimine dişli makara göbeği de denebilir.

Kargamış'ta Aslanlı kapının kuzeyindeki kabartmada kralın Tanrı Teşup'a tapınmakta ve libasyon yapmakta olduğu sahnede görülen Tanrı

²³ Madhloom, T.A. 1970: s. 27, 31.

Teşup'un arabasının (Resim 4) tekerleği, belki de dini amaçlı bir araba olduğundan çok farklı biçimde betimlenmiştir. Bu tekerlek disk biçimli yekpare bir tekerlek olup merkezinden sağa ve sola dikey konumda ve simetrik olarak uzanan hilal biçimli parçalara sahip görünmektedir. Bu tekerlek aslında mitolojik bir sahnede yer aldığından, gerçek bir tekerleği yansıtmayı yansıtmadığını söyleyemeyiz.

b) Urartu Araba Tekerlekleri

M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği ile 8. yüzyılın ilk yarısına ait erken dönem Urartu arabaları ile daha sonraki geç dönem Urartu arabalarının tekerlekleri arasında farklı bazı özellikler bulunmaktadır. Erken dönem arabalarının tekerlekleri oldukça küçük ve kalın tasarlanmış bir yapı gösterir. Bu tekerlekler altı ispitlidir. Van Müzesi'nde bulunan kumtaşı blok üzerindeki araba (Resim 15) kalın tek bir çemberden oluşan bir tekerleğe sahiptir. Van'daki kabartma çok yıprandığından bu tekerleğin dingil kapağına sahip olup olmadığı pek anlaşıl原因amamaktadır. Ancak sekizgen bir kapak olduğu düşünülmektedir. Bazı tasvirlerde tekerlek ispitlerinin uçlarının tekerlek göbeğine gireceği yerde boru biçimli kalın şişkin kısımlar (soketler) görülür. Bu durum ispit yapım tekniğinde de açıklandığı üzere ispitlerin tekerlek göbeğine girmeden önce bu kısımların içinden geçtiğini göstermektedir (Resim 22). Van Yukarı Anzaf Kalesin'de ortaya çıkarılan ve M.Ö. 9. yüzyılın sonuna tarihlenen kalkan parçası üzerindeki resim sahnesinde²⁴ yer alan arabada da kalın tek bir çemberden oluşan tekerlek altı ispitlidir. İspitler doğrudan tekerlek göbeğine girmektedir (Resim 96).

Urartu tekerlek çemberinin yapısını anlamak için gerekli malzemenin ele geçmemiş olmasına karşın Asur ve Urartu tekerlek çemberlerinin yapım teknikleri hakkında ileri sürülen çeşitli görüşleri ve Urartu tekerlek çemberinin iki segmentten oluştuğunu daha önce belirtmiştik.

Resim 14'de Ermenistan'da Paravakar'dan ele geçen oldukça ilginç bir tekerlek tipi karşımıza çıkar. Disk biçimli bu tekerleğin çemberi ve ispitü yoktur. Tekerlek göbeği yuvarlakur. İspitlerin yerini, tekerlek üzerine eşit aralıklarla oyulmuş altı adet üçgen şekil almıştır. Tekerleğin merkezinde boynuz şeklinde bir çıkıntı yer alır.

²⁴ Belli, O. 1998: s. 21.

Resim 13'de Transkafkasya'dan ele geçen ve M.Ö. 9. yüzyıl sonuna tarihlenen bronz bir kemer üzerindeki ilginç araba tasvirinde yuvarlak tekerlek göbeğinden çıkan ve tam simetrik olarak yerleştirilmeyen dört ispitli ve tek çemberli bir tekerlek görülür. Bu ispitler tam birbirlerinin karşısına gelmemiş ve değişik bir tarzda yerleştirilmiştir. Bu durum çizim hatasından kaynaklanıyor olabilir. Bu tekerlek küçük olup tekerlek çemberi incedir. Resim 93'deki arabanın tekerleğinde de aynı teknik özellikler görülür. Bu tekerlek de Urartu'da ender görülen şekilde dört ispitlidir. Yalnız Transkafkasya arabasından farkı ispitlerin daha simetrik olması ve tekerleğin daha kalın bir çemberden oluşmasıdır.

Geç dönem (M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası) Urartu araba tasvirlerinden anlaşılacağı üzere bu arabalar erken dönem arabaları tekerleklerinden farklı özellikler taşır. Tekerlekler altı yerine sekiz ispitlidir ve tekerlek çemberi daha büyük boyuttadır (Resim 19,95,97). Ancak M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen kırık bronz kemer parçaları, okluklar ve miğferler üzerindeki araba tasvirlerinden anlaşılacağı üzere bu geç dönemde bazen altı ispitli tekerleklerin (Resim 24,94), hatta bazı bronz kemerler üzerindeki arabalarda dört ispitli tekerleklerin bile sekiz ispitli tekerleklerle eş zamanlı olarak kullanıldığı görülür. İspit sayısındaki bu farklılığın, araba tasvirlerinin küçük boyutta olmasından ve sanatçının bir ihmalden kaynaklandığı düşünülse de, daha önceki çağlardan gelen bir gelenek olarak daha az sayıda ispite sahip arabaların da hâlâ yapımına devam edilmekte olduğu olasılığını da göz ardı edemeyiz²⁵.

Geç dönem Urartu arabalarında ispitler erken dönem arabalarında olduğu gibi tekerlek göbeğine girmeden önce boru şeklindeki kalın çıkıntılı kısımların içinden geçmemekte, doğrudan tekerlek göbeğine girmektedir (Resim 16,17). Tekerleğin merkezinde belki de dingil kapağını gösteren oldukça büyük yuvarlak bir obje mevcuttur. Tekerlek, iki konsentrik çemberden oluşur. Dış çember daha geniştir ve içteki çembere yerleştirilen dikdörtgen şekilli iki adet eleman, belki de tekerlek çemberlerini bir arada tutan kısa kelepçelerdir (Resim 16). I. Argiştı'ye (M.Ö. 786-764) ait levha üzerindeki Urartu tekerlek kelepçelerinin ayrıca tekerlek lastiğini de yerine raptettiği görülür. Urartu bronzları üzerindeki araba tasvirlerinde her tekerlekte karşılıklı duran iki adet kelepçe yer alır. Bu uygulama Asur'da ilk kez III.

²⁵ Merhav, R. 1991: s. 58.

Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 745-727) saray kabartmalarında görülen tarzdan farklıdır. III. Tiglat-Pileser'den itibaren Asur kelepçeleri, tekerlek çemberi üzerine ve ispitlerin dışına takılmış ve birbirine karşılıklı duran iki çift kelepçe olarak gösterilmektedir. Bu uygulama, ispitleri metal kelepçelerin içinden geçiyor gibi gösteren Urartu arabalarındaki (Resim 12) uygulamadan daha mantıklı bir uygulamadır. Bu nedenle Urartu tasvirlerini aslından farklı, hatalı tasvirler olarak yorumlayabiliriz. Hatta belki de bu durum, simetriye önem veren Urartu sanatçısının simetriyi sağlamak için kasıtlı ve bilinçli olarak hatalı bir çizim sergilediği şeklinde yorumlanabilir²⁶.

Asur'da gerçek kelepçeler buluntu olarak ele geçmemiştir. Urartu top- raklarında ele geçen dört adet bronz Urartu kelepçesi (Resim 91,92) bu bakımdan önem taşır. Bu kelepçeler bronz levhaların çekiçlenmesi suretiyle çift trapez biçiminde yapılmıştır ve "U" şeklinde bükülmüştür. Uçları bir çift demir çivi ile birleştirilmiştir. Bu çiviler günümüze kadar hemen hemen eksiksiz olarak kalabilmiştir. Omuzları arasındaki mesafe 5.5 cm ve yüksekliği 11.0 cm olan "U" biçimli bu dört adet Urartu kelepçesi bir savaş arabasının iki tekerleğine ait olabilir. Çünkü Asur araba tekerleğinde dört kelepçenin kullanılmasına karşın, Urartu araba tekerleğinde iki kelepçenin kullanıldığı tasvirlerde görülmektedir. Kelepçelerin ana hatları tekerlek çemberlerinin şeklini göstermekte ve kelepçelerin ölçüleri tekerlek çemberinin genişliğini ve büyüklüğünü tahmin etmemize yardımcı olmaktadır. Buna göre Urartu tekerlek çemberinin yüksekliği 13.0-15.0 cm'dir. Kalınlığı ise dış yüzeyde 5.0 cm.dir. Büyük bir tekerleği gösteren bu geniş çember, Geç Asur tekerlek planları ile de uyum içerisindedir. Münih Müzesinde bulunan diğer tam bir kelepçe (Resim 92) ve birkaç kelepçe parçası hepsi bir arada belki de dört kelepçeyi temsil etmektedir. Bu Urartu kelepçesinin yüksekliği ve omuzları arasındaki mesafe sözünü ettiğimiz dört bronz kelepçeninkinden daha azdır, ancak omuzlar dardır ve bronzdan yapılmış tek bir çivi ile tutturulmuştur. Bu kelepçeler, Menua'nın yazıtını taşıyan birçok obje ile bir arada Münih'te bulunduğundan Menua dönemine (M.Ö. 810-786) tarihlenir. Bu Urartu kelepçeleri III. Tiglat-Pileser dönemine ait Asur araba kelepçelerinden daha önceki bir döneme tarihlenen kelepçeler olduğundan daha erken bir versiyonu temsil etmektedirler. Ancak III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) ile III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) çağları arasındaki yaklaşık seksen yıllık süre içerisinde Asur araba tasvirlerinden günümüze kalan olmadığını da belirtmekte

²⁶ Özgen , E. 1983 : s. 123.

yarar vardır. Bu nedenle Asur'da tekerlek kelepçelerinin ilk kullanımının M.Ö. 8. yüzyılın daha erken bir safhasına rastlamış olabileceği veya kelepçelerin belki de ilk olarak Urartu'da kullanılmış olmaları olasıdır²⁷.

Asur'da, Suriye'de ve İran'da kelepçeler buluntu olarak henüz ele geçmemiştir. Bu durum karşısında, orijini belli olan dört adet Urartu tekerlek kelepçelerinin önemi iyice anlaşılmaktadır. Kıbrıs'ta Salamis'te demir kelepçeler Mezar 3'te, diğer araba parçaları ile birlikte bulunmuştur. Demir kelepçeler M.Ö.8. yüzyılın geç safhasında ve M.Ö.7. yüzyılda Avrupa'da Hallstatt çağına ait araba tekerlekleri ile ilişkili olarak Avrupa'da da bulunmuştur. Ancak yine de biçimleri, boyutları ve işlevleri açısından Urartu kelepçelerinin en yakın benzerleri şüphesiz Asur, özellikle Sanherib (M.Ö. 705-681) ve Asurbanipal (M.Ö. 665-630) dönemi kelepçeleridir (Resim 73)²⁸. Kelepçelerin rolü, tekerleğin yapısı ile, özellikle tekerlek çemberiyle, direkt olarak ilişkilidir. Ancak Urartu ve Asur'da gerçek bir tekerlek henüz bulunamamıştır ve dolayısıyla bu tekerleklerin yapımına ait bilgilerimiz de tekerlek çemberlerinin yapım teknikleri bölümünde açıkladığımız gibi varsayımlara dayanmaktadır. M.Ö. 6. yüzyıla ait olup İç Batı Anadolu'da ele geçen bir Ahamenid arabasının on ispitli tekerleğine²⁹ ait altı adet demir kelepçenin bulunduğunu belirtmiştik.

Geç dönem Urartu araba tasvirlerinde kelepçesiz tekerlekler de görülür. *Irpuni'de* (Arin-Berd) bronz bir kemer üzerindeki arabada (Resim 21) M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen büyük yuvarlak bir tekerlek göbeğine sahip, kısa ve sekiz adet kalın ispitli, iki çemberli bir tekerlek görülür. İçteki çember ince dıştaki ise kalındır. Tekerlek göbeğinin ortasında iki halkalı yuvarlak bir dingil kapağı yer alır. Geç dönem arabalarından olan Çavuştepe arabasının (Resim 12) tekerleği kalın tek bir çembere ve sekiz ispite sahiptir ve diğer geç dönem arabalarında rastlanmayan ancak erken dönem tekerleklerinde görülen biçimde ispitlerin içteki uçları borucuklardan (soketlerden) geçerek tekerlek göbeğine girmektedir. Diğer bir geç dönem arabası olan Kayalıdere levhası üzerindeki arabada (Resim 20), bronz bir miğfer üzerindeki arabada (Resim 19) ve Anza'da bulunan bronz bir levha üzerindeki arabada (Resim 97) ise ispitler doğrudan tekerlek göbeğine girmektedir. Kayalıdere arabası (Resim 20) ince, bronz miğfer üzerindeki araba (Resim 19)

²⁷ Merhav, R. 1991: s. 59 ; Özgen, E. 1983: s. 122.

²⁸ Merhav, R.1991: s. 60 ; Özgen, E. 1983: s. 112.

²⁹ Kökten, H. 1993: s. 222.

ve Anzaf arabası ise (Resim 97) kalın olmak üzere tek bir tekerlek çemberine sahiptir. Karmir-Blur'dan bronz bir okluk üzerinde görülen diğer bir geç dönem arabasının (Resim 24) tekerleği ise içteki ince dıştaki kalın olmak üzere iki çemberden oluşmaktadır. Geç dönem arabalarının büyük çoğunlukla tekerlekleri iki çemberden oluşmaktadır. Ancak Çavuştepe ve Kayalıdere araba tekerlekleri tek çemberli olmakla bir farklılık göstermektedir. Geç dönem *Irpuni* (Arin-Berd) ve Karmir-Blur arabaları iki çemberli olmasına karşın kelepçeye sahip görünmemektedir. Kanımca bu sanatçının hatalı, eksik çiziminden kaynaklanmaktadır.

Resim 18'deki dini arabanın tekerleği tek bir çemberden oluşmaktadır. Ancak tekerleği iki eşit parçaya bölecek şekilde tekerleğin çapı uzunluğunda bir çubuk tekerlek göbeğinden geçiyor gösterilmektedir. Bu tekerleğin ispitli yoktur. Disk biçimlidir.

Toprakkale mühür baskısı üzerindeki tasvirde Kral II. Rusa'nın (M.Ö. 685-645) adının yazılı olduğu araba M.Ö. 7. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir (Resim 66). Bu araba tek bir ince çembere sahiptir. Tekerlek sekiz ispitlidir ve ispitler tekerlek göbeğine girmeden önce topuza benzer şişkin kısımlardan geçmektedir.

Urartu Devletinin Kuzeybatı İran yayılım alanı içerisinde yer alan Hasanlı IV arabalarının tekerlekleri ise altı ispitlidir. Hasanlı IV'teki kazılarda ele geçen kırık araba buluntusunun hafif küçük bir araba olduğu ve tekerleğinin 90.0-95.0 cm çapında altı ispitli bir tekerlek olduğu görülür. Resim 30'da konstrüksiyonu görülen bu arabanın tekerleği altı ispitlidir ve tekerleğinde iki çember ve yuvarlak bir dingil kapağı ve ortasında dingil çivisi yer alır.

M.Ö. 9 - 8. yüzyıla tarihlenen altın bir kase (Resim 32) ve gümüş bir bardak üzerindeki (Resim 29) Hasanlı arabaları da aynı tekerlek tipine sahiptir.

c) *Asur Araba Tekerlekleri*

M.Ö. 9. yüzyıl Geç Hitit, Urartu ve Asur arabalarının yakın benzerlikler taşıdıklarını belirtmiştik. M.Ö. 9. yüzyıl Asur tasvirlerinde II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) ve III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) dönemi arabalarının tekerlek çemberleri göze çarpıcı bir biçimde geniştir ve ikiden fazla segmentten yapılmış görünmektedir (Resim 33-36). II. Asurnasirpal dönemi araba-

ları her zaman altı ispitli (Resim 33) iken, aynı kral dönemine ait aynı kabartmalar üzerinde betimlenen yabancı askeri birliklere ait arabalar sekiz ispitlidir (Resim 36). Hatta bazen sekizden fazla ispiti sahiptirler (Resim 35). Tekerlek iki belirgin çemberden oluşur görünmektedir. İçteki ince ve dardır; dıştaki daha kalın ve geniş olup dört veya daha fazla segmentten yapıldığı açıktır. Bu gerçek II. Asurnasirpal dönemi tekerlek çemberleri üzerindeki dikey çizgilerden anlaşılmaktadır (Resim 36). Bu özellik daha sonraki dönemin bazı tekerleklerinde de görülür. Dıştaki çemberin bir tekerlek çemberi veya çemberi kaplayan bir lastik olup olmadığı, ispitlerin uçlarının bu çembere girip girmediğine bağlı olarak saptanabilmektedir.

Asur tekerleklerinin göbeği genellikle metalden yapılmıştır ve daha önce de yapım tekniklerinde belirttiğimiz üzere altı adet tekerlek ispitine eşit sayıda olmak üzere ispitlerin iç uçlarının gireceği altı adet tekerlek göbeği segmentine sahip bulunmaktadır. Bu tip tekerlek göbeği ilk kez II. Asurnasirpal döneminden itibaren kullanılmaya başlamıştır³⁰.

III. Tiglat-Pileser döneminde (M.Ö. 745-727) Asur arabalarında farklı stilistik özellikler göze çarpar. Bu arabalarda tasarım ve ekipman açısından önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde kullanılan arabaların tekerleklerinin çapları, M.Ö. 9. yüzyılda kullanılanlardan daha büyüktür ve bu tekerlekler altı yerine sekiz ispiti sahiptir. III. Tiglat-Pileser'den itibaren Asurlular sekiz ispitli tekerleği benimsemişlerdir. Bu dönemin tekerleklerinde iki, genelde üç çember yer alır (Resim 37-39). Üç çemberli olması durumunda, kısıklı biçimli iki çift kelepçe, çemberleri birbirine bağlamak için kullanılmıştır. Resim 37'deki III. Tiglat-Pileser arabasının tekerlek göbeği ispit sayısına eşit segmentlere sahip görünmektedir ve yuvarlak bir dingil kapağı vardır. Bu tip bir tekerlek III. Tiglat-Pileser'den itibaren Asur'da bir değişime uğramadan sonraki dönemlerde de aynen kullanılmaya devam etmiştir³¹.

II. Sargon döneminde (M.Ö. 722-705) Korsabad kabartmaları üzerinde görülen arabalardan anlaşılacağı üzere aynı tip tekerlekler kullanılmaya devam etmiştir. Tekerleklerde dıştaki kalın olmak üzere üç çember yer alır. İspitlerin çevresinde çizgiler halinde görülen kalınlaşma bağlayıcı materyal olabilir. Bu tekerlekte kelepçe görünmemesi kanımca sanatçının ihmalden

³⁰ Madhloom, T.A. 1970: s. 14.

³¹ Madhloom, T.A. 1970: s. 18.

kaynaklanmaktadır. Tekerlek göbeğindeki dingil kapağı yuvarlaktır (Resim 46,74). Tekerlek çemberinde iki çift kelepçe yer alır (Resim 74).

Sanherib (M.Ö. 705-681) ve Asurbanipal (M.Ö. 665-630) dönemleri araba tekerlekleri ise aşırı derecede büyüktür ve yine iki çift kelepçeye sahiptirler. Çoğu kez araba tekerleğinin çevresine iri başlı çiviler çakılmıştır (Resim 41,42).

Sanherib döneminde geçmişe özlemi ifade eden ve kralın emriyle yapılan altı ispitli tekerleğe sahip bir araba tasviri de görülür (Resim 80). Asurbanipal döneminde tekerlekler daha da büyüktür ve tasvirlerde bazen bir adamın boyundan daha da yüksek olarak gösterilmektedir (Resim 40, 41). Ancak bu tekerlekler büyük çaplı olmakla birlikte atların ve insanların boyutlarına bakıldığında bu tekerleklerin çok abartılı tasvir edildiklerini söyleyebiliriz.

Sanherib döneminde (Resim 42, 43) ve Asurbanipal döneminde (Resim 41) tekerlek göbeğinde rozet biçimli dingil kapakları yer alır. Resim 43'de ise çok farklı olarak tek kalın çemberli bir tekerlek de görülür.

Till-Barsib'deki Asur sarayı duvar boyaları üzerindeki arabaların bir kısmı III. Tiglat-Pileser döneminden önceki arabaların, diğer bir kısmı ise daha sonraki dönemin özelliklerine sahiptir (Resim 73). Ancak her iki safhada da tekerlekler sekiz ispitlidir ve büyüktür. Bu arabalar Sanherib ve Asurbanipal arabalarının tüm özelliklerini yansıtır.

Sanherib dönemine ait iki yük arabasının (Resim 69) tekerleği kalın tek bir çembere ve oldukça kalın dört adet ispite sahiptir. Tekerlek ispitleri kalın iki adet kalasın ortada dik açıyla kesişmesinden oluşan gamalı haç biçiminde gösterilmiştir ve kare biçimli bir dingil kapağı vardır. Tekerlek ispitlerinin kalın olması belki de tekerleğe binen yükü kaldırabilme amacına yönelik olabilir.

II. Sargon dönemindeki (M.Ö. 722-705) bir sur yıkma aracına ait tekerlek (Resim 48) haç şeklinde olup kısa dört adet ispite sahip ve küçük boyutta bir tekerlektir.

II. Asurnasirpal dönemi (M.Ö. 883-859) ve Asurbanipal dönemine (M.Ö. 665-630) ait kabartmalar üzerinde betimlenen sekiz, on, oniki ispitli tekerleğe sahip arabalar Elam yük arabalarıdır (Resim 68, 90). Asur saray kabartmaları üzerinde fethedilen ülke halklarına ait yük arabaları altı, sekiz,

oniki hatta onaltı ispitli tekerleklere veya disk biçimli tekerleklere sahiptir. Kalın bir tekerlek çemberi vardır. Dingil, düz platform şeklindeki araba kasasının altına iki adet içbükey biçimli makara ile tutturulmuştur ve dingilin dönerken ahşap araba kasasını aşındırmasını önlemek için “π” biçiminde demirden tekerlek pabuçlarına sahiptir. Till Barsib kabartmalarındaki tasvirlerde ve Kıbrıs yük arabalarına ait gerçek araba buluntularında bu dönemin dingillerine ait tekerlek pabuçları görülmektedir. Altı ispitli olan Asur yük arabaları ile çok ispitli olan Elam yük arabaları rozet veya başka motiflerle süslü (Resim 67) dingil kapaklarına veya süssüz sade kapaklara (Resim 68) sahiptir. Bu dönemin yük arabaları katırlar, nadiren öküzler ve atlar tarafından çekilmektedir³².

d) Frig Araba Tekerlekleri

Bu çağın Anadolu devletlerinden Friglere ait ele geçen az buluntu arasında tekerleğe de rastlanılmıştır. Frig Kenti Gordion'daki ilk kazılarda Tümümlüs P. 40'ta ele geçen dört atlı minyatür arabada (Resim 25) günümüze kalan parçalar dört at, iki adet kayış ve tekerleklerdir. Altı ispitli ve iki çemberli olan tekerleğin tekerlek göbeği ile birlikte dökümünün yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tekerlek göbeği profilden bakıldığında konik biçimdedir ve içteki ve dıştaki ucunda yüksek kabartma tekniğinde üç basamaklı bir kısım mevcuttur. Tekerlek göbeğinde yuvarlak bir dingil kapağı ve dikdörtgen şekilli dingil çivisinin başı görülmektedir. Günümüze değin korunan orijinal dingilin uçları, dingil deliklerine tutturulmuş vaziyette halen görülmektedir. Bu sabit dingilin yuvarlak kesitli olduğu, ancak tekerlek göbeğine girmeden önce bu dingilin ucunun yassı olduğu ve tekerlek göbeğine perçin çivisi ile tutturulduğu anlaşılmaktadır. Araba kasasının arka alt kısmına perçin çivileri ile tutturulan dingilin sabit olmasına karşın tekerlekler serbestçe dönebilmektedir. Tekerlek çemberinin hem iç hem de dış yüzeyinde düzensiz bir şekilde açılan deliklerin oluşturduğu noktalı çizgiler halinde bir dekorasyon görülür. Bu noktalı dekorasyon ispitlerin tekerlek çemberinden ayrıldığı yerleri göstermektedir. Aynı zamanda kelepçelerin incise çizgilerden oluşan klapa biçimindeki çıkıntıları, ispitlerin girdiği tekerlek çemberinin iç çevresi ile bu çemberin dış çevresinin birbirine bağlandığını göstermektedir³³. Te-

³² Madhloom, T.A. 1970: s. 23; Littauer, M.A. -Crouwel, J.H. 1979: s. 11.

³³ Young, S.R. 1981: s. 23, 24.

kerlek çemberlerinin segmentlere nasıl ayrıldığı ise belirtilmemektedir. (Resim 25).

Bu minyatür dört atlı arabanın (Resim 25) birçok detayı II. Asurnasirpal zamanında (M.Ö. 9. yüzyıl) Nimrud'daki kuzeybatı sarayının ortostadları üzerindeki araba tasvirleri ile benzerlik taşımaktadır. Bu benzerlikler iç uçlarının borucuk biçimli soketlerden geçtiği altı adet tekerlek ispiti, tekerleklerin büyüklüğü, ispitlerin girdiği tekerlek çemberinin içteki çevre kenarının dış çevre kenarından ayrı olarak tasvir edilmesi ve kelepçe sistemi ile ilişkili benzerliklerdir³⁴.

M.Ö. 6. yüzyıla ait bir tasvirde görülen Friglerin Batı Anadolu'dan etkilediklerini kanıtlayan arabanın tekerleği ise sekiz ispitli ve ince tek bir çemberden oluşmaktadır. Dingil kapağı yuvarlakur (Resim 26).

c) Ahamenid Araba Tekerlekleri

İran'da güçlü bir devlet kuran ve M.Ö. 6. yy.'da Frig ülkesine ve daha batıya seferler düzenleyerek Anadolu'yu bir süre egemenliğine alan bir Pers kavmi olan Ahamenidlere (Achaemenid) ait olup Batı Anadolu'daki kazılarda ele geçmiş gerçek araba tekerleği buluntuları Ahamenid tekerleğinin özellik ve yapısını en iyi şekilde açıklamaktadır. Balıkesir Üçpınar Tümülüsünde ele geçen bronz ve demirden araba buluntuları Ahamenid dönemine tarihlenmektedir. Bursa Müzesinde koruma altına alınan bu buluntuların konservasyonu Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksekokulu tarafından yapılmıştır. Bu buluntular arasında araba tekerleklerine ait demirden bir dış çember, ahşap tekerlek çemberi parçalarını bir arada tutan "U" ve "T" formulu demir kelepçeler, araba tekerleğinin dingil çevresinde dönmesini sağlayan ahşap tekerlek göbeğine ait halkalar ile tekerlek ispitlerinin tekerlek göbeğine girdiği yuvaların iki yanında yer alan ince halkalar, gemler, uçları profilli ve kısa çivilerle birleştirilmiş geniş bantlar, halkalı çiviler, çivi parçaları bulunmuştur. Her bir tekerlek mezarın girişine üç parça halinde bırakılmıştır. Ahşap konstrüksiyon tamamen yok olmuştur. Ancak demirden dış çemberi ahşap iç çember üzerinde sabitleştiren mekik başlı çiviler in situ olarak bulunmuştur. Arabanın iki tekerleğine ait demir çemberleri oluşturan altı adet segmentten üçü bir tekerlek çemberine diğer üçü diğer bir tekerlek çemberine aittir.

³⁴ Young, S.R. 1981: s. 26.

Araba tekerleklerinin ahşap iç çemberinin segmentlerini birbirine tutturmak ve sabitleştirmek için kullanılan iki adet "U" ve dört adet "T" formulu kelepçeler demirden yapılmıştır. Tekerlek ispitlerinin saplandığı ve tekerleğin dingil üzerinde dönmesini sağlayan ahşap tekerlek poyrasının hareket nedeniyle parçalanıp dağılmasını önlemek için kullanılan ve top şeklindeki tekerlek poyrasının ön ve arka bölümleri (baş tası ve arka tası) ile ispitlerin saplandığı yuvaların ön kısmına takılan halkalar (top halkası) demirdendir. Bu tekerlek on ispitlidir. Ahşaptan kalın bir tekerlek çemberi ve dışına geçirilen demirden ince bir tekerlek lastiği vardır (Resim 75). Tekerlek çapı büyüdükçe tekerleğin hareket halindeki dayanıklılığını sağlamak için ispit sayısının da artması ve iki tekerlek ispiti arasındaki yay uzunluğunun yaklaşık 25.0-30.0 cm olması gerektiği bilinmektedir. Bu nedenle bu Üçpınar tekerleğinin on ispitli olduğu hesaplanmıştır. Bu hesaplamalara göre tekerleğin çapı 1.12 m., ahşap tekerlek çemberinin kalınlığı 9.2 cm. ikinci tekerleğin çember kalınlığı ise 9.2 cm'dir. "T" ve "U" formulu kelepçelerin üç segmentli tek çemberi birleştirmekte kullanıldığı ve kelepçelerden her birinin demir dış tekerlek çemberinin segmentlerinin uç kısımlarına gelecek şekilde yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Bu saptamalar in situ halde korunmuş "U" biçimli kelepçeler ve demirden dış tekerlek çemberi segmentleri yardımıyla yapılmıştır. Bu saptamaya göre "T" biçimli kelepçelerin tekerlek üzerinde dengeli yerleştirilmesi amaçlanmış ve demirden dış çember segmentlerinin uç kısımlarına oturtulmuştur. Kelepçeler dış çemberin segmentlerinin uç kısımlarına yakın yerleştirildiğinde, "T" biçimli kelepçelerin her ikisinin de ispitlerin üzerine oturduğu görülür. Kelepçelerin geniş olan üst kısımları tekerlek çemberi segmentlerinin birleşmesini sağlarken, daha dar bir bant şeklinde aşağıya doğru uzanan alt kısımları ise segmentlerin birleşme noktasında tekerlek çemberine saplanan ispitin dayanıklılığını sağlar. Demir halkalar ahşap tekerlek göbeğinin değişik bölümlerinin sağlamlaştırılmasında ve hareketten kaynaklanan dağılmaların önlenmesinde kullanılır. Buna göre tekerlek göbeğinin üzerinde ispitlerin saplandıkları yuvaların ön veya arkasında yer alan göbek halkası tekerlek çapını belirler. Bu Ahamenid tekerleğinin top şeklinde olan ahşap göbeğinin çapının 0.16 m. olduğu hesaplanmıştır. Tekerlek göbeğinin ön kısmındaki silindirik bölüme geçirilen tekerlek göbeği kapağı ise altugen şekilli bir halkadan oluşur. Bu buluntular arasında dingil çivisi bulunamamıştır. Bu nedenle büyük bir olasılıkla dingil sabit değildir ve tekerlekle birlikte hareket etmektedir³⁵.

³⁵ Kökten, H. 1993: s. 221-225.

Manisa Müzesi tarafından Sardes-Bintepeler nekropolündeki kazılarda ele geçen demir tekerlek buluntuları arasında bronz dingil çivileri, koç başlı çiviler ve çanlar 1992 Sardes kazı laboratuvarında koruma altına alınmıştır. Bu Ahamenid tekerleğinin konstrüksiyonu bu tekerleğin oniki ispitli olduğunu, içte daha az kalın ahşap bir tekerlek çemberi, dışında kalın ikinci ahşap bir tekerlek çemberi ve bunun da dışında demirden ince bir araba lastiğinin bulunduğunu göstermektedir. Bu tekerleğin lastiğinin dış yüzeyi turtuludur. Bu üç tekerlek çemberini bir arada tutan altı adet kelepçe ve ayrıca içteki iki ahşap çemberi tutan ayrı iki kelepçe görülür. Tekerlek göbeğinde ise rozet şekilli bir kapak ve insan başı figürlü bir başı olan dingil çivisi yer alır (Resim 76)³⁶.

Resim 50,52'deki Ahamenid dönemi arabalarının tekerleği ise içteki ince, dıştaki kalın olmak üzere iki çemberden oluşmaktadır. Dıştaki kalın çember tekerlek lastiği olabilir. Her iki tekerlek de sekiz ispitlidir. İspitlerin içteki uçları tekerlek poyrasına doğrudan girmektedir; ancak Resim 50'deki tekerlekte ispitlerin dış uçları her iki çemberi birbirine tutturmaya yardımcı olacak şekilde dış çemberin üzerine kadar uzanmaktadır. Tekerleğin dış çemberine, Asur'da olduğu gibi sık aralıkla değil, seyrek aralıklarla iri başlı çiviler çakılmıştır.

f) Batı, İç Batı ve Güneybatı Anadolu Araba Tekerlekleri

Batı Anadolu'ya Trakya üzerinden Yunanistan'dan ve Ege adalarından gelen Yunan kökenli kavimlerin özellikle sahillerde kurdukları kent devletlerinin sanatında Doğu etkisi kadar Kıta Yunanistan etkisi de görülmektedir. Hemen hemen her zaman dört ispitli olarak tasvir edilen Kıta Yunanistan arabaları tekerleklerinin aksine, Batı, İç Batı ve Güneybatı Anadolu arabaları dört ila on ispite kadar değişen sayıda ispitlere sahip tekerlekler olarak gösterilmektedir. Ancak dikkatli ve özenli yapılan tasvirler altı (Resim 85) veya sekiz ispitli (Resim 86) araba tekerleklerinin revaçta olduğunu kanıtlamaktadır. Bu araba tekerleklerinde (Resim 27,28) ispitler tekerlek göbeğine yaklaşırken (Resim 28 ve 82) veya orta kısımlarında yani yarı yerlerinde veya tekerlek çemberine yaklaşırken (Resim 86) kalınlaşmaktadır. Bu kalınlaşma bu dönemin Ahamenid ve diğer Önasya arabalarında da görülen bir uygulama olarak dekoratif amaçlı bir oymacılık sanatı olabilir. Ancak alternatif bir yorum olarak daha önce de yapım tekniklerinde açıkladığımız üzere bu

³⁶ Kökten, H. 1993: s. 227.

kalınlaşma Asur ve Urartu'da Demir Çağında Avrupa'da Geç Hallstatt kültüründe de görüldüğü gibi, ispitlerin uçlarının tekerlek göbeğine girmeden önce geçeceği kısa metal soketlere sahip, bronz kaplama bir tekerlek göbeği olabilir. Bazı durumlarda tekerlek çemberine doğru gittikçe ispitlerin genişlemesi (Resim 86, 88) bağlayıcı materyali göstermektedir. Tekerlek çemberine ait sınırlı bilgi bir veya iki pişmiş toprak dış duvar kaplaması olarak kullanılan levhalardan elde edilmektedir. M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen pişmiş toprak dış duvar kaplaması olan bir levha üzerindeki araba tasvirinde (Resim 28) tekerlekte çift çember yer alır. Ancak bu çemberlerden dıştaki ahşap bir tekerlek lastiği veya daha büyük bir olasılıkla ham deriden bir lastiği gösteriyor olabilir³⁷. Bu tekerlek sekiz ispitlidir. İspitlerin içteki uçları tekerlek göbeğine girmeden önce şişkin yumrucuk veya borumsu kısımlardan geçmektedir. Tekerlek göbeğinde rozet biçimli dingil kapağının bulunması Geç Asur araba tekerleklerinin dingil kapaklarını anımsatmaktadır.

M.Ö. I. Binyılın ilk yarısının sonlarına tarihlenen Anadolu'ya komşu İran'daki Ahamenid İmparatorluğu krallarından I. Darius'e (M.Ö. 521-486) ait Persepolis'teki merdiven kabartmaları üzerinde yer alan bir Lidya heyetini ve haraç olarak Pers kralına getirilen Lidya arabalarını gösteren tasvirlerde ise tekerlek oniki ispitlidir. İspitlerin ortalarındaki kalınlaşma bağlayıcı elemanın varlığını göstermektedir. Dingil kapağı yuvarlak çift halka biçimindedir. Tekerlek iki çemberden oluşur. Dıştaki lastiğin çevresine iri başlı çiviler sık aralıklarla çakılmıştır. Ahamenid tekerleklerine benzemektedir.

Lidyahıların M.Ö. 485 yılı dolaylarında Persepolis'te Ahamenid (Pers) kralına haraç olarak getirdikleri diğer bir arabayı ve Lidya heyetini tasvir eden ve Apadana'nın doğu merdivenlerindeki kabartmalarda yer alan sahnede bu iki tekerlekli Lidya arabasının dönemin Ahamenid arabalarına benzer şekilde oniki ispiteme sahip olduğu ve kalın dış çemberin çevresine iri başlı çivilerin çakıldığı ve yuvarlak dingil kapağının ortasında insan figürlü bir başı olan dingil çivisi görülebilmektedir (Resim 89). Bu araba modeli, M.Ö. I. Binyılın ortalarında savaşta ve geçit törenlerinde kullanıldığı gibi ulaklar tarafından da kullanılmaktaydı³⁸.

Batı Anadolu Aiolia'da Larisa (bugünkü Buruncuk köyü) kentinden ele geçen (Resim 88) arabanın tekerleği ise ince tek bir çemberden oluşan ve

³⁷ Crowwel, J.H. 1992: s. 71.

³⁸ Wilber, D.N. 1969: s. 24.

Kıta Yunanistan arabaları gibi dört ispite sahip orta büyüklükte hafif bir tekerlektir. Tekerlek çemberine doğru ispitlerin genişlemesi bağlayıcı materyalin varlığını gösterir.

Yine Larisa'dan ele geçen Resim 84,85'deki arabaların tekerlekleri ince tek çemberli ve altı ispitlidir. Resim 85'deki tekerlekte ispitler tekerlek göbeğine gireceği yere yakın boru biçimli soketlerden geçmektedir. Tekerlek göbeğinde altugen şekilli bir dingil kapağı yer alır. Resim 84'deki araba tekerleğinin ispitleri ise doğrudan tekerlek göbeğine girmektedir. Altugen şekilli dingil kapağı ve ortasında dingil çivisinin başı görülebilmektedir. Resim 82,83'deki arabaların tekerlekleri ise sekiz ispitlidir ve yıldız biçimli dingil kapakları vardır. Ancak Resim 81'deki tekerleğin ispitleri Resim 85'deki tekerlektene benzer şekilde tekerlek göbeğine girmeden önce boru biçimli soketlerden geçmektedir.

Güneybatı Anadolu'da Kuzey Likya bölgesindeki Kızılbel'de bulunan mezar odasının duvar boyaları üzerindeki araba tasvirlerinde de kalın tek çemberli ve sekiz ispitli büyük boyutta tekerlekler görülür. Tekerlek göbeğinde yuvarlak bir kapak bulunmaktadır (Resim 87).

Batu Anadolu'da Kyzikos'da (Erdek) bulunan ve M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen mermer bir kabartma üzerindeki araba tasvirinde görülen tekerlek ise ince tek çemberli ve orta boyutta bir tekerlektir. Sekiz ispitli olup ispitler tekerlek göbeğine girmeden önce kısacık boru biçimli kısımlardan geçer (Resim 27).

Batu Anadolu'da Muğla'nın Kışla köyü yakınındaki eski İasos kentindeki bir ortostad üzerindeki araba tasvirinde tekerlek kalın tek bir çembere ve sekiz ispite sahiptir. Bu tekerleğin ispitlerinin tekerlek göbeğine yakın bir yerde borucuk biçimli soketlerden geçtikten sonra tekerlek göbeğine girdikleri görülmektedir (Resim 81).

M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında Kıta Yunanistan'da ise sabit dingil üzerinde dönen ve her iki uçtaki uzun dingil çivileri ile sağlamlaştırılan dört ispitli tekerlekler (Resim 54-61, 64-65) hem tirabzanlı hem de ön kısmı yüksek arabalarda kullanılmıştır. Çok ender olarak sekiz ispitli tekerlekler de betimlenmiştir. Ayrıca Olympia'dan ele geçen sekiz ispitli kırık bir tekerlek parçası da bulunmuş olup M.Ö. 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir. Dört ispitli tekerleğin kullanımı Yunanistan'da ve Ege bölgesinde Geç Bronz

Çağında başlamış ve Demir Çağında da devam etmiştir³⁹. Halbuki M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında Önasya ülkelerinde tekerlek ispit sayısı önce altı daha sonra M.Ö. 8. yüzyılda sekiz olarak kararlılık kazanmıştır. Ancak bu çağda Önasya'nın bazı kültürlerinde 10-12 hatta 16 adet ispite sahip tekerleklerin de kullanıldığını, Batı Anadolu Kent devletlerinde ise doğusundaki diğer Önasya ülkelerinin etkisi ile, tekerleklerin altı veya sekiz ispitli olduğunu belirtmiştik. Kıta Yunanistan tekerlekleri ya tek çemberden (Resim 59,60) veya farklı kalınlıkta iki çemberden (Resim 65) oluşmaktadır. Ancak yarış amacı ile kullanıldıkları düşünülürse Kıta Yunanistan tekerleklerinin tek bir çemberden ve dışındaki ham deriden bir lastikten oluşan hafif tekerlekler olması büyük bir olasılıktır⁴⁰. Kıta Yunanistan'ın trabzanlı ve önü yüksek arabalarının dört ispitli tekerleklerinin de Mısır ve Önasya ülkeleri yapım tekniğinde yapıldığını ilgili bölümde açıklamıştık. Asur, Urartu ve Ahamenid arabalarında kullanılan metal kelepçelerin Önasya dışında Kıbrıs araba tekerleklerinde de (Resim 77) kullanıldığını, ancak Kıta Yunanistan'da bu kelepçelerin kullanılmayıp aynı işlevi gören dört adet üçgen biçimli kısıknın (Resim 60,61) ispitlerin çembere girdiği yerde kullanıldığını anımsatmalıyız.

Sonuç olarak, M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında Önasya araba tekerlekleri ispitli tekerlekler olup ispit sayısı M.Ö. 9. yüzyılda altı iken M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren sekiz ispitli tekerlekler kullanıma girmiştir. Ancak bazı kültürlerde altı veya sekiz ispitli tekerleklerin eş zamanlı olarak kullanılmış oldukları da tasvirlerden açıkça anlaşılmaktadır. Çok ender olarak bazı Urartu ve Batı Anadolu tasvirlerinde dört ispitli birkaç tekerleğe de rastlanılmıştır. Elam, Keldani, Ahamenidler gibi bazı kültürlerde ve Kıbrıs'taki araba buluntularında ise on-oniki ispite sahip tekerleklerin de bu çağda kullanıldığına tanık olmaktadır. Tekerlek çapı arttıkça ispit sayısının da artması gerektiği bilimsel bir gerçektir. Bu durumda daha fazla sayıda ispite sahip tekerleklerin daha büyük çapta olduğu ve dolayısı ile daha büyük boyuttaki bir araba kasasını taşıyabileceğini söyleyebiliriz. M.Ö. 9. yüzyılın altı ispitli ve iki kişi barındıran arabalarına karşın, sekiz veya daha fazla ispitli büyük çaplı tekerleklere sahip ve üç hatta dört kişi taşıyabilecek boyutta daha büyük kasaları olan M.Ö. 7 ve 6. yüzyıl arabalarının savaşlarda daha üstün ve etkin bir güce erişmesinin sağlanması, tarihi süreç içerisinde tekerlek yapımındaki gelişmeyi işaret etmektedir.

³⁹ Crouwel, J.H. 1992: s. 35.

⁴⁰ Crouwel, J.H. 1992: s. 37.

Bu çağda tekerlekler başlangıçta kalın tek bir çember, daha sonraları içteki ince dıştaki kalın olmak üzere iki çemberden oluşmaktadır. Asur'da ise çember sayısı M.Ö. 7. yüzyılın ortalarından itibaren üçe kadar çıkmaktadır. Tasvirler Urartu tekerleğinin iki, Asur ve Ahamenid tekerleğinin kalın ve geniş olan dış çemberinin ise 3-6 arasında değişen sayıda segmentten yapıldığını göstermektedir. Bu segmentli yapım tarzı o çağdaki tekniklere göre kalın ahşap çemberin tek bir parça olarak kavilendirilmesinin olanak dışı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Tekerleği oluşturan tek çemberin veya birden fazla çemberden oluşan tekerlekte dış çemberin çevresi ham deriden bir lastik ile kaplanmak suretiyle tekerleğin ahşap kısımlarının dayanıklılığı artırılmakta ve aynı zamanda iki çemberin bir arada tutulması sağlanmaktaydı. Bazı Ahamenid arabaları ve Asur kabartmalarında yer alan ve Elamlar, Keldaniler gibi yabancı kavimlere ait olan yük arabaları ile Kıta Yunanistan yük arabalarının tekerleğinin çevresinde ise demirden bir lastik veya sık aralıklarla iri başlı çiviler görülmektedir. Bu çeşit bir lastiğin daha sağlam ve dayanıklı olduğu açıktır. Ancak çoğunluğu savaş amacıyla kullanılan Urartu, Asur ve Geç Hititler gibi ülkelerin veya çoğunluğu yarış arabası olan Batı ve Güneybatı Anadolu araba tekerleklerinin arabanın sürati ve manevra yeteneği açısından demir bir lastiğe sahip olmaması; aksine ham deri gibi hafif bir materyalin tercih edilmesi kanımca zorunlu ve akılcı bir uygulamadır.

Tasvirlerden açıkça anlaşılamayan tekerlek yapım teknikleri konusundaki bilgilerimizin çoğu ele geçen az sayıdaki tekerlek buluntularının incelenmesi sonucunda çeşitli bilim adamlarınca ileri sürülen varsayımlara dayanmaktadır. Bu bilgilerin ışığında tekerleklerin ispit, çember ve tekerlek göbekleri gibi elemanlarının ve yapım tekniklerinin çeşitli kültürlerle göre ve tarihsel süreç içerisinde bazı ufak farklılıklar gösterse de özdeş denebilecek kadar çok yakın benzerlikler taşıdıklarına tanık olmaktadır. Bu benzerliğin Önasya ülkeleri arasındaki siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin doğal bir sonucu olduğu açıktır.

Önasya ülkelerinde kazılar devam ettiği sürece yeni buluntuların ele geçmesi ve bugünkü bilgilerimize yenilerinin eklenmesi olasılığı da göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

KISALTMA VE KAYNAKÇA

A.S. : *Anatolien Studies*.

AKURGAL, E. 1995 : *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul.

AKERSTRÖM, A. 1966: *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*.
Lund.

ALBENDA, P. 1986 : *The Palace of Sargon, King of Assyria*. Paris.

AZARPAY, G. 1968 : *Urartian Art and Artifacts*. Los Angeles.

BARNETT, R.D. - FALKNER, M. 1962: *The Sculpture of Tiglath-Pileser III
(745-727 B.C.); Eserhaddon (681-669 B.C.) from the Central and
South West Palaces at Nimrud*. London.

BELLİ, O. 1998 : *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul.

BURNEY, C.A. 1966. : "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel
of Kayalıdere", A.S. XVI, s. 55-113.

CALMEYER, P. 1991 : "Utilitarian and Votive Armor: Helmets and Quivers",
Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., s.
123-134.

CARRATELLI, G.P. 1993 : *Aslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme*. Venezia.

COLLON, D. 1987 : *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near
East*. London.

LITTAUER, M.A. - CROUWEL, J.H. 1979: *Wheeled Vehicles and Ridden
Animals in the Ancient Near East*. Köln.

CROUWEL, J.H. 1985 : "Carts in Iron Age Cyprus", *R.D.A.C.*, s. 203-218.

CROUWEL, J.H. 1987 : "Chariots in Iron Age Cyprus", *R.D.A.C.*, s. 101-118.

CROUWEL, J.H. 1992 : *Chariots and Other Wheeled Vehicles in Iron Age
Greece*. Amsterdam.

ERZEN, A. 1978 : *Çavuştepe I*. Ankara.

GROPP, G. 1981 : "Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu", *Iranica
Antiqua XVI*, s. 95-123.

KELLNER, H.J. 1991 : "Grouping and Dating of Bronze Belts", *Urartu: A
Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* s. 140-162.

KELLNER, H.J. 1991 : *Gürtelbleche aus Urartu, Prahistorische Bronzefunde
12/3*. Stuttgart.

KÖKTEN, H. 1993 : "Balıkesir, Üçpınar Tümülüsü Araba Buluntuları Kon-
servasyon Projesi", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XI*, s. 221-227.

- MADHLOOM , T.A 1970 : *The Chronology of Neo-Assyrian Art*. London.
- MARCUS, M.I. 1989 : "Emblems of Authority", *Expedition 31*, s. 53-63.
- MATTHIAE, P. 1963 : *Studi Rilievi di Karatepe*. Roma.
- MELLINK, M.J. 1966 : "The Hasanlu Bowl in Anatolien Perspective", *Iranica Antiqua VI*, s. 72-87.
- MELLINK, M.J. 1998 : *An Archaic Painted Tomb Chamber in Northern Lycia*. Philadelphia.
- MERHAV, R. 1991 : "Chariot and Horse Fittings: Chariot Accessories", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, s. 52-78.
- MONDADORI, A. 1987 : *Anatolia Immagini di Civiltà*. Roma.
- ÖZGEN, E . 1983 : "The Urartian Chariot Reconsidered: I Representational Evidence, 9th - 7th Centuries B.C.". *Anatolica X*, s. 111-133.
- PHILIPS, E.D. 1971 : *The Royal Hordes Nomad Peoples of the Steppes*. London.
- PIGGOT, S. 1983 : *The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic to the Caspian Sea*. London.
- PRAYON, F. 1987 : *Phrygische Plastik*. Tübingen.
- R.D.A.C. : *Report of the Department of Antiquities Cyprus*.
- RUSSEL, J.M. 1991 : *Sennacherib's Palace without Rival at Niniveh*. Chicago.
- SCHAUENSEE, M.D. 1989 : "Horse Gear from Hasanlu", *Expedition 31*, s.37-63.
- SHAW, I. 1991 : *Egyptian Warfare and Weapons*. Great Britain.
- TAŞYÜREK, O.A. 1975 : "Some Inscribed Urartian Bronze Armour", *Iraq XXXVII*, s. 151-165.
- WILBER, D.N. 1969 : *Persepolis: The Archaeology of Parsa Seat of the Persian Kings*. New York.
- WINTER, I.J. 1989 : "The Hasanlu Gold Bowl Thirty Years Later", *Expedition 31*, s. 87-100.
- YADIN, Y. 1963 : *The Art of Warfare in Biblical Lands*. London.
- YILDIRIM, R. 1996 : *Eskiçağ'da Anadolu*. İzmir.
- YOUNG, S.R. 1981 : *Three Great Early Tumuli*. Pennsylvania.

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Urartu.Bronz Kemer.(Özgen , E. 1983 : Fig.6-7)

Resim 2: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad.Kargamış.(Madhloom, T.A 1970:Lev. XIV/4)

Resim 3: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad. Kargamış. (Madhloom, T.A 1970:Lev. XIV/5)

Resim 4: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad.(Mellink, M.J. 1966 : Lev.XIII/2)

Resim 5: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad. Malatya.(Akurgal,E. 1995:Lev. 112/b)

Resim 6: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad. Malatya.(Madhloom, T.A. 1970:Lev. VI/5)

Resim 7: Geç Hitit III. M.Ö.750-700. Ortostad.Tell Halaf.(Madhloom, T.A. 1970 : Lev.XIV/3)

Resim 8: Geç Hitit II. M.Ö.850-800. Ortostad.Zincirli. (Madhloom, T.A. 1970 : Lev.XIV/1)

Resim 9: Geç Hitit III.M.Ö.750-700.Ortostad.Tell-Tainat.(Madhloom, T.A. 1970:Lev.XV/1)

Resim 10: Geç Hitit III. M.Ö.750-700. Ortostad.Karatepe.(Matthiae, P. 1963 : Lev. XXVI)

Resim 11: Geç Hitit III. M.Ö.750-700. Ortostad.Sakçagözü.(Madhloom, T.A. 1970:Lev.XIII/2)

Resim 12: Urartu.Bronz Plaka. Çavuştepe.(Erzen, A. 1978: *Kapak Çizimi*)

Resim 13: Urartu.M.Ö.9.yy. sonu. Bronz Kemer.(Azarpay, G. 1968 : Fig.3)

Resim 14: Urartu.M.Ö.I. Binyılın erken safhası. Bronz Araba Modeli.(Özgen,E.1983:Fig.3)

Resim 15: Urartu.M.Ö. 8.yy. Kabartmalı Kumtaşı Blok.(Özgen, E. 1983 : Fig.1)

Resim 16: Urartu. M.Ö. 8.yy. Bronz Plaka.Giyimli. (Özgen, E. 1983 : Fig.4-5)

Resim 17: Urartu.M.Ö.8.yy. sonu. Bronz Kemer.(Kellner , H.J. 1991 : Fig.1)

Resim 18: Urartu.Bronz Damga Mühür.Toprakkale.(Collon , D. 1987 : 24/736)

Resim 19: Urartu.M.Ö.8.yy.Bronz Miğfer.(Calmeyer , P. 1991 : Fig.8)

Resim 20: Urartu.M.Ö.7.yy. Bronz Kemer. Kayalıdere. (Burney,C.A. 1966 :Fig 10)

Resim 21: Urartu.M.Ö.7.yy. Bronz Kemer. (Özgen, E. 1983 : Fig.13)

Serhan Gündüz

Resim 22: Urartu.M.Ö.9.yy. ikinci yarısı.Bronz Disk.(Merhav , R. 1991 : Fig. 15)

Resim 23:Batı Anadolu Kent Devletleri. M.Ö.680-670. Lahit. Klozemenai.
(Philips,E.1971: Fig. 31)

Resim 24:Urartu.M.Ö.764-735. Bronz Okluk. Karmir-Blur. (Özgen, E. 1983 : Fig.9)

Resim 25: Frig M.Ö.8.yy. sonu-7. yy.başı.Bronz Araba Modeli.Gordion P Tümülüü.
(Young , S.R. 1981 : Fig .13-15)

Resim 26: Frig. M.Ö.550.Ortostad.Gordion.(Prayon , F. 1987 : Lev. 37/a)

Resim 27: Batı Anadolu Kent Devletleri. M.Ö.6 yy. son çeyreği. Ortostad. Kyzikos.
(Mandodori, A.1987 : Fig. 213)

Resim 28: Lidya. M.Ö.530-520.Ortostad.Sard.(Crouwel , J.H. 1992 : Lev.16/1)

Resim 29: Hasanlı IVB M.Ö. 9. yy. Gümüş Kap. (Marcus, M.I. 1989: Fig 1)

Resim 30: Hasanlı IVB .M.Ö. 9. yy. At Arabası Parçaları Konstrüksiyonu
(Schauensee, M.D. 1989 : Fig. 16)

Resim 31: Kıbrıs. Salamis .M.Ö. 8. yy. sonu. At Arabası Parçaları Konstrüksiyonu
(Crouwel, J.H. 1987: Fig. 1/a-b)

Resim 32: Hasanlı IVB .M.Ö. 1000-800. Altın Kase (Winter, I.J. 1989: s. 201)

Resim 33: Nimrud. Kuzey Batı Sarayı. II. Asurnasirpal. M.Ö. 883-859. Ortostad.
(Littauer, M.A-Crouwel, J.H. 1979: Fig. 54)

Resim 34: Nimrud. Kuzey Batı Sarayı. II. Asurnasirpal .M.Ö. 883-859. Ortostad
(Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: Fig. 53)

Resim 35: Nimrud. Kuzey Batı Sarayı. II. Asurnasirpal. M.Ö. 883-859. Ortostad
(Madhloom, T.A.1970: Lev. II/2)

Resim 36: Geç Asur. Nimrud. Kuzey Batı Sarayı. II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859). Ortostad.
(Madhloom, T.A. 1970: Lev. I/3)

Resim 37: Nimrud. Güneybatı Sarayı. III. Tiglath-Pileser. M.Ö. 745-727. Ortostad
(Madhloom, T.A. 1970: Lev. III/2)

Resim 38:Nimrud. Merkezi Saray. III. Tiglath-Pileser (Barnett, R.D.-Falkner, M. 1962:Lev. IX)

Resim 39:Nimrud. Güney Batı Sarayı. III. Tiglath-Pileser. M.Ö. 745-727.
(Madhloom, T.A. 1970 : Lev. III/1)

Resim 40:Geç Asur. Ninive. Asurbanipal .M.Ö. 665-630. Ortostad.
(Madhloom, T.A. 1970:Lev I/4)

Resim 41: Ninive. Asurbanipal (M.Ö. 665-630). Ortostad. (Collon, D. 1987: Fig. 121).

Resim 42: Geç Asur. Ninive. Güney Batı Sarayı. Sanherib (M.Ö. 705-681). Ortostad
(Madhloom, T.A. 1970 : Lev VI/3)

Resim 43:Ninive. Kuyuncuk. Sanherib. M.Ö. 705-681. Ortostad
(Madhloom, T.A. 1970: Lev. VI/4)

Resim 44: Korsabad. Geç Asur. II. Sargon .M.Ö. 722-705. Ortostad
(Madhloom, T.A. 1970: Lev. V/1)

Resim 45: Korsabad. II. Sargon. M.Ö. 722-705. Ortostad (Madhloom, T.A.1970: Lev. IV/1)

Resim 46: Korsabad. II. Sargon. M.Ö. 722-705. Ortostad (Madhloom, T.A. 1970: Lev. XV/2)

Resim 47:Geç Asur. II. Sargon. M.Ö. 722-705. (Yadin, Y. 1963: Fig. 2)

Resim 48:Geç Asur. II. Aurnasirpal (M.Ö. 883-859) - II. Sargon (M.Ö. 722-705) Dönemine Ka-
dar Görülen Sur Yıkma Araçları (Madhloom, T.A.1970:Lev. XVI/3, 5, XVII/1, 3)

Resim 49: Yeni Krallık Dönemi. Medinet-Habu. III. Ramses. M.Ö. 1182-1151. Ortostad.
(Shaw, I. 1991: Fig. 31)

Resim 50: Pers (Ahamenid) . I. Darius. M.Ö. 521-486.Kalsedon Mühür
(Collon, D.1987: Fig. 146/a)

Resim 51:Yeni Krallık Dönemi. Tebes. Tutankhamun (M.Ö. 1334-1325) Tekerlek.
(Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: Fig. 47)

Resim 52: Pers. Ahamenid. M.Ö. 6. yy. Kalsedon Mühür. (Collon, D. 1987: Fig. 735)

Resim 53: Tebes. Tutankhamu'nun Mezarı. Araba .(Littauer, M.A.-Crouwel, J.H. 1979: Fig. 42)

Resim 54: Attik. Geç Geometrik. M.Ö. 740-700. Krater (Crouwel, J.H. 1992: Lev. 6/3)

Resim 55: Attik. Geç Geometrik. Krater (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 6/2)

Resim 56: Attik. Geç Geometrik .M.Ö. 740-700. Amfora (Crouwel, J.H.1992: Lev. 7/2)

Serhan Gündüz

- Resim 57: Attik. Geç Geometrik. Amfora (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 7/1)
- Resim 58: Attik. Geç Geometrik. Krater (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 6/4)
- Resim 59: Attik. Siyah Figürlü Amfora (Crouwel, J.H. 1992 : Lev. 12/1)
- Resim 60: Attik. Siyah Figürlü Hydria (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 12/2)
- Resim 61: Attik. Siyah Figürlü Hydria (Crouwel, J.H.1992: Lev. 13/1)
- Resim 62: Attik. Siyah Figürlü Pyxis (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 10/1)
- Resim 63: Kıbrıs. Salamis. Mezar II. M.Ö. 8. yy. (Crouwel, J.H. 1985: Fig. 1/a);
- Resim 64: Proto-Korint. Vazo (Crouwel, J.H.1992 : Lev. 8/3)
- Resim 65: Attik. Siyah Figürlü Amfora (Crouwel, J.H.1992: Lev. 9/1)
- Resim 66: Urartu. Toprakkale. M.Ö. 7. yy. Mühür. (Özgen, E. 1983: Fig.2)
- Resim 67: Elam. Araba Tekerleği. (Reade, J. 1983: Fig. 93)
- Resim 68: Elam. Ninive. Asurbanipal'in Sarayı (M.Ö. 665-630). Ortostad (Crouwel, J.H.1979: Fig. 5)
- Resim 69: Ninive. Kuyuncuk Sarayı. Sanherib (M.Ö. 705-681) Ortostad. (Russel, J.M.1991: Fig. 56)
- Resim 70: Urartu .M.Ö. 9.-8. yy. İki Çemberli Tekerlek Modeli (Merhav, R. 1991: Fig. 1)
- Resim 71:Urartu. İki Kelepçeli Araba Tekerleği Konstrüksiyonu (Merhav, R.1991: Fig. 8.2)
- Resim 72:Urartu. M.Ö. 9.-8. yy. İki Kelepçeli Tekerlek (Merhav, R. 1991: Fig. 8.1)
- Resim 73:Til-Barship. Geç Asur. Fresk (Madhloom, T.A. 1970 : Lev. VII/2)
- Resim 74: Korsabad. Saray. II. Sargon .M.Ö. 722-705. Ortostad. (Albenda, P. 1986: Lev. 112)
- Resim 75: Pers (Ahamenid). Bahkesir Üçpınar Tümülüsü. Araba Tekerleği Konstrüksiyonu (Kökten, H. 1993: Res. 1)
- Resim 76:Pers (Ahamenid). Sard. Bintepeler Tümülüsü. Araba Tekerleği Konstrüksiyonu (Kökten, H. 1993: Res. 2)

Resim 77: Kıbrıs. Salamis .M.Ö. 8-7. yy. Araba Tekerleği Konstrüksiyonu
(Crouwel, J.H. 1987: Fig. 2/2)

Resim 78-79: Urartu. II. Sardur .M.Ö. 765-735. Üzeri Yazıtlı Bronz Dingil kapakları (Taşyürek,
O.A. 1975: Lev. XXXIId, XXXVa-b)

Resim 80: Ninive. Kuyuncuk. Sanherib. M.Ö. 705-681. (Madhloom, T.A.1970: Lev. VI/2)

Resim 81: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5.yy. Ortostad. İasos.
(Carratelli, G.P.1993 : s.233)

Resim 82: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966 : Lev.25/1)

Resim 83: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966:Lev.25/3)

Resim 84: Batı Anadolu Kent Devletleri.Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966 : Lev.25/2)

Resim 85: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966 : Lev.25/4)

Resim 86: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966 : Lev.34/1)

Resim 87: Likya. M.Ö.6-5 yy. Duvar Boyası.Kızılbel Tümülsü. (Mellink, M.J.1998:Lev.VI/1)

Resim 88: Batı Anadolu Kent Devletleri. Arkaik M.Ö.6-5 yy. Levha. Larisa.
(Akesrtröm, A. 1966 : Lev.21/1)

Resim 89: Lidya. M.Ö.485. Persopolis.Ortostad.(Wilber, D.N. 1969 : s.20)

Resim 90: Elam. Asurbanipal .M.Ö. 665-630. Yük Arabası
(Littauer.M.A.-Crouwel, J.H.1979: Fig. 52)

Resim 91: Urartu. M.Ö. 7. yy. Bronz Tekerlek Kelepçeleri(Merhav, R.1991: no.3a-b)

Resim 92: Urartu. M.Ö. 8. yy. Bronz Tekerlek Kelepçesi (Merhav, R.1991: no. 4)

Resim 93: Urartu. M.Ö. 9.yy. sonu. Bronz Kemer. (Kellner, H.J. 1991: Lev. 4/12)

Resim 94: Urartu. Bronz Kemer. (Kellner, H.J. 1991: Lev. 41/157)

Serhan Gündüz

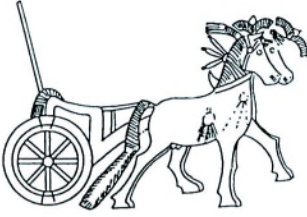
Resim 95: Urartu. M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası. Bronz Kemer.
(Kellner, H.J. 1991: Lev. 9/33)

Resim 96: Urartu. M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği- 8. yüzyılın ilk yarısı. Anzaf. Bronz Kalkan.
(Belli, O. 1998 : Çiz. 31)

Resim 97: Urartu. M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası. Anzaf. Bronz Levha.
(Belli, O. 1998 : Çiz. 33)

Resim 98: M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısındaki Önasya Devletlerini Gösteren Genel Harita.

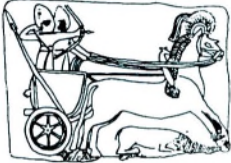

Resim 1

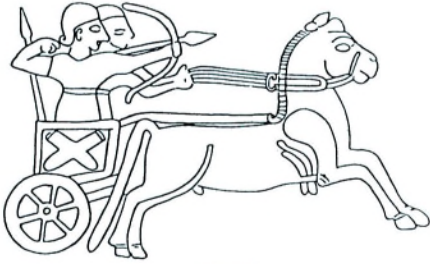
Resim 2

Resim 3

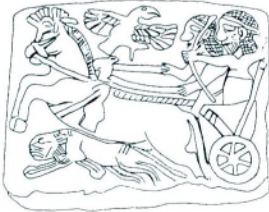
Resim 4

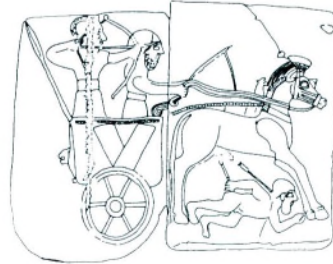
Resim 5

Resim 6

Resim 7

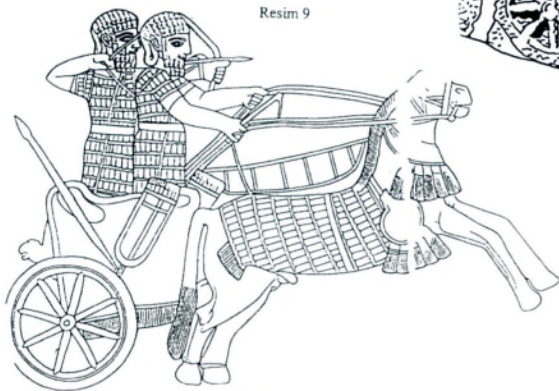
Resim 8

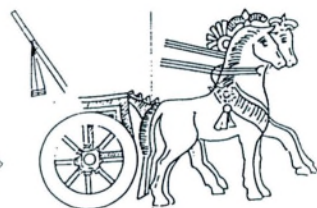
Resim 9

Resim 10

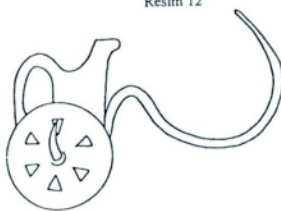
Resim 11

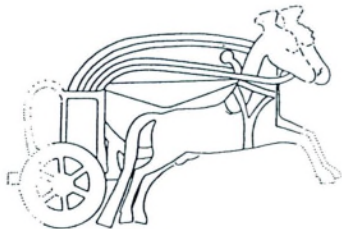
Resim 12

Resim 13

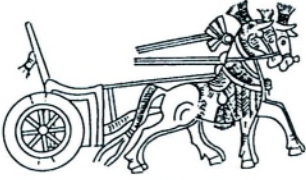
Resim 14

Resim 15

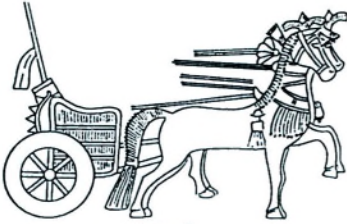
Resim 16

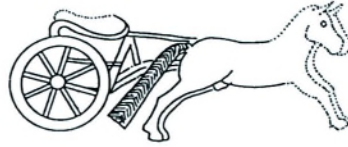
Resim 17

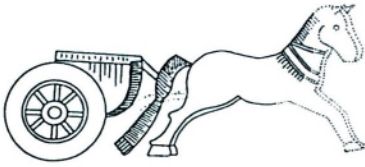
Resim 18

Resim 19

Resim 20

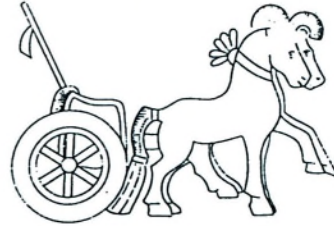
Resim 21

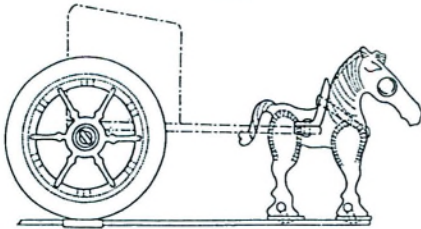
Resim 22

Resim 23

Resim 24

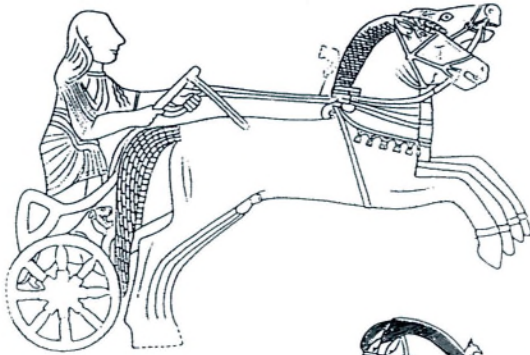

Resim 25

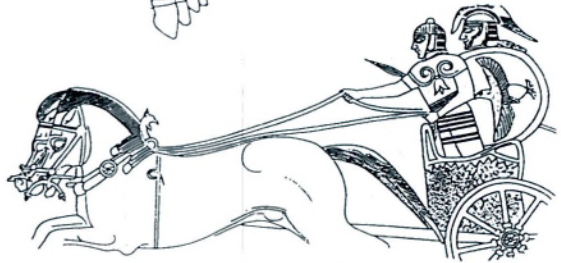

Resim 26

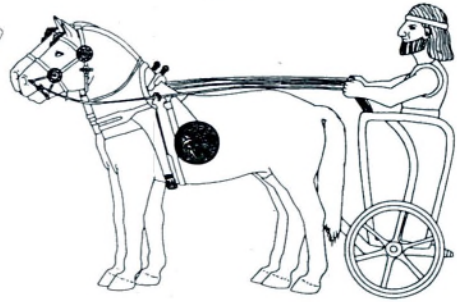
Resim 27

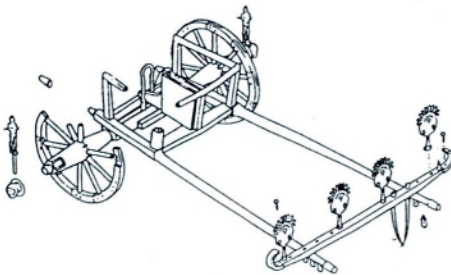
Resim 28

Resim 29

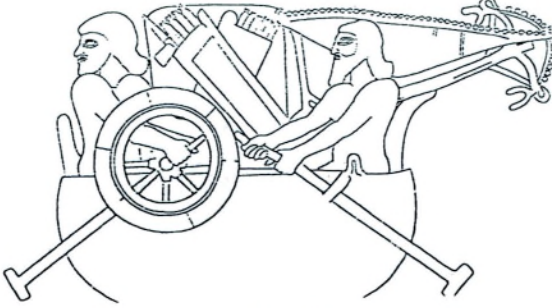
Resim 30

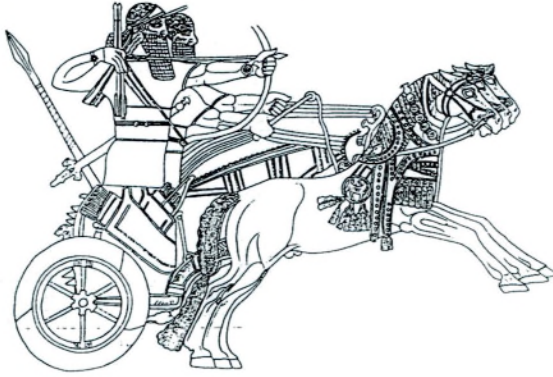
Resim 31

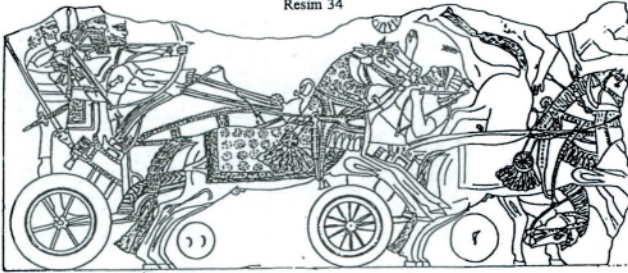
Resim 32

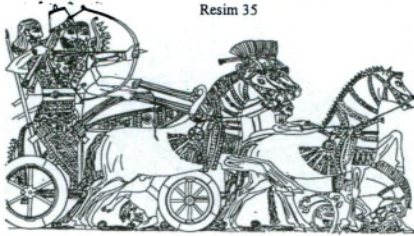
Resim 33

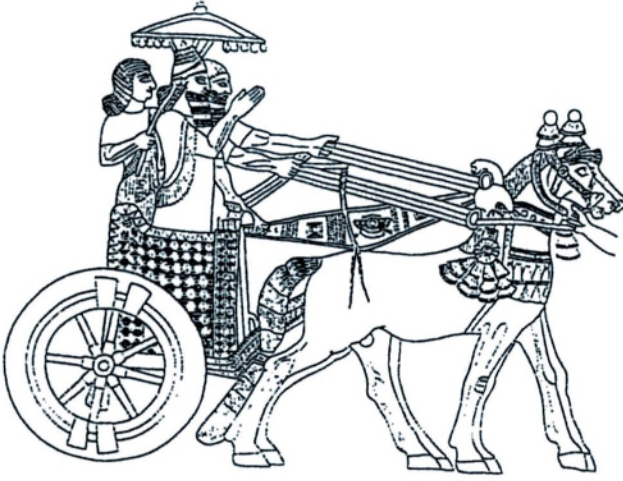
Resim 34

Resim 35

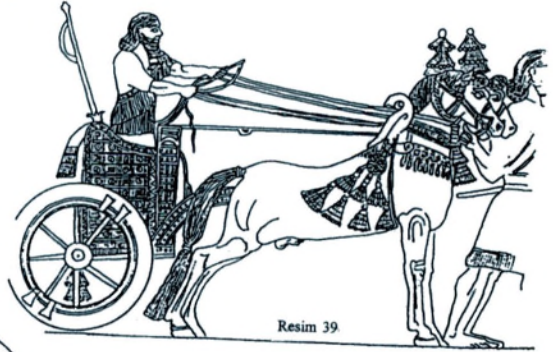
Resim 36

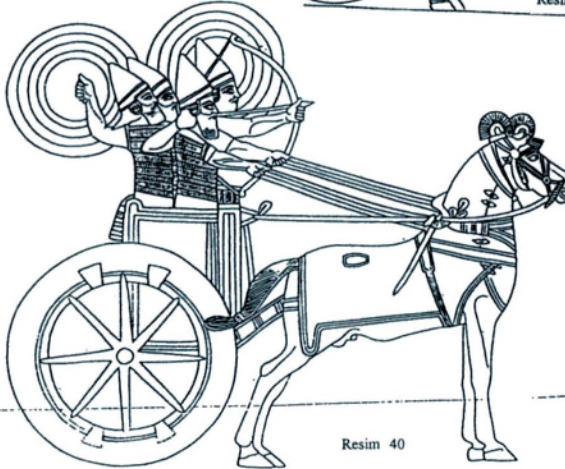
Resim 37

Resim 38

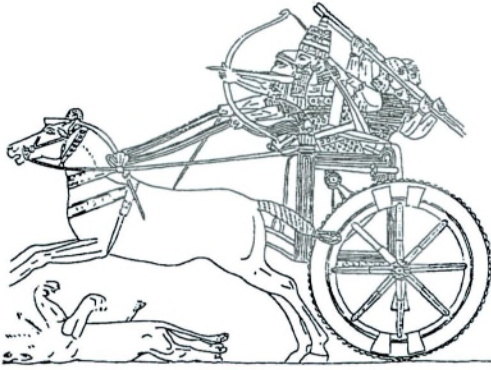

Resim 39

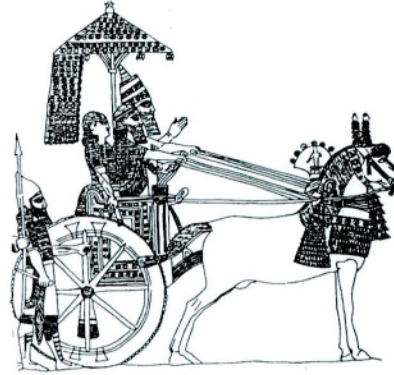

Resim 40

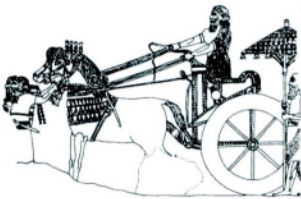

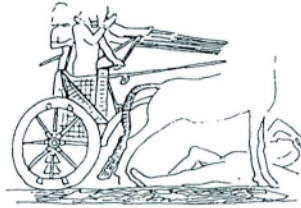
Resim 41

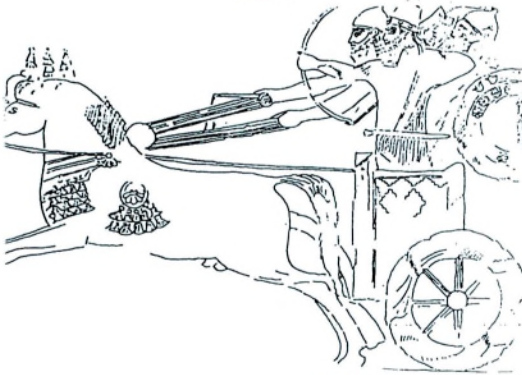
Resim 42

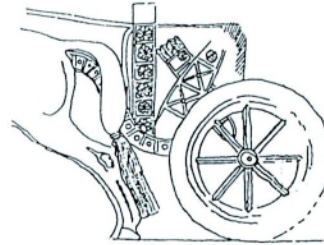
Resim 43

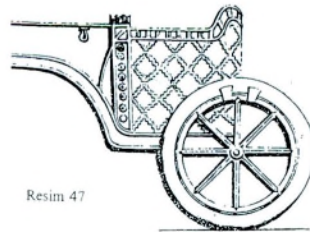
Resim 44

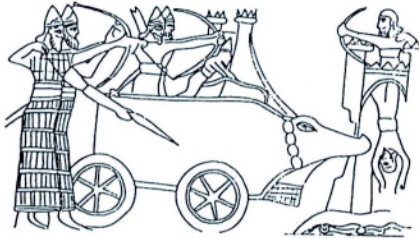
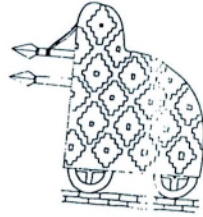
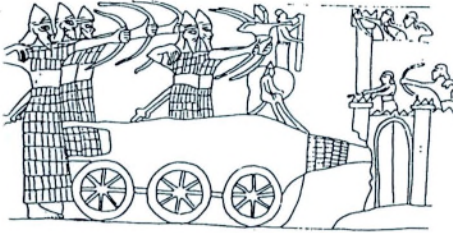
Resim 45

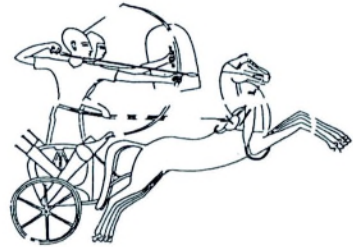
Resim 46

Resim 47

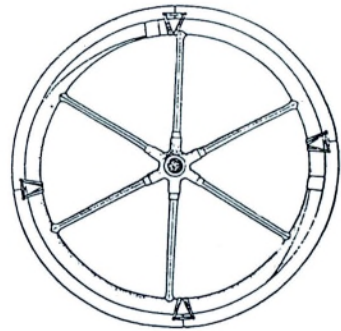
Resim 48

Resim 49

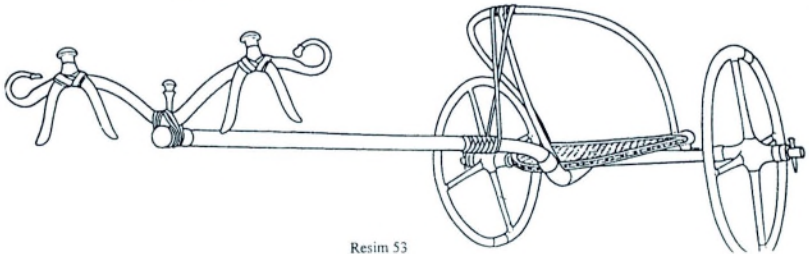
Resim 50

Resim 51

Resim 52

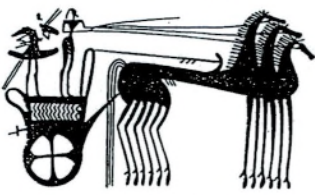
Resim 53

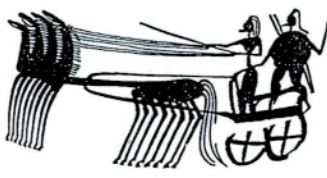
Resim 54

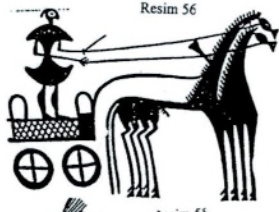
Resim 55

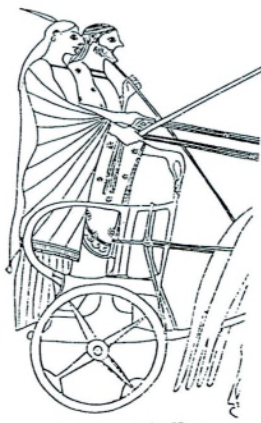
Resim 56

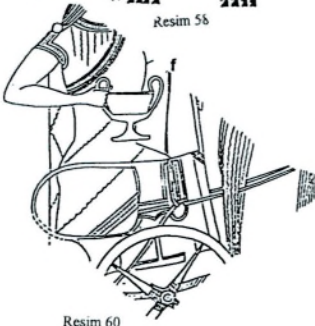
Resim 57

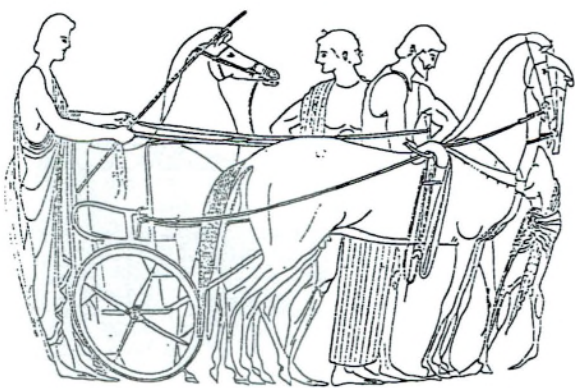
Resim 58

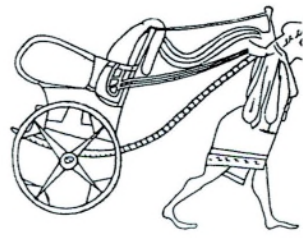
Resim 59

Resim 60

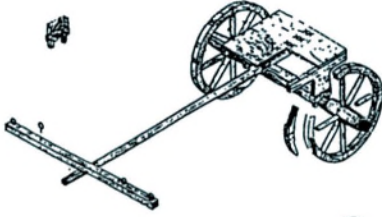

Resim 61

Resim 62

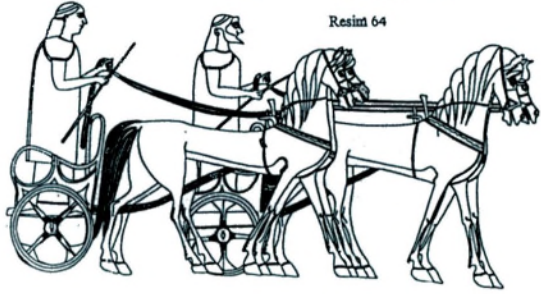

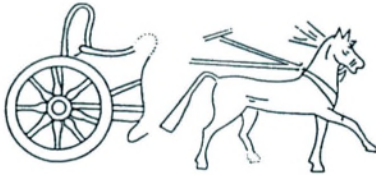
Resim 63

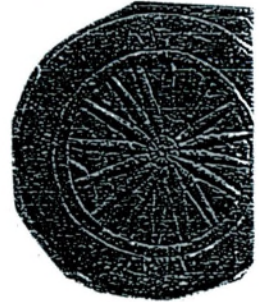
Resim 64

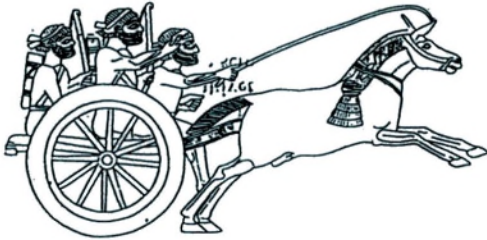
Resim 65

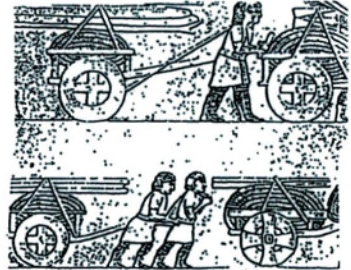
Resim 66

Resim 67

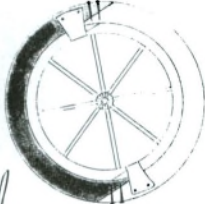
Resim 68

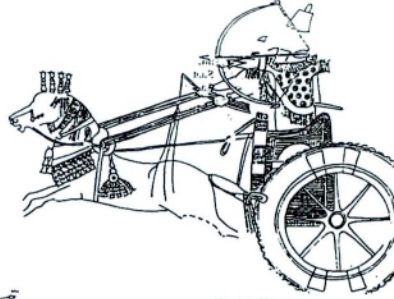
Resim 69

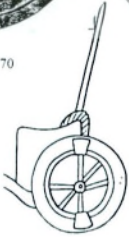
Resim 70

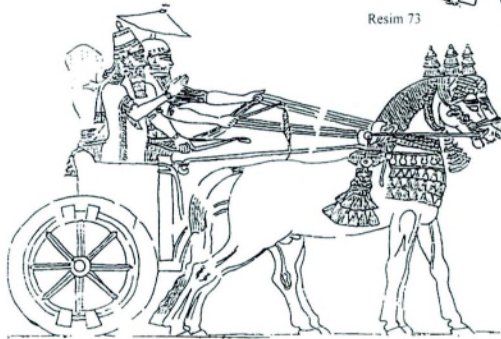
Resim 71

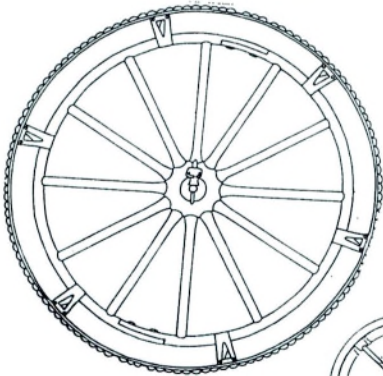
Resim 73

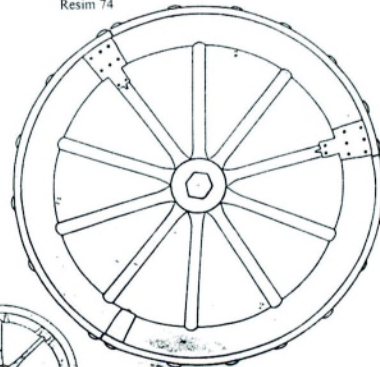
Resim 72

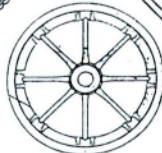
Resim 74

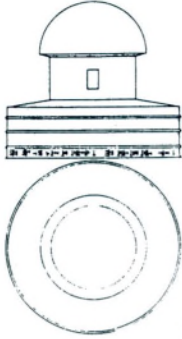
Resim 75

Resim 76

Resim 77

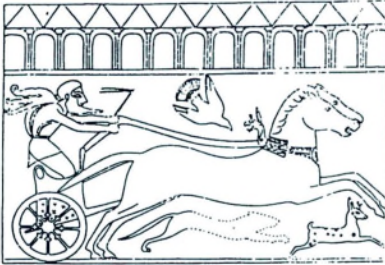
Resim 78

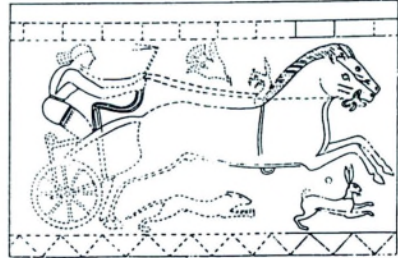
Resim 79

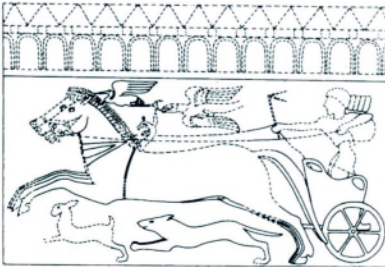
Resim 80

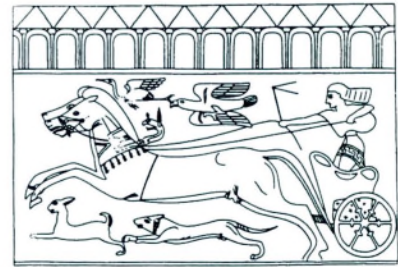
Resim 82

Resim 83

Resim 84

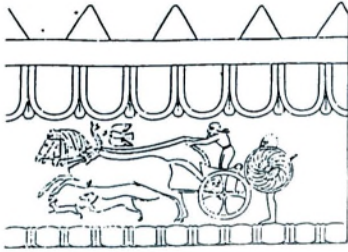

Resim 85

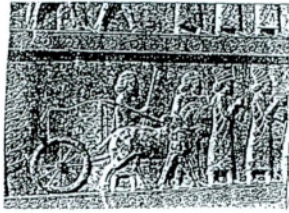
Resim 86

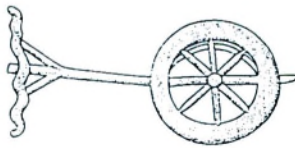
Resim 88

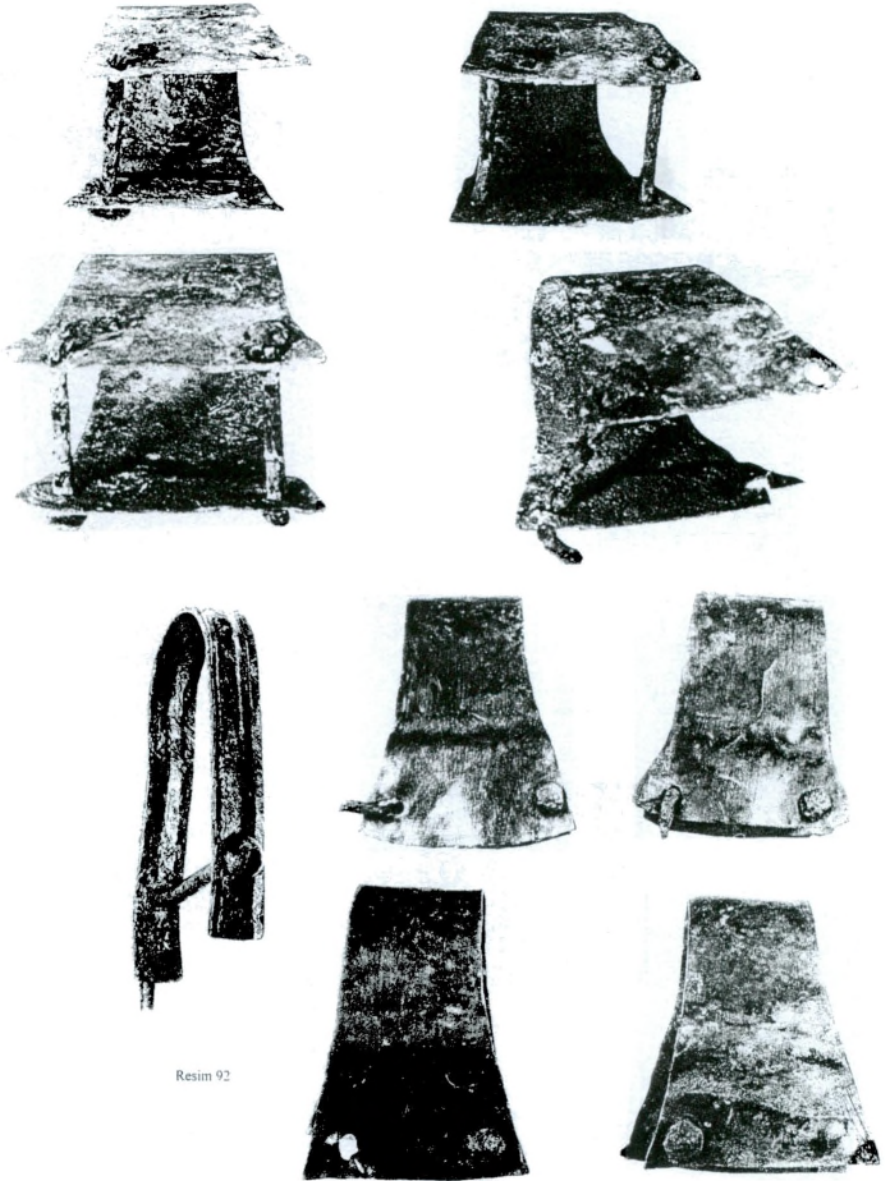
Resim 87

Resim 89

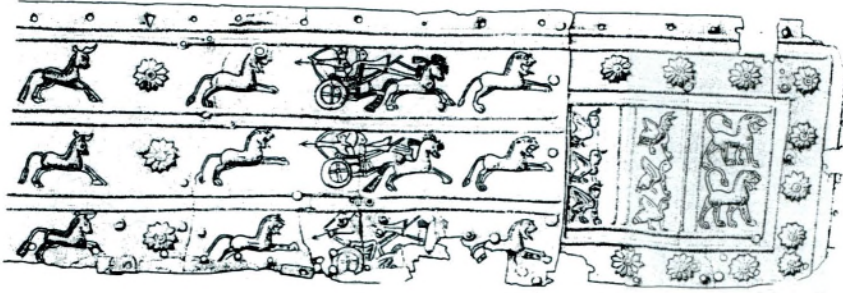

Resim 90

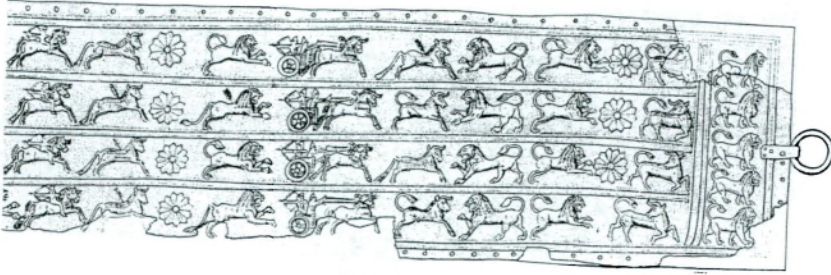

Resim 92

Resim 91

Resim 93

Resim 94

Resim 95

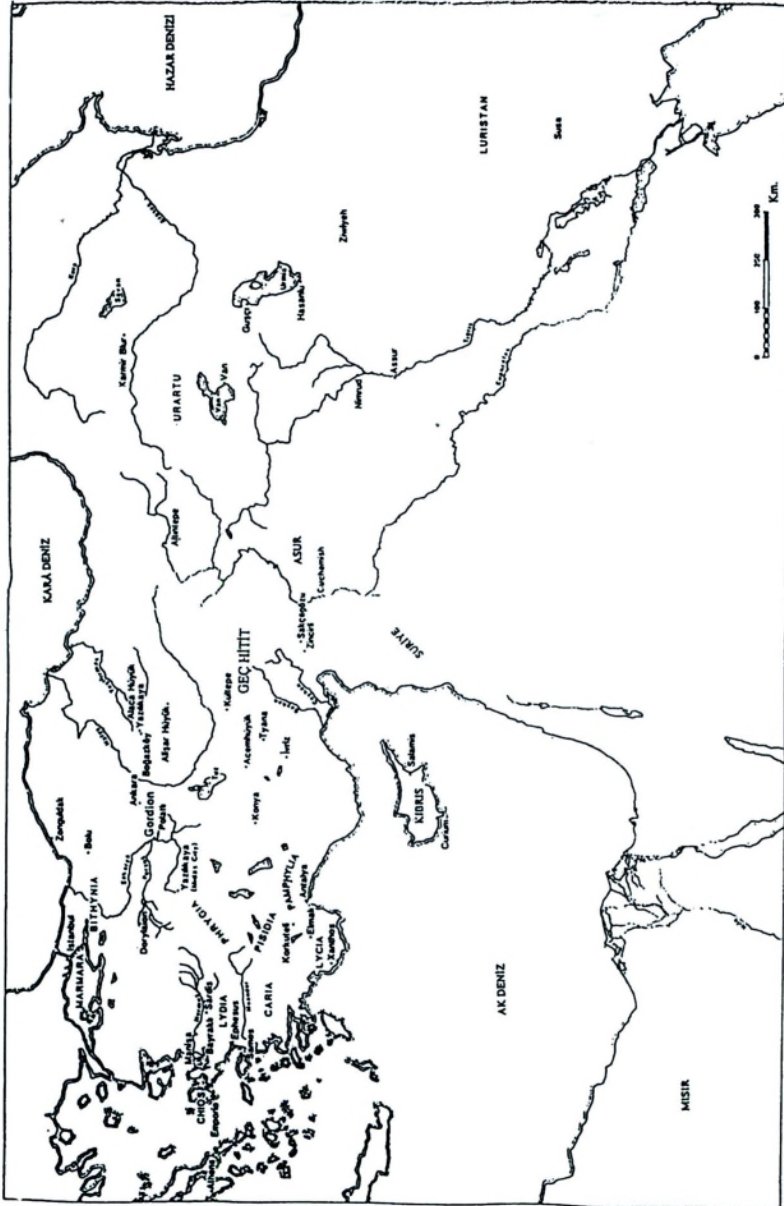

Resim 96

Resim 97

Resim 98

PAPHLAGONİA'DAKİ POMPEİOPOLİS ANTİK KENTİ

A.KADİR BARAN*

Pek çok kez değişikliğe uğramış olmakla birlikte ; doğuda Vezirköprü çevresi, güneyde Çankırı il merkezindeki antik Gangra kenti dolayları ve batıda da Gerece civarına değin uzanan antik Paphlagonia bölgesi kuzeyde ise Karadeniz tarafından sınırlandırılmaktadır. Paleolitik dönemden itibaren yerleşime sahne olduğu bilinen¹ bölge, özellikle Hititler döneminde Gasga ve Pala kavimleri dolayısıyla kaynaklarda da tanınmaya başlamıştır². Öncüllerinin kimler olduğu net olarak bilinmeyen Paphlagonların, M.Ö.1200 dolaylarındaki kavimler göçü esnasında Anadolu'ya gelmiş Trakya kökenli halklardan oldukları görüşü genelde kabul edilmekle³ birlikte Anadolu'nun yerel toplumlarıyla bağlantılarının olduğu muhtemeldir.

* Araş. Gör. A. Kadir Baran ; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye / Ankara

¹ Kökten, İ.K., "1947 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten* 45 (1948), s.223-6. ; Kökten, İ.K., "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi hakkında Yeni Gözlemler" *A.Ü. DTCF Dergisi IX* (1951), s.202 ; Bostancı, E.Y., "Gökırmak Vadisi'nde Prehistuvar Araştırmaları, Yeni Paleolitik Buluntular", *A.Ü. DTCF Dergisi X* (1952), s.137-142. ; Donceel-Voute, P., "Gökırmak Valley 1977", *Anatolian Studies XXIX* (1979), s.196/7. ; Özdoğan, A. & Marro, C. & Tibet, A., "Kastamonu Yüzev Araştırması (1995)", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 27-31 Mayıs 1996*, Ankara 1997. s.303-330 ; A. Özdoğan & C. Marro & A. Tibet & C. Kuzucuoğlu, "Kastamonu Yüzev Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı Ankara 1997*, Ankara 1998. s.63-104 ; Özdoğan, A. & Marro, C. & Tibet, A. & Kuzucuoğlu, C., "Kastamonu Yüzev Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1999*, Ankara 2000. s.63-104. ; Marro, C. & Özdoğan, A. & Tibet, A., "Prospection Archeologique Franco-Turque Dans La Region De Kastamonu (Mer Noire). Premier Rapport Preliminaire", *Anatolia Antiqua IV* (1996), s.273-290, Paris 1996. ; Marro, C. & Özdoğan, A. & Tibet, A., "Prospection Archeologique Franco-Turque Dans La Region De Kastamonu (Mer Noire). Troisieme Rapport Preliminaire", *Anatolia Antiqua VI* (1998), s.317-335, İstanbul 1998. ; Kuzucuoğlu, C. & Marro, C. & Özdoğan, A. & Tibet, A., "Prospection Archeologique Franco-Turque Dans La Region De Kastamonu (Mer Noire). Deuxieme Rapport Preliminaire", *Anatolia Antiqua V* (1997), s.275-306, Paris 1997

² Ertem, H., *Hitit Devletinin İki Eyaleti : PalaTum(m)ana ile Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara 1980, s.1-2, 7 ; Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1995, s.74-80. ; Cate, H. Ten., "Mursili's North-Western Campaigns, A Commentary", *Anatolica I*(1967), s.45-46. ; Ünal, A., "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö.2.bin İskan Tarihiyle İlgili Sorunlar", *Anadolu XXII, Akurgal'a Armağan*, (1981/1983), s.17-37.

³ Ruge, W. & Bittel, K., "Paphlagonie", *RE XVIII* (1949), s.2517-2518.

Yazılı kaynaklarda Paphlagonia'nın ismine ilk olarak İlyada'da rastlanılır⁴. Troia yandaşları arasında sayılan Paphlagonların önderi olarak ise daha sonradan krallık ismi haline gelen Pylaimenes ismi anılmaktadır. Tarihsel süreç içinde önce Kimmerler'in kalıcı olmayan egemenliği⁵ ve kıyılardaki Hellen koloni kentleri⁶ Paphlagonia üzerinde etkili olmuş, daha sonra ise bölge sırasıyla Lydia⁷ ve M.Ö.547 yılı itibarıyla da Pers idaresi altına girmiştir⁸. M.Ö.5.yy ortalarından itibaren Pers egemenliğinin bölgede güçsüzleştiği ve bunun sonucunda da yerel kralların güçlenmiş olduğu Ksenophon tarafından aktarılan bilgilerden anlaşılmaktadır. Ksenophon, M.Ö.400 civarında Paphlagonia idaresinin Korylas'ta olduğunu ve bu evrede Perslerin hiç satrap göndermemiş olduklarını aktarır⁹. Yine Paphlagonlar, Korylas ve ardılı Otys devrinde vergi ödemeyip Perslere itaat etmedikleri için M.Ö.380 yılında Kappadokia satrapı Datames tarafından düzenlenen sefer sonucunda tekrar Pers idaresi altına sokulmuştur¹⁰.

M.Ö.7.yy itibarıyla Paphlagonia Mezarları olarak tanınan kaya mezarlarının cephelerinde Hellen, Frig, Pers ve yerli unsurların karışımından oluşma bir stil geliştirilmiştir¹¹. Taşköprü yakınlarındaki Kalekapı veya Donalar mezarı olarak anılan kaya mezarın kabartmaları incelendiğinde sütun protomlarındaki boğa başlarının Pers tarzında, her iki yandaki boğa ve aslanların ise Hellen tarzında yapılmış oldukları görülmektedir. (Resim 1-2) Mezar kabartmalarının M.Ö.5.yy sonlarında yapıldığı ve anıtın Paphlagonia'nın yerel kralı Korylas'a ait olduğu düşünülmüştür. Her ne kadar böyle bir yargıyı destekleyecek yeterli veri bulunmasa da Bizanslı Stephanos tarafından yeri bildirilen Koryleion anıtı ile bu mezarın yerinin birbirine uyduğu düşünülmektedir¹².

⁴ Homeros, *İlyada*, İstanbul 1984, II.851-855 ve V.576-580.

⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1991. (I.kitap, 6.)

⁶ Marek, C., *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynien und Nord Galatia*, Istanbul Forschungen 39, Tübingen 1993, s.15. ; Belke, K., *Paphlagonien und Honorias*, Tabula Imperii Byzantini Band 9, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996s.58.

⁷ Belke, 1996, s.58. ; Herodotos, 1, 28.

⁸ Ruge, 1949, s.2521 ; Belke, 1996, s.58.

⁹ Ruge, 1949, s.2521-22 ; Ksenophon, *Anabasis*, İstanbul 1998, 5.V.12. ve 6.I.2.

¹⁰ Jones, A.H.M., *The Cities of Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983, s.147. ; Belke, 1996, s.58.

¹¹ Rostovtzeff, M. & Ormerod, H.A., "Pontus and its Neighbours", *Cambridge Ancient History IX-V* (1971), s.224-225. ; Belke, 1996, s.58.

¹² Marek, 1993, s.15. ; Belke, 1996, s.22. ; Gall, H.von., *Die Paphlagonischen Felsgräber. Eine Studie zur kleinasiatischen Kunstgeschichte*, Istanbul Mitteilungen, Beiheft 1, Tübingen

İskender'in seferi sonrasında Paphlagonlar, Pers idaresine karşı olan tavırları nedeniyle vergiden muaf tutulmuşlardır. İskender'in ölümünden sonra ise bölgenin Eumenes'in idaresi altına girdiği, ancak bu idareye Paphlagonia'nın boyun eğmemesi üzerine işgal edildiği aktarılmaktadır¹³. Paphlagonlar M.Ö.2.yy başlarında Morzios idaresinde, başkent Gangra olmak üzere bir araya gelmişler ve hem Morzios hem de ardılları Roma ile iyi ilişkiler içinde olmaya çaba göstermişlerdir, hatta Roma'nın M.Ö.133 yılındaki Aristonikos isyanını basturmasına da yardım etmişlerdir. Morzios'dan sonraki evrede ise Paphlagonia'nın idarecisi olarak Pylaimenes anılmaktadır. Bu evrede Pylaimenes adındaki bu veya bundan sonraki Paphlagonia kralı ülkesini Mithridates Euergetes'e vasiyet etmiştir. Euergetes'in ölümü sonrasında Eupator'un krallığa geçişine kadar olan evrede ise Paphlagonia'yı yine yerel idareciler yönetmiş olmalıdır¹⁴.

Mithridates Eupator ile Nicomedes III'ün bir antlaşma yaparak Paphlagonia'yı aralarında paylaştıkları ve Mithridates'in bugünkü Gökırmak ve Devrez çayı vadileri ile Karadeniz kıyısını, Nicomedes III'ün ise Paphlagonia'nın daha batısında kalan dağlık bölgeyi elde etmiş olduğu düşünülmektedir. Bu paylaşımına Roma'nın karşı çıkması üzerine Mithridates, bölgenin babasına miras kaldığını ve o zaman Roma'nın hiç bir şey yapmadığı gibi, şimdi de bir şey yapmasına gerek olmadığını söyler, ancak Roma'ya gönderdiği elçiler aracılığıyla Roma senatörlerine rüşvet vermeyi de ihmal etmez. Bithynia kralı Nikomedes III ise Paphlagonia krallık ismi olan Pylaimenes adındaki (veya ismini değiştirdiği) bir oğlunu Paphlagonia kral soyundanmış gibi göstererek kendisine ait olan Paphlagonia bölümünün bağımlı kralı haline getirir, Roma'ya da bölgenin eski bağımsız statüsüne dönüşmüş olduğunu bildirir¹⁵. Daha sonra, Nikomedes IV, Roma'nın müttefiki olarak hem yeni para kaynakları bulmak hem de Mithridates'in ilerleyişini durdurmak amacıyla Amastris'e kadar olan Paphlagonia kıyı kesimini ele geçirir. Ancak M.Ö.88 yılında, küçük bir orduyla Paphlagonia içlerinde doğuya doğru iler-

1966., s.55. ; Gökoğlu, A., *Paphlagonia, Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Kastamonu 1952. ; Leonhard, R., *Paphlagonia, Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien*, Berlin 1915.

¹³ Jones, 1983, s.147. ; Lloyd, S., *Türkiye'nin Tarihi*, Ankara 1998, s.161. ; Ruge, 1949, s.2523. ; Belke, 1996, s.59. ; Marek, 1993, s.15.

¹⁴ Belke, 1996, s.60. ; Jones, 1983, s.162. ; Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor*, Oxford 1951, s. 191-6. ; Rostovtzeff, 1971, s.222, 234-235.

¹⁵ Ruge, 1949, s.2525. ; Magie, 1951, s.193-7.

lerken, Amnias vadisindeki geniş bir ovada ki Strabon'a göre sonradan Pompeiopolis¹⁶ kentinin kurulacağı alanda, Mithridates'in generalleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır¹⁷.

Sulla tarafından yenilgiye uğratılan ve M.Ö.85 yılındaki Dardanos barışı sonrasında ele geçirmiş olduğu yerleri terk eden Mithridates'in M.Ö.73 yılı ilkbaharında Roma'ya tekrar savaş açması üzerine¹⁸ Roma senatosu tarafından sınırsız yetkilerle donatılan Pompeius, M.Ö.66 yılı ilkbaharında Klikia üzerinden Galatia'ya ilerlemiş ve daha önce Lucullus tarafından oldukça tahrip edilmiş olan Mithridates'in ordusunun büyük bir bölümünü M.Ö.66/65 kışına dek yok ederek Mithridates'in de kaçmasını sağlamıştır. Bugünkü Azerbaycan'a kadar olan bölümü de egemenliği altına alan Pompeius, daha sonra Pontos'a geri döner. M.Ö.65-64 kışı boyunca Mithridates tarafından oluşturulmuş olan kale kentleri kontrol etmek ve bunları azaltmakla uğraşan Pompeius, bu arada Mithridates'in muhteşem hazinesine de ulaşmıştır. Amisos'da bir müddet kaldıktan sonra tekrar güneye dönmüş olan Pompeius, burada savaş için artık bir neden kalmadığını, çünkü Mithridates'in ölmüş olduğunu öğrenir. Hızlı bir şekilde Karadeniz kıyısına dönen Pompeius, Mithridates'in cenazesini dinsel bir törenle Sinope'deki kral mezarlığına gömdürür¹⁹.

Pompeius'un Asia Minor'deki düzenlemeleri M.Ö.65/64 kışında Amisos'da (Samsun) başlamış, M.Ö.64-63 kışında Antiokhos'da (Antakya) devam etmiş ve M.Ö.63/32 kışında yine Amisos'da iken sona ermiştir. Pontos krallık toprakları ile ilgili düzenlemelerini ise özellikle Amisos'da kaldığı sürede gerçekleştirmiştir. Akılcı bir yöntem izleyen Pompeius, Roma'nın her sene değişen idareciler temeline dayanan idari sisteminin bu bölge için geçerli olamayacağını görmüş ve bu nedenle ülkenin direk idaresini almaktansa, sivil idareyi bölgedeki yerel otoritelere bırakıp, askeri idareyi Roma'ya almayı

¹⁶ Pompeiopolis kentinin ismi kaynaklarda bazen farklı olarak gözükmektedir. Bunun sebebi de ismin antik kaynaklarda farklı şekillerde geçmiş oluşudur. Kentin ismi sikke ve yazıtların yanı sıra antik yazarlardan Ptolemaios'da (V,4-6) Pompeiopolis olarak geçerken, yine antik yazarlardan Strabon (XII, 3, 40), Hierokles ve Justinian, Nov. 29'da Pompeiopolis olarak geçmektedir. Bu çalışmada sikke ve yazıtlar temel alınarak kent isminin Pompeiopolis şekli kullanılmıştır.

¹⁷ Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1993, XII.3.40 ; Jones, 1983, s.162.; Belke, 1996, s.61. ; Magie, 1951, s.198, 211.

¹⁸ Belke, 1996, s.61. ; Magie, 1951, s.233, 320.

¹⁹ Magie, 1951, s.351-365.

yeğlemiştir. Bu nedenle de yerel otorite bulunmayan bölgelerde bunları oluşturmaya girişmiştir. Pompeius'un *Lex Pompeia* adını alan bu düzenlemeleri özünde eski Hellen unsurları içermekle birlikte Romalı unsurlarla düzenlenmiştir. Bölgedeki topluluklarda çeşitli değişiklikler yapılmış ve hepsine aynı anayasa verilmiştir. Bu sistemde her yurttaşın bir topluluğa üye olma hakkı vardı, hükümet ise 30 yaşın üzerindeki *magistratlar* (yargıç) ve bunların oluşturduğu bir konsülden müteşekkildi. Bununla birlikte konsül üyeleri, kontrol memurlarının uygun görmesi halinde görevlerinden uzaklaştırılabiliyordu. Bu idare şeklinin eski Hellen sisteminden tek farkı da *ensor* adı verilen bu kontrol memurlarının bulunması idi ki bu sistem M.S.2.yy içlerine değin, ufak tefek değişiklikler haricinde, bölge için standart bir idari şekil olarak sürmüştür²⁰.

Pompeius, Mithridates'in hükmetmiş olduğu toprakları Bithynia'ya ekleyerek yeni bir eyalet oluşturmuştur. Bithynia-Pontos çifte eyaleti olarak anılan ve Bithynia valisi tarafından yönetilen bu eyaletin (Bakınız Harita I) Pontos bölümü, Pompeius'un yeni oluşturduğu veya düzenlediği, 11 şehir devletini içermektedir. Bu 11 kentin *Amastris* (Amasra), *Sinope* (Sinop), *Amisos* (Samsun), *Pompeiopolis* (Taşköprü), *Neapolis* (Phazemon-Neoclaudiopolis-Vezirköprü), *Magnopolis* (Eupatoria = Yeşilirmak ile Kelkit çayının birleştiği alanda), *Diospolis* (Kabeira- Sebaste-Neocaesarea-Niksar), *Nikopolis* (Şebinkarahisar-Kelkit arasında Yeşilyayla), *Zela* (Zile), *Megalopolis* (Sebasteia-Sivas) ve *Amaseia* (Amasya) ya da *Abonoutheikos* (İonopolis-İnebolu) olduğu düşünülmektedir. Bildiğimiz kadarıyla kent devletçikleri olarak düzenlenmiş olan bu kentlerin toprakları birbirleriyle sınırdaş ve oldukça büyük miktardaydılar²¹. Stratejik öneme sahip bu kentlerden Nikopolis, Diospolis, Magnopolis, Neapolis ve Pompeiopolis Bithynia'dan Armenia'ya uzanan büyük ticaret yolu üzerinde, Zela ve Megalopolis ise Karadeniz kıyısından Halys vadisine ve oradan da Euphrates'e uzanan yol üzerinde yer alıyor, böylece doğu-batu ve kuzey-güney ticareti bu kentler aracılığıyla yürütülüyordu²².

Pompeius tarafından, muhtemelen daha önceki bir yerleşme üzerinde, *Kent Devletçigi* olarak M.Ö.65/4 yılında antik Pompeiopolis kenti kurulmuş-

²⁰ Strabon, XII.3.1.; Marek, 1993, s.39. ; Magie, 1951, s.365. ; Jones, 1983, s.157.

²¹ Ruge, 1949, s.2525. ; Belke, 1996, s.62. ; Marek, 1993, s.39. ; Magie, 1951, s.369. ; Jones, 1983, s.159.

²² Magie, 1951, s.370.

tur. Kentin kurulmuş olduğu alanda M.Ö.88 yılında Pontos generallerinin Bithynia kralı Nicomedes IV'ü yenilgiye uğratmaları, çoğu tarihçi tarafından kentin kurulacağı alanın seçimindeki etken unsur olarak kabul edilir. Bununla birlikte kent arazisi oldukça geniş ve verimli olup, Paphlagonia içlerindeki tek ulaşım kaynağı olan Gökırmak vadisinden geçen anayola da hakim bir konumda bulunmaktadır. Nitekim bu durum Pompeius'un kentin kurulacağı alanı seçmesindeki en büyük etken olmuş olmalıdır²³.

Pompeius, Çankırı, Devrez vadisi, Devrek ve Filyos (Billaeus) vadisine kadar uzanan kesimi ise Pylaimenes soyundan olduklarını iddia eden Attalos ve Pylaimenes adında iki yerel idareci arasında paylaşmıştır. Bu idarecilerin bölgeyi nasıl paylaştıkları ya da Paphlagonia kralı soyu ile nasıl bir akrabalıklarının bulunduğu ise bilinmemektedir²⁴. Bu paylaşımında, Paphlagonia'nın batı yarısının Pylaimenes'e, doğu yarısının ise Attalos'a bırakılmış olarak düşünülmektedir²⁵. Daha sonra yapılan değişikliklerden ilki M.Ö.40 yılında Attalos ile Galatia Tetrarkhos'u Deiotaros'un aynı zamanda ölmesi üzerine Antonius tarafından Deiotaros'un amcası Galatia Tetrarkhos'u Kastor'un Paphlagonia kralı da yapılmış olmasıdır. Kastor'un egemenlik alanı ise Bithynia-Pontos eyaletine ait olan Pompeiopolis kenti ve çevresindeki büyük araziye değin uzatılmıştır. M.Ö.37 ve 36 yılında Kastor'un ölmesi veya tahttan indirilmesi sonucunda yerine oğlu Deiotaros Philadelphos geçer, egemenlik alanının ise Neapolis ile birlikte Phazimonitis bölgesine değin genişlemiş olduğu görülür²⁶. M.Ö.31 yılındaki Actium savaşında Galatia ve Paphlagonia kralları Antonius'u desteklemişlerdir. Ancak Octavianus'un toprak düzenlemelerinde herhangi bir değişiklik yapmayacağını vaat etmesi üzerine Galatia kralı Amyntas ve Paphlagonia kralı Deiotaros Philadelphos, tam zamanında Octavianus'un safına geçerler. Bu savaş sonrasında ödül olarak Amyntas'ın güneye doğru büyümesine izin verilmiştir. Deiotaros'a ödül olarak ne verilmiş olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, krallığına daha sonradan dahil edilmiş olan Phazimonitis bölgesinin bu savaşın ödülü olması muhtemeldir²⁷. Bu düzenlemelerden sadece 5 yıl sonra Galatia kralı Amyntas öl-

²³ Belke, 1996, s.260. ; Schneider, A.M., "Pompeiopolis 2", *RE XXI.2* (1952), s.2044. ; Strabon, XII.3.40. ; Magie, 1951, s.370.

²⁴ Belke, 1996, s.61. ; Magie, 1951, s.371.

²⁵ Andersen, J.G.C., "A Journey of Exploration in Pontus", *Studia Pontica I*, Bruxelles 1903, s.94.

²⁶ Magie, 1951, s.434. ; Ruge, 1949, s.2526. ; Ruge, 1949, s.2526. ; Belke, 1996, s.63.

²⁷ Magie, 1951, s.453.

müş ve onun egemenliğindeki bölge Roma'ya bağlanarak yeni Galatia eyaleti oluşturulmuştur. Deiotaros Philadelphos'un ise M.Ö.6/5 yılları arasında ölmesi (veya vasiyeti) üzerine Pompeiopolis ve daha doğudaki Phazimonitis bölgesi Roma idaresi altındaki Galatia eyaletine bağlanmıştır. Nitekim Gangra, Pompeiopolis ve Neapolis kentlerinin tarih başlangıcı olarak M.Ö.6/5 yılını almaları da bunu doğrulamaktadır²⁸.

Paphlagonia, yeni oluşturulmuş olan Galatia eyaleti içerisinde yer alan bir *eparkhies* olarak düzenlenmiştir. *Eparkhies* kelime anlamı olarak yine eyalet anlamına gelse de Roma idari sisteminde ana eyalete bağlı daha küçük bir eyalet anlamında kullanılmıştır. Paphlagonia eparkhiesinin başkenti ise Gangra olmaya devam etmiştir. Ancak, Paphlagonia kentleri kendi aralarında Paphlagonia Meclisi'ni oluşturmuşlar ve bu birliğin toplantı yeri olarak da Pompeiopolis kentini seçmişlerdir. Pompeiopolis kentinin M.S.2. ve 3. yüzyıllarda Metropolis unvanını taşımış olması da kentin daha önceden Paphlagonia Birliği'nin toplantı merkezi olmasıyla açıklanabilir²⁹.

M.Ö.3 yılında Paphlagonia sakinleri "Augustus'a Bağlılık Yemini" etmişlerdir. Neapolis'te (Vezirköprü) bulunmuş olan yazıtta³⁰ Augustus'un yemin edilirken sayılan tanrılar arasında anılması, imparatorun tanrı olarak kabul edilmesinde önemli bir adımdır. Çünkü o evreye kadar sadece Mısır idarecileri, yemin edilirken şahit edilen ve yemini bozacak olanı cezalandıracak tanrılar arasında sayılmaktaydı. Ptolemaioslar ve Seleukoslar idaresinde ise idarenin geleceği adına yemin etmek bir gelenek haline gelmişti. Romalılar da bunu taklit ederek yeminlerini Julius Caesar'ın ve hatta Augustus'un ruhu adına yapmayı pratik haline getirmişlerdir. Belki de Mısır'da olduğu gibi Paphlagonia kralları da daha önceki evrelerde, yakarılan tanrıların arasına kendilerini sokmuşlar ve Augustus'a yapılan yemin de bu uzun süreli geleceğin bir sonucu olmuştur. Roma yurttaşlarının da aynı şekilde yemin etmiş olması Romalıların, Asia uluslarını Romalılaştırma girişimlerinde, buralara göçen Romalıları görünüşte doğrulama sonucunda başarıya ulaşmış oldukları şeklinde yorumlanmaktadır³¹.

²⁸ Kubitschek, ("Aerae", *RE I.1* (1893), s.645.) bu eranın M.Ö.7 yılı olduğunu belirtmekle birlikte yeni çalışmalar sonucunda bu tarih M.Ö.6/5 yılları olarak kabul edilmiştir, Bakınız.. Magie, 1951, s.453 ; Belke, 1996, s.63; Jones, 1983 ; Marek, 1993.

²⁹ Belke, 1996, s. 63, 261.

³⁰ Sherk, R.K., *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge 1984, s.135-136. ; *Inscriptiones Graecae ad res Romanos Pertinentes*, Inscriptiones Asiae I, Tomus III, Chicago 1975, 137

³¹ Magie, 1951, s.465.

Paphlagonia, Augustus (M.Ö.27-M.S.14) döneminde oldukça gelişmiştir. Bölgedeki pek çok kentte Augustus kültü ve dolayısıyla tapınakları kurulmuş³² ve muhtemelen devam eden dönemler boyunca da imparatorluk kültürleri devam etmiştir. İmparator Traian dönemi ve öncesinde Pompeiopolis kentinden geçen yolun oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. İmparator Vespasianus (M.S.69-79), Domitianus (M.S.81-96) ve Traianus (M.S.98-117) döneminde yolun sıklıkla bakımı yapılmıştır. Özellikle Traian'ın doğuya yapmış olduğu seferlerde Gökırmak vadisinden geçen bu yol oldukça büyük öneme sahip olmuş ve gerekli görüldüğü durumlarda, yolun belirli bölümleri doğrudan Roma idaresi altına alınmıştır³³. Pompeiopolis kentinde bulunan, İmparator Traian'a (M.S.98-117) adanmış bir onur yazıtı³⁴ kentin Roma ile iyi ilişkiler içinde olduğunu ve artık tam anlamıyla bir Roma kenti haline gelmiş olduğunu gösterir. Yine Marcus Aurelius ve oğlu Commodus³⁵ (M.S.169-180), Septimus Severus³⁶ (M.S.193-211), Gallienus'un eşi Cornelia Solonia³⁷ (M.S.256) ve Diocletianus'a³⁸ (M.S.293-305) adanan yazıtlar Roma'yla iyi ilişkilerin devam ettiğini gösterir niteliktedir.

Pompeiopolis'in Augustus dönemine ait ele geçmiş bir kent sikkesi bulunmakla birlikte Antonius Pius (M.S.138-161) dönemine kadar başka bir sikkesi ele geçmemiştir. Kentin M.S.161-169 yılları arasında Lucius Verus ve Marcus Aurelius döneminde Sebaste kent ismiyle anılmış olduğu "Paphlagonia'nın Başkenti Sebaste" ibareli sikkeler sayesinde anlaşılmaktadır. Bunların haricinde bilindiği kadarıyla Pompeiopolis'in Lucius Verus'un eşi Lucilla (M.S.161-169) ve Marcus Aurelius'un eşi Faustina (M.S.161-180) adına bastırılmış olan kent sikkeleri ile birlikte, İmparator Marcus Aurelius (M.S.169-180), İmparator Septimus Severus (M.S.193-211) ve eşi Julia Domna adına bastırılmış sikkeleri de bulunmaktadır³⁹.

³² Magie, 1951, s.466, 471.

³³ Magie, 1951, s.574-5 ve 605.

³⁴ Marek, 1993, s.135, Kat. 1 ; Jacopi, G., *Esplorazioni e studi in Paphlagonie e Cappadocia*, Rome 1937, s.41.

³⁵ Marek, 1993, s.138, Kat. 9-10 ; IGR, 1446

³⁶ Marek, 1993, s.139, Kat. 11.

³⁷ Marek, 1993, s.142, Kat.21 ; Jacopi, G., *Della Paphlagonia alla Commagene*, Rome 1936, s.6-7 ; Yaman, T.M., *Kastamonu Tarihi*, Kastamonu 1935, s.58-9.

³⁸ Jacopi, 1936, s.12.

³⁹ Head, B.V., *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatic*, Oxford 1911, s.507. ; Waddington & Babelon & Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure, Pont et Paphlagonie*, New York 1976, s.194-7. ; Wroth, W., *Catalogue of Greek Coins ; Pontus*,

Hades, Aphrodite(?)⁴⁰, Zeus (Brontaios Ksibenos ve Dumuisenos), Helios, Teoi Katakthonoi (Yeraltı Tanrıları), İsis, Serapis ve Tykhe (Fortuna), Pompeiopolis kenti yazıtlarında anılan tanrı ve tanrıçalardır⁴¹. Asklepios, Dionysos, Herakles, Athena, Tykhe, Demeter ve Nemesis ise Pompeiopolis kenti sikkelerinde görülen tanrı ve tanrıçalardır⁴². Bu tanrı ve tanrıçaların antik kentte tapınım görmüş oldukları ve en azından bazılarının tapınaklarının kentte yer almış olması beklenebilir.

Sikke ve diğer veriler incelendiğinde, Pompeiopolis'in İmparator Antonius Pius'dan (M.S.138-161) Valerianus-Gallienus (M.S.253-260) devrine dek "Paphlagonia'nın Parlak Başkenti"⁴³, Marcus Aurelius-Lucius Verus döneminde ise "Paphlagonia'nın Başkenti Sebaste" olarak⁴⁴ anılmış olduğu görülmektedir. Bundan anlaşıldığı üzere Pompeiopolis kenti yaklaşık 100-150 yıllık bir süre için Paphlagonia'nın başkentliğini yapmıştır. Bununla birlikte yukarıda değindiğimiz gibi antik kent, eyalet meclisinin toplantı yeri olmasıyla, daha önceki evrelerde de adeta ikinci başkent gibi işlev görmüş olmalıdır.

Önemini uzun süre korumuş olan Pompeiopolis'te, özellikle İmparator Marcus Aurelius döneminde İmparatorun damadı olan Claudius Severus (M.S.169-173) yöneticilik yapmış ve kentin gelişimi için büyük çaba gösterilmiştir. Bu çabalarının sonucunda da kent sakinlerinin onu *patron* ve *ktistes* olarak kabul etmiş olduğunu gösteren çok sayıda yazıt bulunmaktadır⁴⁵. Ayrıca, Septimus Severus (M.S.193-211) ve Constantinus I (M.S.305-306) dönemlerine ait mil taşları⁴⁶ Gökırmak vadisinden geçen yolun bu evrelerde de önemini koruduğunu göstermektedir. Elbette ki bu yolun önemi Pompeiopolis kentinin önemi ile paralel bir gelişim izlemiş olmalıdır. Geç Roma dönemine ait bir mezar yazıtında⁴⁷ Pompeiopolis'ten "Pompeius'un ülke-

Paphlagonia and the Kingdom of Bosphorus, Bologna 1963, s.94. ; Imhoof, F.B., *Kleinasiatische Münzen*, Wien 1901, s.6.

⁴⁰ Marek, 1993, s.144 : Yazıtta Kıbrıslı olarak anılmakta olan Aphrodite'nin Pompeiopolis kentinde tapınım görmüş olduğu net değildir, çünkü tanrıçanın ismine sadece orada geçici olarak çalışırken ölmüş olan Lampsakoslu gezgin bir şairin mezar yazıtında rastlanılmaktadır.

⁴¹ Marek, 1993, s.135-44, 211.

⁴² Wroth, 1963, s.94 ; Waddington, 1976, s.194-197 ; Head, 1911, s.507 ; Imhoof, 1901, s.6

⁴³ Schneider, 1952, s.2044. ; Marek, 1993, s.142, Kat.21.

⁴⁴ Waddington, 1976, s.197 ; Schneider, 1952, s.2044.

⁴⁵ Schneider, 1952, s.2044. ; Marek, 1993, s.136-138, Kat.3-7.

⁴⁶ Marek, 1993, s.142-3, Kat.22-23.

⁴⁷ Marek, 1993, s.144, Kat. 28

sinde" şeklinde bahsedilmiş olması bu durumun kentin övündüğü bir özellik olduğunu göstermektedir. Böylece, hem kentin tarihi hatırlatılarak propaganda aracı olarak kullanılmış, hem de bir Roma kenti olduğu vurgulanmak istenmiş olmalıdır⁴⁸.

İmparator Diokletianus döneminde Paphlagonia tam bağımsız bir eyalet olarak *Pontus Diözesen*'ine bağlanmıştır. Eyaletin başkentliğini ise tekrar Paphlagonia'nın en eskisi olan ve bunla da övünen Gangra kenti yapmıştır. M.S.5.yy başlarında Theodosius II döneminde ise, Bithynia'nın doğusu ve Paphlagonia'nın batısı yeni bir eyalet haline getirilerek İmparatorun amcası olan Honorius'un ismi verilmiştir. Böylece Paphlagonia eyaleti biraz daha küçülmüştür⁴⁹.

Pompeiopolis'in M.S.325-1347 arasındaki tarihi hakkında piskoposluk listeleri yardımcı olmaktadır. M.S.325 yılındaki Nikaia konsülü kayıtlarına göre bu konsülde Paphlagonia'yı Pompeiopolis, İonopolis (İnebolu) ve Amastris (Amasra) piskoposluk merkezleri olarak temsil etmiştir. Bu konsülde Pompeiopolis Piskopos Philadelphos tarafından M.S.359 yılı konsülünde ise Piskopos Sophronios tarafından temsil edilmiştir⁵⁰. M.S.431 yılındaki Ephesos konsülüne Paphlagonia'dan piskoposluk merkezleri olarak Gangra, Pompeiopolis ve İonopolis kentleri katılmış ve bu konsülde Pompeiopolis kentini Piskopos Arginos temsil etmiştir. M.S.451 yılındaki Kalkhedon konsülünde ise Gangra, Pompeiopolis, İonopolis, Dadybra (İskilip ?), Sora (Eskipazar-Karabük arasında ?) ve Amastris kentleri piskoposluk merkezleri olarak gözükmektedir ve bu konsülde Piskopos Aitherios Pompeiopolis kentini temsil etmiştir. M.S.458 yılındaki piskoposluk listesinde Paphlagonia'dan Gangra başkent olmak üzere Pompeiopolis, Sora ve Amastris kentleri görülür. M.S.553 yılındaki Constantinopel konsülünde ise eyaleti Gangra ve Pompeiopolis kentleri temsil eder, ancak sadece Pompeiopolis üyedir, yani Başpiskoposluk merkezi konumuna yükselmiştir. Bu konsülde Pompeiopolis'ten Başpiskopos Severos ismi belgelere geçmiştir⁵¹. Pompeiopolis kentinin başpiskoposluk merkezi durumuna gelmiş olması, kentin bu evrede yeniden önem kazanmış olduğunu göstermektedir.

⁴⁸ Marek, 1993, s.63-64.

⁴⁹ Belke, 1996, s.66.

⁵⁰ Schneider, 1952, s.2044. ; Ruge, 1949, s.2536 ; Belke, 1996, s.65, 261.

⁵¹ Ruge, 1949, s.2537. ; Schneider, 1952, s.2044.

M.S.7.yy başlarında Sassaniler tarafından işgal edildiğinde veya M.S.8.yy başlarındaki Arap akınları esnasında, kent sakinlerinin düzlükte ve korumasız bir durumda olan Gökırmak kıyısındaki eski kentlerini terk ederek, 6 km. kuzeydoğuda yer alan bir kaleye göç etmiş oldukları düşünülmektedir. Kızkalesi olarak anılan bu kalenin temellerinde Roma ve erken Bizans dönemlerine ait devşirme malzemeler kullanılmıştır. Bu tip malzemelerin gelebileceği tek yer ise Pompeiopolis kentidir ki bu da ahalinin bu kaleye taşınmış olduğu görüşünü desteklemektedir. Muhtemelen de bu evrede kentteki yapılar sökülerek yeni kale için yapı malzemeleri çıkarılmıştır. M.S.1391 yılına ait bir mektupta bu kalenin yapı malzemelerinin hemen tamamının eski gösterişli bir kentten ve özellikle de kolonadlarla süslenmiş bir köprüden alınmış olduğu aktarılmaktadır. Bu köprü de büyük ihtimalle bugün Taşköprü olarak anılan eski Roma köprüsüdür⁵². Nitekim 19.yy gezginlerinden Ainsworth⁵³, köprü'nün eskiliğini onaylamaktadır. “...Nehrin sağında yer alan kasabaya bir köprüyle girdik. 75 yard uzunluğundaki köprü önceden 4 kemerden oluşuyordu, ancak şimdi sadece iki tanesi kalmıştır. Diğer iki kemerin yerine ise oldukça alçak ve kötü bir inşa tarzıyla yapılmış üç tane kemer konulmuştur....” Günümüzde ise köprü'nün eski olduğunu gösteren hiçbir veri bulunmamaktadır.

Strabon, tarafından Pompeiopolis antik kentiyile ilgili olarak aktarılan bilgiler⁵⁴ oldukça önemli ipuçları vermektedir:

“Bundan başka, Pontos eyaletinin, Halys nehrinin dışındaki kısmı kaldı, yani Sinopis yakınındaki Olgassys dağı etrafındaki ülkeyi kastediyorum. Olgassys dağı olağanüstü yüksek ve urmanması zordur. Bu dağın her yerinde kurulmuş olan tapınaklar Paphlagonialıların elindedir. Etrafındaki Blaene ve Domanitis⁵⁵ oldukça verimli topraklardır. İkincisinin içinden Amnias nehri geçer..... Ve burada yapılmış olan bir iskan olan Pompeiopolis, kent olarak ilan edildi. Bu kentteki Sandarakurgion dağı Pimolisa'dan çok uzak değildir ve şimdi harabe halindeki bu krali kaleden ötürü nehrin her iki yanındaki ülkeye Pimolisene denmektedir. Sandarakurgion dağının, yapılan

⁵² Belke, 1996, s.67, 261.

⁵³ Ainsworth, W.F., *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, s.85.

⁵⁴ Strabon, XII.3.40.

⁵⁵ Blaene'nin Gökırmağın kaynağına yakın bölge ile güneydeki Devrez çayı vadisini Domanitis'in ise Kızılırmak ve Gökırmak birleşimine dek uzanan Pompeiopolis kentü civarını kapsamakta olduğu kabul edilmektedir.

madencilikten dolayı içi boşalmıştır, çünkü işçiler altında büyük oyuklar açmışlardır. Maden vergi mültezimleri tarafından işletilmekteydi ve burada suçlarından ötürü pazarda satılan tutsakları madenci olarak kullanmaktaydılar, çünkü işin zahmetinden başka, madendeki havanın ve cevherin berbat kokusundan ötürü burada çalışmanın hem öldürücü ve hem de dayanılmaz olduğunu söylerler ; öyle ki işçiler kısa sürede ölmeye mahkumdur. Bundan başka sayıları iki yüzden fazla olmayan işçiler devamlı hastalık ve ölümlerle telef olduğundan, ocak yararlanılmaya elverişli olmamakta ve dolayısıyla çalıştırılmamaktaydı....”

İkiztepe'nin maden kaynakları üzerinde araştırmalar yapan Hadi Özbal'ın⁵⁶ aktardığına göre Durağan-Alaçam arasındaki küçük bir gölün yakınında gerçekleştirilen yol yapım çalışması esnasında iş makineleri tarafından bir maden galerisinin ağız kazara açılmış ve içeri giren işçiler birbirlerine ayaklarından demir halkalı zincirle bağlanmış durumda iki insan iskeleti görmüşlerdir. Şans eseri, burada çalışmış olan işçiler daha sonra Hadi Özbal ile tanışır ve bu durumu ona aktarırlar. Bunun üzerine hemen tarif edilen yere gidilerek incelemelerde bulunulur. Alınan numunelerin incelenmesi sonucunda bunun kırmızı renkli realgar yani saf Arsenik olduğu tespit edilmiştir. İkiztepe'den yaklaşık 100 km. güneyde ve Durağan-Alaçam arasında olduğu söylenen bu arsenik yatağı, Strabon tarafından aktarılan Sandarakurgion dağının yeri ile büyük ölçüde uyushmaktadır. Özellikle de zincirlenmiş iskeletlerin görülmüş olması eskiden kölelerin çalıştırılmış olduğu realgar madeninin bahsi geçen bu yer olduğunu düşündürmekte ve Strabon tarafından aktarılan bilgilerin doğrulanabileceği ihtimalini göstermektedir.

Pompeiopolis kent arazisini de teşkil etmiş olan ve Durağan, Boyabat, Hanönü, Taşkoprü, Devrekani, Daday ilçeleri ile Kastamonu il merkezini kapsayan Gökırmak (Amnias) vadisi, (Bakınız Harita II) kuzey ve güneyden Karadeniz'e paralel uzanan ve Karadeniz ile İç Anadolu'ya az geçit veren yüksek iki dağ sırası (Küre ve Ilgaz sıradağları) ile çevrili olup deniz seviyesinden ortalama 900-1000 m. yükseklikteki geniş platolarla kaplıdır⁵⁷. Vadinin doğal yollara sahip oluşu, bölgenin çağlar boyunca oldukça elverişli bir konuma sahip olmasını sağlamış ve vadiyi takip eden ana yol hem öncesinde hem de Roma devrinde askeri ve ticari açıdan oldukça büyük bir öneme sa-

⁵⁶ Özbal, H. vd., "İkiztepe'nin Metal Kaynakları: Merzifon-Durağan Yöresi Araştırmaları", XV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara 1999, Ankara 2000, s.48-9.

⁵⁷ Özdoğan, 1997, s.302.

hip olmuştur. Vezirköprü'den başlandığında sırasıyla Durağan, Boyabat, Hanönü, Taşköprü, Kastamonu, Araç istikametinde ilerleyen ve Karabük'te son bulan modern karayolunun küçük farklılıklar haricinde antik yol güzergahını izlemekte olduğu kabul edilmektedir. Roma dönemindeki diğer doğu-batı yollarından birisi Küre sıradağlarının kuzeyinden Amasra üzerinden geçerek kıyı şeridini takip eder, diğeri de Ilgaz sıradağlarının güneyinden bugünkü Osmancık, Ilgaz ve Gerede üzerinden geçer⁵⁸. Antik dönemde kuzey-güney doğrultusunda uzanan yollardan birisi Ereğli diğeri ise Samsun civarındaydı. Arada kalan bölümde ise herhangi bir geçit yoktur. Bununla birlikte Geç Roma ile Bizans dönemlerinde antik Sinope kentine uzanan ve Gökırmak ile Halys vadilerini takip eden bir kuzey-güney yolu kullanılmaya başlanılmıştır. Sinope (Sinop), Gangra (Çankırı) ve Ankyra (Ankara) kentlerini birbirine bağlayan bu yol Pompeiopolis kenti üzerinden geçmekteydi⁵⁹.

Pompeiopolis kentinin güney sınırını Olgassys (Ilgaz) dağı belirler ve Gangra kenti sikkelerinde Olgassys dağının betimlenmiş olması sebebiyle, bu dağın güneyde kalan bölümünün Gangra kentine ait olduğu, kuzey yamaçlarının ise Pompeiopolis'in güney sınırını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kuzeyde ise kent arazisinin Devrekani ovasını içine almak üzere Küre dağının güney yamaçlarına kadar uzanmakta olduğu büyük bir olasılıktır. Strabon'un (XII.3.40), maden yataklarını Pompeiopolis kentiyle bağdaştırması nedeniyle, kent arazisinin doğuda Durağan ve Osmancık arasındaki antik Pimoliosene bölgesi civarına kadar uzanmakta olduğu muhtemeldir. Kent batıda Amastris ile sınırdaştır ve Devrekani çayını takiben bugünkü Pınarbaşı yakınındaki vadiye dek uzanmaktadır⁶⁰. (Bakınız Harita I)

Pompeiopolis'in yeri yabancı gezginlerin 19.yy içinde yapmış oldukları çalışmalardan⁶¹ itibaren tespit edilmiş olmakla birlikte, ilk olarak 1925 yılında Kastamonu eski eserleriyle ilgili bir kitap yazmış olan Behçet Mehmet tarafından Pompeiopolis antik kentinin üzerinde bulunduğu Zımbılı Tepesinde yapılacak bilimsel kazıların kenti tamamen açığa çıkaracağı belirterek,

⁵⁸ Marek, 1993, s.65.

⁵⁹ Marek, 1993, s.65.

⁶⁰ Marek, 1993, s.66-67.

⁶¹ Fourcade, P.T., ("Mémoire sur Pompeiopolis ou Tasch Kouprou, avec quelques rémarques sur Tovata ou Voyavat", *Maltebrun's Annales des Voyages XIV*, 1811, s.30) yazıtlara dayanarak antik kentin yerini belirlemiş ilk Avrupalı gezgindir, daha sonra Ainsworth (s.84-85) 1842 yılında kenti ziyaret etmiş ve Pompeiopolis antik kenti olduğunu onaylamıştır.

kentte bilimsel çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmış ve ayrıca Zımbıllı Tepesinin Taşköprü için adeta bir taş ocağı işlevi gördüğü de belirtilmiştir⁶². Nitekim Geç Osmanlı – Erken Cumhuriyet döneminde ilgili mercilerden alınmış ruhsatlar yardımıyla Zımbıllı Tepesinde taş ocağı olarak işletme açılmış olduğu ve yüzey kalıntılarının yerlerinden sökülerek Taşköprü ve çevresinde devşirme malzeme olarak kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır⁶³.

Pompeiopolis kent merkezi bugün Kastamonu ili Taşköprü ilçesinde yer almaktadır. İlçenin merkezinde ve Boyabat çıkışı anayolunun sol tarafında yer alan antik kent, Zımbıllı Tepesi olarak anılan ve en yüksek noktasında denizden 594 m. yüksekliği bulunan bir tepe ile bunun kuzeyindeki daha alçak bir tepe üzerinde yer almaktadır. Gökırmağın kuzeyinde, bu ırmağa kuzey yönden birleşen iki dere arasında yaklaşık 3000 dekametre büyüklüğünde bir sahayı kaplayan⁶⁴ antik Pompeiopolis kentini teşkil etmekte olan iki tepeden yüksekte yer alanı yaklaşık 160x60 m. ölçülerine sahiptir ve büyük olasılıkla Akropolis olarak kullanılmıştır⁶⁵. Antik kentin kurulmuş olduğu Zımbıllı Tepesi Höyüğü olarak anılan alan⁶⁶ ve kuzeydoğusu 1980 yılı itibarıyla sit alanı olarak tescil edilmiştir⁶⁷. (Bakınız Harita III)

1935 yılında Zımbıllı Tepesi, Taşköprü ve dolayısıyla Pompeiopolis antik kenti ile ilgili olarak Talat Mümtaz Yaman⁶⁸ tarafından büyük bir ileri görüşlülük ve duyarlılıkla aktarılmış olan şu satırlar arkeolojik değerlerimize vermiş olduğumuz değeri ve önemi adeta gözler önüne serecek niteliktedir.

“.....Asırlardan beri, evlere, yeni yapılacak binalara süslü taş bulmak için cahilcesine yapılmakta olan hafriyat, bu tepeden pek çok eserleri ortaya çıkarmıştır. Bu tepenin neresi üç metre kazılsa, muhakkak oradan ya bir

⁶² Behçet, M., *Kastamonu Aşarı Kadimesi*, İstanbul 1925 (1341), s.43-44.

⁶³ Yaman, Z., “Kastamonu İli Taşköprü İlçesi Pompeiopolis (Zımbıllı Tepesi Höyüğü) 1984 Yılı Kurtarma Kazısı”, *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri; Ankara 1990*, Ankara 1991, s.65.

⁶⁴ Yaman, 1991, s.63. ; Çakır, N., “Kastamonu İli Taşköprü İlçesi Pompeiopolis (Zımbıllı Tepesi Höyüğü) 1993 yılı Kurtarma Kazısı”, *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Didim 1994*, Ankara 1995, s.40.

⁶⁵ Belke, 1996, s.261.

⁶⁶ Kentin kurulu olduğu alanının höyük olarak adlandırılması yeterli veri bulunmadığı için şüphelidir.

⁶⁷ Yaman, 1991, s.63-66 ; Çakır, 1995, s.39. ; Ayrıca Kastamonu müzesinde görülmüş olan çeşitli raporlar.

⁶⁸ Yaman, 1935, s.57.

saray temeli veya işlenmiş sütun başlıkları, mozaikler, mermer sütunlar, heykeller ve diğer daha pek çok şey çıkmaktadır. ne yazık ki 700-800 seneden beri yapıla gelmekte olan gelişigüzel hafriyatla, o devrin değerli eserleri her gün bir parça daha tahrip edilmiş ve her taraf delik deşik edilmiştir. Bu tahribat sırf, yedi sekiz asırdan beri yapılmakta olan evlerin temel taşları, kapıların eşikleri, duvarlara konulacak süslü taşların hatırı için yapılmış ve zevkle, merak ve alaka ile seyredilebilecek, belki de birçok tarihi hakikatlerin meydana çıkmasına yarayacak büyük medeniyet eserleri harap olup gitmiştir. Kati olarak söylenebilir ki Zımbıllı Tepesinde yapılacak ciddi hafriyat, herhalde Atina harabelerinden, akropollerden aşağı kalmayacak bir medeniyet mahsulünü ortaya koyacaktır. Bugünkü Taşköprü kasabasının da üç, dört metre derinliğinden de pek çok eski eserler, kemerler ve mermer sütunlar çıkmaktadır.....”

Maalesef kentin durumu diğer kentlerimizden çok farklı değildir, üstelik ilçenin merkezinde yer almasına rağmen kaçak kazılar süregelmektedir. Bununla birlikte antik kentte 1984 ve 1993 yıllarında Kastamonu Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazıları kent hakkındaki bilgilerimize az da olsa yardımcı olmuştur. Bu kazılardan 1984 yılındaki antik kentin kuzeydoğu kesiminde 1999 yılı içinde taşınana kadar 1971 yılından beri faaliyet göstermiş olan Pancar Deposunun olduğu alanda, 1993 yılındaki ise Zımbıllı Tepesinin akropol olarak adlandırılan yükseltisinin kuzey kesiminde gerçekleştirilmiştir.

1984 yılında, Kastamonu Müzesi tarafından 1971 yılında açığa çıkarılmış, fakat müzeye taşınamamış olan mozaikleri yerlerinden kaldırmak amacıyla başlatılmış olan kazı çalışmalarında iki ayrı alan kazılmıştır. 1 numaralı alanda M.S.400 yıllarında kiliseye dönüştürülmüş bir Roma villası olduğu anlaşılan yapı açığa çıkarılmıştır⁶⁹. Bugün bu alanın üzeri tekrar taşla kapatılmış durumdadır ve 1999 yılı içlerine değin de üzerinde Pancar Deposu faaliyetleri devam etmekteydi. (Resim 3-4) Yapının orta mekanının taban mozaikleri sağlam bir zemin üzerinde 0.06 m. kalınlığında su geçirmeyen kırmızı bir harç üzerinde ; renkli cam, fırınlanmış renkli kırma taş ile üçgen ve kübik mermerden yapılmıştır. Mekanda farklı zamanlara ait iki ayrı mozaik tespit edilmiştir. Bunlardan orta mekanın güneyinde yer alan mozaik, daha geç devirde ve diğerine göre daha özensiz bir biçimde yapılmıştır. Mavi ve

⁶⁹ Yaman, 1991, s.68-70.

beyaz renklerin hakim olduğu dalga süslemesine sahip olan mozaığın çevresi ince kırmızı-beyaz bir bantla çevrelenmiştir. Sağlam kalan küçük bir parçada, dikdörtgen bir pano içinde büyükçe bir eşkenar dörtgen ve köşelerde küçük üçgen motifleri görülür. Bu eşkenar dörtgenin içinde, kenarlarında küçük damlalar şeklinde süslemeler bulunan bir dikdörtgen daha yer alır.

Orta mekandaki diğer mozaik ise 1971 senesinde Pancar Deposu inşaatı sırasında açığa çıkmıştır ve bilinen Pompeiopolis mozaiklerinin en dikkat çekicisidir. Figürsel süslemeye sahip olan amblemata kısmını, değişik süsleme ve ölçülerde 6 adet bant çevrelemektedir. Bunların arasında meander, dalga, örgü, asılı kanca, balık pulu ve eşkenar dörtgen içindeki stülize göz motifleri (Resim 5) dikkat çekicidir. Ortadaki amblemata kısmında ise deniz üzerinde geri planda bir yelkenli gemi ve önde giysisiz bir kadın ve bir Triton bezemesi yer alır. (Resim 6) Deniz mavi, dalgalar siyah, ufuk ise beyaz renklidir. Mozaığın dikdörtgen çerçevesi içinde kullanılmış olan kübik taş parçaları amblemataya doğru gelindiğinde daha küçülür. Figürlerden kadının ayak, kol ve gözleri ile Triton'un saç, göz ve karnındaki helezoni kısımlar renkli camlardan yapılmıştır⁷⁰. Hellen mitolojisinde Triton, bir deniz tanrısı olarak görünür ve nadiren de göllerle ilişkilidir. Bu nedenle mozaığın amblemata kısmında yer almış olan betimi bilinen bir mitolojik öykü ile bağdaştırmak çok daha uygun gözükmektedir. Bu öyküde gölde yıkanan kadınları kaçırmaya çalışan Triton, tanrı Dionysos tarafından engellenmiştir⁷¹. Betimde herhangi bir mücadele izi görülmemekle birlikte Triton, dizinden ve kolundan yakalamış olduğu kadını sırtında taşımakta ve kafasını çevirmiş bir halde adeta onu kontrol etmektedir. Böylece daha evelden hafirlerince Nereid-Triton mozaığı olarak tanımlanmış bu mozaikte gölde yıkanan kadınlardan birisinin Triton tarafından kaçırılmasının konu edildiği bir mitolojik öykünün betimlenmiş olması akla daha yakın gelmektedir. Edinilen bilgiye⁷² göre bu mozaik 1971 senesinde açığa çıkartılıp temizlenmiş ve fotoğrafları çekildikten sonra akşam olduğu için ertesi gün kapatılmak üzere olduğu gibi bırakılmıştır. Ancak ertesi sabah geldiklerinde gece boyunca bu mozaığın amblemata kısmında kaçak kazı yapılmış olduğu görülür, elbette cahilce yapılmış bu kazı mozaığın özellikle amblemata kısmının bir daha bir araya getirilemeyecek şekilde tahrip olmasıyla sonuçlanmıştır.

⁷⁰ Zühtü Yaman, Kazı Ön Raporu. ; Yaman, 1991, s.69-70.

⁷¹ Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1997, s.809.

⁷² Taşkoprü sakinlerinden öğrenilmiştir.

1984 yılı 2 numaralı kazı alanı, diğerinin hemen bausında, yüzeyde mozaik izlerine rastlanılmasıyla açılmış ve bu alanda çok bölümlü bir yapı kompleksi açığa çıkarılmıştır. Yapıdaki mozaik döşeli iki mekandan kuzeybatıda yer alanı (Resim 8) oldukça kötü bir durumda koruna gelmiştir. Çeşitli düz bantlar, örgü bantları ile geometriksel süslemeler bulunan mozaik kaplamada dörde bölünmüş eşkenar dörtgenler, daire içinde eşkenar dörtgenler ve dikkörtgen içinde eşkenar dörtgen ve yine içte daire içinde eşkenar dörtgenden teşkil edilmiş stülize göz betimleri bulunmaktadır. (Resim 7) Bu mozaığın kuzeybatı kenarında “*İyilik için İyilikle Gir*” anlamına gelen Hellence bir yazı bulunmaktadır. (Resim 9) Yapıdaki ikinci mozaik ise diğerine nazaran çok daha kötü korunmuştur. Buradaki, hafirleri tarafından helezoni kıvrımlar olarak tanımlanmış süslemeler kırmızı, beyaz ve mavi renklerden oluşturulmuştur⁷³.

1984 yılında kazıları tamamlanmış olan mozaiklerin haricinde, 1955 yılında ortaya çıkartılıp fotoğrafları çekildikten sonra tekrar kapatılmış diğer mozaik de (Resim 10) oldukça ilgi çekicidir. Burçlar Mozaığı olarak adlandırılmış mozaik kaplamanın amblemata kısmında gökyüzü ve güneş sistemi ile ilgili bir betim yer almaktadır. Ortadaki sakallı erkek başının (Helios ?) çevresindeki çift çizgili daire dikey çizgilerle 12 eşit kısma ayrılmıştır. Bunların içinde 12 ayı temsil eden 12 burç yer almaktadır. Bunlar sırasıyla ; kova, balık, koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep, yay ve oğlak bezemeleridir. Dairenin dışındaki köşelerde ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimlerini sembolize eden kadın figürleri bulunmaktadır. (Resim 11) Amblemata örgü motifi ile çevrelenmiştir ve dış kısımda, daire ve elipslerin keşimesinden oluşan üçgen, baklava ve dikkörtgen motiflerini içeren ve iç içe geçmiş panolardan oluşma bir bezeme bulunmaktadır⁷⁴.

Tüm bu mozaik kaplamaların da işaret ettiği üzere güçlü bir Roma iskanı bulunan antik kentte çok sayıda ve güzel mozaik kaplamalar ile bezenmiş villaların bulunmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle antik kentte yapılacak uzun süreli ve kapsamlı çalışmaların Antakya ve Zeugma gibi kentlerde açığa çıkarılmış mozaikler ile kıyaslanabilecek zengin bir koleksiyon oluşturacağı büyük bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır.

Kastamonu Müzesi tarafından yapılmış olan ikinci kurtarma kazısı 1993 yılında Zımbılı Tepesinin zirvesine yakın bir kısımda gerçekleştirilmiştir⁷⁵. Yayın oldukça kısa ve yetersizdir ve bu nedenle kazının hangi amaçla yapıl-

⁷³ Yaman, 1991, s.70-75.

⁷⁴ Zühtü Yaman, Kazı Ön Raporu.

⁷⁵ Çakır, 1995, s.39-45.

dığının anlaşılmasının yanı sıra açığa çıkarılmış olan yapının ne işlevde ve tam anlamıyla nasıl olduğu da muallakta kalmıştır. Kazı sırasında bol miktarda çatı kiremidine rastlanılmış olması burasının bir bina kalıntısı olduğunu göstermekle birlikte 2 m. kalınlığındaki duvarların bir yapı için aşırı olduğu görülmektedir. Bu nedenle dışta yer alan ve köşesi açığa çıkarılmış bu kalın duvarların daha önceki yayınlarda bahsedilen akropolis sur sistemiyle⁷⁶ ilgili olması akla yakın gelmektedir. Ayrıca, kazılan alanda oldukça karışık bir halde bulunmuş Hellenistik ve Bizans dönemi sikkeleri ve yine karışık bir halde bulunmuş seramik ve cam parçaları da hafirlerinin dediği gibi bu duvarın sonraki evrede onarım görmüş olduğunu onaylamaktadır. Muhtemelen bu bölümdeki eski ev yapılarının arasına veya onların tahrip edilmesiyle geç dönemde bir savunma sistemi oluşturulmuş olmalıdır. 1993 yılı kazı alanı daha sonradan kısmen kapatılmıştır, ancak burası da 1984 yılında kazılmış alandaki duvarların akıbetine uğramıştır. Günümüzde duvarlar halen görülebilmekle birlikte herhangi bir tedbir alınmamış olduğu için özellikle üst ve yan kısımlar göçmüştür. (Resim 12-13)

Sit olarak tescil edilmiş alanın doğusundaki sanayi sitesindeki binaların inşaatı sırasında çok sayıda sütun ve sütun başlığı ile çeşitli yapı taşlarının çıkarılmış olduğu Taşköprü sakinleri tarafından aktarılmaktadır. Elbette herhangi bir kontrol altında olmayan bu inşaatlar sırasında bulunmuş malzemelerin büyük bir bölümü yeniden gömülmüş, çok az bir bölümü de bugünkü İtfaiye binasının bahçesine gelişigüzel bırakılmıştır. (Resim 16-17) Bunun yanı sıra sanayi sitesinin yanındaki camiinin inşası sırasında da çok sayıda mezarın açığa çıkarılmış olduğu aktarılmaktadır. Bu mezarların akıbeti de bilinmemektedir. Bir diğer önemli nokta da ilçe içerisindeki tüm yeni inşaat kazılarında antik kalıntı ve buluntuların ortaya çıkmakta olduğunun bildirilmesidir. Çıkan buluntu ve kalıntular da yine ya gömülmekte ya da itfaiye bahçesine bırakılmaktadır. Küçük buluntuların akıbeti ise elbette meçhuldür...

Arkeolojik sit alanı her ne kadar yapılaşmaya kapalı olsa da arazi halen tarım için kullanılmaktadır. Çünkü arazinin büyük bölümü şahıs arazisi niteliğindedir. Bu tarım faaliyetleri sonucunda çok sayıda buluntu açığa çıkmış ve çıkmaktadır. Şu anda kenti gezen insanların göreceği ilk şey de tüm arazi yüzeyini kaplamakta olan seramik parçaları, mozaikler, cam ve mermer kaplama parçaları ile bazı kesimlerde açığa çıkmış duvar kalıntılarıdır. Tüm bu kalıntı ve buluntular kent alanının ne kadar büyük ve önemli olduğunu adeta gözler önüne sermektedir. Ancak hem bu buluntular hem de diğer kalıntular

⁷⁶ Yaman, 1991, s.67. ; Belke, 1996, s.261.

arazi yapısı ve iklim koşulları nedeniyle devamlı olarak tahribata uğramaktadır. Üç tarafından akarsularla çevrelenmiş olan alan, bu suların ve bölgenin bol yağışlı ikliminin yardımıyla büyük bir erozyon faaliyetine maruz kalmaktadır. Antik kentin kuzey kesiminin pancar deposu olarak kullanılması da kente oldukça zarar vermiştir. Büyük iş makineleri yardımıyla daha çok düz alan yaratmak için tepenin kuzey yanı zaman içinde kesilmiş ve bunun sonucunda da duvar kalıntıları açığa çıkmıştır. (Resim 15) Zımbıllı Tepesinin hemen doğusundan geçen ve sit sınırını da belirleyen Boyabat-Samsun karayolu da antik kente zarar vermiş bir diğer etmendir. Bu yolun yapım çalışmaları sırasında arkeolojik kalıntıların görülmesinden sonra yol, her ne kadar biraz daha doğuya kaydırılmışsa da⁷⁷ inşaat sırasında tepenin doğu kesimi adeta bir bıçak gibi kesilmiş ve bu yamaçta çok sayıda duvar kalıntısı açığa çıkmıştır. (Resim 14) Belirli bir düzen izlemeyen bu duvar kalıntıları adeta tepenin tüm doğu yamacı boyunca bazen yatay yüzeyi açığa çıkmış şekilde bazen de bir kısmı sökülmüş dikey bir halde görünmektedir. Genelde harçla tutturulmuş moloz taştan yapılmış olan duvarlar, ya bir geç dönem savunma sistemine ya da daha büyük ihtimalle geç dönem yapılarına aittir. Burada açığa çıkmış olan duvar parçalarının belli bir düzen izlemiyor olmaları ve farklı seviyelerde ortaya çıkmaları bunların birbirlerinden bağımsız yapılar olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bununla birlikte Zımbıllı Tepesinin akropol olarak anılan yükseltisinin geniş bir sur ile çevrelenmiş olduğu düşünülmektedir⁷⁸. Ancak şu anki kalıntılarla net bir yorumda bulunmak mümkün olmadığı gibi görülen bu duvar parçalarının sur sistemiyle bir ilişkisinin olabileceğine de inanmak çok zordur.

Pompeiopolis antik kentinin suyunun bugünkü Taşköprü'nün 5-6 km. kuzeybatısında yer alan Aygır dağındaki temiz su kaynaklarından sağlanmış olduğu ve bu suyun, üstü kapak taşlarıyla veya tuğlalarla örtülü 0.80 m. yüksekliğinde ve 0.50-0.60 m. genişliğinde su kanalları yardımıyla getirilmiş olduğu bu yüzyılın ilk yarısında görülebilir durumda olan kalıntılar sayesinde tespit edilmiştir⁷⁹. Ayrıca 1984 yılı kazılarında açığa çıkarılmış olan, yer altında basit taşlarla ve tuğlayla kapatılmış su tesisatının Aygır dağından kente su taşımak için kullanılmış kanallarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir⁸⁰.

Pompeiopolis kentinin varlığını tescil eden diğer buluntuların büyük bir bölümü antik kentin güneyinde yer alan itfaiyenin yan tarafına gelişigüzel atılmış, birkaç tanesi de itfaiyenin bahçesinde ve arka tarafta duvarların ara-

⁷⁷ Yaman, 1991, s.66.

⁷⁸ Belke, 1996, s.261.

⁷⁹ Yaman, 1935, s.57.

⁸⁰ Belke, 1996, s.261.

sındadır. Bu buluntuların arasında Roma devrine ait Attika tipi sütun kaide-leri, işlemeli büyük bir konsol, büyük bir arşitrav-friz bloğu, işlevi anlaşılma-yan mimari elemanlar, Geç Roma-Bizans dönemlerine ait İon ve Korinth tipi sütun başlıkları, mezar stelleri, pişmiş topraktan büyük pithoslar oldukça dikkat çekicidir. Elbette bu buluntuların nereden gelmiş olduğu net olarak bilinmemektedir. Ancak bir çoğunda kepçeyle çıkarmaktan dolayı oluşmuş izler görülmektedir. Bu nedenle, bunların yukarıda değindiğimiz gibi ilçe içerisindeki bina inşaatları esnasında bulunmuş olmaları muhtemeldir. Taş-köprü içinde görülebilen diğer buluntulardan bir tanesi Cezaevi dış duva-rında görülmüş yazıt parçası⁸¹ ile Jandarma Karakolu bahçesinde duran onur yazıtı, pedestal ve Korinth başlığıdır. Bunların da nerede bulunmuş olduk-ları bilinmemektedir.

Yukarıda aktarılan tüm verilerden anlaşılacağı üzere Pompeiopolis antik kenti özellikle Roma imparatorluk döneminde iskan edilmiş ve büyük oranda Romalı karakter taşıyan bir yerleşim olmalıdır. Kentin kurulmuş ol-duğu alan çevresindeki zengin tarım arazisine egemen bir konumdadır ve kent Gökırmak gibi bir akarsuya sahip olmasıyla da fiziki anlamda tüm yeter-lilikleri taşımaktadır ve bu nedenle zengin bir yerleşim olması muhtemeldir. Rastlantusal buluntuların da gösterdiği üzere kent sadece Zımbıllı Tepesi ile sınırlı kalmayarak modern ilçenin içlerine kadar uzanmaktaydı. İlerde yapı-labilecek bilimsel çalışmaların hem Roma-Bizans kenti hem de haklarında çok fazla bilgimiz bulunmayan Paphlagon, Pala ve Gaşga kavimleri hakkında bilgiler sağlayacağı bir temenninin ötesinde büyük bir ihtimal olarak gö-zükmemektedir. Zımbıllı Tepesindeki muhtemelen erken dönemlerden itiba-ren yerleşilmiş olan mağara ve antik kentin çevresindeki zengin tarım arazisi ile korunaklı sayılabilecek stratejik konumu antik kentin ve dolayısıyla Taş-köprü ilçesinin oldukça eski bir tarihe sahip olduğu ihtimalini güçlendir-mektedir. Ancak bu ihtimalin gerçekliği uzun süreli bilimsel kazılar ve araş-tırmalar neticesinde netlik kazanabilir ve temennimiz de bir an önce çalış-malara başlanılarak kentin farkına daha hızlı bir şekilde varılmasıdır⁸².

⁸¹ Marek, 1993, Taf.44.3

⁸² Antik kentle ilgili hazırlanmış tez çalışması için Bakınız : Baran, Abdulkadir., "Antik Pompeiopolis (Taşköprü) Kenti", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000

Resim 1 - Kalekapı Kaya Mezarı Cephesi Çizimi (Gall, 1966, Abb. 1).

Resim 2 - Kalekapı Kaya Mezarı.

A. Kadir Baran

Resim 3 - Zımbıllı Tepesinin kuzeydoğusundaki pancar deposu olarak kullanılmış kesim.

Resim 4 - Zımbıllı Tepesinin kuzeydoğusundaki pancar deposu olarak kullanılmış kesim.

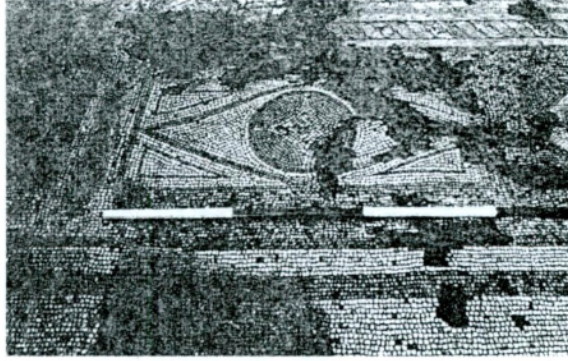
Resim 5 - Tritonlu Mozaik, bant detayı (Kastamonu Müzesi).

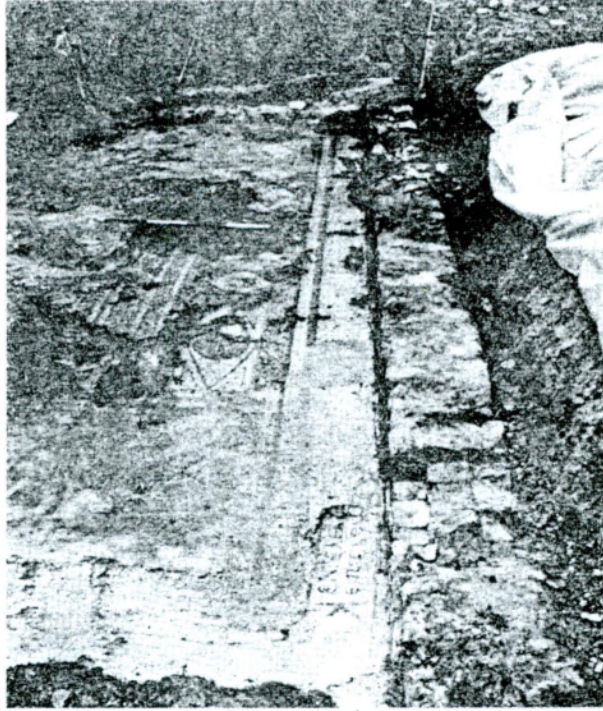
Resim 6 - Tritonlu Mozaik, amblemata kısmı (Taşköprü Tanıtım Broşürü).

A. Kadir Baran

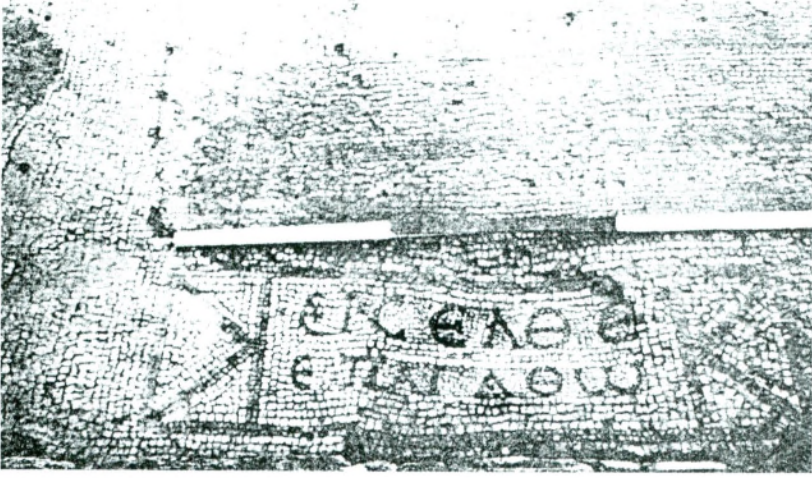

Resim 7 - 1984 yılı 2 Numaralı Kazı Alanı 1. mozaik kaplama, detay
(Yaman, 1991, Resim 50).

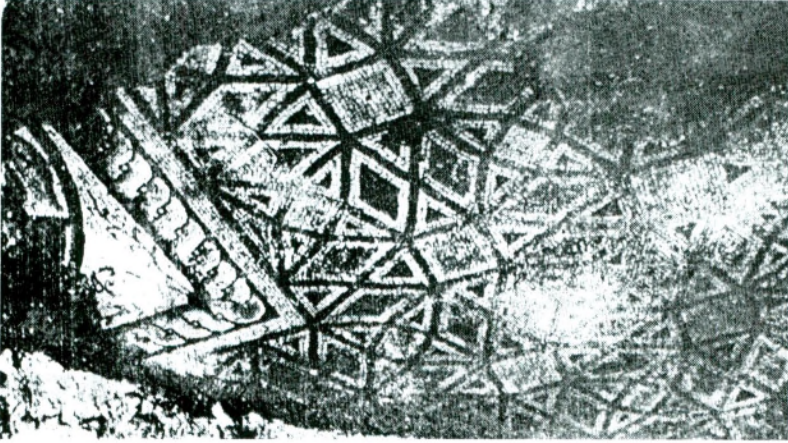

Resim 8 - 1984 yılı 2 Numaralı Kazı Alanı, 1. mozaik kaplama (Yaman 1991, Resim 45).

Resim 9 - 1984 yılı 2 Numaralı Kazı Alanı, 1. mozaik kaplamadan yazıt
(Yaman 1991, Resim 46).

Resim 10 - Burçlar Mozaïği (Kastamonu İl Yılığı 1973).

A. Kadir Baran

Resim 11 - Burçlar Mozaigi Amblemata köşe figürü (Kastamonu İl Yıllığı 1973).

Resim 12 - 1993 yılı Kazı Alanı, 1999 yılı durumu.

Resim 13 - 1993 yılı Kazı Alanı, 1999 yılı durumu.

A. Kadir Baran

Resim 14 - Zımbılı Tepesi Doğu yamacında görülen harçlı duvarlardan bir örnek.

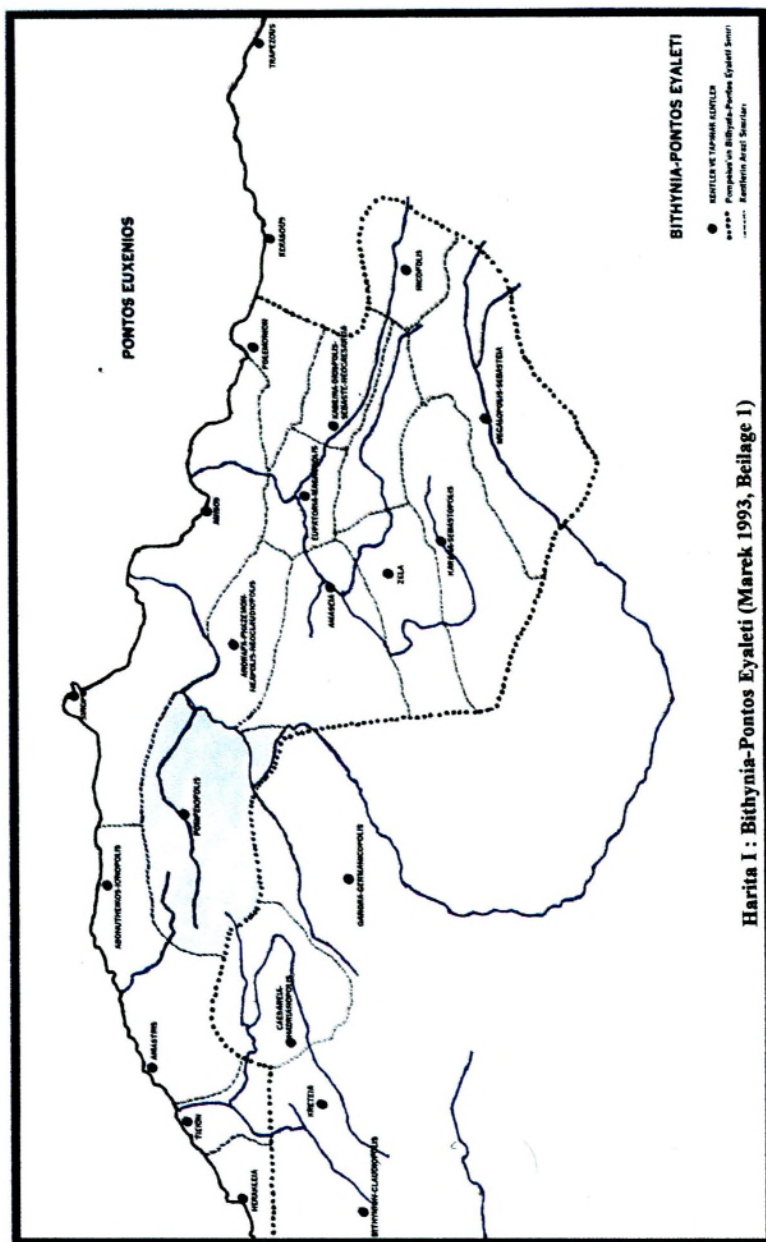
Resim 15 - Zımbılı Tepesinin Kuzey yamacında pancar deposu olarak kullanılan alanda açığa çıkmış duvar kalıntularından birisi.

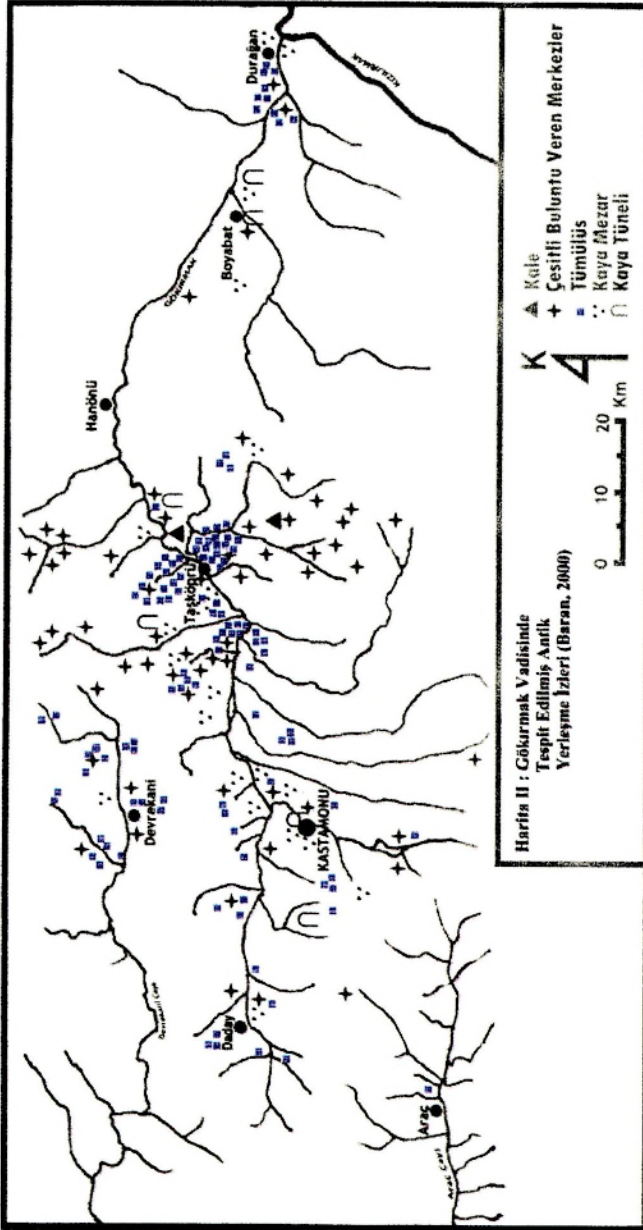
Resim 16 - Taşköprü itfaiyesinin yan tarafına atılmış mimari elemanlar.

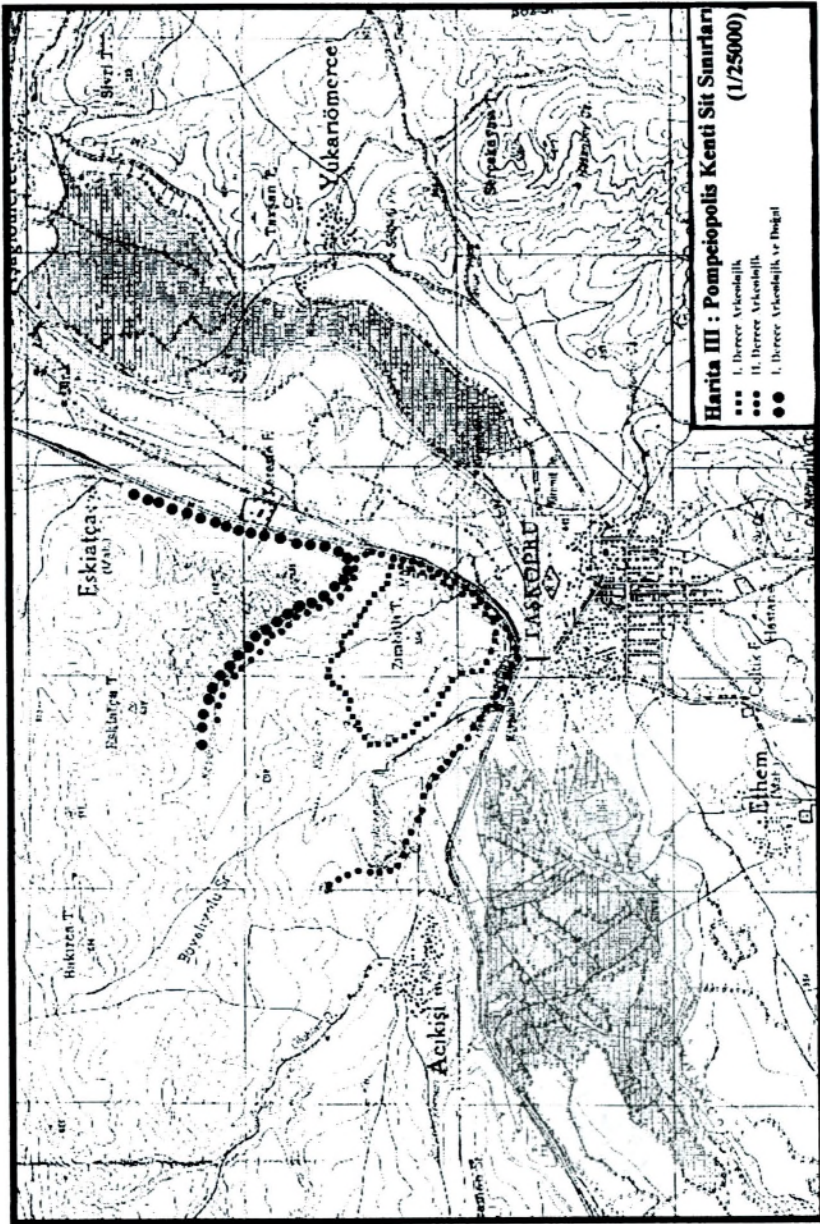

Resim 17 - Taşköprü itfaiyesi bahçesindeki mermer steller.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. KILIÇ ARSLAN'IN İSTANBUL'U ZİYARETİ VE TÜRKLER'İN TARİHTEKİ İLK UÇUŞ DENEMESİ (1162)

MUHARREM KESİK*

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un 1155 yılında ölümü üzerine tahta oğlu II. Kılıç Arslan geçti. Bu olay, Türkiye Selçukluları karşısında kaybettiği toprakları geri almaya çalışan Dânişmendli Yağıbasan'ı harekete geçirdi. Yağıbasan, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un Sultan II. Kılıç Arslan aleyhinde kurduğu ittifaka da katılarak imparatorun yardımını temin etti. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, Musul Atabegi Nureddin Mahmud Zengî, Dânişmendli beyleri Yağıbasan, Zülkarneyn ve Zünnûn, Sultan II. Kılıç Arslan'ın kardeşi Ankara ve Çankırı Meliki Şâhinşâh gibi Türkiye topraklarında hâkimiyet icrâ eden hükümdarların oluşturduğu ittifak karşısında, tahtını korumakta zorluk çeken Sultan II. Kılıç Arslan, bu birliği mutlaka dağıtmalıydı. Aksi takdirde bu ittifaka karşı başarı kazanması mümkün değildi. Sultan Kılıç Arslan sık sık kendi topraklarına saldıran ve son olarak da nikâhlı karısı Erzurum Meliki İzzeddin Saltuk'un kızını kaçırıp zorla yeğeni Zünnûn ile evlendiren Sivas Meliki Dânişmendli Yağıbasan üzerine yürüdü. Bizans kuvvetlerince desteklenen Yağıbasan, Sultan II. Kılıç Arslan'ı mağlubiyete uğrattı. Zor durumda kalan sultan, Yağıbasan ile bir mütâreke imzalamaya mecbur kaldı¹. Sultan II. Kılıç Arslan Anadolu'daki rakipleri ve özellikle de Yağıbasan'a karşı kesin bir üstünlük kurabilmek için Bizans imparatorunun tarafsızlığını sağlamak zorunda idi. Bu nedenle o sırada yanında bulunan Bizanslı Christopher'i İmparator Manuel'e göndererek İstanbul'a gelmek istediğini bildirdi². Bu isteği Manuel Komnenos tarafından kabul

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 197-201; Abdülhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987, s. 24-39.

² Süryani Mikhail, *Khronik*, (nşr. ve trc. J.B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-99)*, Paris 1899-1924, (trc. Hrnt D. Andreasyan), *Suryani Patrik Mihaîl'in Vekayinâmesi 1042 - 1195*, Ankara 1944, II, (TTK.'da henüz yayımlanmamış tercüme), II, 190. Süryani Mikhail (bk. aynı yer), Christopher'in sultanın divan reisi olduğunu kaydeder.

edilip, sultanın güvenliği hususunda yeminli teminat verilince Kılıç Arslan 1162³ yılında müttefiki ve aynı zamanda Musul atabegi Nureddin Mahmud Zengî'nin kardeşi olan Emîr-i mirân Nusretüddin'i de beraberine alarak⁴ 1000 kişilik⁵ bir süvâri kuvveti ile İstanbul'a doğru hareket etti.

Sultan İstanbul'a ulaştığında İmparator Manuel, Batı'da Macarlar üzerine düzenlediği seferden henüz dönmüştü.

Niketas'ın kaydından⁶ Manuel'in Sultan II. Kılıç Arslan'ı İstanbul dışında karşıladığı anlaşılmaktadır. İmparator, sultan gelmeden önce onu karşılamak ve İstanbul halkının sevinç çığlıkları arasında II. Kılıç Arslan ile birlikte şehre girmek için bir karşılama ve şehre giriş töreni hazırlamıştı. İmparator bu konuda hiçbir masraftan da kaçınmamış, düzenlenecek törenin en ince ayrıntuları bile düşünülmüştü. Ancak Kılıç Arslan'ın İstanbul'a ulaştığı sıralarda meydana gelen deprem ve sonrasında ortaya çıkan şiddetli fırtına, düzenlenecek "muhteşem karşılama merasimi"nin fiyaskoya dönüşmesine neden olmuştur. Çünkü İstanbul'da depremle beraber birçok bina yıkılmış ve şehir halkı depremin meydana getirdiği ölüm korkusu ile can derdine düşmüştü. Bir diğer Bizans tarihçisi Kinnamos ise⁷, imparatorun saraydan Ayasofya Kilisesi'ne kadar uzanan mesafede bir tören yürüyüşü plânladığını fakat Lukas adındaki din adamının buna karşı çıktığını ve nihayet gece meydana gelen depremin herşeyi altüst ettiğini kaydeder.

³ Papaz Grigor (*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 - 1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162)*, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 334), bu olayı Ermeni takviminin 610. yılı (9 Şubat 1161 - 8 Şubat 1162) olaylarının sonunda zikrettiği için bunun 1162 yılında gerçekleşmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Süryani Mikhail, II,190; Ebu'l-Ferec, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II, 399. Krş. Turan, s. 201, n. 12; Çay, s. 38; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spritual culture and history 1071-1330*, London 1968, (çev. Yıldız Moran), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, s. 114; Erdoğan Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 125. İbnü'l-Esir (İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybanî, *el-Kâmil fi't-târih*, (nşr. C.J. Tornberg), Beyrut 1979, XI, 317, (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, trc., XI, 258), bu tarihi 560/ 1164-1165 olarak kaydeder. Ancak Papaz Grigor ve Süryani Mikhail, çağdaş kaynaklar olduğu için 1162 tarihinin daha doğru olduğunu kabul ettik.

⁴ Papaz Grigor (s. 334), Sultan Kılıç Arslan'ın Emîr-i mirân'ı rehin aldığını kaydeder.

⁵ Süryani Mikhail, II, 190; Ebu'l-Ferec, II, 399.

⁶ *Historia*, (çev. Fikret İşıltan), Ankara 1995, s. 81.

⁷ *Historia, Epitome Historiarum, CSHB.*, (nşr. I. Meinecke), Bonn 1836, s. 206, trc. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118 - 1176)*, Ankara 2001, s. 150.

Müslüman bir hükümdar için, baştan sona Hıristiyan motifleriyle bezenmiş⁸ bir tören yapılmasına karşı çıkan din adamları bu depremin kendi inançlarınınca “kâfir” saydıkları Kılıç Arslan’ın yüzünden meydana geldiğini iddia ettiler. Onu karşılamak için bir tören düzenlenmesinden dolayı Tanrı’nın gazaba gelerek kendilerini deprem felâketi ile cezalandırdığını öne sürdüler⁹ ve bu düşünceye imparatoru da inandırmaya çalıştılar.

Deprem nedeniyle ortaya çıkan kargaşa ve şiddetli fırtına geçit töreninin yapılmasına engel olduğundan bu merasim iptal edildi¹⁰. Manuel, Sultan Kılıç Arslan’ı onun tahmin ettiğinden daha da iyi karşıladı. Bu durum Kılıç Arslan’ı son derece sevindirdi ve Yağlıbasan karşısında uğradığı mağlubiyetin moral bozukluğunu az da olsa unutmamasını ve imparatorun yapacağı yardımdan emin olmasını sağladı. İmparator, sultanı sanki eskiden beri aralarında hiçbir savaş ve husûmet bulunmamış, yıllardır Türkler’le iyi ilişkiler içinde bulunuyormuşcasına dostça ve son derece sıcak karşıladı. Ayrıca Manuel sultanın rahat etmesi ve bütün isteklerinin yerine getirilmesi için elinden gelen gayreti gösterdi¹¹.

Sultan Kılıç Arslan, Bizans imparatoru ile görüştüğünden¹² sonra Bizans sarayında kendisine ayrılan odaya yerleşti¹³. Kinnamos¹⁴ Sultan Kılıç Arslan’ın İstanbul’da kaç gün kaldığından bahsetmez. Niketas¹⁵, onun İstanbul’da

⁸ Niketas, s. 81.

⁹ Niketas, aynı yer; Kinnamos, s. 206, trc., s. 150.

¹⁰ Abdulhalük Çay (s. 39), deprem ve fırtınadan hiç söz etmeyerek törenin iptalini sadece din adamlarının hükümdara yaptığı baskıya bağlar.

¹¹ Niketas(s. 81), İmparator Manuel’in, Sultan II. Kılıç Arslan’ı etkilemek için elinden gelen her şeyi yaptığını çünkü onun, sultanın gelişi ile Bizans İmparatorluğu’nun Doğu’daki durumunun düzeleceğini ve kendi gücünün daha da artacağını düşünmekte olduğunu kaydeder.

¹² Kinnamos(s.205-206, trc., s. 149-150), bu görüşme sırasında imparatorun oturduğu tahtı, üzerindeki elbise ve mücevherleri uzun uzadıya anlatır ve bu muhteşem taht üzerinde oturan imparatora nazaran Sultan Kılıç Arslan’ın mütevazı bir tabureye oturduğunu kaydeder.

¹³ Prof. Işın Demirkent (trc. 150, n.8), Sultan Kılıç Arslan’a sarayda tahsis olunan yerin Mukhrutas adıyla tanınan Selçuklu mimarisi ve süslemesiyle 1150 yılından önce Selçuklu ustaları tarafından inşa edilen, büyük taht salonunun yanındaki müstakil bina olabileceğini kaydeder. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Işın Demirkent, “Türk Yaşamının Bizans’a Etkilerinden Birkaç Örnek”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 148-152.

¹⁴ *Historia*, s. 207, trc., s. 151.

¹⁵ Aynı yer. Çay, sehven olsa gerek Niketas’ın Sultan Kılıç Arslan’ın İstanbul’da 80 gün kaldığını kaydettiğinden bahseder(s. 39, n.79). Ancak biz Niketas’da böyle bir kayda rastlamadık. Bk. s. 81-83.

uzun bir süre kaldığını kaydederse de herhangi bir rakam vermez. Sultan, İstanbul'da Süryani Mikhail'e göre¹⁶ 80 gün, Ebu'l-Ferec'e göre¹⁷ 8 gün kalmıştır. Ferdinand Chalandon¹⁸ bu sürenin 24 gün olduğunu kabul ederken Georg Ostrogorsky¹⁹, üç ay kaldığını kaydeder. Osman Turan²⁰ ve Erdoğan Merçil²¹ Süryani Mikhail'in kaydını kabul ederek sultanın İstanbul'da 80 gün kaldığını belirtir. Sultan II. Kılıç Arslan devri üzerindeki çalışmasıyla tanıdığımız Abdülhalûk Çay ise²², 80 günlük sürenin oldukça uzun bir zaman olduğunu belirterek 24 günlük sürenin daha muhtemel olduğu düşüncesindedir. Bize göre de bu 80 günlük süre oldukça uzun görünmektedir. Ebu'l-Ferec'in 8 gün kaldığına dair kaydı daha mantıklı geliyor. Çünkü Kılıç Arslan'ın tahtının tehlikede olduğu bu dönemde Konya'dan bu kadar uzun bir süre ayrı kalması uzak bir ihtimaldir.

Kinnamos'un kaydına göre²³, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, Sultan Kılıç Arslan'ı İstanbul'un güneyindeki Büyük Saray'da gezdirerek, at yarışları, sıvı ateş gösterileri ve adına tertip ettiği yemeklerle büyülemeye çalıştı.

İstanbul'da kaldığı sürede sultana her gün altın ve gümüş tabaklar içinde iki kere yemek gönderiliyor ve yemek yedikleri bu kaplar kendisine hediye ediliyordu²⁴. Bizans İmparatoru Manuel bunların dışında sarayın salonlarından birinde sultana vermek üzere, birçok altın ve gümüş para, birbirinden güzel giysiler, gümüş vazolar, altın kadehler, değerli kumaşlar ve mücevherler hazırlattı. Daha sonra da bunları sultana hediye etti²⁵. Sultan İstanbul'da kaldığı son gün imparatorla aynı sofrada yemek yedi. Yemekten sonra da sofrada bulunan bütün takım ve tezeyinat eşyası ve çeşitli hediyeler Kılıç Arslan'a takdim edildi²⁶. Bizans imparatoru yalnızca sultana hediyeler

¹⁶ *Vekayinâme*, II, 191.

¹⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 399.

¹⁸ s. 464.

¹⁹ *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1991, s. 361.

²⁰ *Türkiye*, s. 201.

²¹ "Bizans'da Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 713.

²² *II. Kılıç Arslan*, s. 39 n.79.

²³ s. 207, trc., s. 150-151.

²⁴ Süryani Mikhail, II, 188; Ebu'l-Ferec, II, 399.

²⁵ Kinnamos, s. 291, trc., s. 209; Niketas, s. 83; Ebu'l-Ferec, II, 399. Krş. Merçil, "Bizans'da", s. 713.

²⁶ Süryani Mikhail, II, 191; Ebu'l-Ferec, II, 399.

vermemiştir, aynı zamanda sultanın beraberinde gelen 1000 kişilik maiyetine de çeşitli hediyeler sundu²⁷. Kılıç Arslan, imparatorun bu yardımına çok sevindi. Tabii bu yardımlar karşılığında imparatorun istekleri doğrultusunda, her iki taraf arasında bir antlaşma da yapıldı.

1162 yılında²⁸ Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ile Bizans İmparatoru Manuel Komnenos arasında imzalanan antlaşmanın şartları şöyle idi :

1)Sultan Kılıç Arslan, ölünceye kadar Bizans'ın dostlarına karşı dostça davranacak; düşmanlarını kendi düşmanı olarak kabul edecek ve bunlarla mücadele hususunda Bizans'a yardımcı olacaktır. Yani gerektiğinde imparatorun emrine askerî kuvvet gönderecektir.

2)Sultan, önemli şehir ve kaleleri Manuel'e verecektir.

3)Manuel'in bilgisi olmadan başka devletlerle bir antlaşma imzalamayacak, Avrupa'da olduğu kadar Anadolu'da da Manuel'in yaptığı seferlere yardımcı kuvvetler gönderecektir.

4)Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı Türkmen aşiretlerinin Bizans topraklarına yaptıkları akınları önleyecektir²⁹.

Çay³⁰, Sebasteia (Sivas)'nın Dânişmendli hâkimiyetindeki Sivas değil bugün Uşak'a bağlı Sivasslı ilçesi olduğunu iddia eder. Burada kastedilen şehrin neden Sivas olmadığını açıklarken "Sivas şehri çok önceden bir Türk şehri olmuş ve sultan sulh için İstanbul'da bulunduğu sırada bu şehre Dânişmendli Yağıbasan hâkim bulunmakta idi. Sivas çok sonraları Sultan II. Kılıç Arslan'ın eline geçecektir(1175). Bu durumda iadesi istenilen Sebasteia(Çay, Sébast olarak kaydeder) şehrinin bugün Uşak iline bağlı Sivasslı olması gerekir" diyerek buranın neden Sivas olamayacağını açıklar. Ancak Sultan II. Kılıç Arslan'ın hangi nedenle İstanbul'a gittiğini düşünmediği anlaşılıyor. Sultan II. Kılıç Arslan, İstanbul'a Dânişmendliler'e karşı yapacağı mücadelede Bizans İmparatoru Manuel'in yardımını sağlamak için gitmişti. Kaldı ki, istediği yardımı alır almaz ilk olarak Sivas'ı hâkimiyeti altında tutan

²⁷ Ebu'l-Ferac, II, 399.

²⁸ Aslında bu antlaşmaya konu olan maddeler 1161 yılında Sultan Kılıç Arslan tarafından Bizans İmparatoru Manuel'e teklif edilmiş ancak yazıya dökülmemiştir. Bk. Kinnamos, s. 201, trc., s. 146.

²⁹ Kinnamos, s. 207-208, trc., s. 151; Niketas, s. 83. Krş. Çay, s. 40-41.

³⁰ II. Kılıç Arslan, s. 40, n. 80.

Dânişmendli Yağıbasan'ın üzerine yürümüştür³¹. Niketas'ın kaydından³², Sebasteia'yı imparatorun istediğinden değil, aldığı hediyelerden ve gördüğü ilgiden dolayı çok memnun olan sultanın memnuniyetinin bir ifadesi olarak imparatora vaad ettiği anlaşılıyor. Sultan kuşkusuz böyle davranmakla imparatorun hoşuna gidecek şeyleri söylemeyi ve Manuel'den daha fazla maddi yardım elde etmek istiyordu. Niketas'ın³³ "Manuel onun bu vaadini sevinçle kabul ederek, sözünde durduğu takdirde ona başka hazineler de vermeyi vaadetti. Barbarın sözünden dönmesini önlemek ve demiri kızgınken dövmek için de ettiği vaadi kısa sürede yerine getirdi. Konstantinos Gabras'ı birçok değerli hediyeler, türlü savaş araçları ile birlikte sultanın arkasından yola çıkarttı" kaydı bu düşüncemizi doğrulamaktadır³⁴.

Sultan İstanbul'a Yağıbasan'a karşı yardım temin etmek üzere gitmişti. Sultan ile imparator arasında büyük ihtimalle Yağıbasan ve hâkimiyeti altındaki topraklar üzerinde pazarlık yapılmış olmalıdır.

Kinamos³⁵, imparator ile sultan arasında yapılan antlaşmadan büyük bir tedirginlik duyan ittifak üyesi Türk hükümdarlarının imparatorun huzuruna İstanbul'a elçiler göndererek sultan ile barışmak istediklerini kaydeder. Bu nedenle Manuel, elçileri sultan ile görüştürmüştür. Yine Kinamos'un kaydına göre³⁶, sultan elçilerin isteklerini kabul etmiştir.

Kinamos, ve Niketas³⁷ Sultan Kılıç Arslan'ın İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İmparator Manuel ile imzaladığı bu antlaşmaya sadık kalmadığını kaydederler. Aslında Bizans İmparatoru Manuel ile Sultan Kılıç Arslan'ın babası Sultan I. Mesud arasında 1146 yılında bir antlaşma yapılmış, sonra Sultan Mesud'un ölümüne (1155) kadar bir daha iki hükümdar arasında herhangi

³¹ Niketas, s. 83. Krş. Turan, s. 202; Özeydin, "Dânişmendliler", *İslâm Tarihi*, İstanbul 1994, VIII, 65.

³² *Historia*, s. 83.

³³ Bk. aynı yer.

³⁴ Süryani Mikhail (II, 191), Bizans İmparatoru Manuel'in Sultan II. Kılıç Arslan'a Yağıbasan ile yapacağı mücadelede ona yardım için kendi ordusundan ve Türklerden kiraladığı birçok asker verdiğini kaydeder. Münecçimbaşı (trc. Ali Öngül, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, İzmir 2001, II, 19), İmparator Manuel'in II. Kılıç Arslan'ın yardımına bir ordu gönderdiğini kaydeder. Ancak Sultan Kılıç Arslan'ın İstanbul'a gittiğine dair bir bilgi vermez. O, sadece sultanın Yağıbasan'a karşı imparatorardan yardım istediğini kaydeder.

³⁵ s. 208, trc., s.151.

³⁶ Bk. aynı yer.

³⁷ *Historia*, s. 207, 291-292, trc., s. 150, 209.

bir savaş meydana gelmediği gibi karşılıklı yardımlaşmalar da devam etmişti. Örnek vermek gerekirse, Bizans imparatoru çeşitli hediyelerle ve yüklü miktarda paralar gönderdiği Sultan Mesud'dan Kilikya'daki Ermeniler üzerine askerî bir sefer düzenlemesini ve onları cezalandırmasını istemişti. Bu isteği kendi siyasetine de uygun bulan Mesud, 1153 yılında yanına dâmadı Yağlıbasan'ı da alarak Kilikya üzerine yürümüştü. Ardından Bizans imparatorunun yeniden hediyeler ve paralar göndermesi üzerine ikinci bir sefer daha düzenlemiştir³⁸. Ancak Sultan Mesud'un yerine oğlu II. Kılıç Arslan geçince durum değişti. Türkiye Selçuklu tahtı üzerinde hak iddia eden kardeşleri ve Selçuklu topraklarından pay almaya çalışan Dânişmendli melikleri ile çetin bir mücadeleye girmek zorunda kalan Kılıç Arslan'ın ve dolayısıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin durumundan faydalanmak isteyen imparator daha önce yaptığı anlaşmayı bozarak Türkiye Selçuklu Devleti ve II. Kılıç Arslan aleyhine güçlü bir ittifak kurmuş ve bu ittifaka Dânişmendli melikleri ve II. Kılıç Arslan'ın kardeşlerinin yanısıra Musul atabeği Nureddin Mahmud Zengî'yi de dahil etmeyi başarmıştı.

Gerçekte ilk karşı harekete geçen Kılıç Arslan değil İmparator Manuel olmuştu. O halde şimdi Sultan Kılıç Arslan'ın, rakipleri ile ittifaklar kurmak suretiyle tahtını ve devletini tehlikeye sokan Bizans İmparatoru Manuel'den yaptıklarının hesabını sormak istemesi son derece normal ve beklenen bir hareket olmalıdır.

Böylece sultan, Bizans'ın yardımıyla önce kendi milletinden olan ama saltanatına karşı çıkan Dânişmendliler'i ortadan kaldırmış, daha sonra da babası zamanında imzalanan barış antlaşmasını bozan Bizans imparatorunu cezalandırmak yoluna gitmişti. İşte bu nedenle Niketas'ın "...İmparatora karşı yükümlü olduğu hürmet ve riâyeti silkip attı. Bir zamanlar güçlükler içinde kaldığında imparatora göstermiş olduğu bütün saygı ve itibarı artık kendisi ondan bekler oldu. Barbarlara özgü bir davranışla, durumu ile beraber tavrını da değiştirdi. İhtiyacı olduğu zaman gerektiğinden fazla itaatkâr idi. Yükselişe geçince en yükseğe ve de hemen uçmak istedi. Terazideki şans kefesi ağır basmaya başlayınca hemen tutumunu değiştirdi. Çiviye çiviyle sö-

³⁸ Sultan Mesud'un bu seferleri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Ersan, *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, (basılmamış doktora tezi), İzmir 1995, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 31-33; Muharrem Kesik, *Sultan I. Mesud Devri Türkiye Selçukluları Tarihi 1116-1155*, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1999, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 88-90.

kerek imparatorun karşısında susmuş ve bir süre ona sâdik kalmıştı. Bu arada ona imparator tarafından hiçbir kötü muamele yapılmamıştı. İmparator ona kendisini “oğlu” olarak görmek şerefini bahsettiği cihetle üzerine hattâ imparatorluk parlaklığının akisleri vurmuştu. Birbirlerine yazdıkları mektuplarda imparator ona “oğlum” diye hitap ediyor, sultan da imparatora “baba” diyordu. Ama bütün bunlara rağmen birbirlerine gerçek dostlukla bağlı değildiler. Resmî ittifaklara riâyet edecek kadar bile değil. Kılıç Arslan yatağından taşan bir ırmak gibi Bizans Devleti üzerine yayıldı ve önüne çıkan herşeyi beraberinde sürükledi. Zehir saçan bir ejderha gibi ağzını bizim şehirlere doğru açarak bunlara kötülüğünün zehirini fıskırttı. Ancak imparator Manuel açılan yarıkları suların çarparak gerilediği, ordusunun aşılmaz duvarıyla kapadı. Yahut da canavarı altın gücüyle sâkinleştirdi ve onun gözlerini barışseverce yumarak yağma hırsını bir kenara bırakmasını ve etrafı yakıp yıkmamasını sağladı” sözleriyle sultana yönelttiği eleştirilerde tamamıyla haksızdır. Çünkü Türkiye Selçuklu Devleti’ni zayıflatmak için elinden gelen her şeyi yapan bu kişiye karşı Sultan II. Kılıç Arslan’ın başka türlü davranması beklenemez.

Bu antlaşma Sultan II. Kılıç Arslan’ın aleyhine hükümler taşımasına rağmen neticeleri incelendiğinde Türkiye Selçuklu Devleti’nin yararına oldu. Bizans’a göndereceği yardımcı kuvvetler karşılığında sultan, Anadolu’daki rakiplerine karşı serbestçe hareket etme imkânı buldu³⁹. Bizans engeli ortadan kalkınca da rakiplerine üstünlük sağladı.

Türklerin Gerçekleştirdiği İlk Uçuş Denemesi

Sultan İstanbul’da kaldığı süre zarfında İmparator Manuel’in kendisi için düzenlediği ziyafetlere ve gösterilere katıldı. Bunlar içinde en fazla ilgi gösterdiği Roma İmparatorluğu’na has bir gelenek olan “Araba (At) Yarışları” olmuştur. Bu yarışlardan birinde çok ilginç bir olay meydana gelmiştir ki, bu olay Türk ve Dünya Bilim Tarihi açısından son derece önemlidir. Ne yazık ki, bu döneme ait eser yazmış araştırmacılar bugüne kadar bu konu üzerinde durmamışlardır⁴⁰. Birazdan ayrıntılarını da göreceğimiz üzere kaynaklara akseden bilgilere göre, Türklerin bu ilk uçuş denemesi

³⁹ Cahen, s. 114; Çay, s. 41, n.81; Merçil, “Bizans’da”, s. 714.

⁴⁰ Osman Turan (*Türkiye*, s. 201-202; a.m.f., “Kılıç Arslan II”, *İA*, VI, 690), bu olaydan hiç bahsetmezken Abdulhalûk Çay (s. 39 n. 79) da bu olayı iki üç satır ile dipnotuna taşımış fakat ayrıntı ve önemi üzerinde durmamıştır. Ferdinand Chalandon, *Alexis Comnène. Les Comnène, Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris 1910-1912, II, 464.

şimdiye kadar kabul edilen bilgileri de değiştirecek mahiyet arz etmektedir. Çünkü şimdiye kadar tarihimizde ilk uçuş denemesinin Osmanlı Padişahı IV. Murad zamanında (1623-1640) Hezârfen Ahmed Çelebi⁴¹ tarafından gerçekleştirildiği kaydedilmekte idi.

Sultan II. Kılıç Arslan ve İmparator Manuel İstanbul'da bir at yarışı izlediği sırada yarış meydanında bulunan sütuna çıkan Türklerden biri stadyum üzerinde uçacağını haykırdı. Bizanslılar önce onun bir sihirbaz olduğunu zannettiler. Ancak sonradan üzerindeki giysilerden ve uzun uzadıya beklemesinden sihirbaz olmadığını farkına vardılar. Bu Türk, belki de Bizanslılar'ın kendileri için sergiledikleri ilginç gösterilere karşılık kendi hünelerinden örnek vermek istiyordu. Stadyumda bulunan yüksek bir kaleye çıkan bu Türk, Niketas'ın kaydından⁴² anlaşıldığı kadarıyla çok uzun ve bol, içine takılan çemberlerle şişirilmiş beyaz bir elbise giymişti. Bu kayıttan onun bugünkü paraşüte benzer bir kıyafet içine girdiği anlaşılıyor. Adam, öne doğru eğilmiş vaziyette rüzgârın uçuş için müsait yönde esmesini beklemekte iken aşağıdaki kalabalık, bu mucit Türk'e karşı sabırsızlık göstererek "Haydi uç", "Haydi yelkeni aç", diye bağıryorlardı. Bazıları da "Bizi daha ne kadar bekleteceksin", "Rüzgârı daha ne zamana kadar ölçeceksin" diye bağıryordu. İmparator Manuel ise, bu arada bir adamını görevlendirerek Türk'ü bu niyetinden vâzgeçirmeye çalışmış ise de bunu başaramamıştır. Niketas'ın kaydına göre,⁴³ izleyiciler arasında bulunan sultan da bir taraftan bu adamı için endişe ediyor, diğer taraftan da gururlu bir beklenti içinde sonucu görmek istiyordu. Yukarıda bir kuşun kanatlarını çırpması gibi kollarını aşağı - yukarı doğru hareket ettiren Türk bir süre sonra kendini boşluğa bıraktı. Ancak bu uçuş denemesi başarıya ulaşamadı ve adam aşağı düşerek öldü. Sultan Kılıç Arslan, hem bu cesur Türk'ün ölümünden hem de Bizanslılar'ın huzurunda yapılan bu uçuş denemesinin başarısızlığa ulaşmasından dolayı büyük bir üzüntü duydu. İstanbul halkı ise, bu başarısız uçuş denemesini hatırlatarak çarşıda pazarda ve her yerde Türklerle alay ediyorlardı. Bu durum imparatorun kulağına gidince sultanın kalbinin kırıldığını anlayarak bu tür küstahlıklara son vereceği konusunda ona teminat verdi. Görüldüğü gibi Türklerin, XVII. Yüzyılda Osmanlılar zamanında değil daha XII. Yüzyılda Selçuklular zamanında uçuş denemeleri yaptıkları anlaşılıyor. Tespit edilebildiği kada-

⁴¹ Hakkında bilgi için bk. Mustafa Kaçar, "Hezarfen Ahmed Çelebi", *DİA*, XVII, 297.

⁴² *Historia*, s. 82.

⁴³ *Historia*, aynı yer.

rıyla bu ilk uçuş denemesini yapan Türk'ün daha önce başarılı olduğu, burada sadece bir gösteri yapmak için uçuğu anlaşılıyor. Uçuş için yeterli rüzgârın olmaması veya başkent halkının hemen atlayışı gerçekleştirilmesi konusunda aceleci davranması da bu denemenin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuş olabilir.

OSMANLI MEDRESE GELENEĞİNİN DOĞUŞU*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

Osmanlı medreseleri tarihi üzerine birinci el kaynaklara dayalı ilk ciddi çalışmayı -Osmanlı devlet teşkilâtı konusunda olduğu gibi Osmanlı tarihinin geneli bakımından da- başlatan, rahmetli İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur. Onun 1965'te yayınlanan *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı* adlı eseri bu konunun da öncüsü olmuştur. Uzunçarşılı bu eserinde Osmanlı medreselerini daha çok "teşkilât" açısından değerlendirmiştir. Eserinin medreselere ayrılan seksen sayfalık kısmında İstanbul'un fethinden önceki dönemi çok kısa şekilde (2.5 sayfa) ele almış, ardından Fatih'in Sahn-ı Seman medreseleri ile Kanûnî'nin Külliyesi'ndeki medreseleri, vakfiye metinleri, kronikler, bazı arşiv belgeleri ve öğrencilerine daha önce yaptırmış olduğu akademik ödevlere dayalı olarak incelemiştir. Uzunçarşılı eserinde, medreselerin derecelerini, hiyerarşik düzenlerini ve müderrislerin tayin ve terfi usullerini ele alarak üzerinde uzun uzadıya durmuş ve bu konuları geniş arşiv malzemelemesine dayalı olarak irdelemiştir. Uzunçarşılı ayrıca, medreselerde okutulan dersleri ve ilgili diğer konuları toplu şekilde incelemiş ve onlar hakkında önemli bilgiler ve referanslar sunmuştur.

Uzunçarşılı'nın Osmanlı hiyerarşik düzeni içinde ortaya çıkardığı medrese tarihi, birçok çalışmalara temel teşkil ederek bu temel üzerine azımsanmayacak sayıda çalışma yapılmasına rehberlik etmiştir. Uzunçarşılı'nın çalışması daha çok İstanbul merkezli olmakla beraber ondan sonra yapılan çalışmalar, Osmanlı coğrafyasını bir bütün olarak ele almayı hedeflemiş ve bir nevi Osmanlı medreselerinin ilk katalogları ortaya konulmaya çalışılmış-

* Bu makalenin özeti Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yıldönümü münasebeti ile 5 Mayıs 1999'da Bilkent Üniversitesi'nde düzenlenen sempozyumda, Şeyhü'l-müverrihîn Prof. Dr. Halil İnalçık hocamızın nazik daveti üzerine sunulmuştur. Bu makalenin hazırlanması esnasında yakın yardımlarını gördüğüm IRCICA'daki mesai arkadaşlarımdan araştırma görevlisi Hümeysra Zerdecî'ye ve kütüphane memurlarına her türlü yardımları için teşekkürlerimi ifade etmek, ayrıca makaleyi okuyarak görüşlerini bildiren değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Mefail Hızlı ve Bulgaristan İlimler Akademisi araştırmacısı Dr. Orlin Sabeve beylere şükranlarımı belirtmek isterim.

tır¹. Son yıllarda ise Anadolu², Rumeli³ ve Arap⁴ vilayetlerindeki Osmanlı dönemi medreselerini inceleyen çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece değişik bölgelerdeki şehir ve kasabalarda inşa edilen medreseler konusunda bilgilerimiz artmış, Osmanlı medreselerini daha iyi belgeleme ve daha mükemmel şekilde envanterlerini oluşturma imkânı doğmuştur.

Biz de Uzunçarşılı'nın kitabından önce konu ile ilgili yazılanları tarih yazıcılığı açısından geniş bir şekilde ele almış ve bu konudaki eleştirileri kapsayan uzun bir makale yayınlamıştık⁵. Çalışmamızda, Uzunçarşılı'nın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yaptırmış olduğu iki tezdenden ulaşılabildiğimiz bir tanesini -sahn-ı seman medreseleri ile ilgili olanını- de incelemiştik. Bu makalemizde ise, Uzunçarşılı'nın kitabına kısaca değindikten sonra, Osmanlı medrese tarihine giriş teşkil edecek yeni bir tespit, tahlil ve terkip denemesi sunmaya çalışacağız.

Bugün Osmanlı tarihi konusunda yapılan multi-disipliner çalışmalar, bu tarihe ait birçok konuyu gözden geçirme ve yeniden ele alma gereğini ortaya koymaktadır. Bunun için Osmanlı medrese tarihi konusunun Uzunçarşılı'nın çizdiği "teorik konsept" içinde sınırlı kalması düşünülemez. Ulaşılan yeni kaynaklar, konuyla ilgili çok sayıdaki araştırma ve derlemeler ile tarihî araştırma metodolojisinin sağladığı yeni imkânlar daha geniş şekilde kullanılarak Osmanlı medrese tarihinin yeniden ele alınması ve yeni oluşturulacak "conceptual framework" üzerine oturtulması gerekmektedir. Bu yeni teorik konseptin oluşturulması için "Osmanlı medreselerinin kuruluş ve gelenekle-

¹ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984 ve Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, Ankara 1997.

² Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.

³ Bulgaristan' da kurulan medreseler için bkz. Orlin Sabev, *Ottoman Schools in Bulgarian Lands: 15th - 18th Centuries*, Sofia 2001; Bosna medreseleri için ise bkz. Ismet Kasumovic, *Školstvo I Obrazovanje u Bosanskom Ejaletu za Vrijeme Osmanske Uprave*, Mostar 1999.

⁴ Halep'teki Osmanlı medreselerinin mimari açıdan incelenmesi için bkz. Lemya' el-Casir, *Medâris-i Haleb el-Eseriyye*, Halep 1421, s.322-498; Kudüs'te bulunan Osmanlı medreseleri için bkz. Kâmil Cemil el-Aseli, *Ma'âhidi'l-İlm fi Beyti'l-Makdis*, Amman 1981.

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Belleten*, c. LXIV, sayı 240 (Ağustos 2000), s.541-582. Aynı makalenin İngilizcesi için bkz. "The Initial Stage of the Historiography of Ottoman Medreses (1916-1965)", *Archivum Ottomanicum*, 18 (2000), s. 41-85.

rinin oluşum dönemi” olarak telakki ettiğimiz, İstanbul’un fethine kadar olan bir buçuk asırlık dönemi, detaylı ve çok yönlü bir şekilde incelemek gerekmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı medrese tarihinin dikkate değer olmakla beraber, şimdiye kadar üzerinde durulmayan yönlerinden birisi, bu medreselerin Osmanlıların idaresi altına giren topraklarda, hangi yerleşim yerlerinde, ne zaman ve nasıl kurulduğu meselesidir. Yani başka bir ifade ile; bu medreselerin Osmanlı haritası üzerine yerleşme süreci ve bu süreci etkileyen siyasî ve sosyo-kültürel faktörlerin neler olduğu meselesidir. Bunun yanında Osmanlı medrese tarihi konusunda bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar, bu medreselerin imam, vaiz, müftü, müderris ve kadı gibi devletin muhtaç olduğu dinî, idarî ve adlî personeli yetiştirmek için kurulmuş olmasının ötesinde fazla bir yorum getirmemektedir. Medreselerin, zaman içinde şehirleşen nüfusun eğitilmesinin yanı sıra bu medreseler etrafında oluşan Osmanlı kültür ve dünya görüşünü paylaşma ve hatta ona ortak olma ihtiyacına cevap verme konusundaki rolüne ise hemen hemen hiç işaret edilmemiştir.

Bu inceleme yapılırken aynı anda göz önünde tutulması gereken, birbirine bağlı iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi fetihler ile hakimiyet altına alınan toprakların genişlemesinin tabii neticesi olarak devlet teşkilatının zaman içinde gerek hacim, gerekse icra ettiği fonksiyonlar itibarıyla çeşitlenerek büyümesi; diğeri göç ve iskân hareketlerinin sonucu olarak fethedilen bölgelerde müslüman şehir hayatının oluşmasıdır. Osmanlı şehir ve yerleşim merkezlerinde medreselerin kuruluşunu etkileyen sebeplerin başında gelen, idarî gelişmeyi ve demografik büyümeyi belirleyen bu iki faktörün, burada mümkün olduğu ölçüde derinlemesine irdelenmesi gerekmektedir.

Kısacası Osmanlı medreselerinin tarihi, bu dönemdeki sosyal ve kültürel hayatın bütünlüğü içinde mütalaa edilmelidir. Bu eğitim kurumlarının Osmanlı topraklarında kurulması, eğitim geleneklerinin gelişmesi ve zaman içinde sayıca artması ile sosyal, dinî ve fikrî hayatın gelişmesi, şehirleşen müslüman nüfusun artması, aynı zamanda devlet mekanizmasının daha mükâmil ve organik bir yapıya sahip olmasının, sebep-netice dairesini teşkil eden, birbirini etkileyen ve tamamlayan bir bütünü oluşturdukları unutulmamalıdır.

Osmanlı medrese tarihinin incelenmesinde göz önünde bulundurulması gereken başka temel bir husus da Osmanlı müesseseleri ile Osmanlı

öncesi müesseseler arasındaki sürekliliktir. Bazı araştırmaların ihmal ettiği bu husus Osmanlı tarihinin 'temelsiz' sunulmasının en belirgin tezahürüdür. Bir çok Osmanlı müessesesi gibi medreselerin de arkasında çok daha eskilere dayalı, yerleşik gelenekler bulunmaktadır ve Osmanlılar bunlardan yararlanarak kurumlarını onların birikimleri üzerine oluşturup geliştirmişlerdir.

Bütün bu unsurları gözeten bir araştırmanın sağlıklı bir veri tabanı üzerinde yürütülmesi gerekmektedir. Bu da her şeyden önce bu dönemde kurulduğu kesin olarak tespit edilen medreselerin envanterinin çıkarılması ile mümkündür. Bu konu ve dönem ile ilgili mümkün olduğu ölçüde ulaşılabilen temel kaynak ve çalışmalar kritik ve analitik şekilde irdelenmiş, neticeler CETVEL I'de özetlenmiştir. Bu cetvelin hazırlanması esnasında göz önünde bulundurulmuş kıstaslar da ekte açıklanmıştır.

* * * * *

Bu incelememizin dayandığı üç teorik temel bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Fuad Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili tezi; ikincisi Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı toplumunun sosyal ve dinî bakımdan gelişmesi ile ilgili görüşleri; üçüncüsü ise medrese sisteminin ortaya çıkışı konusunda George Makdisi'nin görüşleri ile bu konuda tarafımızdan yapılan Nizamiye sonrası ile ilgili araştırmalar ve ileri sürdüğümüz görüşlerdir.

Fuad Köprülü'nün, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* adlı eserinde kuruluşun mânâsını Anadolu Türklüğü'nün tarihî yürüyüşü bakımından izah ederken belirttiği üzere "Bu devlet, münkarız Selçuklu sultanlığı ile ve ona halef olan sair Anadolu beylikleriyle hiç alakası olmayan yeni bir uzviyet, yeni bir etnik ve siyasî teşekkül olmayıp, Anadolu Türklüğü'nün 13-14'üncü asırlardaki siyasî ve ictimâî tekâmülünden doğan yeni bir *synthese* yani yeni bir *tarihî terkiptir*.⁶"

Osmanlı medreselerinin doğduğu sosyal dokunun özelliklerini anlamak için de Osmanlı beyliğinin toplum hayatını Anadolu'da yaşanan göç hareketi içinde mütalaa etmek gerekir. Köprülü'nün yukarıda özetlediğimiz görüşü üzerine Osmanlı tarihinin ilk döneminin toplum hayatını inceleyen Ömer Lütfü Barkan bu dönemi, Anadolu'da 13. yüzyılda cereyan eden sosyal ve siyasî büyük değişmelerin devamı olarak göstermiş, ilk Osmanlı toplumunun,

⁶ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972, s.183.

Selçuklular döneminden beri Anadolu fütuhatının batıya devam eden büyük Türk muhacereti içinde sistematik bir iskân ve kolonizasyon neticesinde oluştuğunu açıklamıştır. Osmanlı araştırmalarında yeni bir ufuk açan Barkan, Osmanlı devletinin teşekkülü ile beraber sosyal bünyesinin kendisine mahsus şeklini nasıl aldığını anlamak için, demografik ve dinî âmillerin tespit edilmesinin zaruretine işaret etmiştir. Barkan, İmparatorluğun kurulmasının büyük ölçüde nüfus kitlelerinin yer değişmesi türünden demografik, yahut “*métanastasiques*” hadiselerle de aynı zamanda meydana geldiğini söyler ve istilâlarla birlikte göçebe unsurların bu harekâtı temin edecek şekilde başarı ile ileri sürülmüş olmalarını, değişik bölgelerin imar ve iskânı için kullanılan sürgün usullerini ve topraklandırma ve toprağa yerleştirme siyasetinin nasıl gerçekleştiğini açıklar⁷.

Barkan'ın çizdiği bu çerçeveye göre, Osmanoğulları ile beraber, bir çok şeyh gelip Anadolu'nun batı taraflarında yerleşmiştir. Bu yeni gelen derviş muhacirlerin bir kısmı gâzilerle birlikte, *memleket açmak ve fütuhat yapmakla* meşgul olmuş; bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boş ve tenha yerlere yerleşerek, oralarda müritleriyle beraber ziraatle ve hayvan yetiştirmekle meşgul olmuştur. Hemen her tarafta tesadüf edilmekte olan bu dinî cemaatlerin tercihen boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeler bu suretle büyük kültür, imar ve din merkezleri haline gelmiştir. Bu zaviyelerin ordulardan daha evvel hudut boylarına gelip yerleşmiş olması, şüphesiz onların harekâtını kolaylaştıran sebeplerden biri olmuştur⁸.

Bir çok köylere ismini veren, elinin emeği ve alınının teri ile dağ başlarında yer açıp yerleşen, bağ ve bahçe yetiştiren dervişler; daima batıya doğru Türk akımı ile beraber ilerleyerek, benzerlerini doğuran zaviyeler ve bu zaviyelerin harbe giden, siyasî nüfuzlarını Padişahların hizmetinde kullanan, zaviyelerinde Padişahları kabul eden ve onlara nasihat veren şeyhleri, Barkan'ın tespitlerine göre, yarı göçebe Türkmenler arasında telkinatta bulunarak, onların köylerde yaşamalarını, toprak işleri ile meşgul olmalarını ve kendileri için işlenebilecek toprak açmalarını teşvik etmişlerdir. Bu dervişler, şehirlerdeki tekkelerde ayın ve ibadetle meşgul olan ve sadaka ile geçinen benzerlerinin aksine, kırlara, boş topraklar üzerine yerleşen ve henüz bir devlet me-

⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler - I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.284.

⁸ *agm*, s. 290.

mur ve aylıkçısı şekline girmemiş olan, *kolonizatör* dervişlerdir⁹. Zaviyelerin Osmanlı topraklarında yaygınlığını anlamak için Sultan Süleyman döneminde yapılan tahrirlere bakmak yeterlidir. Bu tahrirlere göre, Anadolu vilâyetinde 623, Karaman'da 272, Rum vilâyetinde 205, Diyarbakır'da 57, Zülkadiriye'de 14, Paşa livasında 67, Silistire livasında 20, Çirmen livasında 4 zaviyenin bulunması zaviyelerin bu husustaki geniş ve derin tesirlerinin bir göstergesidir¹⁰.

İslâm dünyasında medresenin eğitim kurumu olarak ortaya çıkışını ve eğitim geleneklerinin gelişmesini detaylı şekilde ele alan George Makdisi, konu ile ilgili kitabında medrese sisteminin ortaya çıkışını kapsamlı şekilde incelemiştir. Makdisi'ye göre medrese sisteminin yapısı, fıkıh (hukuk) ilmi uzmanları tarafından tanımlanan, yorumlanan ve korunan hukuki bir temele dayanmaktadır. Teşkilât bakımından medreselerde yürütülen tahsilde fıkıh ve ona yardımcı olan bütün sahalara öncelik tanınmış, buna karşılık aklı ilimlere dayanan çalışmalar müfredat programı dışında tutulmuştur¹¹. Medrese sistemi ve teşkilâtı, İslâm dünyasındaki cami, hastahane, imaret, kervansaray, han ve hamam gibi bütün sosyal hizmet ve yardım amaçlı müesseseler gibi vakıf temeli üzerine kurulmuştur. Bu müesseselerin dinî vechesi bulunduğundan, vakıflarının da 'şer'-i şerif'e uygun olması gerekmektedir.

Bu anlayışa göre medreselerin kuruluş esası "fıkıh ilmini" öğretmektir ve aynı anlayışla 11. yüzyılda Nizamiye Medreseleri münhasıran "fakih" yetiştirmek üzere kurulmuştur. Bu medreseler arasında Sünnî dört mezheb için ayrı ayrı medrese ve müderris olduğu gibi birkaç mezhebin ve bazen de dört mezhebin bir arada okutulduğu medrese örneklerine rastlanmaktadır. İlk Nizamiye medreselerinde fıkıh dersleri ile sarf ve nahiv gibi Arapça dil eğitimi dışında özellikle "ulûm-ı aklıye"¹²den ders okutulduğuna dair bilgi yoktur. Daha sonraları 13. yüzyılda Mısır ve Şam'da fıkıh medreselerinden başka

⁹ *agm*, s. 285.

¹⁰ *agm*, s. 301.

¹¹ Bu konunun kapsamlı ve detaylı tartışması için bkz. George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981.

¹² Ulûm-ı aklıye: aklı ilimler. Bu ilimlere ayrıca ulûm-ı dâhile (dışarıdan gelen ilimler), ulûm-ı sâire (diğer ilimler) veya ulûm-ı evâil (öncekilerin ilimleri, yani İslâmiyet öncesi ilimler) de denilmektedir. Bu ilimler klasik ilim sınıflandırmalarında riyazî ve tabii ilimleri ihtiva etmektedir.

müstakilen “Medârisü'l-Hadis”, “Medârisü'l-Tefsir” ve “Medârisü'l-Nahiv” gibi medreseler açılmıştır¹³.

Aklı ilimlerin eğitiminde 13. yüzyıldan itibaren görülen kurumlaşma süreci farklı mecralar almıştır. Mesela tıp tedrisinin kurumlaşması ‘bimaristan-medrese’ ikilisinin ortaya koyduğu modele dayanırken, matematik ve astronominin eğitimi ise miras hukukunun eğitimi, namaz vakitlerinin tayini ve takvim çıkarma işlemlerinin öğretilmesi ile medreselere girmeye başlamıştır. Aynı zamanda İlhanlı ve Timurlu hükümdarlarının astronomi ve astrolojiye olan merakları neticesinde rasathane kurma teşebbüsleri ve bununla ilgili ilimlerin öğrenilmesinin teşvikinin bu ilimlerin eğitiminin kurumlaşmasında önemli etkisi olmuştur¹⁴.

13. yüzyıldan itibaren, Şam, Bağdat, Merâğa, Tebriz ve Semerkant gibi İslâm kültürünün köklü merkezlerinde medrese eğitiminde görülen gelişmelerin ve kısaca “medrese-bimaristan” ve “medrese-rasathane” modelleri olarak vasıflandırdığımız safhaların etkilerini Selçuklu, İlhanlı ve beylikler devrinde kurulan medreselerle, Osmanlıların Fatih’e kadar olan döneminde inşa edilen medreselerde görmek mümkündür. Medrese eğitimi, Fatih’in İstanbul’u fethetme ve İmparatorluk -cihan devleti- kurma planları içinde gerek şekil, gerekse muhteva bakımından önemli gelişmeler kaydetmiştir. Daha önceki araştırmamızda Mehmed II döneminde akli ilimlerin okutulması ile ilgili dönüşüm konusu üzerinde detaylı şekilde durulmuştur¹⁵.

Yukarıda üç temel konuda özetlediğimiz görüşler ışığında Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve toplumunun oluşum döneminde, medreselerin ortaya çıkış ve gelişme tarihini ele alacak olursak, İstanbul’un fethinden önce veya daha doğrusu Mehmed II öncesi inşa edilen medreselerin, Osmanlı beyliğindeki akıncı, yarı göçebe toplumdaki yerleşik topluma dönüşürken oluştukları ve Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinin eğitim gelenek ve usulle-

¹³ J. Pedersen - [G. Makdisi], “Madrasa: The Institutions in the Arabic, Persian and Turkish Lands”, *ET*², c.V, s.1129-1130.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Institutions of Science”, *Enciclopedia Italiana*, c.III, Roma (Baskıda)

¹⁵ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Institutionalisation of Science in the Medreses of pre-Ottoman and Ottoman Turkey”, *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, Boston Studies in the Philosophy of Science, Ed. Gürol İrzık ve Güven Güzeldere, Kluwer Academic Publishers (Baskıda) ve aynı yazar, “Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi! Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi”, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul 1996, s. 39-84.

rini devam ettirmekte oldukları görülür. Aşağıda görüleceği gibi bu hususların detaylı şekilde irdelenmesi ve bu dönemle ilgili tarihî malzemenin sağladığı bilgilerle ortaya koyduğu ipuçlarının detaylı şekilde incelenmesi, bu düşünceyi destekleyecektir. Bu incelememizde Orhan Bey'in 1331'de İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurması ile, Osmanlı tarihinin yepyeni bir safhasının başlangıcı olan Fatih'in tahta geçmesi arasındaki 120 senelik (1331-1451) bir süre ele alınacaktır.

ULEMÂYA VE MEDRESEYE OLAN İHTİYAÇ

Kuruluş döneminde Osmanlı beyliğinin temel hedefi, diğer Türkmen beyliklerinde olduğu gibi, Bizans topraklarını gazâ-cihad temel inancı ile fethetmektir¹⁶. Oğuz-Türkmen töresindeki "Alperenlik" kavramı ile bağdaşan bu inancı besleyen, "medrese"nin sağladığı üst İslâm kültürü ve bilgisi değil; Osman Bey'in liderliğindeki gâziler topluluğu, uç bölgelere hâkim olan yaygın halk tarikatları, tasavvuf, destan edebiyatı, örfî hukuka dayalı farklı bir kültür anlayışı ve İslâm telakkisi olmuştur. Türkmen boylarının manevî hayatlarında öteden beri önemli rol oynayan şeyh, derviş ve babalar, Osmanlı Beyliği'nin bu çok erken yıllarında "ulemâ"dan daha aktif bir yere sahiptir. Bu bakımdan 'ulemâ'nın temel müessesesi olan medresenin Osmanlı hayatında ortaya çıkmasındaki bu süreyi (ilk medrese 1331'de İznik'te kurulmuştur), yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız kültür anlayışı ve toplumun ihtiyaçları ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Anadolu Selçuklularına ait toprakların 1246'dan sonra Moğol istilasına uğraması ve 1277'de merkezî idarenin tamamen dağılıp Moğollar'ın eline geçmesi, uç beyliklerine ve bu arada Osmanlı Beyliği'ne çok sayıda nüfusun göçmesine yol açmıştır. Bu nüfusun önemli bir kısmı Rum Abdalları ve Ahiler gibi iki büyük Sûfî çevreden oluşmaktadır. İlk Osmanlı beylerinin, idareleri altında bulunan toprakları müslüman Türk ahali ile iskân etmede olduğu gibi, Bizans'a karşı yürütmekte oldukları gaza ve fetihlerde de şeyhlerin önemli hizmet ve faydaları görülmüştür¹⁷. Bu sebepten dolayı Osman Bey ile Orhan Bey, Rum Abdalları ile Ahiler'e toprak bağışlayarak zaviyeler açmalarına ve vakıflar kurmalarına yardımcı olmuş ve hatta teşvik etmişlerdir. Or-

¹⁶ Feridun Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.I, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 6-10.

¹⁷ *agm*, s.9.

han Bey'in dervişlerle yakından meşgul olduğunu ve onlara bir çok zaviye ve vakıf bağladığını, kaynaklardaki çeşitli rivayetler açık şekilde ortaya koymaktadır. Neşri'nin rivayet ettiği Geyikli Baba hikayesinde 'Baba İlyas müridi ve Seyid Elvan yolunda' olduğu söylenen derviş ile Orhan Bey arasında cereyan edenler ve buna benzer menkıbeler bu devrin din anlayışını aksettirmesi bakımından çok açıklayıcıdır¹⁸. Bu politika Murad I zamanında da devam etmiş ve sırf Anadolu'daki topraklara münhasır kalmayıp Rumeli'de de zaviyelerin kurulmasıyla sürmüştür¹⁹. Medreseye olan ihtiyacın ortaya çıkıp artmasını genel mânâsıyla, bu sûfi İslâm anlayışının hâkim olduğu göçebe, yarı göçebe toplum hâlinde yerleşik toplum düzenine geçmekle ve akıncı beylik durumundan "devlet" statüsüne dönüşmekle izah etmek mümkündür.

İbn Batuta, Orhan Gazi'nin beyliğinin ilk yıllarında (1331-1333 arasında) Anadolu'yu gezmiş ve bu esnada Osmanlı topraklarında da bir süre seyahat etmiş, değişik Akdeniz, Ege, orta ve doğu Anadolu Türk şehirlerinde bulunmuş, gezdiği bu yerler ve oradaki hayatın değişik yönleri hakkında "görgü tanığı" olarak özet olmakla beraber önemli bilgiler sunmuştur²⁰. Verdiği bilgiler, bu dönemde Anadolu'daki Türk beylikleri ile yeni kurulan Osmanlı beyliğinin ilim ve kültür hayatları arasında mukayese imkânı sağlamaktadır. Seyahati boyunca çoğunlukla medreselerde ve Ahî zaviyelerinde ağırlanan İbn Batuta, burada karşılaştığı insanlar ve onların hayat tarzları hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Osmanlı idaresi dışındaki topraklarda karşılaştığı müderris ve kadırlarla yakın dostluklar kurarak onlarla Anadolu dışındaki ilim merkezleri konusunda bilgi alış verişinde bulunduğu bahseden İbn Batuta, Anadolu'da gezdiği medreseler ile karşılaştığı ilim adamlarının ilmî yönü üzerinde fazla durmamakta, daha çok onların misafirperverliğini, nezaket, ikram ve ziyafetlerini anlatmaktadır. Bununla beraber Türk beyliklerinde yetişmiş insanların, diğer İslâm ülkeleri yani köleşmiş kültür merkezlerinin bulunduğu Şam, Mısır ve Irak gibi ülkeler konusunda bilgi sahibi olduklarına ve o ülkeler ile bir takım kültürel bağlarının bulunduğu da işaret etmektedir.

¹⁸ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ - Neşri Tarihi*, c.I, nşr. F. Reşit Unat ve M. A. Köymen, Ankara 1949, s.166-170 ve aynı kitabın diğer bir baskısı *Neşri Tarihi*, c.I, Yay. Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983, s. 83-85.

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Din", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.II, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1992, s.127-128.

²⁰ İbn Batuta, seyahatnamesi ve kronolojisi için bkz. A. Miquel, "İbn Battuta", *ET*², c.III, s.735-736.

Osmanlı topraklarında Bursa, İznik ve Bolu gibi önemli yerleşim merkezlerini gezen İbn Batuta, medreselerin varlığından bahsetmezken misafir olduğu Ahî zaviyeleri ve Ahîler konusunda çok renkli manzaralar çizip önemli bilgiler verir, onların misafirperverliklerini vurgular, İslâmî inançlara bağlılıklarını ve halka hizmetlerini över²¹. Bursa'da fakih ve vaiz Mecdeddin Konavî ile Ahî Şemseddin'in zaviyesinde tanışan İbn Batuta, İznik'te iken de fakih, imam, hacı ve mücavir olarak vasıflandırdığı Alaaddin Sultanöyüki'nin misafiri olarak kaldığını söyler. Gezdiği ve misafir olduğu bir çok yerin medresesinden bahseden İbn Batuta'nın İznik'te Orhan Bey'in kurduğu ilk Osmanlı medresesinden bahsetmemesi ise dikkat çekicidir. İznik'te kırk gün kalan İbn Batuta'nın bu suskunluğu izaha muhtaçtır. Bu suskunluğun sebebi olarak, kuruluşu sırasında medresenin başında bulunan Dâvûd-ı Kayserî'nin kendisi ile ilgilenmemesi, medresenin ilk yıllarında olması veya eğitimin yeni başlamış olması gibi bir takım izah tarzları farazî olarak düşünülebilir. Ancak bunun akla yatkın olan en uygun izah tarzı, medrese eğitiminin eski bir manastırda küçük ölçüde başlamış olması ve bunun İbn Batuta'nın -daha önce ziyaret ettiği Anadolu'daki eski yerleşim bölgelerinde bulunan köklü medreselerde olduğu gibi- dikkatini çekecek çevreyi oluşturmamış olmasıdır. Ayrıca İbn Batuta seyahatnamesinin bize verdiği en önemli intiba, bu erken dönemde Osmanlı Beyliği'nde henüz üst İslâm kültür muhitinin oluşmamış olduğu ve yerleşim yerlerinde daha çok zaviye ve tekkelerin bulunduğu, böylece dinî hayatın daha çok sûfi geleneğin içinde seyrettiğidir. Bunun yanında karşılaştığı veya misafir olduğu bazı fakihler konusunda bilgi veren İbn Batuta, karşılaştığı bir fakihin ise iddia ettiği halde Arapça bilmediğini söyler²².

Halil İnalıcık'ın belirttiği gibi Osman Gazi'nin idaresi altında, manevî olarak onu destekleyen ve toplumun idaresinde etkili olan 'fakî'lar (fakî, fakihinin kısaltmasıdır) bulunmaktaydı. Fakîlar İslâm hukukunu, İslâm kurumlarını bilen insanlar olarak gazi önderi idiler ve yönlendirici bilgiler sağlamaktaydılar. İlk Osmanlı beyleri, Osman Gazi ve Orhan Gazi tarafından ahilere ve fakîlara verilmiş birçok vakıf, köy ve çiftlikler konusundaki bilgiler,

²¹ İbn Batuta, Türkmen beylerinin toprak, asker ve zenginlik bakımından en büyüğü olarak vasıflandırdığı Orhan Bey'le İznik'te karşılaştığını ve onun kendisine çok sayıda dirhem gönderdiğini çok kısa bir şekilde ifade eder, fakat herhangi bir tafsilat vermez. Bunun dışında İznik'te kaldığı bu süre içinde Bilon dediği Orhan Bey'in eşi Nilüfer Sultan ile görüşmesini, şehir ve kalenin içindeki bostan, bağ, bahçe ve mahalleri kısa da olsa zikreder. (İbn Batuta, *Rihlet İbn Batuta*, c. II, Haz. Abdülhadi el-Tazî, Rabat 1997/1417, s. 198)

²² aynı eser, s. 197-200.

tahrir kayıtları ile günümüze kadar intikal etmiştir. Fatih devrine ait bir evkaf defterinden bu ilk iki Osmanlı beyi dönemlerinde Söğüd kazasındaki vakıflar arasında dokuz fakının vakıfları olduğu görülmektedir²³. Bu kayıtların yanı sıra bazı menkıbevi rivayetler de göz önünde tutulursa, medrese eğitimi görmüş, yetişkin insan gücüne duyulan ihtiyacın nasıl geliştiği daha açık şekilde anlaşılacaktır. Taşköprülüzâde, Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın (ö. 1387) biyografisini verirken Orhan Bey'in, ünlü âlimlerden Alâeddin Esved'i (ö. 1397) ziyarete gittiğini ve namazı orada kıldıktan sonra Alaeddin Molla'dan öğrencilerinden birisini seçip yanına vermesini istediğini kaydeder. Daha sonra Taşköprülüzâde, vakayı şu şekilde aktarır: Orhan Bey, "Biz sefer halinde iken, reaya bana gelip davacı oluyor. Benim de şer'i hükümler konusunda bilgim yok. Onun için sen öğrencilerinden birisini seç, benimle sefere çıksın ve ihtiyaç hasıl olunca hüküm versin [kadılık yapsın]" dedi. Molla Alaeddin, Orhan Bey'e "istediğinizi seçiniz" deyip, ancak bütün öğrenciler böyle bir görev kabul etmekten kaçınınca, Sultan ona şöyle seslendi: "Bana birisini tayin et, ben onu zorla alayım." Bunun üzerine hoca adı geçen Molla Halil'i tayin etti, o da ağlayarak zorla görevi kabul etti²⁴. Bundan sonra Molla Halil Bursa kadısı olarak tayin edilmiş ve böylece Osmanlı adli sisteminin temelini atmıştır. Murad I'in saltanatının başında (1363) Osmanlı devletinin ilk kazaskeri tayin edilmiş ve birçok ilim adamı, devlet görevlisi, vezir ve veziriazam yetiştiren Çandarlı ailesinin kurucusu olmuştur²⁵.

Yetişmiş medrese mezunlarına ihtiyacı olan Orhan Gazi, İznik'in fethinden sonra mevcut bir manastır binasını medreseye dönüştürmüştür. Bu şekilde başlatılan medrese eğitimi daha sonra hızla yayılmıştır. Yaptığımız tespitlere göre Orhan Gazi devrinde toplam 11 medrese kurulmuştur. Orhan Gazi'nin kendisinin kurduğu medrese sayısı 5'tir. Bunlardan, bir tanesi İznik'te, ikisi Bursa'da, diğerleri Akçaova ve Sapanca'dadır. Neşrî, Orhan Gazi hakkında aktardığı rivayetlerin sonunda, dönemi için genel bir değerlendirmeye verirken, onun biri Bursa'da ve diğeri İznik'te olmak üzere iki imaret kurduğunu, dervişlere büyük ilgi ve imkânlar sağladığını söyledikten sonra şöyle devam eder:

²³ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı: Siyaset*, c.I, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 56.

²⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şekaikun-Nu'mâniye fi Ulemâ'id-Devletü'l-Osmâniye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s.10.

²⁵ Mehmet İpşirli, "İlmiye Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c.I, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s.252-267.

"... ondan sonra ilim ehlini ve hafızları severdi. Hafızlara ve ilim ehline ulûfeyi o tayin etti. Hatta kimseden bir şey almasınlar diye kadınlara da ulûfe tayin etti. Hulasa, âlimler ve fakirler Orhan zamanında müreffeh oldular, hatta zekât verecek kimse bulunmaz oldu.²⁶"

Orhan Gâzi döneminde, beyliğin üç önemli şehri olan Bursa, İznik ve İzmit'te birer camii, medrese ve imaret inşa edilmesi ile buralarda İslâm üst kültür ortamının oluşmasına ve bu şehirlerde yeni yeni yerleşik toplum düzenine geçen Türkler ile İslâmiyet'i kabul eden yerli halkın bu kültürle tanışmasına imkân verecek alt yapı kurulmuştur.

Orhan Bey'in İznik'te ve Bursa'da kendisinin bizzat kurduğu medreselerin yanında Rumeli fatihi oğlu Şehzâde Süleyman Paşa'nın Yenişehir, İznik ve İzmit'te; Murad I'in lalası Şahin Bey'in (sonradan Paşa) de Bursa'da kurduğu medreseler, hanedan ve çevresinin medrese eğitimini başlatmadaki öncü rolünü bu dönemden itibaren göstermektedir.

Murad I döneminde Osmanlı idaresi altına alınan toprakların genişlemesi, idarî, malî ve adlî personele; orduların büyüyerek daha düzenli hale gelmesi, cenk kadılarına; komşu Türk devlet ve beylikleri ile savaş ve barış ilişkilerinin gelişmesi, diplomatik yazışmalara, hünkârın ağzından mektup yazmaya ve elçi teatisine ihtiyaç hasıl etmiştir. Ayrıca Osmanlı hanedanı ile Anadolu'da bulunan Türk hanedanları arasında sıhriyet bağlarının kurulması da özel elçilik hizmetlerini gerektirmiştir. Böylece bütün bu görevleri yürüten bürokrat, defterdar, kadı, fakih ve elçilerin yetiştiği eğitim kurumu olan medreseye duyulan ihtiyacın arttığı ve Murad I döneminde sûfi muhite duyulan büyük itibarın yanında medrese muhitinin de önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Bunun en bâriz tezahürünü Osmanlı hükümdarı etrafında olan çevrenin yapısında da görmek mümkündür. Murad I'in devlet yapısını bazı müesseseler ile donatmaya başladığında, Hayreddin Paşa'yı -ki o ilmiye teşkilâtının da ilk kurucularından biri sayılmalıdır- kazasker tayin etmesi, medreseli âlimlerin devlet işlerindeki ağırlığının arttığı ve hükümdar çevresinde kazandıkları itibarın bir göstergesidir.

Bu nüfuzun nasıl arttığını gösteren örneklerden bir diğeri Neşri'nin, Karaman ilinden gelip Gelibolu iskelesini tutmuş olan Kara Rüstem adındaki âlimin Kazasker olan Halil Paşa ile görüşmesi, daha sonra sultan tarafından

²⁶ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, c.I, s.186-187 ve *Neşri Tarihi*, c.I, s.92.

görevlendirilmesi ile ilgili olarak anlattığı olayda görülmektedir. Neşri, Kazasker Çandarlı Halil Hayreddin Paşa ile Kara Rüstem arasındaki görüşmeyi şu şekilde özetler:

“Kara Rüstem: ‘Efendi, bunca sultanlık malını niçin zâyî edersiniz?’ diye sordu. Kadı-ı asker: ‘Hangi malı zâyî ettim?’ dedi. Kara Rüstem: ‘İş bu gazilerin gazadan getirdikleri esirlerin 1/5’i, Tanrı buyruğu ile hünkârındır’ dedi. Kadı-ı asker bunu Sultan Murad Gazi’ye bildirdi. Murad Han Gazi de ‘Eğer Tanrı buyruğu ise, şimdiden sonra alın’ dedi. Bunun üzerine, Kadı-ı asker, Kara Rüstem’i okuyup (yanına) getirerek ‘Hünkâr, Tanrı buyruğu ise alın diye buyurdu’ dedi²⁷”.

Neşri, ‘pençik resmi’ nin ihdasının Karamanlı âlim (danişmend) Kara Rüstem’e ait olduğunu anlattıktan sonra ‘yeniçeri’liğin nasıl ortaya çıktığını ve ‘akıncı kadıları’ diye yeni askerî bir yargı ve idare kurumunun ortaya çıkışını izah eder²⁸.

Yine Murad I, Gelibolu’ya geçip "kâfirlere" gaza etmeye ve Rum-iline fütûhat yapmaya hazırlanırken Karamanoğulları’nın bazı Anadolu beyleriyle ittifak oluşturmaları üzerine, kendi mülkünü müdafaa ederek onlara karşı koymak için ulemayı toplayarak onlara “Zalim hükümdarlar müslümanlar üzerine kastettiler. Kâfirler niyetine toplanan ordunun bunlarla savaşması caiz, gaza niyetini te’hir reva olur mu?” diye sorduğunda, ulemanın ona "Kâfirlere karşı gaza, umumî seferberlik olmazsa, farz-ı kifâyedir. Ama, müminlerden zulümleri defetmek farz-ı ayndır"²⁹ diye cevap vermeleri, devlet siyasetinde oynamaya başladıkları rolü gösteren önemli bir başka örnektir.

Ulemaya, çeşitlenerek genişleyen devlet mekanizmaları içinde duyulan ihtiyacın yanı sıra Osmanlı devletinin diğer İslâm ülkeleri karşısındaki meşruiyetini savunma görevi de yüklenmişti. Bu dönemde Osmanlı sultanın ve idaresinin kendi tebaasına olduğu gibi rakibi olan diğer müslüman hükümdarlara karşı da meşruiyetini savunması gerektiğinden Osmanlı hükümdarlarının komşu Türk Beylikleri’ne taarruzları ve Anadolu’yu kendi idareleri altında birleştirme gayretleri ile, Anadolu dışındaki İslâm dünyasının sempatisini kazanma arzularını gerçekleştirmek için ulemaya önemli görev düşmek-

²⁷ Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, c.I, s.97.

²⁸ aynı eser, s.98.

²⁹ aynı eser, s. 94-95.

teydi. Bunun için gerek diplomasi, gerekse İslâm dünyasında kamuoyu oluşturulması açısından onların desteğine ihtiyaç vardı. Selim I dönemine kadar bu görev daha çok, Sünnî dünyasının içindeki rekabet bağlamında, Osmanlılar'ı haklı göstermek ve onların meşruiyetlerini savunmaktı. Osmanlı gücüne meydan okuyan Safavî tehlikesi ortaya çıkınca ve İslâm dünyası, birisi Sünnîliği, diğeri Şiiği savunan iki kutup haline dönüşünce, Osmanlı ilmiye mensupları ve medrese çevresi, bu bağlamda yeni bir misyona sahip olmak durumunda kaldı.

Bayezid I, Osmanlı idaresi altına aldığı Anadolu'daki Türk topraklarında bulunan eski aristokrasiyi yok ederek kendisine bağlı idare mekanizmalarını kurmak, babası ve dedeleri zamanındaki vassal ve uç beylerinin yarı-feodal devlet yapısını değiştirerek geleneksel kurumları ile gerçek bir İslâm sultanlığına dönüştürmek hedefini gütmüştür³⁰. Türk-İslâm geleneğine uygun merkezî devlet idaresinin değişik kurumları için gerekli insan gücünü yetiştirecek kurum ise "medrese" olmuştur. Bunun için de devletin idaresi altına giren eski medreseleri korumak ve yeni fethedilen topraklarda müslüman nüfusun yaşadığı yerleşim merkezlerinde yeni medreseler kurmak gerekmiştir. Bunun içindir ki Bayezid I döneminde, babasının ve dedesinin zamanlarında kurulan medreselerin toplamına yakın sayıda medrese kurulmuştur. CETVEL II'ye göre Orhan Gazi ve Murad I devirlerinde (toplam 63 yıllık bir süre içinde) kurulan medrese sayısı toplam 20, Bayezid I'in 13 yıllık saltanatı döneminde kurulanların sayısı ise 18'dir. Yani yaklaşık bir ifade ile Orhan Bey ve Murad I zamanında her üç yılda bir medrese kurulurken, Bayezid I döneminde her iki senede üç medrese kurulmuştur. Bu sayı Murad II döneminde daha yüksek mertebelere varmış ve Sultan Murad'ın 30 yıllık saltanat süresinde 37 medrese kurulmuştur.

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra devletin içine girdiği 11 yıllık (1402-1413 arası) fetret döneminde merkezî imar faaliyetleri sekteye uğramakla birlikte medrese kuruluşunun devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde İvaz Paşa (ö. 1428) tarafından Tokat'ta bir medrese inşa ettirilmiştir. Çelebi Mehmed döneminde ise medrese inşasına yeniden hız verilmiştir. 8 yıllık saltanatı içinde 8 medrese inşa edilen Çelebi Mehmed'in Bursa'da 1419 yılında kurduğu ve daha çok 'Sultaniye Medresesi' diye bilinen medresesi, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı medreselerinin en yükseği sayılmıştır. Ankara Savaşı

³⁰ Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s.103.

yenilgisinden sonra önce Anadolu'da, sonra Rumeli'de baş gösteren sosyal ve ekonomik buhran ve bunun Şeyh Bedreddin hareketinde görülen dinî ifadeleri, heteredoks dinî anlayışın dinamik halk kitleleri arasında yayılması³¹ ulemaya devlet nezdinde yeni görevler vermiştir.

Murad II'nin 30 yıllık döneminde devlet idaresi altında bulunan toprakların genişlemesi ve yukarıda açıkladığımız ihtiyaçların artması neticesinde medrese kurma faaliyetleri de hızlanmıştır. Bu dönemde Anadolu'da 16, Rumeli'de 20 ve Kudüs'te 1 tane olmak üzere toplam 37 medrese kurulmuştur. Murad II döneminde Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan bir çok şehir ve kasabada medreseler kurulmuştur. İleride fetih ve nüfus politikası açısından tekrar ele alacağımız medrese kurma süreci hakkında burada vurgulanması gereken hususlar, devletin ihtiyaçlarına cevap verme zorunluluğu, devlet kavram ve mekanizmaları içinde üst İslâm kültür ve anlayışının yerleşmesi ve bu kültürün mümessili olan ulemanın sultanın çevresinde nüfuz kazanmasıdır. Latîfi de Murad II dönemini anlatırken yukarıdaki kanaatimizi destekleyen şu hususları vurgulamaktadır:

“Rivâyet ederler ki haftada iki gün âlimleri ve şairleri toplar ve kendilerini dikkat ve iltifatla baş başa dinler, birçok bilim dalında tartışma konuları tayin eder”³².

Murad II'nin saltanatının ilk yıllarında (1425'te) Osmanlı devlet yapısında şeyhülislâmlık makamının ihdası, medrese ve ulema muhitinin önemini daha büyük boyutlara taşımıştır. Önceleri fetva makamı olarak ön görülen bu göreve Molla Şemseddin Fenârî'nin (ö. 1431) getirilmesi, Osmanlı ilmiye sınıfının ortaya çıkışında belirgin bir adım olmuş, aynı zamanda bu sınıfın birkaç nesil sürecek imtiyazlı fertlerini yetiştiren Fenârî ailesinin temelini oluşturmuştur.

1331 yılında kurulan ilk medreseden itibaren Murad II'nin 1451'de vefatına kadar süren 120 yıllık dönem içinde yukarıda göstermeye çalıştığımız üzere medrese kurma faaliyetleri öncelikle değişik devlet hizmetlerinin ihtiyaçlarına paralel şekilde gerçekleşmiş ve bu süre içerisinde toplam 84 medrese kurulmuştur. Bunun neticesinde ilmiye sınıfı oluşmuş ve ulemanın devlet idaresindeki ağırlığı artmıştır.

³¹ Ahmet Yaşar Ocak, *agm*, s.137 vd.

³² Latîfi, *Tezkire-i Latîfi*, Dersaadet 1314, s.60.

FETİH VE İSKÂN POLİTİKASI İÇİNDE MEDRESELER ve COĞRAFI DAĞILIMLARI

Osmanlı fetihleri ile devletin idaresi altında bulunan toprakların genişlemesi ve yeni fethedilen yerlerin müslüman nüfus ile iskân edilmesinden sonra, belirli yerlerde medreselerin kurulduğu görülür. Yeni fethedilen bu yerlerde iskân edilen Türkmenler'in, istikrarın sağlanmasıyla yeni kurulan şehir ve kasabalarda veya fethedilen eski şehirlerde kurulan yeni mahallelerde yerleşik hayata geçmeleri ile, oluşan yeni sosyal doku için gerekli kurumların ortaya çıkması hususlarını birbirine bağlı olarak düşünmek gerekir. Yerleşik nüfusun belirli bir kesafete ulaşması ile, din, kültür ve eğitim sahalarında hizmet veren yeni müesseselerin kurulması arasında bir paralellik vardır. Şehir nüfusunun eğitim ve üst kültür ihtiyacını karşılayacak kurum olan medresenin kurulmasını da bu sosyal oluşuma bağlı olarak değerlendirmek gerekir. Gerek müslüman Türkler'in yeni bölgelerde iskân edilmesi, gerekse yerli halkın İslâmiyeti kabul etmesi süreçleri içinde, üst İslâm kültür kurumu olan medreselerin kurulma ve gelişme seyri, incelenmeye değer bir konudur. Yeni iskân yerlerinde veya Osmanlı öncesinde var olan şehir ve kasabalarda kurulan yeni "mahalle"lerin içinde inşa edilen cami, zaviye, tekke, mektep, medrese, imâret ve çarşı gibi kurumlar, Osmanlı şehir dokusunun tamamlayıcı unsurlarıdır.

Yeni fethedilen yerlerdeki eğitim faaliyetleri, önceleri zaviye ve mekteplerde, daha sonraki safhada ise medreselerde yürütülmüştür. Halk kitlelerinin eğitimi daha çok sufi geleneklere bağlı olarak yaygın şekilde inşa edilen zaviyelerde, dinî farızalar, nefis terbiyesi ve sufi ritüvallerin öğretilmesi ile başlayarak uzun süre devam etmiştir. Yeni yetişen nesillere okuma yazma ve Kuran okuma öğretilmesi ile dinî bilgilerin telkininin bu zaviye ve kurulan camilerin çatıları altında yürütüldüğü muhakkaktır. Daha ileriki safhalarda çocukların eğitimi, bağımsız olarak kurulan mekteplerde (Muallimhane veya talimhane de denilen bu eğitim kurumları şimdiye kadar ciddi olarak incelenmiş değildir) yürütülmüştür.

Osmanlı padişahları, hanedan azaları ile maiyetlerinde çalışan devlet ricalî, kumandan ve ilmiye sınıfının ileri gelenleri, kurdukları vakıflarla, yeni fethedilen yerlerin imarına önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Padişahlar tarafından tevcih edilen mülkler, mülk verilen zevatın devlet adına mükafatlandırılmasının ve onların hayra vesile olmalarının sağlanmasının yanı sıra, mülk sahiplerinin, arazileri üzerine kurdukları evlatlık vakıflar ile zürri-

yetlerine mal intikal ettirmelerini de mümkün kılmıştır. Fetih ve iskân politikaları ile beraber yürütülen bu imar faaliyetleri içinde, dinî ve sosyo-kültürel kurumların da inşâ edilmesi, buralara yerleştirilen nüfusun belirli din ve kültür anlayışı içinde oluşmasında âmil olmuştur. Zâviye, mescit, camii ve imâretlerin kurulmasıyla başlayan bu faaliyetlerin belirli bir merhalesinde medreselerin kurulmaya başlandığı görülür. Barkan'ın belirttiği gibi ilk önce zaviyeler kurulmuştur. Akıncı-dinamik göçebe ve yarı göçebe nüfusun etrafında toparlandığı ve toprağa sahip çıkıldığı sûfi zaviyelerin kuruluşundan bir dönem sonra yerleşik düzene geçilince medreseler kurulmuş ve zaman içinde sayıları artmıştır.

Türkler'in 14. yüzyılda kitleler halinde Balkanlar'da iskân edilmeleri ve Timur'un Anadolu'yu istilâ etmesi neticesinde ortaya çıkan büyük göç dalgası, Rumeli'de Türk nüfusunun artmasına yol açmıştır. Türk göçmenleri genellikle müstakil köyler kurmuşlardır³³. Şehir ve büyük kasabaların fethedilip Osmanlı idaresine geçmesiyle, buraya yerleşen çekirdek asker ve sivil Türk nüfusu ile çevre köylerden gelen ikinci nesil Türk nüfusu, şehir hayatı düzeni içinde yaşamışlardır. Bu yerleşim yerlerinde medreseler; üst-İslâm, yani şehir hayatının gelişmiş kültür anlayışının şekillendiği eğitim kurumu olarak kurulmaya başlanmıştır. Orhan Bey'in Rumeli fatihi iki oğlu Süleyman Paşa (öl. 1359-60) ve Murad Bey fethettikleri Gelibolu, Bolayır, Malkara ve diğer yerlerde babalarının Anadolu'da başlattığı geleneğe sadık kalarak bazı köyleri, dinî tesisler yapmak ve bunları yaşatmak maksadıyla şeyh, ahî, fakih ve muhtelif kasaba kadılarına vakfetmişlerdir³⁴. Bu vakıflardan daha önce Anadolu'da kurulan medreselere tahsislerin yapıldığı da görülür. Bunun ilk örneklerinden birisi Şehzade Süleyman Paşa'nın daha önce İznik'te kurmuş olduğu medreseye, Gelibolu'ya tabi Ereğlice Köyü'nü vakfetmesi dir³⁵.

Medreselerin kurulması CETVEL III'te belirtildiği ve aşağıda görüleceği gibi fetihlerin gerçekleşmesinden belirli bir süre sonra olmuştur. İlk önceleri kurulan zaviye, imaret, mescit ve camilerin etrafında toplanan göçebe müslüman nüfusun yerleşik düzene geçtiği veya geçmek üzere olduğu bir zamanda medreselerin kurulmasını, bu toplumların yeni nesillerinin üst-İslâm kültürüne olan ihtiyaçlarını karşılamağa matuf olarak görmek lâzım gelir.

³³ Halil İnalçık, "Rumeli", *İA*, c. IX, s. 766-773.

³⁴ M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, s. 161-176; Ömer Lütfi Barkan, *agm*, s. 293.

³⁵ M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s.169.

Zira daha önceleri belirttiğimiz gibi bürokrasi, yargı ve diplomasi için gerekli insan gücü yetiştirecek medreseler daha çok devlet merkezi ve ona yakın olan yerlerde yani yoğun müslüman nüfusun bulunduğu Bursa ve İznik'te kurulmuştur. Yeni fethedilen yerlerde ise -acil ihtiyaç ile izah edilebilecek birkaç örnek hariç- medreselerin kurulmasının esas gayesi, üst-İslam kültürünün şehirleşen nüfusa aktarılması ve aynı zamanda oluşan yeni Osmanlı kültürünün yetişen nesiller tarafından ortak kültür olarak paylaşılmasının sağlanmasıdır. Acil ihtiyaçların karşılanması için eğitimin her zaman ve her yerde yürütülebileceği gözden uzak tutulmaması gereken bir husustur. Medrese eğitiminin esas itibarıyla medrese binasında yapılması gerekmemektedir. Eğitim, hoca ve öğrencilerin düzenli şekilde barınabilecekleri bir yerde her zaman yürütülebileceğinden, fethedilen yerlerde zuhur eden ihtiyaca cevap verecek eğitimin cami, zaviye veya hocaların evlerinde yapıldığını düşünmek mümkündür.

Bu dönemde varlığını tespit ettiğimiz 84 medresenin 53'ünün Anadolu'da, 29'unun ise Rumeli'de kurulduğu görülür. CETVEL III'te görüleceği üzere Anadolu'da Mudurnu ve Balıkesir'in; Rumeli'de ise Gelibolu, Edirne ve Üsküp'ün fetihleri ile buralarda ilk medreselerin kuruluşu arasında geçen süreler takribî olarak 40 ile 50 yıl civarındadır. Bu ortalama sürenin bazı halde daha az veya daha fazla olduğu görülür. Mesela Filibe'nin 1363-4'de fethinden sonra ilk medresenin 1444'de kurulduğu (fetihten yaklaşık 80 yıl sonra³⁶); Malkara'da ise hemen fetihten sonra Murad I'in inşa ettiği camii içinde tedris faaliyetinin başlatılmış olduğu görülür. Fetih ile ilk medresenin kuruluş tarihi arasında tespit ettiğimiz bu 40-50 yıllık zaman fâsılası önceden belirlenmiş bir politikanın veya planlamanın eseri olmayıp, daha çok nüfus kesafeti ve göçebelikten yerleşik düzene geçişi ile ilgili olmalıdır. Yukarıda belirtilen iki örnekte görülen farklılığın sebepleri şu şekilde açıklanabilir: Çok erken olan örneği ihtiyacın belirtisi olarak kabul edecek olursak, 40-50 yıllık fâsılanın ötesinde olanların da iskân politikasının gereği olarak nüfus kesafetinin oluşmasının ve şehirlerde yerleşik toplum düzenine ulaşılmasının daha uzun zaman almasına bağlı olduğu düşünülebilir.

Osmanlı döneminde Rumeli'nin en önemli şehirlerinden olan ve 1361'de fethedilen Edirne'de kurulan ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz

³⁶ Filibe'nin fethini Colin Imber'in belirttiği üzere 1370'li yılların başları olarak kabul ettiğimiz takdirde, aradaki zaman 70 yıla iner.

en eski medrese Mehmed I (1413-1421) devrine aittir³⁷. Edirne'de bu erken dönemde müslüman nüfus yoğunluğunun nasıl geliştiği konusunda tam bir bilgiye sahip olmamakla beraber, fetih ile ilk medresenin kurulması arasındaki yarım asırlık sürenin -bu önemli şehirde- merkezi idarenin istikrar ve süreklilik kazanması ile yerleşik şehir toplumunun oluşmasına bağlı olduğunu düşünmek, bugünkü bilgilerimiz ışığında en geçerli izah tarzı olacaktır. Edirne, fethini müteakip Murad I tarafından gaza merkezi olarak kullanılmıştır. Yıldırım'ın vefatından sonra oğulları Emir Süleyman ve Çelebi Musa burada istikrarsız bir hal içinde kısa süreler ile saltanat sürmüşler, fetret devrinden sonra Mehmed I'in devletin restorasyonu ile başlayan 8 yıllık saltanatının büyük kısmı da Edirne'de geçmiştir. Bu dönemde başlayan imar hareketi içinde, şimdiki bilgilerimize göre, Edirne'de bu ilk medrese kurulmuştur. Murad I'in burada saray inşa etmesi, fetihten sonra bir Bizans kilisesini eski geleneğe uygun olarak camiye çevirmesi, daha sonra Emir Süleyman'ın başlatıp Musa Çelebi döneminde devam eden ve nihayet Mehmed I saltanatında inşası tamamlanan Ulu Camii'nin de bu erken dönemdeki varlığı göz önünde tutulacak olursa,³⁸ fetihten beri geçen süre içinde herhangi eski bir binanın medreseye dönüştürülmemesi veya yeni bir medresenin inşa edilmemiş olması, yukarıda işaret ettiğimiz istikrar ve nüfus faktörleriyle izah edilebilir.

Bu dönemde (1451 öncesi) Rumeli'de fethedilen Serez (1383), Sofya (1385), Niş (1386) gibi önemli şehir ve kasabalarında medreselerin kurulmamış olması ise dikkate değer bir husustur. Zira daha önce örneklerini verdiğimiz ve fetihten 40-50 yıl sonra medreselerin kurulduğu şehir ve kasabalardan daha büyük olan bu eski yerleşim yerlerinde medreselerin daha geç dönemlerde [Serez'de Bayezid II³⁹; Sofya'da Süleyman I döneminde⁴⁰] kurulmuş olması da yine nüfus faktörü ile izah edilebilir.

Bu dönemde kurulan medreselerin coğrafi dağılımına analitik şekilde bakıldığında da, medrese kurma faaliyetlerinin fetih politikası ve yerleşik müslüman nüfusun artmasıyla paralel şekilde yürüdüğü görülür. Bu dönemde Bursa ve çevresinde 21, Edirne'de 10, İznik'te 5 medresenin kurul-

³⁷ Mustafa Bilge, *age*, s.135-138.

³⁸ Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *İA*, c.IV, s.107-127 ve Semavi Eyice, "Edirne: Mimari", *DİA*, c.X, s.431-442.

³⁹ Cahid Baltacı, *age*, s.412.

⁴⁰ *aynı eser*, s.420-421.

muş olması da müslüman nüfus ile orantılıdır. Afyonkarahisar, Akçaova, Alaşehir, Balıkesir, Bolu, Çorum, İzmit, Menemen, Milas, Sapanca, Tire, Tuzla gibi bazı Anadolu şehir ve kasabaları ile Aydos, Filibe, İştıp, Kızanlık, Niğbolu, Selanik, Tırnova, Üsküp, Vardar Yenicesi ve Yenişehir (Larissa) gibi Rumeli'de fethedilen şehir ve kasabalarda genellikle birer medrese kurulmuştur. Ancak bazı yerlerde birden fazla medrese kurulduğu da görülmektedir. Gelibolu, birden fazla medresenin kurulduğu bir merkezdir. Trakya ve Balkanlar'a yönelik akınların bir hareket üssü olan Gelibolu'nun, nüfusunun artması ve Murad II döneminde belirli bir kesafete ulaşmasından sonra buradaki ilk medrese 1422'de, yani Gelibolu'nun kat'i fethinden (1376) 46 yıl sonra kurulmuştur. Gelibolu, 1475 tarihli tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre bu tarihte 40 mahalleli büyük bir şehir haline gelmiştir⁴¹. Bu mahallelerin mühim bir kısmının Murad II döneminde oluştuğu göz önünde bulundurulursa üç medresenin neden onun saltanat yıllarında kurulduğu da anlaşılacaktır.

Bu listenin ortaya çıkardığı dikkate değer hususlardan bir diğeri, Malkara'da bu dönemde 4 medresenin kurulmuş olmasıdır. Süleyman Paşa tarafından fethedilip vefatı üzerine tekrar Bizans idaresine geri dönen Malkara, 1359'da Trakya'ya akınların yeniden başlaması üzerine, Edirne fethinden (1361) önce İpsala, Çorlu ve Dimetoka ile beraber Osmanlı idaresine girmiştir. Malkara ilk günden itibaren önemli bir yerleşim merkezi, Türk kolonizasyonunun çok hızlı şekilde gerçekleştiği bir yer olmuştur. Malkara aynı zamanda Rumeli'de medrese eğitiminin de ilk başladığı yerdir. Bu bilgiye Murad I'in Malkara'da kurduğu camii vakıf belgesindeki kayıta rastlanmaktadır. Vakfiyede yapılan maaş tahsisleri arasında "vazife-i müderris"⁴² şeklinde bir kaydın bulunması, camide bir müderrisin eğitim faaliyeti ile görevlendirildiğini göstermektedir.

Çok sayıda ahi ve derviş zaviye ve tekkelerinin kurulduğu Malkara nahiyesinde, Murad I'in fetihten sonra bir cami kurması ve içinde eğitim faaliyetini yürütecek bir müderris görevlendirilmiş olması, bu nahiyenin askerî üs olarak kullanılmasından doğan eğitim görmüş insan gücü ihtiyacına cevap verebilmek için olmalıdır. Burada hatırlanmasında fayda olan bir diğer husus, Murad I'in Bursa'da inşa ettiği külliye de medrese için müstakil bir bina inşa etmeyip, medrese eğitimini külliye de bulunan camii içinde tahsis

⁴¹ Feridun Emecen, "Gelibolu", *DİA*, c. XIV, s. 2.

⁴² Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s.171.

edilen bir yerde kurumlaştırmış olmasıdır. Tayyib Gökbilgin'in gösterdiği gibi Malkara'da göçebe nüfus yoğunluğu kuzeydeki bölgelere nazaran daha azdır⁴³. 1475'te hazırlanan tapu tahrir defterine göre Malkara'da 32 müslim ve 1 gayri müslim mahalle bulunmakta, nüfusu ise 771 hane ve 39 mücerreden oluşmaktadır⁴⁴. Bu nüfus kesafetinin mühim bir kısmı Murad II döneminde gerçekleştiğine göre Malkara'da kurulan diğer üç medresenin de Murad II döneminde faaliyete başlamış olması anlaşılabilir bir husustur.

Dimetoka'da Çelebi Yıldırım Han adı ile kurulan medrese, 1530 tarihli *Tahrir Defteri*'ne göre Yıldırım Bayezid'in şehzadeliği zamanında kurulmuştur. Bu da medresenin fetihten hemen sonra ihtiyaca mebni olarak kurulduğunu göstermektedir. Tahrir defterindeki kayıttan medrese için zengin vakıfların tahsis edildiği anlaşılmaktadır⁴⁵.

Bu dönemde kurulan medreseler arasında, kuruldukları yer bakımından en dikkat çekici olanları, henüz Osmanlı hakimiyeti altına girmemiş olan şehirlerde yaptırılanlardır. Bunlardan birincisi Murad I'in Karaman beyi Aleaddin Bey ile evlenen kızı Nefise Hatun (Melek Hatun) tarafından Karaman'da inşa edilen medresedir. Bir Osmanlı sultanı olan Nefise Hatun'un Karaman'da inşa edilmiş olan medresesi bu sebepten dolayı hazırladığımız envantere alınmıştır. Ancak Osmanlı toprakları dışında ve Osmanlılarla herhangi bir siyasî veya sıhriyet ilişkisi olmayan Memluklu sultanlarının idaresi altında bulunan Kudüs'te bu dönemde iki medresenin tesis edilmesi daha dikkate değerdir. Bunların ilki Molla Fenârî'nin (öl. 1431) Kudüs'te satın aldığı ve vakıflar bağladığı medresedir⁴⁶. Osmanlı idaresi altına ancak Selim I saltanatında (1512-1520) giren Kudüs'te bir Osmanlı âliminin mevcut bir medreseyi satın alıp vakıflar bağlaması, üzerinde durulması gereken bir husustur. Molla Fenârî'nin, Memluklu Sultanı Berkuk (öl. 801/1398-99) döneminde Şahabeddin Ahmed bin el-Nasırî Muhammed el-Tolûnî el-Zahirî tarafından (800/1397-98'den önce) inşa edilmiş olan bu medreseyi hac seyahati dönüşü, Kudüs'te bulunduğu sırada satın aldığı bilinmektedir⁴⁷. Vakfiyenin *Taylûniyye* (Arapça literatürde Toluniye) diye kısaca tarif ettiği bu medrese hakkında bilgimiz Mustafa Bilge'nin Arapça aslını ve Türkçe

⁴³ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1957, s.262.

⁴⁴ İbrahim Sezgin, "Malkara Şehri", *İlmî Araştırmalar*, 2 (1996), s.119-130.

⁴⁵ Bkz. BOA, *Tahrir Defteri*, no: 370, s.35.

⁴⁶ Mustafa Bilge, *age*, s. 178-179.

⁴⁷ Kâmil Cemil el-Aselî, *age*, s.265; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, c.II, İstanbul 1280, s.

tercümesini yayınladığı Molla Fenârî Vakfiyesi'nden kaynaklanmaktadır⁴⁸. Fenârî'nin, ayrıca Arap literatüründe kendi adı ile yani el-Medrese el-Fenâriye⁴⁹ diye bilinen bu medreseyi satın alış tarihi, 823/1420'de ilk gittiği hac ziyareti dönüşünde olsa gerektir. Gençliğinde tahsilini Mısır'da tamamlayan Molla Fenârî, Mısır ileri gelenlerinin kendi ülkelerinin dışında, Memlûk idaresi altında bulunan Kudüs'te, kendi adlarına medrese kurma geleneğinden etkilenecek bu medreseyi satın almış olsa gerektir. Vakfiyenin hükümlerine göre Kudüs medresesi müderrisine gündelik 15 akçe verilirken, Molla Fenârî'nin Bursa'da kurduğu ve kendi adıyla anılan medresesinin müderrisine günde 7 akçe tahsis edilmiştir. Bu da Kudüs medresesine gösterilen itibarın bir göstergesidir.

Bu dönemde Kudüs'teki ikinci Osmanlı medresesi, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın (ö.1429) eşi İsfahanşah Hatun tarafından kurulmuştur (840/1436-1437). Van Berchem'in metnini aktardığı medresenin kitabesinde İsfahanşah Hatun'un "Osmanlı Emir Mehmed kızı" olduğu ve "Hanım Lütfullah" olarak bilindiği belirtilirken⁵⁰, Murad II döneminden günümüze ulaşan bir belgede ise "Hanım Hatun" adı ile bilinmekte olduğu ve Dedebâli'nin kızı olduğu kaydedilmektedir⁵¹. Arap literatüründe "el-Medrese el-Osmaniye" adı ile bilinen ve mimari üslubu bakımından daha çok Memlûk medreselerine benzeyen bu medrese, Hanefi fikhının okutulduğu bir yer olup Kudüs medreselerinin önde gelenlerinden birisidir. Molla Fenârî'den sonra Kudüs'te kurulan bu ikinci Osmanlı medresesine Gerede ve Hayrabolu nahiyelerinde birçok köy vakfedilmiş ve müderrisine de gündelik 6 akçe tahsis edilmiştir.

Yukarıdaki inceleme sonunda görülüyor ki Molla Fenârî'nin 'prestij' veya yetiştirdiği Kahire muhitine uyarak Kudüs'te bir medreseyi satın alıp, vakıflar bağlaması ve onu takip eden İsfahanşah Hatun dışında, erken dönem

⁴⁸ Mustafa Bilge, *age*, s.233-241. Vakfiye nüshasında medresenin adı 'Taylûniyye' olarak belirtilirken bu medresede görev yapan müderrislerin biyografilerini veren Arap kaynaklarında hep 'Toluniye' olarak yazılmıştır. Doğrusu da budur. Vakfiye nüshasında bulunan şekli istisna hatası olsa gerektir.

⁴⁹ Bu medrese, modern Arap literatüründe 'Toluniye' ve 'Fenariye' adları ile ayrı iki medrese olarak ele alınmaktadır. Bu hata klasik Arap kaynaklarında aynı medresenin farklı iki şekilde, yani kurucusunun ve sonradan sahibi olan şahısların adları ile anılmasından doğmuş olsa gerektir.

⁵⁰ Max van Berchem, *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum - Jerusalem Ville, Le Caire 1922'den naklen Kâmil Cemil el-Aseli, age*, s.177.

⁵¹ Bkz. B.O.A, *Ali Emiri - II. Murad*, no: 9.

Osmanlı medreselerinin kuruluşu belirli bir politika ve mantık içerisinde yürütülmüştür. Bu dönemde ilk medreseler önceleri İznik ve Bursa gibi şehirlerde devlet için gereken eğitimli insan gücünü yetiştirmek için kurulurken, sonraki safhalarda şehir nüfusu içinde üst-İslâm kültürünü ve Sünnî dinî doktrini yeni fethedilen yerlerde yaymak; ileri safhada da Anadolu ve Rumeli Türkleri ile değişik etnik menşeden oluşan müslüman nüfus arasında kültür birliğini temin etmek ve Osmanlı medeniyetinin birleştirici kimliğini oluşturmak üzere kurulmaya başlamışlardır.

Osmanlılar'ın kurduğu medreselerin coğrafi dağılımına bakıldığında eğitimi geniş bir coğrafyaya yaymak gibi bir hedeflerinin olduğu açıkça görülür. Anadolu Selçuklularının idareleri altında bulunan topraklarda yaptıkları gibi Osmanlılar'ın da, Suriye ve Mısır'da kendilerinden önce geçerli olan uygulamaların aksine, eğitimi ve üst kültürü daha geniş halk kitlelerine yaymayı hedefledikleri görülür. Mevcut araştırmalardan anlaşıldığına göre Osmanlılar değişik yerleşim yerlerine yaygın olarak alt seviyeli medreseler, büyük kasaba ve şehirlere de yüksek dereceli medreseler kurmuşlardır⁵².

EĞİTİM GELENEĞİ VE İHTİSASLAŞMA

Medrese eğitim usul ve gelenekleri, 11. yüzyılda Nizamiye Medreselerinin kuruluşundan önce mevcut olan İslâm eğitim geleneklerinin kurumlaşmasına dayanan çok köklü bir geçmişe sahiptir. George Makdisi'nin bu konudaki çalışması aydınlatıcı bir eserdir⁵³. Bu gelenekler nesilden nesile ve İslâm dünyasının geniş coğrafyasına yayılarak intikal etmekle birlikte zaman içinde medrese eğitiminde bazı değişiklik ve gelişmeler olmuştur⁵⁴.

Erken dönem Osmanlı medreseleri, Osmanlı öncesi Amasya, Konya, Kayseri, Karaman ve Aksaray gibi Anadolu şehirlerinde eğitim gelenekleri yerleşen medreselerin bir devamı olarak telakkî edilebilir. Anadolu'da bu faaliyetlerin yaygınlaşması, o dönemin en mühim ilim ve kültür merkezleri sayılan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'dan gelen veya oralarda yetişen âlimler sayesinde mümkün olmuştur. Bu âlimlerin çoğunluğu Anadolu Türklerinin

⁵² Bulgaristan'da 15-18. yüzyıllarda kurulan medreselerin %70'i 25 akçeli ve altındadır. (Orlin Sabev, *age*, s.134.)

⁵³ George Makdisi, *The Rise of Colleges*.

⁵⁴ Mustansiriyye'nin kuruluşundan (1227-1233 arasında) itibaren medrese eğitiminde aklı ilimlerin eğitimi bakımından vuku bulan değişimler konusunda bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutions of Science"

den olmakla beraber, bir kısmı Anadolu dışında yetişen ve buralarda kendilerine yeni hâmi ve yeni çevre arayan, şöhret sahipleridir.

Erken dönem Osmanlı medreseleri, eğitim ve akademik gelenekler bakımından genellikle daha önce kökleşen tradisyona bağlı kalmıştır. Bu medreselerde yürütülen ve vakıf gelirinin harcandığı ‘resmî’ eğitim faaliyetleri, yerleşmiş geleneklere uygun şekilde yürütülmüştür. Ancak zaman içerisinde eğitim faaliyetlerinde bazı ‘yeni’ unsurların ortaya çıktığı da görülmektedir.

Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve beylikler dönemi medreselerindeki eğitim şekli ile okutulan dersler ve konuları hakkında geniş bilginiz olmamasına rağmen buralarda klasik İslâm medrese eğitimine paralel olarak fıkıh, dinî ilimler ve onlara yardımcı olan edebî ilimlerin okutulduğu aşikârdır. Metinleri bulunabilen medrese vakfiyelerinden eğitimin Salı ve Cuma günleri hariç hafta boyunca yürütüldüğü ve eğitim süresinin azamî beş yıl ile sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Fakih denilen medrese öğrencilerine başlangıçta “mübtedi”, daha sonra “mutavassıt”, en sonunda kendi kendilerine istidlal yaparak hüküm çıkarabilecek duruma geldiklerinde de “müstedil” denilmektedir.

Osmanlı öncesi Anadolu medreselerinden bazılarının elimize ulaşan vakfiyeleri “eğitim gelenek ve hedefleri” bakımından açıklayıcı ifadeler ihtiva etmektedir. Mesela, Mübârizeddin Halifet Gâzi’nin Amasya’da, 606/1209-1210 senesinde kurduğu medresesinin vakfiyesine göre medresede bir müderris, iki muid ve on iki fakih (fıkıh öğrencileri) bulunacak, müderris yıllık 1200 halis gümüş dirhem maaş karşılığında Hanefî fikhını okutacaktır⁵⁵. 621/1224 tarihinde Mübârizeddin Er-Tokuş’un Antalya’da kurduğu medresesinin vakfiyesinde ise, müderris ve fakihlere yapılan tahsislerden bahsedilirken, buradaki eğitim konusunda bir şey zikredilmemiştir⁵⁶. Aynı şekilde 13. yüzyılın sonlarına doğru, Sivas Gök Medrese’nin kurucusu Sahib Ata Fahreddin Ali’nin 694/1295 tarihli medrese vakfiyesinde “mezkur medreseyi fakih, mütefakkıha, âlim ve talebelere vakfedip fıkıh ve bunu tamamlayıcı şer’î ilimlerin ve dinî hükümlerin tahsili için onlara mesken kıldı” denilmek-

⁵⁵ Refet Yınanç, “Selçuklu Medreselerinden Amasya Hilâfet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s.5-22.

⁵⁶ Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II: Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *Belleten*, c.XI, sayı 43 (Temmuz 1947), s.415-429.

tedir⁵⁷. Vezir Celâleddin Karatay tarafından 649/1251-1252'de Konya'da yaptırılan Karatay Medresesi'nin vakfiyesinde de müderrisin, şeriat, hadis, tefsir, usûl, furû' ve hilaf ilimlerinde ehliyet ve liyakat sahibi bir kimse olması şartı koşulmaktadır⁵⁸.

Herhangi resmî bir derecelendirmeye tabi tutulmadığı görülen Osmanlı öncesi Anadolu medreseleri, müderrislerinin ilmî kabiliyetlerine göre şöhret bulmuştur. Temel eğitimi tamamladıktan sonra, herhangi bir ilimde ihtisas yapmak isteyen talebeler, o bilim dalındaki tanınmış hocalara gidip onlardan ders görürler ve icazet alırlardı. İcâzetnâmelerde - icazetnâmede adı zikredilse bile- medrese değil müderris esastı. İcâzetnâmede okutulan derslerin tanımı, okutan hocanın adı ve icazeti veren müderrisin hocalarının silsilesi gösterilirdi. Buna mukabil Avrupa üniversitelerinde mezuniyet diplomaları, o üniversitenin adına verilmekteydi. Diğer bir ifadeyle, medresede müderris, üniversitede ise müessese daha ön plana çıkmaktaydı. Bu şekilde medreselerde çok sayıda talebe eğitim görmüş ve büyük âlimlerin tedrisatı ile zaman içinde geniş bir ilim muhiti teşekkül etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilmî faaliyetler inkişaf ederken, Anadolu'daki diğer Türk devletlerinde de buna paralel faaliyetlerin devam ettiği görülmektedir. Mesela Karamanoğulları idaresi altında bulunan Konya-Aksaray'da, Cemâleddin el-Aksarayî'nin Zincirli Medrese'deki tedrisatı çok şöhret bulmuştur. Yine Molla Şemseddin Fenâri'nin, Yıldırım Bayezid ile arası bozulunca gittiği Karamanoğlu nezdinde kendisine büyük ölçüde iltifat edilmesi, ardından Yıldırım Bayezid'in, Fenâri'ye Bursa'ya geri dönmesi için ısrar etmesi dikkate şayandır⁵⁹.

Anadolu'ya başka ülkelerden âlim celb edilmesi veya Anadolu'dan başka yerlere tahsile gitme geleneği Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Bu ilmî seyahatler kültür hayatındaki dinamizmin de bir göstergesidir. Mesela, Bayburt'ta doğan Ekmeleddin el-Bâbertü (ö. 786/1384-1385), önce Haleb'e daha sonra Kahire'ye giderek Seyfeddin el-İsfahânî'den ders okumuş ve Kahire'deki meşhur Ezher Camii'nde müderrisliğe yükselip birçok talebe yetiştirmiştir. Bu talebeler arasında Hacı Paşa (ö. 816/1413 veya 820/1417), Şeyh

⁵⁷ Sadi Bayram - Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s.53.

⁵⁸ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45 (1945), s.79.

⁵⁹ M. Cavid Baysun, "Mescid: Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, c.VIII, s.72.

Bedreddin (ö. 823/1420) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) gibi meşhur Osmanlı âlimleri de bulunmaktadır⁶⁰. Ekmeleddin el-Bâbertî'nin talebelerinden Molla Yegân (ö. 840/1436)'ın, Murad II zamanında Mısır'da görüşerek beraberinde getirdiği ve Padişah'a takdim ettiği Molla Gürânî, Padişah'ın çok büyük iltifatına mazhar olmuş ve Manisa valiliği sırasında Şehzâde Mehmed (Fâtih)'in hocalığına tayin edilmiştir.

İlk Osmanlı medreselerinde eğitimin, geleneğe dayalı olarak vâkıfların (vakfı kuranların) koymuş oldukları şartlar çerçevesinde tayin olunan müderrislerin inisiyatiflerine bırakılmış olduğu görülmektedir. Mesela, İznik Orhan Bey Medresesi'nin vakfiyesinde, Müderris Dâvûd el-Kayserî'nin "medresede tâlib-i ilme hergün ders okutacağı" şartı dışında bağlayıcı bir ifade bulunmamaktadır⁶¹. Yine 1348'de kurulan Bursa Lala Şâhin Paşa Medresesi'nin vakfiyesinde "müderrisi âlim ve ifâdeye kâdir bir kimse olması ve tatil günleri dışında şer'î bir özrü olmadığı takdirde dersleri katiiyen terk etmemesi" ifadesi yer almaktadır. 1415 senesinde Karamanoğlu Ali Bey'in Niğde'de kurduğu Akmedrese'nin vakfiyesinde "bu medreseyi ulûm-ı şer'iyye tedrisiyle meşgul fukahâ ve mütefekkihaya ve ulûm-ı diniye'nin muhtac olduğu ulûm-ı edebiyeye tahsili ile müteveggil evli, bekâr, leylî ve neharî talebe ile Hanefî ve Şâfiî mezhebine göre olan müderris ve muidlere vakfetti... Müderris, her gün fıkıh ve usûl-ı fıkıh ve sair umûr-ı şer'iyye ve âliyyeyi takrir etmesini, muidin ise fukahâ derslerini her gün müzâkere ile sonunda tekrar etmesi ...."⁶² denilmektedir. Bu ibareler Fâtih'in kurduğu Sahn-ı Seman medreseleri öncesinde, Anadolu'da geleneğe dayalı medrese eğitiminin temel özelliklerini açıklaması bakımından önemlidir.

Elimizdeki kaynaklarda fazla ayrıntı bulunmamasına rağmen, bu medreselerde fıkıh eğitiminin daha çok Osmanlıların tercih ettiği Hanefî mezhebine göre yürütüldüğü söylenebilir. Ancak Şah Melek b. Şâdi Bey'in (ö.1441) Edirne'de kurduğu medresesinin vakfiyesinde, çok açık bir ifade ile medresenin dört mezhep mensuplarına açık olduğu belirtilmektedir⁶³.

⁶⁰ İbn Hacer, *el-Dürer el-Kâmine, fi Ayân el-mâ'e el-Sâmine*, c.IV, Haydarabad 1350, s.250.

⁶¹ Mustafa Bilge, *age*, s.297-298.

⁶² İ. H. Uzunçarşılı, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.58-59.

⁶³ Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, vakfiyeler kısmı, s.248. Buradaki orijinal Arapça vakfiyenin suretinde medresenin dört mezhebin mensuplarına açık olduğu sarahaten ifade edilmektedir. Mustafa Bilge yaptığı serbest tercümede (Mustafa Bilge, *age*, s.150-151, 278) bu ifadeyi "dört mezhebin farkları" şeklinde yorumlamaktadır. Ancak metin dikkatle okunduğunda kast edilen mânânın "mezhep ihtilâfları" ötesinde olduğu anlaşılmaktadır.

İlk dönem Osmanlı medreselerinde Nizamiye Medreseleri modeline veya başka bir deyişle George Makdisi'nin dışlama (*exclusion*), yani medreselerden yabancı ilimler veya aklı ilimler denilen ilimlerin dışlandığı şeklindeki teorisini destekler mahiyetteki bazı örneklerle de rastlamak mümkündür. Bu dönemde felsefi ilimlerin medresede okutulmasının kesin olarak yasaklandığına dair iki örnek bulunmaktadır. Umur Bey Medresesi bunun ilk örneğidir. Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey'in Bergama'da kurduğu bu medreseden günümüze vakfiyesi dışında bir şey ulaşmamıştır. Vakfiyesinde ise medresede sadece tefsir, hadis, fıkıh usul ve furû'unun okutulması, felsefi ilimlerin ise kesin olarak okutulmaması şartı bulunmaktadır⁶⁴. İkinci örnek ise Bergama'daki medrese ile hemen hemen aynı zamanlarda, Murad II'nin 1435'te İmparatorluğun başkenti Edirne'de, özellikle hadis eğitimi için kurmuş olduğu Edirne Dârülhadisi vakfiyesinde karşımıza çıkar. Burada felsefi ilimlerin okutulması konusu; "Müderisler, talebelere ulûm-ı şer'iyye ve fûnûn-ı edebiye öğreteceklerdir. Bunun dışında kalan felsefi ilimleri okutmayacaklardır. Burada her gün müderisler hadis ve onunla alakalı konularda ders vereceklerdir"⁶⁵ denilerek açık şekilde belirtilmiştir.

Yukarıda verilen iki örnek, Makdisi'nin aklı ilimlerin medrese eğitimi dışında tutulduğu görüşünü destekleyen deliller sayılabilir. Ancak bu dışlama şartının bu metinlerde zikredilmiş olması bile medreselerde felsefi ve/veya aklı ilimlerin eğitiminin daha önceki dönemlerde yapılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca yukarıda geçen yasaklama ile ilgili her iki örneğin de 15. yüzyıla ait olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Felsefi ilimlerin okutulmaması şartı, felsefi ilimlerin zaten medreselere girmiş olduğunu ima etmekte ve eski geleneği takip edenlerin veya bu bilimlerin zararlı olduğuna inananların felsefi ilimlerin eğitiminin yasaklanması konusunda tavır aldıklarını göstermektedir. Felsefi ilimlerin talimi konusundaki bu karşı tavrı anlamak için meseleye felsefenin, İslâm düşüncesinin ana akımına (Sünnîlik) karşı heterodoks ve marjinal politik guruplarca kullanılmış olması ve 14. yüzyıl ve sonrasında ilm-i kelâm ile felsefe arasındaki ilişkiler bağlamında bakılması gerekmektedir. Dinî inançları savunmak için bir ilahiyat dalı olduğu yolundaki yaygın kanaatin aksine *ilm-i kelâm*, daha ziyade vahyedilmiş gerçekleri araştırmak için akli bir yol olarak görülmelidir.

⁶⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, c.II, İstanbul 1972, s.270.

⁶⁵ Mustafa Bilge, *age*, s. 221.

Bu, dini; tartışma ve mantuk yoluyla sonuç çıkarma ve İslâmî vahiylerin muhteviyatını mantığa dayalı bir doktrin olarak yorumlamayı ve o şekle dönüştürmeyi hedefleyen tartışmacı bir yaklaşımdır⁶⁶. Buna göre kelim, felsefeye paralel bir ilim ve *Felâsife*'nin (A. Sabra'nın özellikle Hellenistik felsefe olmak üzere, yabancı felsefeleri kastettiği) felsefesine bir alternatif geliştirme çabasıdır⁶⁷. İslâm öncesi kültürlerden miras kalan yabancı felsefe ile yerli İslâmî kelim birbirine 'rakip'tir. Ancak bu, felsefenin İslamiyet tarafından reddedildiği veya dışarıda tutulduğu anlamına gelmez. Tam aksine, İslâm felsefecileri bu yabancı felsefi akımı aktarmaya, kendi İslâmî kültürleriyle ve bazı şüphelerine rağmen inançlarıyla birleştirmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, felsefe dışında kalan geometri, aritmetik, astronomi ve müzik gibi akli ilimler -bu ilimlere ulûm-ı talimiye deniliyordu- kelim için doğrudan rakip olarak görülmediği ve din için potansiyel bir tehlike olarak telakki edilmediği gibi ulemanın büyük kısmı tarafından dinin daha iyi anlaşılması için gerekli sayılmıştır.

Bunun yanında, vakfiyelerde 'felsefi bilimler'in yasaklanmasından kastedilenin genel olarak felsefenin yasaklanması mı, yoksa 10-12. yüzyıllarda Sünnî İslâm'a karşı İsmailîler'in savunduğu heterodoks fikirlerin veya Allah'ın varlığını inkar yoluna sapmış birçok inanışın gayesi olan diğer felsefi tartışmaların yasaklanması mı olduğunun tespit edilmesi önemlidir. Bir an için genel olarak 'felsefi ilimlerin' reddedildiğini farz edersek, bu ilimlerin tamamen mi yasaklandığının, bu yasaklamaya riyazî ilimlerin (el-'ulûm el-talimiye) de dahil edilip edilmediğinin tespiti ayrıca önem taşımaktadır. Bu sorulara cevap bulmak için yapılacak araştırmalar, bu dönemde Anadolu'da kültürel hayatın ve genel olarak İslam dünyasında bilimlerin gelişimini ortaya koymak konusunda yardımcı olacaktır.

Yukarıdaki tartışmaların sonucu ne olursa olsun, zikredilen iki medresenin vakfiyelerinde geçen "felsefe" öğretiminin yasak olduğu ifadesi, burada bazı bilimlerin medrese eğitimine dahil edilmesine karşı 'tutucu' bir tavrın varlığını da göstermektedir. Makdisi, tutucuları dinî bilimler ve bunlara yakın olan sahalar dışında kalan konuların öğrenimine kesin olarak karşı çıkan "gelenekçiler/traditionalists" olarak vasıflandırmıştır. Murad II ve Umur Bey

⁶⁶ A. Sabra, "Science and Philosophy in Medieval Islamic Theology, the Evidence of the Fourteenth Century", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, 9 (1994), s.11.

⁶⁷ *agm*, s. 23.

gibi vakıf kurucuları veya maiyetlerindeki ulema, tutucu âlimlerin etkisinde kalarak kendi medreselerinde ilgili konular dışında eğitim yapılmamasını istemiş olmalıdırlar. Bu âlimler hem vakfiyelerin hazırlanmasında etkili, hem de teklif edilen faaliyetleri düzenleme yetkisine sahip hukukî otoritedirler. Vakfiyelerde yer alan açık sınırlamalar, gerçekte felsefi ilimlerin veya bunlardan birkaçının bazı Osmanlı medreselerinde okutulduğunun- veya okutulmuş olduğunun- kesin delilidir. Bu sebeple de felsefi ilimlerin kendi medreselerinin eğitim faaliyetleri arasında olmasını istemeyen vakıf sahiplerinin bunu vakfiyelerde belirtilmesi gerekmiştir.

“Felsefe” tabiri ile “aklı ilimler” tabiri arasındaki ayrışma ve akli ilimlerin medrese eğitim programı içine alınıp “felsefe” adı altında heterodoks veya dine zıt olarak kabul edilen düşünce ve davranış tarzının reddedilmesinin ilk örnekleri İlhanlılar devrinde görülür. İlhanlı hanları Abaka Han (ö.1285) ve Gazan Han (ö.1304)’a vezirlik ve hekimlik yapan, *Câmiü’t-Tevârih* adlı önemli tarih kitabının yazar Reşidüddin el-Hemedânî’nin (ö.1318), Tebriz’in doğusunda küçük bir şehir halinde inşa edilen ve ‘Rab’-i Reşidi’ adı ile bilinen büyük ölçekli külliyesinde, dinî, sosyal ve ekonomik faaliyetler için kurulan değişik müesseseler arasında medrese eğitimi çok önemli bir yer işgal etmiştir. Burada dinî ilimler ve diğer ilimlerin (sair ulûm) okutulması bizzat Reşidüddin’in hazırladığı ve günümüze ulaşmış bulunan mufassal vakfiyesinin hükümleri arasında yer almaktadır⁶⁸.

Reşidüddin’in külliyesinde, tayin ettiği iki müderris bulunmakta, bunlardan birisi tefsir ve hadis ilimlerini; diğeri ‘sâir ulûm’ adı verilen ve aralarında fıkıh, matematik ve diğer akli ilimlerin bulunduğu ilimleri okutmakla mükelleftir. Vakfiyeye göre fıkıh okuyacak öğrenciler herhangi bir suretle ‘felsefe’ ile uğraşmayacak, şayet daha önce okumuşlarsa buraya kabul edilmeyeceklerdir. Yine vakfiyede, felsefe okuyan öğrencilerin karakterinin bozulduğu ve huylarının küstahlaştığı zikredilmektedir (*mizac-ı işan muhabbat ve kustah şude başed*)⁶⁹. Osmanlı medreselerinden 120 yıl önceki bu örnekte açık olarak görülmektedir ki fıkıh öğrenen öğrencilerinin eğitimi, öğrenimlerinin temelini oluşturan inanç sistemini reddeden “felsefe” anlayışına kapalı durumdadır.

⁶⁸ *Waqfiyyat Rab’-i Rashidi*, Afshar and Minovi (ed.), Tehran 1978 ve *Al-Waqfiyya al-Rashidiya, facsimile of the fourteenth century original edition drawn by himself and by his order*, Afshar - Minovi (önsözle birlikte neşreden), Tahran 1972.

⁶⁹ *Waqfiyyat Rab’-i Rashidi*, s.173-174.

Yukarıda incelenen vakfiye örneklerinde açıkça görüldüğü gibi Osmanlı öncesi Anadolu'da ve Fâtih öncesi Osmanlı devletinde kurulan medreselerde eğitim, Nizâmiye medreselerinin geleneği üzerine devam etmekte olup esas hedefi dinî ilimlerin okutulması ve özellikle fıkıh tahsilinin yaygınlaştırılmasıdır. Ancak bazı Selçuklu medreselerinin Şifâhaneler'in yanında kurulmuş olması, bazı medreselerde de rasat kuyularının bulunması bu medreselerde tıp ve astronomi bilimleriyle de ilgilenildiği konusunda bir takım ip uçları vermektedir. Medrese-bimaristan işbirliği ile tıp eğitiminin kurumlaştığı; Kutbeddin Şirazi'nin Sivas Gökmedrese'de bulunduğu sırada olduğu gibi gayri resmî olarak astronomi derslerinin ilgilenen öğrencilere okutulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı öncesi ve Fâtih öncesi Osmanlı döneminde dinî ilimlerin kapsamına girmeyen aklî, riyazî ve tabii ilimlerin tahsilinin ise genellikle medrese dışında eskiden beri devam eden geleneğe uygun olarak ilim adamlarının evlerinde, bazı hallerde de medreselerin çatısı altında gayri resmi olarak yürütüldüğü söylenebilir⁷⁰.

İhtisaslaşma

İslâm eğitim tarihinde değişik bilim dallarında ihtisaslaşma daha çok ilim tahsil edenlerin şahsî teşebbüslerine ve hocaları ile olan tahsil münasebetlerine bağlıdır. Günümüzdeki şekli ile, belirli bir bilim dalı veya bilimler sahasında ihtisaslaşmanın kurumlar bazında -dârülhadis ve dârülkurrarlar dışında- oluşması modern zamana ait ve Avrupa üniversitelerinde görülen bir gelişmedir⁷¹. Ancak İslâm kültür tarihinde medreseler yanında bimaristan ve rasathane gibi kurumların bulunduğu ve buralarda belirli bilim dallarında tahsil görenlerin genellikle uygulamaya dönük, bazı hallerde de teorik eğitim yapıkları görülür⁷². Erken dönem Osmanlı eğitim ve bilim hayatında görülen ihtisaslaşma da bu gelenek ve usullere uygun şekilde gerçekleşmiştir.

Bayezid I tarafından Bursa'da 1400 civarında kurulan ilk dârüşşifa Osmanlı öncesi bimaristan geleneğine uygun olarak inşa edilmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid'in külliyesinin mühim bir unsuru ve İstanbul'un fethine kadar tek Osmanlı darüşşifası olarak sağlık hizmetlerinin ve tıp tahsilinin klinik

⁷⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutionalisation of Science in the *Medreses* of pre-Ottoman and Ottoman Turkey" ve "Institutions of Science".

⁷¹ Osmanlı medreselerinde Avrupa tarzı üniversitelere benzer ihtisaslaşmanın varsayılmasının tenkidi için Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası" ve "The Initial Stage of the Historiography of Ottoman Medreses".

⁷² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutions of Science".

eğitim yönünü sağlayan bu kurum, bazılarının ileri sürdüğü gibi bir tıp medresesi olarak kurulmadığından CETVEL I'e dahil edilmemiştir. Osmanlı Beyliği dışında ve özellikle de Kahire Sultan Kalavun Bimaristanı'nda yetişen hekimlere muhtaç durumda olan Osmanlılar, bu dârüşşifa vasıtasıyla hekimlerin yetişmesini sağlamışlardır. Yıldırım Dârüşşifası'nda teorik tıp eğitiminin yapılmasına dair, vakfiyede herhangi bir hüküm olmadığı gibi burada "tıp medresesi" olarak eğitim yapıldığına dair kayıtlara da daha çok 17. yüzyılda rastlanmaktadır⁷³.

Bu dönem medrese eğitiminde ihtisaslaşma, dârülhadislerin (hadis medreseleri) kurulmasıyla görölmektedir. Hadis ilmini bütün yönleri ile öğretmek amacıyla kurulan dârülhadislerin ilki Atabeg Nureddin Zengi (öl. 1175) tarafından, Şam'da kurulmuştur. Osmanlı öncesinde Anadolu'da Çankırı, Konya, Erzurum ve Sivas'ta birer dârülhadis kurulmuştur. Osmanlı erken döneminde ise ilk darülhadis bu geleneğe bağlı olarak Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından İznik'te, ikincisi Murad II tarafından Edirne'de kurulmuştur. Murad I zamanında, İőtip'te kurulan medresenin Evliya Çelebi'nin '... hususi ilm-i hadis okutulur' şeklindeki ifadesine dayalı olarak şimdiye kadar darülhadis olarak kabul edilmesi, yanlış bir değerlendirmeye sebebiyet vermiştir. CETVEL I hazırlanırken göz önünde bulundurduğumuz kıstaslar neticesinde İőtip medresesini bir dârülhadis olarak kabul etmediğimiz için burada da bir ihtisas medresesi olarak ele almamaktayız. Ayrıca İőtip gibi yeni fethedilen, nüfus ve önem bakımından geri planda kalan bir yerde, ilk safhada bir ihtisas medresesinin kurulmasının düşünölemeyeceği de aşıkardır.

İlk dârülhadisin İznik'te Çandarlı Hayreddin Paşa (öl. 1387) tarafından kurulmuş (1378) olması üzerinde durulması gereken bir konudur. Kurulduğu tarihte Osmanlı topraklarında on beş civarında medresenin mevcut olması, ulema arasından yetişen Hayreddin Paşa'yı, mutad medreselere bir yenisini eklemek yerine bir dârülhadis inşa etmeye sevk etmiş olmalıdır. Murad II'nin, Edirne'nin imarı ve genişleyen saltanatının payitahtına yakışır hale getirmek için inşa ettiği çeşitli müesseseler arasında bir de dârülhadis vardır. 1435'te kurulan bu dârülhadis erken dönem Osmanlı medreselerinin en yükseği sayılmıştır⁷⁴.

⁷³ Tuncay Zorlu, *Süleymaniye Tıp Medresesi*, İstanbul 1998 [İ. Ü. Edebiyat Faköltesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], s.12-13; Mefail Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s. 60-63.

⁷⁴ Selahattin Yıldırım, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârülhadisi ve Müderrisleri*, İstanbul 2001, s.55.

Kur'ân-ı Kerim'in kıraat ilminin ihtisas seviyesinde okutulması için bir ihtisas medresesi olan 'dârûkurra' ile, çocuklar için okuma-yazma eğitiminin yapıldığı ve temel dersleri arasında Kur'ân-ı Kerim okutulması bulunan sıbyan mektebi, dârüttalim/muallimhane veya genel olarak 'mektep' adı ile eğitimin ilk basamağını teşkil edilen okullar, bazı yeni çalışmalarla birbirine karıştırılmaktadır. Çocukları medrese eğitimine hazırlayan, genellikle camilerle bir arada veya külliyelerin bir unsuru olarak kurulan mektepler ile Kur'ân ilminin ihtisas seviyesinde okutulduğu dârûkurrular hakkında şimdiye kadar ciddi araştırmalar yapılmamıştır.

Bugünkü bilgilerimizin ışığı altında kıraat talimi yapılan ve ihtisas medreseleri arasında sayılan dârûkurra türü medreselerin Osmanlı topraklarındaki kuruluşu daha geç dönemlere rastlamaktadır. Erken Osmanlı döneminde kıraat derslerinin genellikle camilerde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bugün varlığını bildiğimiz ve binası günümüze ulaşan en eski dârûkurra, Bursa'daki 1492-1493 tarihli Hoca Yakup Dârûkurra'sıdır. Daha geç tarihlerde ise bir çok dârûkurranın mevcut olduğu bilinmektedir⁷⁵. Ancak bu erken dönemde, kıraat ilmi bakımından Osmanlı ilim hayatındaki önemli bir gelişme, devrinin en büyük kıraat âlimi olan Şamlı İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 1429) Mısır'dan kaçarak Anadolu'ya gelmesidir. El-Cezerî, Yıldırım Bayezid tarafından büyük himaye, ikram ve ilgi görmüş, kıraat ilmi ile ilgili ünlü eserlerinden *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr* başta olmak üzere bazı eserlerini burada yazmış ve padişahın iki oğlu da dahil olmak üzere bir çok öğrenci yetiştirmiştir⁷⁶. Kaynaklarda yedi yıl kaldığı Bursa'da eğitim faaliyetlerini nerede yürüttüğüne dair bilgi bulunmamakta, ancak derslerin yerleşik geleneğe göre camilerde yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki verilen örneklerde görüldüğü üzere Osmanlı erken dönemlerinde ilimde ihtisaslaşma Osmanlı öncesi geleneğe uygun olarak yürütülmüştür. Hoca-talebe münasebetine bağlı olarak ihtisaslaşma kurum bazında da aynı geleneğe sadık kalınarak yürütülmüştür.

⁷⁵ Nebi Bozkurt, "Dârûkurra", *DİA*, c.VIII, s. 543-545; Baha Tanman, "Dârûkurra: Mimari", *DİA*, aynı cilt, s.546-548.

⁷⁶ Tayyar Altukulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, c.XX, s. 551-557.

SONUÇ

Bütün bu incelemeler sonucunda Osmanlı tarihinin ilk bir buçuk asrını oluşturan, Mehmed II'nin tahta geçip İstanbul'u fethetmeye yönelmesinden önceki dönemde, Osmanlı eğitim gelenekleri ana hatları ile ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu oluşum içinde bir çok Osmanlı kurumunda olduğu gibi medreselerde de Osmanlı öncesi Anadolu Türk (özellikle Selçuklu) ve İlhanlı birikiminin etkisi önemli yer işgal etmektedir. Osmanlı devlet geleneklerini ve kurumlarını bu bağlamda görmeden ele almanın -Osmanlı araştırmaları sayıca artmasına rağmen- kolaycılık ve isabetsizlik örnekleri günümüzde hâlâ görülmektedir. Tarihî gelişmeleri kesin tarihler ile, başlama ve bitirme rahatlığı içinde ele alan değerlendirmeler, kaygan zemine inşa edilmiş dayanaksız binalar gibi zamana mukavemet edemezler ve ömürleri kısadır. Nasıl binaların sağlam ve muhkem olması için temellerinin derin kazılması gerekli ise, tarihî olayların ve seyrinin isabetli şekilde anlaşılması ve yorumlanması için de bu tarihî tezahür ve oluşumların köklerinin ve arka planlarının araştırılması gereklidir.

Bu incelemenin giriş kısmında işaret ettiğimiz tezlere uygun olarak, Osmanlı medreselerinin kuruluşu ve gelişmesi, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı idaresi altında kurulan çok sayıdaki medresenin sürdürdüğü geleneğe bağlı olarak başlamıştır. Bu da Anadolu'da 13. yüzyıldan itibaren görülen sosyal ve kültürel gelişme sürecinin devamı suretinde ortaya çıkmış olup, akademik gelenekler açısından Nizamiye Medreseleri'ne kadar uzanmaktadır.

Köprülü'nün Osmanlı idare teşkilatının Selçukî ve İlhanîler'in devlet ve idare geleneklerine göre tesis edilmiş olduğu ve başlangıçta devlet işlerinde daha çok idarî teşkilata mensup yüksek Türk aristokrasisinin ve memurlarının kullanıldığı konusundaki tespitine benzer şekildeki bir tespit de medreseler konusunda yapılabilir.

Osmanlı medreselerinin ilk müderrisleri, Osmanlı idaresi altında bulunan topraklar dışından, Anadolu'nun Selçuklu, İlhanlı ve beyliklerin idaresi altında bulunan kültürel ve ilim gelenekleri kökleşmiş muhitlerinden gelmektedir. Bunların mühim bir kısmı Anadolu'nun doğu ve güney uzantısında olan İran, Türkistan, Suriye ve Mısır gibi eski ilim ve kültür merkezlerinde tahsillerini tamamlamış ve devirlerinin en büyük ilim otoritelerinden icazetler almışlardır.

Erken Osmanlı medreselerinin vakfiyelerinin yazılış üslup ve formatlarına bakıldığında Osmanlı öncesi Selçuk ve İlhanlı medreselerinin vakfiyelerinden herhangi bir farklılık göstermedikleri, ihtiva ettikleri temel kavramlar ve cümle formülasyonları bakımından aynılık gösterdikleri görülür. Yukarıda gösterdiğimiz gibi medrese geleneği 11. yüzyıla kadar inmekte ve bütün İslâm dünyasını kapsamaktadır. Osmanlı medreselerinin eğitim gelenekleri, asırlardan beri olagelen geleneklerdir. Hocadan öğrencilerine yani nesilden nesile asırlar boyu intikal eden bu gelenekler, o kadar yerleşik ve güçlüdür ki bunlara vakfiyelerde atuf yapılmasına dahi ihtiyaç görülmemiştir. Vakfiyelerin incelenmesinden de anlaşıldığı gibi eğitim ile ilgili detaylar görev başında bulunan müderrise bırakılmıştır. Vakfiye, medresesinin hukukî mânâda -mahkemededen tescil edildikten sonra- kuruluşunu sağlamak ve vakfedilen malları tespit ederek, bunların geliriyle medresenin bakımı, müderris, öğrenci ve diğer görevlilere verilecek günlük maaş ve burslarının temini ve diğer masrafların karşılanması için düzenlenmiştir. Bu hukukî, idarî ve mâlî çerçevenin dışında, eğitim ile ilgili düzenlemeler tamamıyla eğitim geleneklerinin akışına bırakılmıştır. Mufassal şekilde düzenlenen ve zamanımıza kadar gelen en eski Osmanlı medrese vakfiyeleri arasındaki en geniş vakfiye metni olan 'Fatih Vakfiyesi'nin medreselerle ilgili kısmında, asırlardan beri devam eden bu geleneklere çok kısa şekilde işaret edilmiştir. Fatih Vakfiyesi'nde, kurular: külliye ve içinde bulunan on altı medrese ile ilgili çok detaylı bilgiler verilirken, derslerin "mutad günlerde" (eyyâm-ı mutada) ve "gelenekte olduğu gibi" (hasbema huve fi'lâde) yapılacağını belirten veciz işaretlerin dışında, eğitim sistemi, derslerin isimleri ve benzeri konularda herhangi bir tafsilat verme ihtiyacı hissedilmemiştir. Bu güçlü yerleşik gelenekler, okutulan dersler ve kitaplar, tatil günlerinin hangileri olduğu ve medresede yaşanan günlük hayat düzeninin nasıl cereyan ettiği hususlarını kapsadığı gibi, hoca-öğrenci ilişkilerini de tanzim etmektedir. Bu geleneklerin hususiyetlerinin detaylı şekilde ortaya çıkarılabilmesi için ayrı araştırmalar yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu da ancak Osmanlı dönemini önceki dönemler ile bir arada mütalaa etmekle mümkün olacaktır.

Geleneklerin geçerli olduğu başka temel bir husus da mimaridir. Anadolu'da Selçuklular'ın geliştirdiği mimarî tarzın devamı olarak başlayan Osmanlı medreseleri, zaman içinde Osmanlı mimarî stiline dönüşmüştür. İlk dönemde Osmanlı öncesi Anadolu medreselerine has bir takım özellikleri aktararak başlayan Osmanlı mimarisi plan, strüktür ve süsleme konularında gösterdiği gelişmelerle Mehmed II ve sonrasına taşınarak İstanbul'un fethin-

den sonraki gelişmelere öncülük etmiş ve Mimar Sinan ile klasikleşerek yerini bu anlayışa bırakmıştır.

Bu dönemde medrese kurma faaliyetlerinin ortaya çıkan en belirgin yönü, bu faaliyetlerin fetih ve iskân politikaları ile paralel şekilde yürütülmesidir. Anadolu ve Rumeli’de Bizans imparatorluğuna ait toprakların fethedilmesi ve Türkler ile iskân edilmesiyle başlayan imar ve şehirleşme sürecinde medreselerin önemli bir yeri olmuştur. Eldeki açık örneklerden fethedilen yerlerde -devlet düzeni ve toplum ihtiyaçlarını karşılamak üzere gerekli yetişmiş insan gücünün temininden sonra- genel olarak medreselerin ortalama elli yıllık süreler içinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu da yeni yerleşim bölgelerinde, göçebe hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçiş süresi olarak görülebilir. Kurulan medreseler toplumda düzenli eğitim ihtiyacının karşılanması ve yeni nesillerin üst İslâm kültürü ile aşılmasını sağladığı gibi fertler için de toplumda ve devlet hiyerarşisinde yükselmeyi, yani sosyal ve resmi mobilitayı sağlayan kurumlar olmuşlardır.

Bu dönem medreselerin üzerinde geniş şekilde durulması gereken hususlarından bir diğeri, Anadolu ve Rumeli Türkleri arasındaki din anlayışı ve kültürel birliğinin sağlanması yanında, Türk olmayan nüfustan ihtidâ yolu ile İslamiyet’i kabul edenlerin de Osmanlı potasında entegrasyonu hususunda icra ettiği önemli roldür. Bu entegrasyon fıkıhta Hanefî mezhebi, akaidde Mâturûdî doktrini ve edebî ifadede Osmanlı Türkçesi ve edebiyatı etrafında olmuştur. Müderrislerin umumiyetle Türk olması ve medrese mezunlarının önemli bir kısmının resmî dil olan Türkçe’yi bilmesi; değişik devlet kurumları ve mahkemelerde çalışanların da Türkçe kullanmaları, Türkçe’nin Türk olmayanlar arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Bu dönem medreseleri ve onlardan yetişenler etrafında genişleyerek oluşan muhit, İslâm medeniyetinin yeni ve dinamik bir safhasını oluşturmuş ve onu klasik İslâm tarihinde ulaşılan coğrafyanın ötesine taşımıştır. Anadolu ve Avrupa’da yeni fethedilen topraklara damgasını vuran da bu canlı medeniyetin yeni “Osmanlı versiyonu” olmuştur. Bu yeni versiyon, genişleyen Osmanlı coğrafyasıyla sınırlı kalmayıp erken dönemde Osmanlılar’ın yararlandıkları eski kültür merkezlerine nüfuz ederek onları da etkilemiştir. İstanbul’un fethinden sonra oluşan klasik Osmanlı kültürünün bütün İslâm dünyasını ve Akdeniz havzasını etkileyen müttekâmil halinin tohumlarının yeşerecek filizlenmesi bu erken dönemde gerçekleşmiş ve medresenin de bunda merkezî bir rolü olmuştur.

CETVEL I :

Kuruluşundan Murad II'nin Ölümüne Karşın Osmanlılar'ın Kurdukları Medreseler

(1331-1451)

ORHAN GAZİ DEVRİ (1326-1362)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Orhan Gazi M.	İznik	Orhan Gazi	731 / 1331 (Tek medrese)	E.H.A., c.I, s.172 C.B., s.326 M.B., s.67	841 / 1438 ⁷⁷
Süleyman Paşa M. veya Yaylâkiye-i İznik	İznik	Süleyman Paşa, Şehzade (ö. 761 / 1359-60)	İznik'te, Orhan Gazi'nin kurduğu medreseden sonra kurulmuş- tur.	E.H.A., c.I, s.172 C.B., s.428 M.B., s.74	763 / 1361- 62
Mevlânâ Alâaddin M.	İznik	Alaaddin Paşa ⁷⁸	-	M.B., s.78	-
Süleyman Paşa M.	İzmit	Süleyman Paşa, Şehzade (ö. 761 / 1359-60)	(Kiliseden çev- rilmiştir)	E.H.A., c.I, s.158 C.B., s.577 M.B., s.176	- ⁷⁹
Orhan Gazi M. veya Manastır M.	Bursa	Orhan Gazi	736 / 1335 (m)	E.H.A., c.I, s.93 C.B., s.294 M.B., s.83 M.H., s.19	-

⁷⁷ Mustafa Bilge, İznik'teki medrese için tanzim edilen vakfiyenin aslı kaybolduğundan Bayezid II devrinde tanzim edilen suretini neşretmiştir. Vakfiyenin neşri için bkz. M.B., s.295-298.

⁷⁸ Kurucusunun Orhan Gazi'nin kardeşi Alaaddin Paşa mı yoksa Vezir Alaaddin Paşa mı olduğu belirlenememiştir.

⁷⁹ Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki vakıfları için tanzim edilmiş olan vakfiyede medreseye bir kısım ayrılmıştır. Burada sadece medrese talebesinden bahsedilmektedir. Vakfiyenin neşri için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Gazi Süleyman Paşa Vakfiyesi ve Tahrir Defterleri", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s.19-28.

Orhan Gazi M. (Aşağı Şehir'de)	Bursa	Orhan Gazi	1339-1340 ⁸⁰ (Cami ve imaret ile)	E.H.A., c.I, s.94 M.B., s.91 M.H., s.25	-
Lala Şahin Paşa M. (Sercaniye, Sırça- liye, Arabiye, Sı- çanlıca)	Bursa	Lala Şahin Paşa (ö. 787 / 1385-86)	740 / 1339 civa- rında (Tek medrese)	E.H.A., c.I, s.91 C.B., s.571 M.B., s.91 M.H., s.26	749 / 1348 başları ⁸¹
Yenişehir M. veya Süleyman Paşa M.	Yenişehir, Bursa	Süleyman Paşa, Şehzade (ö. 761 / 1359-60)	(Türbe ile)	E.H.A., c.I, s.207 C.B., s.432 M.B., s.203	-
Lala Şahin Paşa M.	Mustafa Kemal Paşa (Kirmastı), Balıkesir	Lala Şahin Paşa (ö. 787 / 1385-86)	(Cami, zaviye, hamam ve türbe ile)	E.H.A.,c. I, s.190 M.B., s.191	749 / 1348 başları ⁸²
Orhan Gazi M.	Akçaova	Orhan Gazi	(Camii ile)	E.H.A., c.I, s.122 M.B., s.161	-
Orhan Gazi M.	Sapanca	Orhan Gazi	-	E.H.A., c.I, s.198 C.B., s.326 M.B., s.192	-

⁸⁰ Mefail Hızlı kitabında inşa tarihi konusunu tartışmış ve 1339-40 tarihini vermiştir. Bkz. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s.25. Mukayese için bkz. aynı eser, s.67, dn.44.

⁸¹ Vakfiye suretinin metni için bkz. M.B., s.299-305.

⁸² Bursa'daki medresesine ait vakfiyede Lala Şahin Paşa'nın Kirmastı'daki vakfından da bahsedilmektedir.

MURAD I DEVRİ (1362-1389)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Hüdâvendigâr M. ⁸³ (Kaplıca veya Çekirge M.)	Bursa	Murad I	767 / 1365 (Cami, imaret ve misafirhane ile)	E.H.A., c.I, s.231 C.B., s.249 M.B., s.94 M.H., s.31	Cemaziyelahir 787 / Tem- muz 1385 ⁸⁴
Esediyê M. (Arslâniye, Arslanzâde veya Musallâ M.)	Bursa	Hacı İvaz b. Hacı Bey b. Arslan (ö.1439)	(Tek medrese)	E.H.A., c.I, s.275 C.B., s.127 M.B., s.99 M.H., s.35	776 / 1374 ⁸⁵
Hayreddin Paşa M. veya Hayreddin Paşa Dârülhadisi	İznik	Çandarlı Halil Hayreddin Paşa (ö. 789 / 1387)	780 / 1378 (Camii ile)	E.H.A., c.I, s.319 C.B., s.594 M.B., s.79	-
Hüdâvendigâr M.	Tuzla, Balıkesir	Murad I	767 / 1366 (Camii ile)	E.H.A., c.I, s.358 M.B., s.198	-
I. Murad M.	Malkara	Murad I	(Camii ile)	C.B., s.573 EPL, s.171	-
Evrenos Gazi M.	Yenice-i Vardar	Evrenos Mehmed Bey	Murad I veya Yıldırım Bayezid devrinde yapılmış olmalıdır.	C.B., s.200	-
Hüdâvendigâr M. ⁸⁶	İştîp, Yugoslavya	Murad I	-	E.H.A., c.III, s.48 C.B., s.594 M.B., s.175	-

⁸³ Medrese için ayrı bir bina olmayıp medrese camiin üst katındadır.

⁸⁴ Vakfiyenin neşri için bkz. Tayyib Göbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmaret Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, c.X (1951-53), s.217-234. Bu metin, vakfiyenin Sultan Bayezid zamanında (802/1400) çıkarılmış olan bir surettir.

⁸⁵ Mefail Hızlı'nın belirttiğine göre medresenin vakfiyesinin sureti 1559'da deftere geçirilmiştir. Vakfiyenin 1374'te düzenlendiği bildirilmekte ise de asıl vakfiyenin tarihi belirtilmemiştir. (Mefail Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s.35)

⁸⁶ İştîp'teki bu medrese kaynaklarda dârülhadis olarak geçse de hakkındaki bilgi Evliya Çelebi'nin "Fâüh-i vilâyet Gazi Murad Hüdâvendigâr Câmii önünde Muradiye namıyla mamur bir medresesi vardır... Medrese-i Muradiye'de hususi ilm-i hadis okutulur" şeklindeki sözlerine dayanır. Ancak bu medresenin bir dârülhadis olduğunu ileri sürmek için bu rivayet yeterli değildir. Çünkü Evliya Çelebi'nin "...hususî ilm-i hadis okutulur" demesi dersler arasında özel olarak hadis okutulduğu mânâsına gelmelidir. Dârülhadis olarak kurulmuş olsa idi bu ad ile şöhret bulur ve öyle anılırdı. Ayrıca bu medresenin Murad I döneminde, fetihten hemen sonra kurulmuş olması, yani bu şehirde kurulmuş ilk medrese olması, onun daha çok ihtisas medresesi değil de normal bir medrese olduğuna işaret eder.

Çelebi Yıldırım Han M.	Dimetoka	Yıldırım Bayezid	1389'dan önce ⁸⁷	BOA, TD, nr.370, s. 35.	-
Nefise Hatun M. (Hatuniye M. veya Melek Hatun M.) ⁸⁸	Karaman	Nefise Hatun ⁸⁹	Kitabesine göre 783 / 1381 (Türbe ile)	İ.H.K., s.461	Rebiülevvel 787 / 1385 ⁹⁰

YILDIRIM BAYEZİD DEVRİ (1389-1402)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Yıldırım M. veya Yıldırım Han M.	Bursa	Yıldırım Bayezid	İnşası 797 / 1394-95'te tamamlanmıştır. (Cami, imaret ve darüşşifa ile)	E.H.A., c.I, s.447 C.B., s.581 M.B., s.111 M.H., s.52	Ramazan 802 / Mayıs 1400 ⁹¹
Vâziyye M. veya Mahkeme M.	Bursa	Yıldırım Bayezid	-	E.H.A., c.I, s.445 C.B., s.92 M.B., s.110 M.H., s.58	828 / 1425 ⁹²
Gülçiçek Hatun M.	Bursa	Gülçiçek Hatun ⁹³	(Cami ile)	E.H.A., c.I, s.441 C.B., s.566 M.B., s.103	-

⁸⁷ Machiel Kiel, bu medrese hakkında şöyle demektedir: "(Dimetoka'nın) en eski eğitim kurumu Yıldırım Bayezid'in şehzadeligi zamanında, 1389'dan önce yaptırıldığı medresedir. Bu medreseden, 1530 tarihli *Tahrir Defteri*'ndeki vakıflarıyla ilgili kayıta 'Medrese-i Çelebi Yıldırım Han' şeklinde bahsedilir" (Machiel Kiel, "Dimetoka", *DİA*, c. IX, s.306)

⁸⁸ Karaman'ın henüz Osmanlılara geçmediği bir dönemde inşa edilmiş olan medrese, burada Sultan Murad I'in kızı Nefise Hatun tarafından yaptırılmış olduğundan listeye dahil edilmiştir. Medrese daha çok 'Hatuniye' adı ile bilinmektedir.

⁸⁹ Nefise Hatun (Melek Hatun) Karamanoğlu Alaaddin Bey'in eşi ve Murad Hüdâvendigâr'ın kızıdır. Medresenin kitabesinde "Sultan Hatun bint-i Sultan Murad b. Orhan b. Osman" şeklinde geçmektedir. (bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi*, (İHK) İstanbul 1967, s.466)

⁹⁰ Vakfiye için bkz. Konyalı, *age*, s.475-482.

⁹¹ Vakfiyenin neşri için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstübdalnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII, s.37-46.

⁹² Bu tarih Ulu Cami vakfiyesine aittir. Çünkü medresede bulunan vazifelilere maaşın Yıldırım Bayezid vakfından verildiği Ulu Cami vakfiyesinde belirtilmektedir.

⁹³ Bursa'daki bu medresenin bânisi Murad I'in hanımı ve Yıldırım Bayezid'in annesi olan Gülçiçek Hatun'dur. Kendisinin 791 / 1388-89 ve 802 / 1399 tarihli iki vakfiyesi vardır, ancak bu vakfiyeler Gülçiçek Hatun'un Bursa'da Selçuk Gazi'deki imareti içindir. (M.B., s.103-104)

Ali Paşa M. (Köseç Ali Paşa M. veya Ali Paşa Tekkesi)	Bursa	Çandarlı Ali Paşa ⁹⁴ (ö. 809 / 1406)	İnşası 1394'ten önce olmalıdır. (Cami ve imaret ile)	E.H.A., c.I, s.441 C.B., s.558 M.B., s.102 M.H., s.38	Camiin vakfiyesi 796 / 1394
Molla Fenârî M. (Fenârî veya Şemseddin Fenârî M.)	Bursa	Molla Fenârî (Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenârî)	(Cami, mektep ve türbe ile)	E.H.A., c.I, s.445 C.B., s.573 M.B., s.108 M.H., s.49	Cemaziyelahir 833 / Mart 1430 ⁹⁶
Kara Eyne Bey M. (Molla Yegân, Mevlana Yegân veya Yeganzâde M.)	Bursa	Kara Eyne Bey	(Mescit ile ⁹⁶)	E.H.A., c.I, s.441 C.B., s.315, 569 M.B., s.104 M.H., s.39	1460 ⁹⁷
Subaşı Eyne Bey M. ⁹⁸ veya Hüseyin Ağa M.	Bursa	Eyne Bey, Subaşı (ö.1405)	(Hamam ile)	E.H.A., c.I, s.442 C.B., s.576 M.B., s.105 M.H., s.43	Şaban 804 / Mart 1402 ⁹⁹
Ferhâdiye M. (Karagüllü veya Ferhad Ağa M.)	Bursa	Ferhad Paşa	-	E.H.A., c.I, s.445 C.B., s.97 M.B., s.107 M.H., s.46	-
Yıldırım M. veya Yıldırım Bayezid M.	Alaşehir	Yıldırım Bayezid	792 / 1389 tarihinden sonra, (Cami ve hamam ile)	E.H.A., c.I, s.367 C.B., s.114 M.B., s.162	-

⁹⁴ Ali Paşa, Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu ve Yıldırım Bayezid'in veziridir. Medreseden yetişmiş ve ilmiye sınıfına intisab ederek 788'de kazaskerlik görevinde bulunmuştur.

⁹⁵ Bu vakfiye Molla Fenârî'nin Kudüs'teki medresesi ile Bursa'daki üç cami ve bir medreseyi içine almaktadır. Mustafa Bilge bu vakfiyeyi kitabında neşretmiştir. Vakfiyenin neşri için bkz. M.B., s.232-241.

⁹⁶ Mescid, Molla Yegân tarafından ilâve edilmiştir.

⁹⁷ Bu medreseye ait vakfiye bulunamamıştır. Ancak Molla Yegân'ın medrese için yapmış olduğu 1460 tarihli bir vakfiyeden bahsedilmektedir. (Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s.41)

⁹⁸ Medreseyi diğer birçok Bursa medresesinden ayıran özelliği bir kütüphaneye sahip olmasıdır. Medrese bugün de kütüphane olarak kullanılmaktadır.

⁹⁹ Bu vakfiye, aslında Eyne Bey'ir. Balıkesir'deki zaviyesi için olup Bursa'daki medreseden de bahsetmektedir. (M.B., s.105-107)

Yıldırım M. veya Yıldırım Bayezid M.	Balıkesir	Yıldırım Bayezid	Camii 1388'de yapılmıştır (Cami ve misafirhane ile)	E.H.A., c.I, s.372 C.B., s.462 M.B., s.164	-
Yıldırım M.	Bolu	Yıldırım Bayezid	1391'de inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir (Cami ve kütüphane ile)	E.H.A., c.I, s.383 C.B., s.581 M.B., s.166	-
Yıldırım Han M.	Mudurnu	Yıldırım Bayezid	Hamamın kitabesine göre 784 / 1382 (Cami ve hamam ile)	E.H.A., c.I, s.354 C.B., s.93 M.B., s.190	784 / 1382 ¹⁰⁰
Demirtaş M. veya Timurtaş M.	Kütahya	Kara Timurtaş Paşa	(Cami ile)	E.H.A., c.I, s.514 M.B., s.180	-
Firuz Bey M.	Milas	Firuz Bey (ö.1413-14)	Kitabeye göre 799 / 1396 (Camii ile)	E.H.A., c.I, s.523 C.B., s.566 M.B., s.189	-
Oruç Bey M.	Dimetoka	Oruç Paşa	803 / 1400-1401	E.H.A., c.I, s.483 C.B., s.107 M.B., s.168	-
Sultan Bayezid M. veya Haseki Mustafa Ağa M. ¹⁰¹	Aydos-Bulgari- ristan	Yıldırım Bayezid	(Cami ile)	E.H.A., c. IV, s.12	-
Yıldırım Bayezid M.	Tırnova-Bulgaristan	Yıldırım Bayezid	(Mescit ve zaviye ile)	E.H.A., c.IV, s.118 O.S., s.64, 221	-
Kadı İvaz M. ¹⁰²	Niğbolu	Kadı İvaz	(Mescit ile)	E.H.A., C.IV, s.72 O.S., s.64, 221	-

¹⁰⁰ Vakfiyede, medreseden hususi olarak bahsedilmemekle birlikte Mudurnu beldesinin alimlerine vakfedildiği bildirilmektedir. Vakfiyenin neşri için bkz. E. H. Ayverdi, "Mudurnu'da Yıldırım Bayezid Manzumesi ve Taş Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s.79-86.

¹⁰¹ Bu medrese E.H.A, c.IV, s.12'de iki ayrı medrese gibi gösterilmektedir. Ancak Orlin Sabev bu medreselerin muhtemelen bir olduklarını söylemektedir. Bu konunun değerlendirmesi için bkz. Orlin Sabev, "Ottoman Medreses in Bulgarian Lands, end of 14th - 17th Century", *Studia Balcanica*, 23 (Sofia 2001), s.227-249.

¹⁰² Bu medresenin inşa tarihi E.H.A., c.IV, s.71'de, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne referansla 1051 / 1641-42 olarak gösterilmiştir. Ancak Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1550'li tarihlere ait bir tapu tahrir defterinde (382 no'lu defter, s.79) Niğbolu Mevlana İvaz mescit ve medrese vakfından bahsedilmekte ve vakfın ilk mukarrnamesinin Yıldırım Bayezid tarafından verildiği kaydedilmektedir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu kitabenin mescidin, onarım veya camiye genişletme tarihi olduğu düşünülebilir (O.S., s.64).

FETRET DEVRİ (1402-1413)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Hacı İvaz Paşa M.	Tokat	Hacı İvaz Paşa (ö.831/1428)	-	C.B., s.566 M.B., s.198	810 / 1407 ¹⁰³

ÇELEBİ SULTAN MEHMED DEVRİ (1413-1421)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Sultaniye M. (Yeşil M., Sultan İmaret-i, Çelebi Sultan Mehmed M. veya Bursa Sultaniyesi)	Bursa	Çelebi Sultan Mehmed	822 / 1419 (Cami, imaret, mektep ve han ile)	E.H.A., c.II, s.94 C.B., s.491 M.B., s.117 M.H., s.81	822 / Mart 1419 ¹⁰⁴
Bayezid Paşa M.	Bursa	Bayezid Paşa, Vezir (ö.1421)	(Cami ile)	E.H.A., c.II, s.118 C.B., s.95 M.B., s.115 M.H., s.88	-
Çelebi Mehmed M. (Eski Cami M. veya Cami-i Atik M. veya Cami Ardi M.)	Edirne	Çelebi Sultan Mehmed	816 / 1413 (Cami ¹⁰⁵ ve dâr-rüşşifâ ile)	E.H.A., c.II, s.151 C.B., s.191 M.B., s.135	-
Hisâriye M.	Tokat	Zahiruddin Emir Hisar Merhum Yahşi	814 / 1411-12 (Tek medrese)	E.H.A.,c.II, s.205 M.B., s.195	-
Çelebi Mehmed M. veya Merzifon Sultaniyesi	Merzifon	Çelebi Sultan Mehmed	817 / 1414'te başlanmış, 820 / 1417'de tamamlanmıştır. ¹⁰⁶	E.H.A., c.II, s.185 C.B., s.180 M.B., s.186	-

¹⁰³ İvaz Paşa'nın 4 farklı vakfiyesi bulunmaktadır. Bilge bunlardan 1407 tarihli olanının Tokat'ta bulunan bu medreseye ait olduğunu kaydetmektedir. (M.B., s.198)

¹⁰⁴ Medrese ve camie ait olan bu vakfiyenin ilgili kısımları Ayverdi (c. II, s.49 v.d, s.95'te) ve Bilge (s.117-119) tarafından gösterilmiştir.

¹⁰⁵ Eski Cami'ye yapılan vakıfların Murad II tarafından tertiplendiği bilinmektedir. (M.B., s.136)

¹⁰⁶ Kitabesine göre medresenin inşasına 817 / 1414'te Çelebi Mehmed'in emri ile mimar Ebubekir Mehmed b. Hamza başlamış 820 / 1417'de ise Umur b. Ali Bey tamamlamıştır.

Hacı Halil Paşa M. veya Haliliye M.	Gümüş-Merzifon	Halil Paşa	818 / 1415 (Tek medrese)	E.H.A., c.II, s.171 C.B., s.80 M.B., s.185	1072 / 1662 ¹⁰⁷
İbn-i Melek M. (Abdüllatif İbn-i Melek M., Ferište Oğlu M. veya Tire M.)	Tire	İzzeddin Abdüllatif İbn-i Melek ¹⁰⁸	(Türbe ile)	E.H.A., c.II, s.201 C.B., s.100 M.B., s.193	-
Taylûniye M. veya Toluniye M.	Kudüs	Molla Fenâri- (Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenâri)		M.B., s.178	Cemaziyelahir 833 / Mart 1430 ¹⁰⁹

MURAD II (1421-1451)

Medrese Adı	Yeri	Kurucusu	Kuruluşu	Referanslar	Vakfiyesi
Murâdiye M. veya Sultan Murad M.	Bursa	Murad II	Kitabeye göre 830 / 1426. (Cami, imaret ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.316 C.B., s.505 M.B., s.129 M.H., s.92	Şevval 833 / Temmuz 1430 ¹¹⁰
Hacı İvaz Paşa M (İmadiye M. veya Kazzaziye M.).	Bursa	Hacı İvaz Paşa (ö.831/1428)	(Cami, mektep ve imaret ile)	E.H.A., c.II, s.289 C.B., s.263 M.B., s.123 M.H., s.98	830 / Şubat- Mart 1427 ¹¹¹

¹⁰⁷ Vakfiyenin aslı bulunmamaktadır. Ancak 1662'de deftere kaydedilmiştir. (C.B., s.80)

¹⁰⁸ İbn Melek'in vefatı için 797, 801, 820 veya 824 gibi farklı tarihler gösterilmektedir. Kendisi aynı zamanda bu medresenin ilk müderrisidir.

¹⁰⁹ Molla Fenâri'nin Bursa'daki vakıflarını da içine alan bu vakfiyede, medreseye vakfedilen yerler sıralanmış ve müderrisine günde 15 akçe tayin edilmiştir.

¹¹⁰ Medresenin cami ile müşterek vakfiyesi 22 Şevval 833 / 14 Temmuz 1430 tarihini taşımaktadır. Ayverdi bu vakfiyenin ilgili kısımlarına kitabında yer vermiştir. (E.H.A., c.II, s.298-99)

¹¹¹ Vakfiye hakkında geniş bilgi Salih Pay'ın *Bursa İvaz Paşa Külliyesi* (Bursa 1996) adlı kitabının yanı sıra E.H.A., c.II, s.289-291'de de yer almaktadır.

Fazlullah Paşa M.	Bursa	Fazlullah Paşa ¹¹²	(Mescit ile)	E.H.A., c.II, s.288 C.B., s.565 M.B., s.122	Receb 833 / Mart 1430 ¹¹³
Kara Hasan Paşa M. (Akçeli M., Hasan Paşa-yı Atik M. veya Kuzgüniye M.)	Bursa	Kara Hasan Paşa (ö.827/1424) ¹¹⁴	(Mescit ve mektep ile)	E.H.A., c.II, s.297 C.B., s.569 M.B., s.127 M.H., s.107	-
İsa Bey M. veya Eski Saray	Bursa	İsa Bey	(Mescit, mektep ve imaret ile)	E.H.A., c.II, s.295 C.B., s.258 M.B., s.127 M.H., s.104	Ramazan 839 / Mart-Nisan 1436 ¹¹⁵
Rükneddin M.	İznik	[Murad II]	-	M.B., s.81	-
İshak Fakih M.	Kütahya	Mevlânâ İshak el-Fakih b. El-Hac Halil	(Mescit ve zaviye ile)	E.H.A., c.II, s.519 M.B., s.180	Rebiülevvel 825 / Şubat Mart 1422 ¹¹⁶
İyi Baba M.	Tokat	Hacı İvaz Paşa (ö.831/1428)	(Zaviye ile)	E.H.A., c.II, s.548 M.B., s.196	22 Zilhicce 827 / 15 Kasım 1424 ¹¹⁷

¹¹² Fazlullah Paşa, Çelebi Mehmed devri âlimlerindedir. Tıp ilmindeki mahareti dolayısıyla saraya intisab etmiş, Murad II ve Mehmed II devirlerinde önce nedim, sonra da vezir olmuştur. Ölümü için farklı tarihler verilmektedir.

¹¹³ Ayverdi'nin varlığını bildirdiği bu vakfiye Fazlullah Paşa'nın Bursa'daki hayratı ile ilgilidir.

¹¹⁴ Müderris Alaaddin Ali Esved'in oğlu, ulemadan Hasan Paşa'dır. Dönemin ilim adamlarından ve özellikle Cemaledin Aksarayı'den Molla Fenâri ile birlikte ders okuyan Hasan Paşa, hayatının büyük kısmında müderrislik yapmış, daha sonra kazaskerlik ve vezirlik gibi görevler üstlenmiştir. Hasan Paşa için bkz. Hüseyin Yazıcı, "Hasan Paşa, Niksâri", *DİA*, c.XVI, s. 338-339.

¹¹⁵ Vakfiyenin neşri için bkz. M.B., s.256-273.

¹¹⁶ Bu vakfiye suretinin tarihi Rebiülevvel 725 olarak geçer. Ancak bu tarih doğru değildir. Bilge bu tarihin 825 olması gerektiğini belirtirken (M.B., s.181), Ayverdi muhtemelen deftere geçirilirken bir yanlışlık yapıldığını ve vakfiye tarihinin 800'lerden çok sonra olacağını söyler (E.H.A., c.II, s.519)

¹¹⁷ Vakfiyenin neşri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, X/14 (Eylül 1959), s.25-58.

Hibetullah M.	Bergama	Hibetullah Paşa b. Mahmud Çelebi (Hatip Paşa)	-	E.H.A., c.II, s.270 M.B., s.165	Şevval 835 / Haziran 1432 ¹¹⁸
Hasan Bey M.	Simre Koca Kayası Köyü / Amasya	Hasan Bey, Taşanoğulları'ndan Kasım oğlu Haydar'ın amcazâdesi	833 / 1429'dan sonradır. (Cami, zaviye ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.539 M.B., s.192	-
Yörgüç Paşa M. ¹¹⁹	Amasya	Yörgüç Paşa, lala, vali (ö. 845 / 1441-42)	Cami kitabesi 834 / 1430 (Cami, imaret ve türbe ile)	E.H.A., c. II, s.215 C.B., s.463 M.B., s.163	-
Umur Bey M.	Bergama	Umur Bey ¹²⁰ (ö.865 / 1461)	(Hamam ile)	E.H.A., c. II, s.270 M.B., s.166	859 / 1455 ¹²¹
Şeyh Paşa M.	Mudurnu	Şeyh Paşa b. Şehabettin	(Mescit ve zaviye ile)	E.H.A., c.II, s.527 M.B., s.191	Rebiülahir 831 / Şubat 1428 ¹²²
Umur Bey M.	Afyonkarahisar	Umur Bey (ö.865 / 1461)	(Cami, hamam ve kervansaray ile)	E.H.A., c.II, s.213 M.B., s.161	859 / 1455 ¹²³
Murad Han Gazi M. ¹²⁴	Çorum	[Murad II]	(Camii ile)	E.H.A., c.II, s.374 M.B., s.167	-
Balaban Paşa M.	Menemen	Balaban Paşa (ö. 1446)	-	C.B., s.75	-

¹¹⁸ Bilge kitabında, Bergama'da bulunan tesisler ile ilgili 830 / 1426 tarihli bir vakfiye daha olduğunu söylemektedir. (M.B., s.165, dn. 956.)

¹¹⁹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* adlı kitabında (Ankara 1986, c.I, s.253) medresenin, caminin önünde bulunan birkaç odadan ibaret olduğunu ve bunun da vakfiyesinde yazılı olduğunu söylemektedir. Ancak vakfiye bulunamamıştır.

¹²⁰ Timurtaş Paşa'nın oğlu olan Umur Bey'in Afyonkarahisar'da da bir medresesi bulunmaktadır.

¹²¹ Ayverdi, Umur Bey'in vakıflarına ait 4 vakfiye saymaktadır. Bunlardan biri de 859 tarihli olandır ki Bilge bu vakfiyenin gösterilen yerde bulunamadığını söylemektedir. Bergama'daki bu medreseden Bursa'daki camiinin 865 / 1461 tarihini taşıyan taş vakfiyesinde de bahsedilmektedir.

¹²² Bkz. E.H.A., c.II, s.527 ve M.B., s.191

¹²³ Umur Bey'in Ayverdi tarafından zikredilen vakfiyelerinden üçüncüsü olan 859 tarihli vakfiyede, medreseden bahsedilmektedir. Bkz. E.H.A., c.II, s.211-212.

¹²⁴ Evliya Çelebi Çorum'dan bahsederken şöyle demektedir: "Yedi yerde dârütedrisi varsa da Murad Han Gazi Medresesi mamur ve meşhurdur." (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.II, İstanbul 1314, s.408) Ancak tüm bilgi bundan ibarettir.

Darülhadis M.	Edirne	Murad II	23 Şaban 838 / 24 Mart 1435 (Cami ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.382 C.B., s.586 M.B., s.140 EPL, s.210	23 Şaban 838 / 24 Mart 1435 ¹²⁵
Üç Şerefeli M. (Saatli M. veya Medrese-i Atik)	Edirne	Murad II	Camii ile bir- likte 841/1437'de başlanmış, 851 / 1447'de biti- rilmiştir. (Cami ve mektep ile)	E.H.A., c.II, s.422 C.B., s.450 M.B., s.153	-
Halebiye M. ¹²⁶ (Halebi M., Çe- lebi M. veya Ka- zancılar M.)	Edirne	Murad II	-	C.B., s.225 M.B., s.158	-
Beylerbeyi M. veya Mirimiran M. (Bevvab Si- nan M. ¹²⁷)	Edirne	Sinaneddin Yu- suf Paşa, (Rumeli Beyler- beyi)	Cami kitabesi 832 / 1428-29 tarihlidir (Cami, türbe ve hamam ile)	E.H.A., c.II, s.377 C.B., s.120, 561 M.B., s.138 EPL., s.253	Muharrem 833 / Ekim 1429 ¹²⁸
Kürt Hoca M.	Edirne	Mehmed b. Ab- durrahman b. İbrahim (Kürt Hoca) ¹²⁹	(Mescit ile)	E.H.A., c.II, s.404 M.B., s.148	-

¹²⁵ Bu vakfiyeyi ilk defa Mustafa Bilge neşretmiştir. Ayrıca vakfiyenin sonunda Darülhadis Medresesi'ne verilen kitapların da bir listesi bulunmaktadır. Vakfiye için bkz. M.B., s.213-231.

¹²⁶ Murad II devrinde Edirne'ye gelen Siraceddin Mehmed b. Ömer Halebi, padişah tarafından Şehzade Mehmed'e hoca tayin edilmiş, sonra da Sultan Murad Edirne'de yapurduğu medreseyi ona vermiş ve medrese onun adıyla anılmaya başlamıştır.

¹²⁷ Cahit Baltacı, Sinaneddin Yusuf Paşa'ya ait iki medrese göstermektedir (C.B., s.120 ve 561) ancak Bevvab Sinan Medresesi adı ile gösterdiği ikinci medresenin kaydına başka yerde rastlanmadığı gibi Baltacı'nın referans olarak verdiği EPL, s.30-31'de bahsedilen imaretin de Sinan Paşa'nın Beylerbeyi imareti olduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁸ Vakfiye sureti için bkz. EPL, s.253-255.

¹²⁹ Bu zat hakkında fazla bir bilgi olmamakla birlikte Ayverdi kitabında Murad II'nin Muradiye Camii vakfında (Edirne) bir vazifeye bağlı olduğunu kaydeder. Bâdi Efendi'ye dayanılarak verilen bilgiye göre ise "Fetavâ-yı Bezzâziye sahibi bulunup da diyâr-ı Rum'a geldikten sonra 827'de ölen Hafızuddin Mehmed b. Mehmed Kürdî'nin babasıdır." EPL, s.42

Şah Melek b. Şadi Bey M. veya Şah Melek M.	Edirne	Şah Melek b. Şadi Bey (ö.845 / 1441-42)	(Cami, imaret, han ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.417 C.B., s.91 M.B., s.149 EPL, s.28	835 / 1431 ¹³⁰
Oruç Paşa M.	Edirne	Oruç Paşa	-	E.H.A., c.II, s.463 M.B., s.156 EPL, s.246	-
Saruca Paşa M.	Edirne	Saruca Paşa	-	E.H.A., c.II, s.463 M.B., s.157	-
Gülçiçek Hatun M.	Edirne	Gülçiçek Hatun ¹³¹	(Cami ile ¹³²)	C.B., s.566	-
Mihaliç Hatip M.	Gelibolu	Mihaliç Hatip	-	E.H.A., c.II, s.490 M.B., s.173 EPL, s.293	826 / 1422-23 ¹³³
Balaban Paşa M.	Gelibolu	Balaban Paşa (ö. 1446)	-	E.H.A., c.II, s.490 C.B., s.75 M.B., s.172 EPL, s.223	846 / 1442 ¹³⁴
Saruca Paşa M.	Gelibolu	Saruca Paşa, Vezir	Kitabeye göre 840/1436-37 (Cami, imaret ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.486 C.B., s.407 M.B., s.170	858 / 1454
Kasapzade Mahmud Bey M.	Malkara	Mahmud Bey, Kasapzâde Ali Bey'in babası	(Mescit ile)	E.H.A., c.II, s.521 M.B., s.183	Ramazan 837 / Nisan 1434

¹³⁰ Şah Melek Bey'in elimizde mevcut birkaç vakfiyesi bulunmaktadır. Bunlardan 1425 tarihli olanında medreseden bahsedilmemektedir. Ancak medreseden bahseden 833 / 1431 tarihli vakfiyenin sureti neşredilmiştir. Vakfiyenin neşirleri için bkz. EPL, s.247-249 ve M.B., s.274-294.

¹³¹ Murad II devri vezirlerinden Saruca Paşa'nın eşidir.

¹³² Tayyib Gökbilgin, "Edirne Şehrinin Kurucuları", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, s. 162.

¹³³ Böyle bir vakfiye bulunduğu 860 tarihli tapu tahrir defterinden anlaşılmaktadır.

¹³⁴ Bu vakfiyenin orijinali veya sureti bulunamamıştır ancak vakfedilen yerler tahrir defterlerinden tespit edilebilmiştir. (M.B., s.173)

Kasapzade Ali Bey M. veya Ali Bey M.	Malkara	Kasapzade Ali Bey	(Mescit, ker-vansaray ve hamam ile)	E.H.A., c.II, s.521 C.B., s.559 M.B., s.183 EPL, s.281	860 / 1455-56 tarihli tapu defteri ¹³⁵
Gazi Turhan Bey M.	Malkara	Gazi Turhan Bey	(Cami ve imaret ile ¹³⁶)	E.H.A., c.IV, s.785 C.B., s.566 EPL, s.342	[858] ¹³⁷
Şehâbeddin Paşa M. veya Kula Şahin M.	Filibe	Kula Şahin Paşa (Rumeli Beylerbeyi, 1436-37)	Cami kitabe sine göre inşa tarihi 848 / 1444 45'tir. (Cami, imaret ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.479 C.B., s.141 M.B., s.169	-
İshak Bey M. İshak Paşa M. veya İshakiye-i Üsküp M.	Üsküp	İshak Bey	Cami inşası 842 / 1438-39 (Cami, han, hamam ve türbe ile)	E.H.A., c.II, s.557 C.B., s.259 M.B., s.200	844 / 1440-41 veya 848 / 1445 ¹³⁸
Turhan Bey M.	Yenişehir (Larissa) Yunanistan	Gazi Turhan Bey	Mora'nın fethinden (1423) sonra olması muhtemeldir. (Cami ve hamam ile)	E.H.A., c.II, s.573 C.B., s.579 M.B., s.205	Cemaziyelevvel 850 / Temmuz 1446 ¹³⁹
Sultan Murad M	Selanik	Murad II	-	C.B., s.424	-
İskender Bey M. veya Ali Bey M.	Kızanlık-Akca Kızanlık-Bulgaristan	İskender Bey veya oğlu Ali Bey	(Cami ile)	E.H.A., c.II, s.513	-
İsfahanşah Hatun M. veya el-Medrese el-Osmaniye	Kudüs	İsfahan Şah Hatun	840 / 1436-1437 (Tek medrese)	B.O.A., Ali Emiri - II.Murad no: 9	844 / 1440-1441 ¹⁴⁰

¹³⁵ Gökbilgin, vakıf hakkındaki bilgiyi 860 tarihli bir tapu defterinden almaktadır. (EPL, s.281)

¹³⁶ İbrahim Sezgin, "Malkara Şehri", *İlmi Araştırmalar*, 2 (1996), s.123.

¹³⁷ Mustafa Bilge, Turhan Bey'in Larissa'da bulunan vakfına ait vakfiyelerinden bahsederken Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Dimetoka ve Malkara'daki tesislerle ilgili 858 tarihli bir vakfiye sureti olduğunu haber vermektedir. (M.B., s.206, dn.1173)

¹³⁸ Baltacı bu tarihi 844 / 1440-41 olarak verirken Ayyerdi (s.559) ve *DİA*'da tarih 848 olarak gösterilmiştir.

¹³⁹ Arapça olan vakfiyenin neşri için bkz. EPL, (vakfiyeler kısmı), s.250-255 ve M.B., s.242-255.

¹⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri tasnifindeki belgenin bu medresenin vakfiyesinden bir parça olması muhtemeldir, fakat tarihi yoktur. Aseli kitabında vakfiye tarihi olarak 844 / 1440-41'i vermektedir. Bkz. Kâmil Cemil el-Aseli, *age*, s.177.

CETVEL II:

Medreselerin Padişah Dönemlerine Göre Dağılımı

Dönem	Anadolu Medre- seleri	Rumeli Med- reseleri	Kudüs	Toplam
Orhan Gazi (1326-1362)	11	-	-	11
Murad I (1362-1389)	5*	4	-	9
Bayezid I (1389-1402)	14	4	-	18
Fetret Devri (1402-1413)	1	-	-	1
Çelebi Mehmed (1413-1421)	6	1	1	8
Murad II (1421-1451)	16	20	1	37
Toplam	53	29	2	84

Rumeli Toplamı	: 29
Anadolu Toplamı	: 53
Kudüs	: 2
Toplam Medrese sayısı	: 84

* Bu medreselerden biri Karaman'dadır ve Karaman bu sırada Osmanlı toprağı değildir.

CETVEL III

1451 tarihinden önce Anadolu ve Rumeli'de fethedilen* bazı kasaba ve şehirlerin fetih tarihleri ile buralarda ilk medreselerin kuruluş tarihleri:

Fethedilen Yer	Fetih Tarihi	İlk Medrese	Aralık (yıl)
Bursa	1326	Orhan Gazi (Manastır) M. (1335)	9 yıl
İznik	1331	Orhan Gazi M. (1331)	Aynı yıl
Mudurnu	1331	Yıldırım Han M. (cami 1382)	51
Balıkesir	1339-42 arası	Yıldırım M. (cami 1388)	46-49
Bolu	1354 (?)	Yıldırım M. (1391)	37 yıl civarı
Tokat	1392 veya 1398'de	Hacı İvaz Paşa M. (Vakfiye 1407)	9-15 yıl arası
Gelibolu**	1376	Mihaliç Hatip M. (Vakfiye 1422-23)	46 yıl
Malkara	1357-58	I. Murad M.	?
Dimetoka	1359	Çelebi Yıldırım Han M. (1389'dan önce)	?
Edirne	1361	Çelebi Mehmed M. (1413)	52
Filibe	1363-65	Kula Şahin M. (Cami 1444-45)	81
İştîp	1382 veya 1385	Hüdâvendigar M. (1417'den önce)	?
Üsküp	1391	İshak Bey M. (Cami 1438-39)	47
Yenişehir (Larissa)	1392-93	Turhan Bey M. (Vakfiye 1446)	50-53 yıl arası
Turnova	1393	Yıldırım Bayezid M.	?
Selanik***	1430	Sultan Murad M.	?

* Bu cetvelde verilen fetih tarihleri genellikle yaygın olarak kabul görenlerdir. Bunun için, mesela Filibe'nin fetih tarihi cetvelde 1363-64 olarak kabul edilmişken bazı araştırmacılar fethin 1370'li yılların başlarında gerçekleştiğini ileri sürmektedirler. Bu konunun tartışması için bkz. Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul 1990, s.29-30.

** İlk fethi 1354'tür. 1366'da haçlı işgalinden sonra 1367-1376 arasında Bizans idaresine geçip 1376'da temelli olarak Osmanlı idaresine geçmiştir.

*** Selanik'in ilk fetih tarihi 1387'dir. Daha sonra bir süre Bizans hakimiyetine geçtikten sonra 1430'da kesin olarak Osmanlı idaresine girmiştir.

Cetvel I'in Hazırlanmasında Dikkat Edilen Hususlar:

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçişine kadar olan 150 yıllık sürede, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde toplam 84 medresenin inşa edildiği tespit edilmiştir. Varlığını tespit ettiğimiz bu medreseler, bu dönemde bilfiil inşa edildiğinden emin olduklarımızdır. 1451'den sonra inşa edilip önceki dönem müesseselerine ilave edilen veya önceki dönem kurucularına izafe edilen medreseler bu listeye dahil edilmemiştir. Bu döneme ait medreselerin tespitinde öncelikle konu ile ilgili arşiv malzemesi, kronikler ve *Şakayık*'ta bulunan bilgiler, daha sonra da günümüze ulaşan vakfiyeler göz önünde bulundurulmuştur. Bu dönemi kapsamlı şekilde inceleyen şu eserler bu listenin oluşturulmasında esas teşkil etmiştir: a.) Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Osmanlı mimari eserleri konusunda bütün araştırmalar için ana kaynak teşkil eden *Osmanlı Mimari Çağının Menşesi Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, c.I* ve *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, c.II* adlı eseri (Bulgaristan ve Yugoslavya'yı içine alan ciltlerin ilgili kısımlarından da faydalanılmıştır); b) Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976 c) Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984. Bu eserler listelerde sırasıyla E.H.A, C.B. ve M.B. kısaltmaları kullanılarak gösterilmiştir. Ayrıca M. Tayyib Gökbilgin'in *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı* (İstanbul 1952) adlı eseri de EPL kısaltması ile gösterilmiştir. Bunların dışında Bursa medreseleri için Mefail Hızlı'nın *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri* (İstanbul 1998) isimli kitabından (M.H.) ve Bulgaristan medreseleri için ise Orlin Sabev'in *Ottoman Schools in Bulgarian Lands: 15th - 18th Centuries*, Sofia 2001 (O.S.) adlı incelemelerinden geniş şekilde istifade edilmiştir. Bu eserlere ilave olarak, yayınlanmış tahrir defterleri (*Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, neşr. Halil İnalçık, Ankara 1987; *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, ed. Enver Meriçli - Ömer Lütfi Barkan, Ankara 1988; *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayeti Anadolu Defteri (937/1530)*, I-II, Ankara 1995; *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayeti Anadolu Defteri (937/1530)*, I-II, Ankara 1993-94) ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili olarak bulabildiğimiz vesikaların incelenmesi de bu tespitlerimizin sağlıklı şekilde sonuçlanmasını sağlamıştır.

Listeler, bu süre içinde tahta geçmiş olan Orhan Gazi (1326-1362), Murad I (1362-1389), Yıldırım Bayezid (1389-1402), Çelebi Mehmed (1413-1421) ve Murad II (1421-1451) dönemleri esas alınarak, padişahların salta-

nat sıralarına göre düzenlenmiştir. Her padişah dönemi için kurulan medreselerin; kurulduğu yer, kurucusu, şayet tespit edilebildi ise kuruluş tarihi ve varsa vakfiyesine ait bilgiler listelerde yer almaktadır. Bunlar dışında yukarıda sıraladığımız kaynaklara ait referanslar da listelerde yer almıştır. Medreselerin vakfiyeleri ile ilgili bilgiler dipnotlarda verilmektedir. Şayet vakfiye yayınlanmış ise, neşredildiği yer de burada belirtilmiştir.

Ayverdi, Baltacı veya Bilge'nin eserlerinde isimleri geçen bazı medreseler, titiz bir incelemeden sonra cetvele dahil edilmiştir. Bu eserlerde ismi geçen bazı medreseler ise ana cetvelimize alınmamıştır. Zira yaptığımız dikkatli kaynak taraması, tahrir defterleri karşılaştırması ve ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardaki bilgilerin irdelenmesi neticesinde bu medreselerin cetvele dahil edilmemesi kanaati hasıl olmuştur. Daha önceki eserlerde bu döneme ait olduğu kabul edildiği halde bizim liste dışında bıraktığımız medreseler şunlardır:

1. Ebu İshak Kazerûnî Medresesi: Şeyh İshak Kazerûnî'nin Bursa'da bir imareti bulunmaktadır. Bu imaretin Yıldırım Bayezid tarafından şeyh Kazerûnî namına yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır (E.H.A., c I, s.393-395). Memduh Turgut'un *İznik ve Bursa Tarihi* adlı eserinde medresenin 30 kadar hücre bulunduğunu yazmasına ve Ayverdi de (c.I, s.441) bir medresenin varlığını bildirmesine rağmen medresenin ne zaman ilave edildiği bilinmemektedir. İmaretin 1399 tarihini taşıyan kuruluş vakfiyesinde bu medrese hakkında hiçbir bilgi yer almamasından (İmaretin kuruluş vakfiyesinin neşri için bkz. Adnan Erzi, "Bursa'da İshakî Dervişlerine Mahsus Zaviyenin Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 423-430), Mefail Hızlı'nın Bursa mahkeme sicillerine dayanarak hazırladığı kitabında bu dönem medreseleri arasında medresenin adını zikretmemesinden ve bu dönem için medresenin varlığını ortaya koyan hiçbir kaynak bulunmamasından dolayı bu medrese listeye dahil edilmemiştir. Ayrıca Mustafa Kara da *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* adlı kitabında Bursa Kazeruniye Zaviyesi'ni anlatırken medresenin zaman içinde ortaya çıktığını söylemektedir. (Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, İstanbul 2001, s.100)

2. Yakup Paşa Medresesi: Çelebi dönemine tarihlenen bu medrese Yakup Paşa tarafından 815 (1412-13)'te çilehane yani Halvetî tekkesi olarak bina edilmiştir. Amasya'da bulunan bu medrese *Amasya Tarihi* adlı kitaba göre; Ashında yalnız mescit-tekke'dir. Bütün vasıfları bu hizmetine uygundur. Medrese tesisi sonradandır. 1031 (1621-22'de) tekke bir şeyh ile idare olu-

nenken Vaiz Şeyh Hüsameddin Efendi ile Şeyh Abdi Efendi arasında 10 seneden beri devam eden gelen meşihata sahip olma çekişmesini bertaraf etmek için hücrelerle mescitte medrese tesis olunarak müderrislik Abdi Efendi'ye, tekke şeyhliği de Hüsameddin Efendi'ye verilmiştir. (Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c.I, Ankara 1986, s.252.) Ayverdi bu medreseyi zikretmesine rağmen o da *Amasya Tarihi'ne* atfla medresenin sonradan yapılmış olduğunu söylemektedir.

3. Bayezid Paşa Medresesi: Amasya'daki Bayezid Paşa Camii'nin iki odasının medrese amacı ile kullanıldığı söylenmekle (C.B., s.560) birlikte *Amasya Tarihi'*nde (c. I, s.90) bunun muhdes bir medrese olduğu belirtildiğinden ve vakfiyesinde de müderris ve talebelere tevcihat yapılmamış olduğundan (E.H.A., c.II, s.5-6) listeye dahil edilmemiştir.

4. Şeyh Şüca Medresesi: Murad II'nin Edirne'de Şeyh Şüca adına bir mescit ve zaviye yaptırdığı bilinmektedir. Burada bir de medrese olduğu kaynaklarda yer alır (M.B., s.156). Mecdî, zaviye ve cami inşasını bildirir, ancak medreseden bahsetmez (Mecdî Mehmed Efendi, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri: Hadaiki'ş-Şakaik*, neşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s.95). Ancak Cahit Baltacı "Mescit 942 / 1535-36'da cami haline getirilmiş olduğuna göre zaviye de bu tarihte medreseye tahvil edilmiş olmalıdır" diyerek medreseye dönüştürülmesini ileri bir tarihe götürmektedir (C.B., s. 578). Ayverdi zaviye için bir şey söylememekte, ancak mescidin Kanuni döneminde camiye tahvilini bildirmektedir.

5. Mihaloğlu Mahmud Bey Medresesi: Sofya yakınında, İhtiman'da Gazi Mihaloğlu İmaret ve Camii bulunmaktadır. Bu imaret Gazimihaloğulları ailesinden Mahmud Bey tarafından yaptırılmıştır. Semavi Eyice cami için, "II. Murad zamanında veya en geç II. Mehmed'in ilk yıllarında, 15. yüzyılın ilk yarısında veya ortalarına doğru inşa edilmiştir" demekle birlikte (Semavi Eyice, "Sofya İhtiman'da Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Camii", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 4/2 (1975), s.61) Mahmud Bey'in evkafının Fatih devrinde temlik edildiğini de bildirir (aynı makale, s.59). Eyice, aynı makalede vakfın son mütevellisi Yusuf Ragıp Bey'in bu eserden söz ederken bir de medreseden bahsettiğini bildirmektedir (s.60). Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 409 no'lu tapu tahrir defterinde (s.586) Mihaloğlu Mahmud Bey'in vakıfları tahrir edilmiş, ancak İhtiman'daki bir medreseden bahsedilmemiştir. Orlin Sabev de, medresenin Fatih öncesi bir medrese olduğunun kesin olarak söylenemeyeceği gibi 16'ncı asırdan sonra bina edilmiş olabileceğini bil-

dirmektedir. (Orlin Sabev, "The Family of Mihaloglu and Muslim Education in Bulgarian Lands of the Ottoman Empire", *History of Muslim Culture*, Sofia 2001, s.136-166.)

6. Firuz Bey Medresesi: Tırnova'da Firuz Bey'in 1435-36'da inşa ettiği caminin yanı sıra imaret, mektep, hamam, mescit ve bir de medrese bulunduğu dair kayıtlara (bkz. Svetlana Ivanova, "Tirnowa", *EI²*, c.X, s. 547) rağmen medrese hakkında bilgi bulunamamıştır. Osman Keskioglu da *Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslam Eserleri* adlı kitabında medreseden bahsetmekle birlikte referans vermemiştir (s.93). Ayverdi de, eserinde imaret ve camii kaydetmesine rağmen medreseden bahsetmez (E.H.A., c.IV, s.117). Sofya Milli Kütüphanesi'nde bulunan 1540 yılına ait Niğbolu Sancağı defterinde Firuz Bey'in vakıfları tahrir edilirken mescit ve mektep dışında, herhangi bir medreseden bahis olmadığını belirten Orlin Sabev de 16'ncı yüzyıla ait defterlerde bu medresenin adının geçmediğini ve Fatih öncesi dönemde bu medresenin faaliyette olmasının oldukça şüpheli olduğunu bildirmektedir (bkz. Orlin Sabev, *agm*). Bu sebeple medrese listeye alınmamıştır.

7. Sungur Çavuş Medresesi: Ekrem Hakkı Ayverdi kitabında (E.H.A, c.II, s.522 ve c.III, 3. kitap, s.104), Manastır'da Sungur Çavuş tarafından tesis edilmiş olan bir caminin yanı sıra bir de medresenin varlığını bildirmektedir. Sungur Çavuş Camii'nin vakfiyesinden bahseden Ayverdi, referans olarak Hasan Kaleşi ("Najstarija Vakufnama u Jugoslaviji", *Prilozi*, X-XI (1960-61), s.55-73) 'nin neşrettiği vakfiye metnine ve Mehmed Tevfik'in *Manastır Vilayeti Tarihçesi* adlı kitabına işaret etmektedir (Mehmed Tevfik, *Manastır Vilayetinin Tarihçesi*, Manastır 1327, s.46). Ancak Hasan Kaleşi'nin neşrettiği Arapça vakfiye metninde böyle bir medresenin varlığına dair bir kayda rastlanmamaktadır. Makalenin baş kısmında bahsedilen medresenin varlığına dair bilginin ise Mehmed Tevfik'in kitabından alınmış olması muhtemeldir. Mehmed Tevfik kitabında bir medreseden bahsetmekte, ancak bu medrese için şöyle demektedir: "Bu medresenin talebeleri vasıtasıyla ve iane suretiyle bina olunduğu mervîdir." Bu sebeple Sungur Çavuş Medresesi listeye dahil edilmemiştir.

8. Umur Bey Medresesi: Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Kızanlık'ta bulunan Saruca Paşa Camii ve Medresesi'nden bahseder (*Seyahatname*, c.VI, s.157-158) Ancak Ayverdi, aslında caminin Saruca Paşa'nın oğlu Umur Bey'e ait olduğunu, Umur Bey vakfiyesinde ise medreseden bahsedilmediğini be-

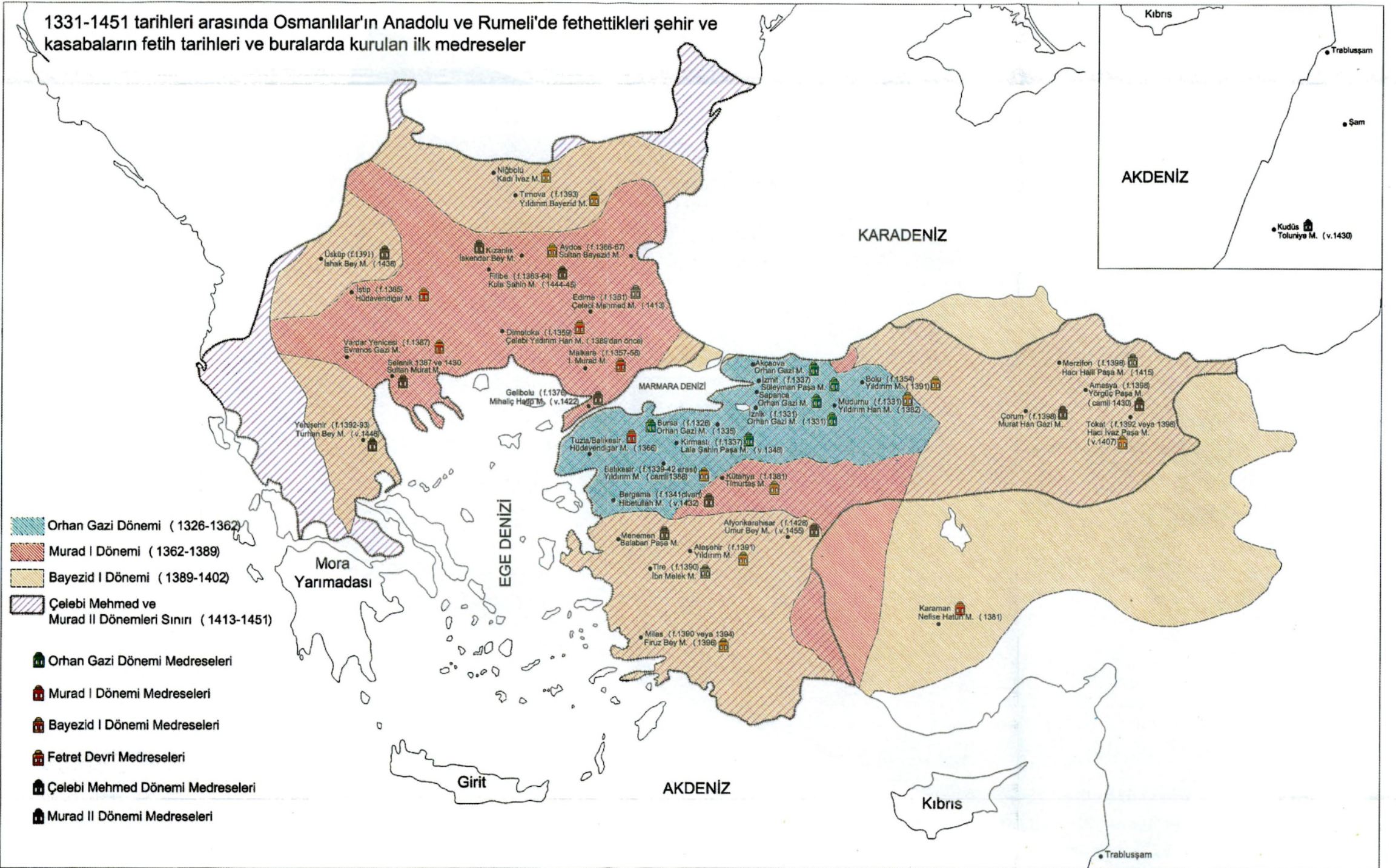
lirterek medresenin sonradan yapılmış olabileceğini söylemektedir (E.H.A., c.II, s.514). Bu nedenle de medrese liste dışında bırakılmıştır. Umur Bey'in 818 tarihini taşıyan vakfiyesi Tayyib Gökbilgin tarafından neşredilmiştir. (EPL, Vakfiyeler kısmı, s.235-244)

9. İlyas Bey Medresesi: Aydın civarındaki Balat'ta bulunan bu medresenin bânisi Menteşeoğlu Emiri Şücaaddin İlyas Bey (ö.1421)'dir. Külliye cami, medrese, iki hamam ve bir imareten müteşekkildir. Caminin kitabesinden anlaşıldığına göre binanın inşasına 806 / 1404 tarihinde başlanmıştır. Cahit Baltacı'nın kitabında (C.B., s.81) yer alan bu medresenin yapıldığı tarihte ise Balat bölgesi halen Osmanlıların hakimiyeti altına tam olarak girmemiş olduğundan (Balat'ın kesin olarak Osmanlılar'a geçme tarihi 1426'dır) medrese, liste dışında bırakılmıştır.

1331-1451 tarihleri arasında Osmanlılar'ın Anadolu ve Rumeli'de fethettikleri şehir ve kasabaların fetih tarihleri ve buralarda kurulan ilk medreseler

Bu haritada, dönemler ve sınırlar Donald Edgar Pitcher'in *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden 1972) eserine göre düzenlenmiştir

1849-1851 BOSNA HERSEK İSYANI

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimât'ın ilânının ardından bir takım yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu durumdan en fazla yerel ayrıcalıklara sahip yöneticiler etkilenmiştir. Bunlar kendi ayrıcalıklarını korumak için merkezle kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdir. Hıristiyan tebaaya tanınan haklar ise Hıristiyan güçlere verilen tavizler olarak algılanmıştır. Sonuçta Bosna Hersek, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta şiddetli ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu kargaşa sadece devletin Balkan toprakları ile sınırlı kalmamıştır. Benzer çatışmalar devletin diğer bölgelerinde de meydana gelmiştir¹.

Bosna Hersek bu düzenlemelerden derinden etkilenen bölgelerin başında yer almıştır. Bosna Hersek, Tanzimât'a kadar devletin nazarında korunması gereken ve çeşitli ayrıcalıklarına göz yumulan bir serhat eyaletiydi. Tanzimât'la birlikte orada da yeni değişikliklerin uygulanması gündeme geldi². Bölgede sosyal statü Müslümanların lehineydi ve büyük toprak sahipleri Müslümanlardan oluşmaktaydı³. Çiftlik sahiplerinin, topraklarında barındırdıkları reâya ile aynı hukukî kaidelere karşı sorumlu olmaları hoşlarına gitmedi. Bu durumu kendilerine yapılmış bir hakaret olarak kabul ettiler. Onlara göre yeni düzenlemelerin kabulü Bosna Hersek'teki Müslüman varlığının ve üstünlüğünün sonu demektir. Bu nedenle Tanzimât'ın uygulanmasına tereddütsüz karşı geldiler⁴.

* Yrd. Doç. Dr., SDÜ Burdur Eğt. Fak. Tarih Öğretim Üyesi.

¹ Noel Malcolm, *Kosova Balkanları Anlamak İçin*, Çeviren Özden Arıkan, İstanbul 1999, s.225; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Düzenleyen Mümin Çevik, C.IX, İstanbul 1992, s.436.

² B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.D. (İrade Dahiliye)*, nr:(numara):10329, 12 Ocak 1849 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:10735, 4 Nisan 1849 tarihli arz tezkiresi; Michael Palaret, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, Çeviren Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s.150-155.

³ Bosna Hersek'te feodal yapılanmanın kökenleri hakkında ayrıntılı için bakınız, Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Çeviren Cemal Köprülü, C.I, İstanbul 1931, s.43-69; Palaret, *a.g.e.*, s.149.

⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329; Bosna Hersek'teki Müslümanların temel gücü, büyük topraklara yayılmış çiftçilerin ve toprağa bağımlı tarım işçilerinin denetim altında tutulmasından kaynakla-

Önce küçük çapta başlayan ayaklanmalar kısa sürede bütün eyalete yayılmıştır. Bölgede görev yapan valiler bu ayaklanmaları basturmak için ellerinden gelen çabayı sarf etmişlerdir. Fakat Tanzîmât Fermanı'nda doğrudan güç kullanılmasını yasaklayan madde nedeniyle, yerel ayaklanmalar kolaylıkla bastırılmamıştır⁵. Bu sebeple Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanması imkansız hale gelmiştir. Bölgedeki hassas durumu ve Bosna Hersek üzerindeki dış tehlikelerin farkında olan Bâb-ı Âlî Tanzîmât'ın uygulanmasını bir süre ertelemek zorunda kalmıştır⁶.

A-İSYAN ÖNCESİNDE BOSNA HERSEK'İN DURUMU

Bosna Hersek'te durumun sakinleşmesi üzerine Tahir Paşa, 2 Temmuz 1847'de Tanzîmât'ı uygulamak amacıyla Bosna'ya vali olarak atandı. Paşa 22 Ekim 1847'de görevine başladı. Tanzîmât'ın Bosna'da uygulanacağı haberinin yayılması üzerine Saraybosna'da bir ayaklanma teşebbüsünde bulunuldu. Ancak gerekli önlemlerin zamanında almasıyla isyan hareketi başarısızlıkla sonuçlandı⁷.

Bu küçük isyan hareketinin ardından durumu araştıran Tahir Paşa, Tanzîmât'ın Bosna'da tamamen uygulanmasının mümkün olmadığı kanaatine varmıştır. Tahir Paşa merkeze gönderdiği bir raporunda Bosna'da Tanzîmât uygulanmadan yapılması gerekenleri şöyle açıklamıştır⁸:

1-Tanzîmât tamamen değil aşama aşama uygulanmalıdır.

2-Reâyaya yapılan baskılar önlenmelidir.

---

nyordu. Tanzîmât bu yapıyı değiştirmeyi hedefleyen düzenlemeler içermektedir. Palaiet, a.g.e., s.151; Misha Glenn, *Balkanlar 1804-1999. Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çeviren Mehmet Harmancı, İstanbul 2001, s.81-84.

⁵ 1849'daki isyan hareketine rağmen merkez, Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'dan bölgedeki bey ve reislere karşı güç kullanmamasını tavsiye etmekteydi. B.O.A., *İ.D.*, nr:12526, 14 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁶ Zafer Gölen, *Tanzîmât'ın Bosna Hersek'te Uygulanması*, Samsun 1996, s.50-51. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Ahmet Cevad Eren, "Tanzîmât", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, C.XI, İstanbul 1979, s.729.

⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr:7758, 14 Haziran 1847 tarihli arz tezkiresi, *İ.D.*, nr:8200, 22 Ekim 1847 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:10329 Lef:4, 8 Aralık 1848 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; Palaiet, a.g.e., s.152; Halil İnalçık, "Bosna'da Tanzîmât'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, C.V, S.5, İstanbul 1942, s. 2 (Ayrı Basım); Noel Malcolm, *Bosna*, Çeviren Aşkın Karadağlı, İstanbul 1999, s.208.

⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329, Lef:1.

3-Beylerin tepkisini önlemek için onlara rütbe ve nişanlar verilerek devlet taraftarı olmaları sağlanmalıdır.

4- Malî konularda eski uygulamalar bir süre daha devam etmelidir.

5-Can güvenliği, mülk ve namus emniyeti gibi konularda özellikle hassas davranılmalıdır

Paşa Tanzîmât halka tam olarak anlatılmadığından halkın ayaklanma tehlikesinden söz etmiştir. Ancak o daha önce Bosna'da Tanzîmât'ı uygulamak için çaba sarf eden ve bölgedeki icraatları nedeniyle cezalandırılan Vecihi Paşa'nın durumuna düşmemek için, Tanzîmât'ın uygulanmasına taraftar olduğunu önemle vurgulamıştır. Kendisine Tanzîmât'ın tamamen uygulanmasına dair bir emir gelirse Tanzîmât ilkelerinin eksiksiz uygulanması için gereken her şeyi yapacağını belirtmiştir. Merkez Tahir Paşa'nın uyarılarını dikkate almamış ve Tanzîmât'ın Bosna Hersek'te bütün yönleriyle uygulanması yönünde tercihini kullanmıştır⁹.

B-BOSNA HERSEK İSYANI'NIN NEDENLERİ

1-İsyanın Dahilî Nedenleri

a-Askere Alma ve Nüfus Sayımı Sorunu

Halk arasında Tanzîmât'ın tamamen uygulanması halinde halktan asker alınacağı haberleri yayılmıştır. Askere alınma endişesi tepki doğmasına yol açmıştır. Bölgedeki yöneticiler tarafından Tuzla ve İzvornik'te isyan çıkmasına neden olarak, nüfus sayımı ve askere alma gösterilmiştir. Mostar halkı ise nüfus sayımının çocuklarını askere almak için bir kandırmaca olduğunu beyan etmişlerdir. Osmanlı ordusunu yönetenlerin çoğunluğunun Macar olduğunu ve göz göre göre çocuklarını Macarların ellerine teslim etmeyeceklerini açıklamışlar, bu gerekçe ile Tanzîmât'ın uygulanmasına karşı çıkmışlardır¹⁰.

b-Reâyanın Uygulamalardan Duyduğu Rahatsızlık

Reâya Tanzîmât'ın ilânıyla birlikte büyük ümitlere kapılmıştır. Zamanla beklediği sonucu alamayınca bunu zorla elde etme yolunu seçmiştir. Bosna'

⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329, 12 Ocak 1849 tarihli arz tezkiresi; İnalçık, *Bosna'da Tanzîmât*, s.4.

¹⁰ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329; Lef:1; *İ.D.*, nr:13272; Lef:2-3, 27 ve 29 Ekim 1850 tarihli İzvornik Kaymakamı Mahmud Paşa tarafından gönderilen tahriratar; *İ.D.*, nr:13684; Lef:4, 21 Ocak 1851 tarihli Bosna Valisi Hayreddin Paşa'nın tahriratu; İnalçık, *Bosna'da Tanzîmât*, s.4.

da reâya Osmanlı fethinden önce ve sonra Bosnalı beylere tabî olarak yaşayan bir sınıftan oluşmaktaydı. Kmet adı verilen bu köylülerin kendilerinin ekip biçecekleri toprakları yoktu. Genellikle beylere veya tumarlı sipahilere ait topraklarda oturmakta ve toprağı işlemek karşılığında, toprak sahibine ürünün belli bir kısmını vermekte ve “angarya” olarak çalışmaktaydı¹¹. Tanzimât’la birlikte angarya resmen kaldırılmıştır. Fiiliyatta ise varlığını sürdürmeye devam etmiştir¹².

Reayanın şikâyet konularından birini de sipahilerin ve devlet görevlilerinin tutumları oluşturmuştur. Reaya adli ve vergi konularında rahatsızlık duymakta ve her fırsatta içinde bulunduğu durumu devletin üst makamlarına aktarmıştır¹³. Hatta doğrudan “Osmanlılar tarafından çeşitli baskılara maruz kaldığını” dahi iddia etmiştir. Diğer resmî kayıtlarda görülmeyen bu ifade hayli ilgi çekicidir. İddia konuya ilişkin incelediğimiz belgeler arasında tek örnek olma özelliğini korumaktadır¹⁴. Daha sonraki belgelerde bahsedilen baskıların sipahiler tarafından yapıldığı reaya tarafından açıkça dile getirilmiştir¹⁵. Konuyla ilgili Bosna Meclis-i Kebiri’nin merkeze gönderdiği bir raporda, Tanzimât’a kadar tumarlı sahiplerin reâyayı canları istediği gibi kullandığı belirtilmiştir. Sipahilerin Tanzimât uygulandığı takdirde, reâyaya istedikleri davranışlarda bulunamayacaklarını düşünerek, Tanzimât’ın uygu-

¹¹Kmet, angarya hizmeti ifasıyla mükellef değildi. Şahsi hürriyeti de her hangi bir şekilde kısıtlanmış değildi. Ancak sonraki yıllarda devlet yapısındaki bozulmayla birlikte angarya gelenek halini aldı. Truhelka, *a.g.m.*, s.47, İnalçık, *Bosna’da Tanzimât*, s.1; Palairret, *a.g.e.*, s.150-155; Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul 2000, s.17-18; Malcolm, *Bosna*, s.208-209.

¹²B.O.A., *İ.D.*, nr:10335 arz tezkiresi; *İ. D.*, nr:10329 arz tezkiresi; Halil İnalçık, “Tanzimât’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s.362.

¹³6 Maddelik şikâyet konuları şunlardı: 1-Reayanın domuz yetiştirip yetiştirmediğine bakılmaksızın her haneden 12-15 gurusu domuz vergisi alınması. 2-Reayanın bütün yetiştirip yetiştirmediğine bakılmaksızın her aile reisinden 1 riyal bütün vergisi alınması. 3-Bir Hıristiyan öldüğü zaman yöneticilerden izin alınmadan defnedilememesi. Defin ruhsatı alınmaya kalkışıldığı zaman 1-2 koç talep edildiği, koç vermeyenlere defin ruhsatı verilmediği. 4-Kız ve dul bir bayan evlenmeye kalkıştığı zaman 350-525 gurusu arasında vergi ve birkaç çift çorap istendiği, istenilen verilmediği takdirde düğüne izin verilmediği. 5-Her kilise cemaati 350-700 gurusu arasında para vermediği takdirde, kiliselerde ayin yapılmasına izin verilmediği. 6-Çeşitli köylerde herhangi bir suçta bulaşmayan kimselerin dahi suçsuz yere idam edilmesi. B.O.A., *İ. D.*, nr:10735, Lef:17, (1849) İsimsiz tahrirat; *İ. D.*, nr:12270, Lef:13, (1850)İsimsiz tahrirat; Palairret, *a.g.e.*, s.152; Malcolm, *Bosna*, s.208.

¹⁴B.O.A., *İ.H. (İrade Hariciye)*, nr:1237, Lef:10, 25 Ocak 1845 tarihli Bosna’dan gelen haberlerin tercümesi.

¹⁵B.O.A., *İ. D.*, nr:10735, Lef:17; *İ. D.*, nr:12270, Lef:13.

lanmasını engellemek istedikleri ifade edilmiştir. Bu nedenle sipahilerin bazıları gizlice bazıları ise açıkça halkı ayaklandırmak için uğraşmışlardır¹⁶.

c-Bosnalı Beylerin ve Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın Tanzimât Karşısı Çalışmaları

Bosnalı beyler kendi güçlerini zayıflatacağı düşüncesiyle Tanzimât'ın uygulanmasına karşı tavır almışlardır. Onlar kendilerini Osmanlı Devleti'nin uç eyaleti olan Bosna'nın koruyucusu olarak görmüş ve devletin iç işlerine karışmasını istememişlerdir. Kendi güçlerini Bosna'da var olan sosyal düzenin devamında görmüşlerdir. Bu yüzden XIX. yüzyıl başından beri hemen hemen bütün reformlara karşı gelmişlerdir. Bu yüzyılda Bosna'da görev yapan valiler beylerin bu tutumundan yakınmış ve onların sürekli olarak "*isyana müsait kimseler*" olduğundan bahsetmişlerdir¹⁷.

Tanzimât'ın uygulanmasında beyleri rahatsız eden esas konu angarya meselesi olmuştur. Tanzimât'ın uygulanmaya başlamasıyla reâyanın angarya olarak çalıştırılması kesin olarak yasaklanmıştır. Reâyaya çalışmalarının karşılığı devlet tarafından ödenmiştir. Bu maksatla yapılan harcamalar 15.000 keseyi aşmıştır. Beyler bu paranın kendilerinden tahsil edileceğini düşünerek halkı Tanzimât aleyhine kışkırtmışlardır¹⁸. Özellikle Mustafa ve Fazıl Paşalar Tanzimât uygulanırsa, "*Devletin beylerin, halkın, reâyanın varını yoğunu, kapı pencereden tavuğa kadar her şeyini vergi olarak alacağını ve halkın sadace elbiseleriyle kalacakları*" gibi sözlerle Tanzimât aleyhinde propaganda yapmışlar ve halkı ayaklandırmaya çalışmışlardır¹⁹. Mustafa ve Fazıl Paşalar'-

¹⁶ Bâb-ı Âli de sipahilerin kanun dışı tavırlarının farkındadır. Ancak merkez sipahilerin tepkisinden çekindiğinden, Tanzimât uygulanana dek bu kanunsuzluklara göz yummuştur. B.O.A., *İ.D.*, nr:12526, 15 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi; *İ.M.V. (İrade Meclis-i Vâlâ)*, nr : 6509, 15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası.

¹⁷ B.O.A., *İ.M.V.*, nr:241; 298; 373; *İ.D.*, nr:10735; Bosnalı Beylerin böyle düşüncelerinde haklılık payı vardır. Çünkü 1699 senesi sonrasında gelişen olaylarda Bosna Hersek'i Avusturya ordularına karşı savunmak Bosnalılara kalmıştır. Özellikle Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1737'de Avusturya ordularını Banaluka'da kesin şekilde yenilgiye uğratmasıyla Bosna Avusturya işgaline girmekten kurtulmuştur. Bu dönemde yapılan mücadeleler için bakınız Ömer Bosnavi, *Bosna Tarihi*, Hazırlayan Kamil Su, Ankara 1970, 141 s.; Glenni, *a.g.e.*, s.83; Palairret, *a.g.e.*, s.150-153; Malcolm, *Bosna*, s.206-210.

¹⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329, Lef:1,4; İnalçık, *Bosna'da Tanzimât*, s.14 (1 Ocak 1849 tarihli Meclis-i Adliye kararı).

¹⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:11813, Lef:4, 12 Kasım 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *Aynı İrade*, Lef:3, 12 Kasım 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın sadarete mektubu; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayınlayan Münir Aktepe, C.IX, İstanbul 1984, s.27-28; Mustafa ve Fazıl Paşalar "*Aslında devlete sadık adamlar olduklarını ancak, devlete*

ın yanında İzvornik ve Belene mütesellimi Mahmud Paşa ve Tuzlalı Mahmud Paşa'da açık olarak isyana destek vermişlerdir²⁰.

Bosnalı beylerin içerisinde Tanzimât'ın uygulanmasına karşı çıkan ve 1849'da başlayan isyanı esas organize eden Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa olmuştur. Çünkü Ali Paşa Hersek'te çok uzun süreden beri kendi icraatlarını her hangi bir makama danışmadan uygulamıştır. O Hersek'te sulama kanalları yaptırmış, tarımsal üretimin artması için faaliyette bulunmuş, yabancıları bölgedeki madenleri işletmek için Hersek'e davet etmiştir. Hatta merkezden bağımsız olarak yabancı devlet adamlarıyla yazışmalarda bulunmuştur²¹.

Ali Paşa Tanzimât'ın uygulanması ile kendisine verilen imtiyazların kaldırılacağına farkına vararak, ayrıcalıklarını korumak için çalışmalar içine girmiştir. Ali Paşa, Ömer Paşa isyanı bastırmakla görevlendirildikten ve Bosna'ya geldikten sonra beylerle yaptığı toplantıda, "*Tanzimât başarıya ulaştığı takdirde Boşnakların Bosna'dan sürüleceğini*" ve "*Ömer Paşa yenilmediği takdirde otuz yıl sonra Bosna'nın Bosnalıların olmayacağı*" söyleyerek açıkça Tanzimât'a olan muhalefetini dile getirmiştir²². Ancak Paşa görünüşte devlet yandaşı gibi hareket etmiş, gerçekte ise gizlice isyan hareketlerini desteklemiştir. Ali Paşa'nın Hersek'teki halka istediği gibi davranması da halk ara-

---

karşı gelmekle, Bosna'da çıkan isyana rıza göstermek ve teşvik etmekle suçlandıklarını suçsuzluklarını ispat için İstanbul'a gelmelerine izin verilmesini" istemişlerdir. B.O.A., *İ.D.*, nr:12417, Lef:6, 18 Nisan 1850 tarihli Fazıl ve Mustafa Paşa'ların tahriratu; Mustafa ve Fazıl Paşalar İstanbul'a gitmişler. Sonuçta suçsuz bulunarak geri Bosna'ya dönmelerine izin verilmiştir. *İ.D.*, nr:12688, 28 Haziran 1850 tarihli arz tezkiresi.

²⁰ Mahmud Paşalar Mehmed Tahir Paşa'nın "*Tanzimât'ın uygulanmasına karşı çıkmaya cakarına dair senet almak için*" Bosna ileri gelenleriyle yaptığı toplantıya katılmayarak Tanzimât'ın uygulanmasına taraftar olmadıklarını açıkça beyan etmişlerdir. B.O.A., *İ.D.*, nr:12270, Lef:5, 14 Mart 1850 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *İ.D.*, nr:12270, Lef:12, 15 Mart 1850 tarihli Bosna ileri gelenlerinin gönderdiği mazbata.

²¹ Hammer, *a.g.e.IX*, s.421; 1831 isyanı sırasında Hüseyin Kaptan'a muhalifliği ile tanınan Ali Rızvanbegoviç ve ayan Gradacacılı İsmail Ağa Çengić merkezi desteklemişlerdir. İki önemli beyin devlet tarafında tavır alması nedeniyle başlangıçta başarı kazanıp idareyi ele alan asiler, 1832 yılında yapılan savaşta yenilmişlerdir. İsyancıların lideri Hüseyin Gradeceviç İstanbul'da oturmaya mecbur edilmiştir. 1833 yılında Hersek Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirilmiş ve isyan esnasında gösterdiği hizmetten dolayı Mutasarrıflığı Ali Paşa'ya verilmiştir. Dimitrof-Mançev, *a.g.e.*, s.272-273; Eren, *a.g.e.*, s.136; İsmail Ağa Çengić'in biyografisi için bakınız, Hamdi Kreşevlakoviç, *Çengić Beyleri-Osmanlı Devrinde Bosna Hersek Feodalizmi Hakkında Bir Etüd*, Çeviren İsmail Eren, İstanbul 1960, s.55-61.

²² B.O.A., *İ.H.*, nr:2541; Glenn, *a.g.e.*, s.84; Kendi topraklarının Hıristiyan güçlerin eline geçeceği kaygısı Balkanlarda yaşayan diğer Müslüman toplulukların da başlıca endişesiydi. Arnavutlar da Hıristiyanlara verilen tavizler sonucu kendi topraklarının, bölgede yeni kurulan Hıristiyan devletlere verilmesi endişesini taşımaktaydılar. Bakınız, Malcolm, *Kosova*, s.225.

sında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu yüzden halk Ali Paşa'dan kurtulmak için her türlü harekete destek vermiştir. Böylece Ali Paşa bir yandan kendi yandaşları aracılığıyla Tanzimât'a karşı tavır alırken, diğer yandan yarattığı gayri memnun halk kitleleri sayesinde ayaklanmanın geniş boyutlara ulaşmasına neden olmuştur²³.

e-Toprak Sorunu

Bosna Hersek'te sosyal düzen hiyerarşik yapıda örgütlenmiştir. Bu düzenin en tepesinde kendilerine devletin resmî arşiv belgelerinde “*ashâb-ı alâkâ, erkân-ı eyâlet, beyler, ashâb-ı çiftlikât*” denen büyük toprak sahipleri bulunmaktaydı. Büyük toprak sahipleri genellikle Müslümanlardan oluşmaktaydı²⁴. Hıristiyanlardan oluşan reaya ise baştına²⁵ adı verilen büyük çiftliklerde yarıcılık veya üçleme denen geleneksel yöntemlerle toprağı işlemektedir. Üretilen ürünün üçte birini veya yarısını kendileri almakta, geri kalan kısmı ise çiftlik sahibine vermekteydi. Ancak zamanla çiftlik sahipleri köylüleri kendi malları gibi kullanır olmuştur. Bu durum hem dış müdahalelere yol açmış hem de reayayı devlet aleyhine kışkırtmak için kullanılmıştır. Reaya Tanzimât'ın ilânıyla birlikte işledikleri toprakların kendilerine verileceğini umarak bekleme içine girmişlerdir. Ümitleri gerçekleşmeyince de bu isteklerini zorla elde etmek için bir kıvılcım beklemeye başlamışlardır²⁶.

2-İsyanın Haricî Nedenleri

a-1848 Macar İhtilâli ve Etkisi

1848 ihtilâllerine sahne olan Avusturya'nın ihtilâlcilere karşı sert tedbir alması, birçok Macar aydınının Bosna'ya sığınmasına yol açmıştır²⁷. İhtilâlle-

²³ B.O.A., *İ.D.*, nr:11445, Lef:1, 24 Ağustos 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *İ.D.*, nr:11217, 12 Haziran 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; İnalçık, *Bosna'da Tanzimât*, s.2.

²⁴ Avdo Suçeska, “Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulusu ve Halklarının Tarihteki Bazı Ayrıncı Nitelikleri”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1993, s.1169-1178; Truhelka, *a.g.m.*, s.44; Palairat, *a.g.e.*, s.148-155.

²⁵ Baştına: Miras olarak geçen arazi hakkında kullanılan bir tabirdir. Osmanlılar Rumeli'de fethetdikleri yerlerdeki bağ, bahçe ve evlerin çocuklarına geçmesine izin vermiştir. Bakınız, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul 1993, s.170.

²⁶ B.O.A., *İ. D.*, nr:12270, Lef:11, 13 Mart 1850 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; Gölen, *a.g.t.*, s.50-51; Babuna, *a.g.e.*, s.35-37; Malcolm, *Bosna*, s.208-209.

²⁷ Macar Mültecileri ve yarattıkları sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yayınlayan Yücel Demirel, C.VI-VII-VIII, İstanbul 1999, s.1265; a.g. mlf., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yayınlayan Münir Aktepe, C.IX, İstanbul 1984, s.20-23; Abdullah Saydam, “Osmanlıların Siyasî İlticalara Bakışı Ya da 1849 Macar-Leh Mülteci-

rin olduğu ülkelerle ticari ilişkileri bulunan reâyâ milliyetçilik fikrinden etkilenmiş ve bu durum isyana zemin hazırlamıştır. Osmanlı yetkilileri Macar İhtilâli'nin kendi topraklarına sıçramasından ciddi manada endişe duymuşlardır²⁸.

Tahir Paşa "*Macar gâilesinin*" Bosna'ya sıçraması tehlikesini özellikle belirtmiştir. Bu yüzden Macar İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ne sıçramasını önlemek için Şumnu'ya bir miktar asker gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine merkez ihtimalleri değerlendirerek devletin politikasının ne olacağını tespit etmiştir. İhtilâlin Avusturya tarafından bastırılması halinde devlet için pek bir şey değişmeyeceği, Macarların başarı kazanması halinde devletin Macaristan ile sınır olacağı, bu durumda ihtilâlin devlet için büyük tehlike oluşturacağı belirtilmiştir. Macarların başarılarından destek alan reayanın ayaklanarak Macarlar gibi bağımsızlık hevesine kapılabilecekleri tehlikesine işaret edilmiştir. Bu nedenle Bosna'ya gönderilmesi düşünülen askerinin bir süre daha Avusturya sınırında tutulmasına karar verilmiştir. Macar İhtilâli nedeniyle Bosna'ya istenilen miktarda asker gönderilememesi, isyanın boyutunun daha da artmasına neden olmuştur²⁹.

İhtilâli basturmak amacıyla Rusya'nın Erdel'e müdahalesi, reaya tarafından sevinçle karşılanmıştır. Rusya'nın hareketi özellikle Sırbistan'da Çar'ın bütün Balkanları kurtarmaya geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu gelişme üzerine Sırlar, Bosna reayasını ayaklandırmak için çalışmalarını hızlandırmışlardır³⁰. Rusların Erdel'e müdahalesi ve reyanın içinde bulunduğu durum Osmanlı Devleti'ni bir an önce Bosna'da Tanzimât'ı uygulamaya mecbur kılmıştır³¹.

leri Meselesi", *Belleten*, C.LXI, S.231, Ankara 1997, s.339-385; Heyet, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.VI, İstanbul 1963, 3008; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1988, s.213-218.

²⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:10329, Lef:1,4; *İ.D.*, nr:10329, Lef:1,4; *İ.H.*, nr:2541, 11 Mayıs 1841 tarihli arz tezkiresi; Halil İnalçık, *Tanzimât ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s.13; a.g.mlf., *Bosna'da Tanzimât*, s. 2-3, 5-6; Eren, a.g.e., s.134;

²⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:11217, 18 Temmuz 1849 tarihli arz tezkiresi; *İ.H.*, nr:2676, 22 Ağustos 1850 tarihli arz tezkiresi.

³⁰ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef:7, 24 Şubat 1849 tarihli Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'nın tahriratu; *İ.H.*, nr:2676; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi. VI-VII-VIII*, s.1265; Hammer, a.g.e.IX, s.415-417; Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, Çeviren Meral Gaspıralı, İstanbul 1999, s.17.

³¹ Bizzat devletin resmi kayıtlarında da içinde bulunulan ortamda devletin bölgede Tanzimât'ı uygulamaya mecbur olduğu ifade edilmiştir. B.O.A., *İ.H.*, nr:2541.

b-Avusturya'nın Faaliyetleri

Avusturya Kralı Ferdinand, 1848 İhtilalleri'ni bahane ederek, Hırvat milliyetçiliğinin simgesi olan Baron Josip Jelačić³² 23 Mart 1848'de Hırvatistan'a Ban (genel vali) olarak atamıştır. Jelačić'den beklenen Sırlarla birleşerek Macarları ezmek ve uzun süredir Avusturya'nın topraklarına dahil etmek için fırsat gözlediği Bosna Hersek'i ele geçirmek için uygun ortam yaratmaktı. Jelačić'in Zagreb'teki icraatları Slav halkın ondan çok şeyler beklemesine yol açmıştır. O ölmeden önce anılarını anlatırken Slav halkların kendisinden "*İstanbul'a kadar yürümesini*" beklediğini söylemiştir. Ban kendisinden beklenenleri yerine getirmek için göreve başlar başlamaz çalışmalara başlamıştır. Konuşmalarında Bosna hakkındaki hedeflerini ve İslâm'a olan düşmanlığını açıkça belirtmiştir. Düşüncelerini Bosna reâyasına duyurmak, halkı kendi tarafına çekmek ve ayaklandırmak amacıyla propaganda içerikli gazeteleri Bosna Hersek'e göndermiştir³³.

Avusturya'da basılıp Bosna Hersek'e gönderilen gazetelerde, reyanın durumunun çok kötü olduğuna dair haberlere yer verilmiştir. Böylece reyanın tahrik edilerek bir isyana kalkışması hedeflenmiştir. Bosna'daki isyan başladığı zaman, sınıra yakın bölgelerdeki halkın isyana katılması için ilanlar bastırılıp dağıtılmış ve halk isyana davet edilmiştir. Ömer Paşa Avusturya'nın eskiden beri Bosna halkını tahrik etmek için elinden geleni yaptığını, halkı isyana teşvik için papaz ve casusları Bosna'ya gönderdiğini ifade etmiştir³⁴.

Avusturya'nın bu çalışmaları yapmasının nedeni, Bosna'da büyük bir kargaşa çıkmasını sağlamak ve kargaşanın kendisi için tehlikeli olduğunu ileri sürerek Bosna'ya müdahaleye gerekçe oluşturmaktır. Avusturya'nın nihai hedefi Selanik'i ele geçirerek Ege Denizi'ne çıkmak ve kara devleti olan ülkeyi bu konumdan kurtarmaktır. Siyasi hedefin yanında Avusturya'yı Bosna Hersek'i almaya zorlayan coğrafi şartlar da mevcuttu. Bosna Hersek, Avusturya toprağı olan Hırvatistan, Slovenya ve Dalmaçya arasında bir set oluşturmaktaydı. Dalmaçya'daki Split Limanı'ndan Doğu Slovenya'ya çok uzun ve güç bir yolculuk gerektiriyordu. Bu nedenle Avusturya Bosna Hersek'i ele

³² Osmanlılar kendisinden Ban Pilaçic olarak söz etmektedirler.

³³ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef:6; Lef:3 29 Ocak 1849 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar'ın tahriratu; Lef:4, 7 Şubat 1849 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar'ın tahriratu; Glenny, a.g.e., s.55.

³⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:11445, Lef:1; *İ. D.*, nr:12270, Lef:8, 21 Şubat 1850 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *İ.H.*, nr:3957 Lef:1 3 Kasım 1851 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratu.

geçirip Dalmaçya ile doğrudan bağlantı kurmayı hedeflemekteydi. Osmanlı yöneticileri Dalmaçya Avusturya'nın eline geçtikten sonra, Avusturya'nın Bosna Hersek üzerinde oluşturduğu tehlikenin farkındaydılar. Fakat Avusturya Slav tehlikesinden çekindiğinden Bosna Hersek konusunda açık bir tavır alamamıştır. Dolaylı yoldan devleti zayıf düşürmek ve yapacağı müdahaleye zemin hazırlamak için Osmanlı tebaası Hıristiyanlar arasında isyan çıkartmaya uğraşmıştır³⁵.

c-Sırların Faaliyetleri

Eski bir Papaz olan İliya Garaşanin'in Sırbistan'ın dışişleri bakanı olmasının ardından, Sırp milliyetçiliği etkin olarak gündeme gelmiştir. Garaşanin Sırların yaşadığı bütün bölgeleri tek bir devletin çatısı altında birleştirmeyi kendine hedef olarak koymuştur. Bu amaçla Sırbistan'a komşu olan bölgelerde meydana gelen bütün ayaklanmalara aktif destek vermiştir. Zamanını ve parasını Bosna'ya gizli ajanlar yerleştirmek için harcamaktan çekinmemiştir. O Sırbistan'ın güçlü Avusturya tarafına ilerleyemeyeceğini bildiği için, ülkesinin genişleyeceği alan olarak Bosna Hersek'i görmüştür. Üstelik Bosna Hersek'te hallerinden memnun olmayan Ortodoks nüfus ona göre bu ilerleyişin en büyük güvencesini oluşturmuştur. Garaşanin ülkesinin denize açıldığı takdirde ekonomik bağımsızlığını elde edeceğine inanmaktaydı. Sırbistan ile deniz arasındaki tek engeli ise Bosna Hersek oluşturmaktaydı. Bu yüzden Bosna Hersek'in mutlaka Sırbistan'a dahil edilmesi önerisini ileri sürmüştür. Onun bu düşünceleri büyük Sırbistan hayalinin doğmasına yol açmıştır³⁶.

Sırlar, Bosna'daki reâyayı kendilerinin bir parçası olarak görmekteydiler. Onların bağımsızlıklarını, bu olmazsa en azından imtiyazlı bir statü kazanmalarını istiyorlardı. Bu amaçla Sırbistan'da yayınlanan gazetelerde, reâyanın baskı ve işkenceye maruz kaldığını iddia eden haberlere yer verilmiş-

³⁵ Karabet Matbaası, *Bosna Hersek*, İstanbul 1324, s.5-6; Glenny, a.g.e., s.67; "Reisülküttap Raşid Efendi'nin Mora'ya Dair Kaleme Aldığı Layiha Suretidir", 21 Aralık 1797, *Sultan Selim-i Sâlis Devrine Aid Muhâberât-ı Siyasiye*, İ. Ü. Kütüphanesi Türkçe Yazma no:886, s.4-5; Zafer Gölen, "Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları", *Toplumsal Tarih*, S.83, İstanbul 2000, s.13; Reşat Sagay, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul 1972, s.75-76.

³⁶ Glenny, a.g.e., s.58-59, 67; Malcolm, *Kosova*, s.232; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Çeviren Ayşegül Yaraman Başbuğu, İstanbul 1993, s.318.

tir³⁷. Sırpların faaliyetleri sadece propaganda ve yalan haberlerle sınırlı kalmamıştır. Sırplar kandırabildikleri Bosna reâyasından bazı insanların can ve mal güvenlikleri olmadığı gerekçesi ile İngiliz ve Fransız konsolosluğuna şikayette bulunmalarını sağlamışlardır. Sırp kilisesi ise organize ettiği yardım faaliyetleri ile isyanın maddi boyutu finanse etmiştir³⁸. Belgrat Muhafızı Hasan Paşa Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler ile birleşip, Bosna, Bulgaristan ve Karadağ reâyalarını da kendi taraflarına çekerek Sırbistan'da bağımsız bir krallık kurmayı hedeflemektedirler³⁹.

d-Karadağ'ın Faaliyetleri

Karadağ Osmanlı hakimiyetini kabul ettiği tarihten itibaren devlet için sorun oluşturmuştur. Karadağ'ın askeri harekâtı zorlaştırıcı coğrafi konumu ve Karadağlıların vahşi karakterleri bu bölgede tam bir hakimiyet kurulmasını engellemiştir⁴⁰. XIX. yüzyılın başlarında Balkanlardaki diğer milletler gibi onlarda bağımsızlıklarını elde etmek için çaba sarf etmişlerdir. Ladika veya Vladika adı verilen yöneticiler sınırlarını genişletmek için kendi sınır bölgelerine yakın bölgelerin reâyası ve toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır. Bu yüzden Bosna'daki reâyayı isyana teşvik etmişler ve isyancılara aktif (silah, adam, iâşe v.s.) destek vermişlerdir. Bosna'daki hemen hemen her vali döneminde Karadağ'la küçük veya büyük sınır çatışmaları gündeme gelmiştir.

Prenslüğün resmî politikası bir yana bırakılsa dahi, Karadağlılar Bosna'ya haydutluk ve talan amaçlı saldırılar ile de Bosna halkına hayli zarar vermişlerdir. Bu saldırıların önlenmesi için Hersek Sancağı'nda bulunan palanga

³⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef:18, 11 Şubat 1849 tarihli Sırp Haberleri Gazetesi'nin tercümesi; *İ. D.*, nr:10735, Lef:11, 27 Mart 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; Sırp iddiaları ve Sırpların 1849 İsyanı'na etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, "Sırpların 1849 Bosna İsyanı'na Etkileri", *Toplumsal Tarih*, S.50, İstanbul Şubat 1998, s.36-42; Babuna, a.g.e., s.1.

³⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef:6, 24 Şubat 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; Balkanlardaki militleşme ve bağımsızlık sürecinde dinin oynadığı rol hakkında bakınız, Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çeviren Bilge Umar, İstanbul 1988, s.6-7.

³⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr:10735, Lef:7, 24 Şubat 1849 tarihli Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'nın tahriratu; Sırplar aynı zamanda gelecekteki Sırbistan'a zemin hazırlaması için Karadağlıları da kışkırtarak ayaklanmalarda çifte rol üstlenmişlerdir. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1993, s.87.

⁴⁰ *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi VI-VII-VIII*, s.1093; Besim Darkot, "Karadağ", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, C. VI, İstanbul 1988, s.221-230.

ve derbentlere pandor⁴¹ istihdam edilmek zorunda kalınmıştır⁴². Zaman zaman çatışmaları durdurmak için çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmalardan bir sonuç alınamamıştır. Bosna, Osmanlı yönetiminden çıkana kadar Karadağ'ın Bosna'ya müdahaleleri sürmüştür. Örneğin sadece 1845 yılında yirmi kişi talan amaçlı saldırılar esnasında öldürülmüş, küçük ve büyük baş olmak üzere beşyüzden fazla hayvan gasp edilmiştir⁴³. 1849 yılında ise Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa Karadağ Ladikası'nın bazı askeri hazırlıklarda bulunduğu gerekçesiyle başıbozuk⁴⁴ askeri kullanmak için izin istemiştir. Ancak merkez bölgedeki gerilimin daha da artacağını ileri sürerek bu isteği uygun bulmamıştır⁴⁵.

1849 yılında Bosna Hersek, Arnavutluk ve Sırbistan'dan kaçan katil ve hırsızlar Karadağ'a sığınmışlardır. Bunlar Karadağ tabiiyetine girerek, hüduda yakın yerlerde evler inşa etmişler ve reâyayı rahatsız edip, çevreye hasar vermişlerdir⁴⁶. Tahir Paşa ise bölgedeki olayların haydutluk amaçlı olduğunu, Ladika'nın dış yardım almadan Bosna'ya saldırmaya cesaret edecek durumda olmadığını belirtmiştir⁴⁷.

⁴¹ Pandor:Rumeli'de kır bekçisi, derbentçi gibi muhafaza memurları hakkında kullanılır bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1993, s.752.

⁴² B.O.A., *İ. D.*, nr:771, 6 Temmuz 1840 tarihli arz tezkiresi; *İ. D.*, nr:6020, Lef:1, 6 Ocak 1846 tarihli Ali Paşa'nın tahriratu.

⁴³ 1844 yılında Ali Paşa hasta olduğundan Hersek Ladikası'nın saldırılarına karşı koyamamış, yerine oğlu kapucubaşı rütbesi verilerek görevlendirilmiştir. B.O.A., *İ. D.*, nr:4536, Lef:1, 12 Haziran 1844 tarihli Ali Paşa'nın dilekçesi; *İ. D.*, nr:6020, Lef:3, 6 Ocak 1846 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tahriratu.

⁴⁴ Başıbozuk: Savaş esnasında orduya katılan gönüllülere verilen addır. Pakalın, *Tarih Terimleri I*, s.164; Başıbozuk askeri Bosna'da pek sevilmemektedir. 1844'de Bosna valisi olan Kâmil Paşa'nın görevi bölgedeki Başıbozuk kuvvetleri ortadan kaldırmak ve yerlerine düzenli birliklerini yerleştirmektir. Vali bu yönde çalışmalar yapmıştır. Ancak Bosna'daki askeri gücün yetersizliğini ileri sürerek başıbozuk kuvvetleri de düzenli asker statüsüne geçirmek istemiş, bu istek merkezin hoşuna gitmemiş ve görevine son verilmiştir. Bosna halkı, başıbozuk kuvvetleri oluşturan Arnavut askerlerini servet avcısı kişiler olarak görmüşlerdir. B.O.A., *İ. D.*, nr:4161 Lef:1, 29 Aralık 1843 tarihli Kâmil Paşa'nın tahriratu; *İ. D.*, nr:4660, Lef:1, 18 Eylül 1844 tarihli Kâmil Paşa'nın tahriratu; *Aynı İrade*, 11 Kasım 1844 tarihli arz tezkiresi.

⁴⁵ B.O.A., *İ. D.*, nr:10500, Lef:1, 9 Ocak 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *İ. D.*, nr:10500, 5 Nisan 1849 tarihli arz tezkiresi.

⁴⁶ B.O.A., *İ. D.*, nr:10735, Lef:2, 27 Ocak 1849 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tahriratu.

⁴⁷ B.O.A., *İ. D.*, nr:10735, Lef:7, 24 Şubat 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu.

C-İSYANIN GELİŞİMİ

Tahir Paşa Bosna'da Tanzîmât'ı uygulamaya başladığı takdirde bir isyan çıkacağına kesin gözüyle bakmaktaydı. Paşa, büyük bir isyanda Bosna Hersek'te bulunan askerî kuvvetin yetmeyeceğini düşündüğünden merkezden 15.000 kişilik bir kuvvet istemiştir⁴⁸. Valinin isteğini haklı bulan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 30 Haziran 1849'da konuyu görüşerek istenilen kuvvetin nerelerden temin edileceğini tespit etmiştir. Toplantı sonucu 7.194'ü muvazzaf 5.000'i redif olmak üzere toplam 12.194 neferin merkezdeki Hassa ve Dersaadet Ordu-yu Hümâyûn taburlarından temin edilmesine karar verilmiştir⁴⁹. Fakat askerinin hazırlanması ve sevkıyâtı gecikmiş, bu durum isyanın şiddetlenmesine yol açmıştır⁵⁰.

Bosna'ya asker gönderileceğinin duyulması üzerine, özellikle sınır bölgelerinde ayaklanmak için hazır bekleyen asiler karışıklık çıkarmaya başlamıştır. Bunun üzerine Tahir Paşa merkezden "*kuvvet kullanmasına izin verilmesini*" istemiştir. Merkez öncelikle Erkân-ı Eyâlet'ten Mustafa Paşa'nın isyancılara nasihat etmesini, nasihat başarısız olduğu takdirde başıbozuk askeri kullanmak da dahil olmak üzere askeri harekât için izin vermiştir. Tahir Paşa kendisine verilen talimatı uygulamış ve ilk olarak Mustafa Paşa asileri isyandan vazgeçirmek için gönderilmiştir. Paşa Nubin Nahiyesi'ne geldiğinde isyancılardan bir gurup yanına gelmiştir. Asilere ayaklanmadan vazgeçmeleri için gönderilen buyruldu okunmuştur. Bunun üzerine asiler "*isyancı gurbun dağılıcağını kötü hal ve davranışlardan kaçınacaklarını*" belirterek affedilmelerini istemişlerdir. Fakat buyruldu istenilen sonucu vermemiş, isyancılar Bihke Kalesi'ni kuşatarak ele geçirmişlerdir⁵¹. Bihke'nin ele geçirilmesinden sonra Tahir Paşa isyanı basturmak için 24 Ağustos 1849 günü sınır bölgelerine bir sefer düzenlemiştir. Sefer sonucu isyancılar dağıtılmıştır. Böylece

⁴⁸ 1849 senesinde Bosna'da 6.000 kişilik askerî kuvvet bulunmaktaydı. B.O.A., *İ.H.*, nr:2541; 2676; *İ. D.*, nr:11217, 12 Haziran 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu.

⁴⁹ B.O.A., *İ. D.*, nr:11217, 30 Haziran 1849 tarihli Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî mazbatası.

⁵⁰ Hükümet 1850 Mart'ının sonunda hâlâ Bosna'ya gönderilecek askerî kuvvetlerin niteliği ve hangi yol güzergâhı ile gönderilmesi gerektiğini tartışıyordu. B.O.A., *İ. D.*, nr:12270, Lef:1, 31 Mart 1850 tarihli mazbata.

⁵¹ B.O.A., *İ. D.*, nr:11446, 28 Ağustos 1849 tarihli arz tezkiresi; Mehmed Tahir Paşa isyanının genişlemesine engel olmak ve Bihke'yi ele geçirmek için bir askeri harekât düzenlemiş, ancak asilerin sert direnişi ve ordudaki kolera salgını yüzünden başarılı olamamıştır. *İ. D.*, nr:11571, Lef:1, 17 Eylül 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu.

ayaklanma kısmen sona erdirilmiştir⁵². Ancak Tahir Paşa Travnik'e döndükten sonra 3-4.000 kişilik bir isyancı gurubu 1 Mart 1850 tarihinde 400 asker tarafından korunan Bihke Kalesi'ne yeniden saldırmış ve kaleyi ele geçirmişlerdir⁵³.

Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ise valiyi halkı anlamamak ve onların şikâyetlerine kulak asmamakla suçlayarak, Hersek'in idaresinin tamamen kendisine bırakılmasını yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Tahir Paşa ise Ali Paşa ve diğer beylerin kendi uygulamalarına muhalif bir tavır sergilediğini hükümete bildirmiştir. Merkez vali tarafından talep edilen askerî kuvvetlerin bir an önce gönderilmesi için gerekenin yapılacağını, beyler hakkındaki kararın da daha sonra verileceğini kendisine bildirmiştir⁵⁴.

İşyanın hızla genişlemesi üzerine Tahir Paşa, isyanı organize eden İzvornikli ve Tuzlalı Mahmud Paşaların Bosna dışına çıkarılmalarını⁵⁵ ve Tanzimât'ın uygulanması için daha önceden talep edilen askerî kuvvetlerin zaman kaybedilmeden bölgeye gönderilmesini istemiştir⁵⁶. Tahir Paşa'nın kendileri hakkında olumsuz düşünceler içinde olduğunu anlayan Bosnalı ileri gelen beylerden Fazıl ve Mustafa Paşalar, Tahir Paşa'yı padişaha şikâyet etmek ve kendilerini aklamak için İstanbul'a gelme talebinde bulunmuşlardır. Padişah bu isteği uygun bularak paşaların İstanbul'a gelmelerine izin

⁵² B.O.A., *İ. D.*, nr:11446, 26 Eylül 1849 tarihli arz tezkiresi; Padişah valinin yaptığı icraatlardan memnun kalmış ve Eylül 1849 tarihinde Bosna valisi tarafından istenen askerî gücün bölgeye gönderilmesi için gerekli olan iradeyi yayınlamıştır. *İ. D.*, nr:11445, 12 Eylül 1849 tarihli arz tezkiresi.

⁵³ B.O.A., *İ. D.*, nr:12270, Lef:4, 7 Mart 1850 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; *İ. D.*, nr:12270, Lef:6, 10 Mart 1850 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu.

⁵⁴ B.O.A., *İ. D.*, nr:11813, Lef:1, 20 Eylül 1849 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın Bosna Valisi'ne mektubu; *İ. D.*, nr:11813, Lef:2, 6 Ekim 1849 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın Bosna Valisi'ne mektubu; *İ. D.*, nr:11813, Lef:4; *İ. D.*, nr:11813, 19 Kasım 1849 tarihli arz tezkiresi.

⁵⁵ İzvornikli ve Tuzlalı Mahmud Paşalar merkeze gönderdikleri bir dilekçede, kendilerinin Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında devletten yana olduklarını, Bosna'da meydana gelen isyanın sınır bölgelerinde oturan kimseler tarafından çıkarıldığını, kendilerinin bir suçu olmadığını belirtmişler ve bölgeye bir teftiş memurunun gönderilmesini istemişlerdir. Bu istek üzerine merkez daha sonra Ömer Paşa ile bölgeye gönderilecek olan Dava nazırı Mazlum Bey'i olayları soruşturmakla görevlendirmiştir. B.O.A., *İ. D.*, nr:12396, Lef:1, 25 Mart 1850 tarihli İzvornikli ve Tuzlalı Mahmud Paşaların dilekçesi; *İ. D.*, nr:12396, 26 Nisan 1850 tarihli irade.

⁵⁶ B.O.A., *İ. D.*, nr:12417, Lef:3, 12 Nisan 1850 tarihli Mehmet Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratu; Ancak hükümet Tuzla'lı ve İzvornikli Mahmud Paşalar hakkındaki işlemlerin asker Bosna'ya ulaştıktan sonra yapılmasına karar verilmiştir. *İ. D.*, nr:12417, 9 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi.

vermiştir. Paşalar İstanbul'da kendi haklılıklarını anlatmışlar ve kendilerinin Tanzimât taraftarı olduklarını belirtmişler, hükümet paşaların kendiliklerinden İstanbul'a gelmesinden memnun olmuştur. Hatta daha da ileri gidilmiş ve paşaların diğer beyleri de devlet tarafına çekebileceği düşünülerek Bosna'ya geri gönderilmelerine karar verilmiştir⁵⁷.

D-İSYANIN BASTIRILMASI

1-Ömer Paşa'nın İsyanı Basturmakla Görevlendirilmesi

Bosna'da olayların geniş boyutlara varması nedeniyle Rumeli Ordusu Komutanı Ömer Lûtfi Paşa'ya⁵⁸ geniş yetkiler verilerek Bosna'ya gönderilmiştir. Beraberinde de idarî işleri halletmek üzere Dâva Nazırı Mazlûm Bey görevlendirilmiştir⁵⁹. Ömer Paşa'ya verilen fermanla Bosna'nın içinde bulunduğu durum tasvir edilerek "*Padişahın uygulamalarının ve iyi niyetinin şükürünü bilmeyen muhalifleri ortadan kaldırılması ve bölgede asayişin sağlanması*" istenmiştir. Padişah mecbur olmadıkça kan dökülmemesini, Tanzimât'ın uygulanmasına karşı çıkan beylerin kuvvete başvurulmadan iknasına çalışılmasını, Ali Paşa'nın orduya davet edilerek tutuklanmasını ve İstanbul'a

⁵⁷ Paşalar valinin tutumu nedeniyle Bosna'da can ve mallarının emniyette olmadığı ileri sürmüşlerdir. B.O.A., *İ. D.*, nr:12419, Lef:1, Nisan 1850 tarihli Fazıl ve Mustafa Paşaların arz dilekçesi. Mehmed Tahir Paşa'nın hakkındaki şikayetlerden rahatsız olduğu ve isyana müdahale etmekte tereddütlü davrandığı anlaşılmaktadır. Merkez konuyu tartışmış ve Mehmed Tahir Paşa'ya yöneltilen eleştirilerin haksız olduğu kanaatine varmıştır. B.O.A., *İ. H.*, nr:2676; *İ. D.*, nr:12591, 31 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi; *İ. D.*, nr:12688, 28 Haziran 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁵⁸ 1848'de küçük çapta başlayan isyanın 1850'de birden bire bu denli şiddetlenmesinin gerekçelerinden birinin de Ömer Paşa'nın sert tutumunu olduğu yönünde eleştiriler de mevcuttur. *Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi IX*, s.42; Cevdet Paşa da onu ortada hiç bir şey yokken Bosna'yı karıştırmakla suçlayıp, durup dururken devletin başına Karadağ meselesini açtığını iddia eder. Bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 13-20*, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s.48; 1853'te Osmanlı Devleti'ne gelen İngiliz seyyah George William Frederik Howard ise, "*Ömer Paşa Bâb-ı Âli hiç istemediği zaman Bosna'ya girmiş ve kendini başarılı bir komutan olarak tanıtmıştır*" der. Bakınız, *Türk Sularında Seyahat*, Çeviren Şevket Serdar Türet, İstanbul 1978, s.33; Palairret de Ömer Paşa'nın yönettiği askerî harekâtın çok sert olduğu düşüncesindedir. Palairret, a.g.e., s.153.

⁵⁹ B.O.A., *İ. D.*, nr:12417, Lef:2, 6 Mayıs 1850 tarihli sadaret tezkiresi; *Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi IX*, s.26-27; Malcolm, *Bosna*, s.208-209; Abdi, *Tabıratü'l-eşkiyâ*, İstanbul 1289, s.4. Bu eserin kapağında yazarın adı kayıtlı değildir. Ancak kataloglarda yazar olarak Abdi adı geçmektedir. Konuya ilişkin yaptığımız araştırmada Sicill-i Osmanî'de bu dönemde Abdi adlı Bosna'da tahrirat katipliği yapmış bir memur olduğunu tespit edebildik. Yazarın büyük ihtimal Sicill-i Osmanî'de adı geçen Abdi olduğunu sanıyoruz. Bu bilgilere rağmen biz dipnotlarda doğrudan eserin adını vermeyi tercih ettik. Bakınız, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına Hazırlayan Nuri Akbayar, C. I, İstanbul 1996, s. 50.

gönderilmesini istemiştir. İsyanın kuvvet kullanılmadan sona ermeyeceği tamamen anlaşıldığı takdirde de Ömer Paşa'ya kuvvet kullanma yetkisi verilmiştir⁶⁰.

Ömer Paşa Bosna'ya ulaşmadan Tahir Paşa vefat etmiş ve yerine Çerkez Hafız Paşa atanmıştır. Paşa Haziran 1850 sonlarında Bosna'ya ulaşmıştır⁶¹. Çok geçmeden Hafız Paşa da görevden alınarak yerine 10 Ağustos 1850'de Hayreddin Paşa vali atanmıştır. Bu yönetim değişiklikleri idarî boşlukların meydana gelmesine ve kargaşanın daha da artmasına yol açmıştır. Paşa görevine ancak Ocak 1851 tarihinde başlayabilmiştir⁶².

Ağustos ayında Bosna Hersek'te Tanzimât'ı uygulamak amacıyla geçici bir eyalet meclisi toplanmıştır. Meclisin üyeleri eyaletin askerî ve mülkî erkanından oluşmuştur. Meclis Erkân-ı Eyalet'e Tanzimât'a karşı çıkmamaları yönünde çağrı yapılmıştır. Ağustos sonunda yayınlanan bildiride askerî ve beylerin aynı dinden oldukları, askerî Bosna'yı korumak için geldiği, isyan olmamış olsa askere gerek kalmayacağı, Padişahın emirlerini yerine getirenlerin hem bu dünyada hem de öbür dünyada rahat edecekleri, kendilerinden tek istenenin din ve devletin korunması için çocuklarının askere gönderilmesi olduğu belirtilmiştir⁶³.

Ömer Paşa Saraybosna'da Tanzimât'ı uygulamak amacıyla idarî işlerle uğraşırken ayaklanmanın ikinci ve kanlı safhası 16 Ekim 1850'de başlamış-

⁶⁰ Ömer Paşa'ya verilen fermanın sureti için bakınız, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, s.186-187; B.O.A., *İ. D.*, nr:12526, 15 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁶¹ B.O.A., *İ. D.*, nr:12565, 31 Mayıs 1850 tarihli arz tezkiresi; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, s.32-33; *İ. D.*, nr:12709, 25 Haziran 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁶² B.O.A., *İ. D.*, nr:12877, 10 Ağustos 1850 tarihli arz tezkiresi; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, s.33; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.8; *İ. D.*, nr:12936, Lef:1, 14 Ağustos 1850 tarihli Bosna Eyalet Meclisi kararı; Hayreddin Paşa Bosna'ya teknik aksaklıklardan kaynaklanan zor bir deniz yolculuğundan sonra ulaşmıştır. Paşa beraberinde bir miktar asker ve bol miktarda cep-hane götürmüştür. Cephaneler ve asker Adriyatik kıyısındaki Kotor Limanı'na çıkarılmış, bölgedeki Avusturya generali Kotor'un Avusturya toprağı olduğunu iddia ederek valiye protesto etmiştir. Karaya çıktıktan sonra da zorluklar devam etmiş ve kendi deyimiyle Paşa zaman zaman çamurda yatmak zorunda kalarak hayli güç bir yolculuk sonunda Saraybosna'ya ulaşabilmiştir. *İ. D.*, nr:13684, Lef:1-2-3-4, 21 Ocak 1851 tarihli Hayreddin Paşa'nın tahriratları.

⁶³ B.O.A., *İ. D.*, nr:12936, Lef:2 (Mecliste görevli olanların yazılı olduğu pusula); *İ. D.*, nr:12936, Lef:1, 14 Ağustos 1850 tarihli Bosna Eyalet Meclisi mazbatası; *İ. D.*, nr:12936, Lef:4, 16 Ağustos 1850 tarihli Vali Hafız Paşa ve Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı; *İ. D.*, nr:12936, 29 Ağustos 1850 tarihli arz tezkiresi; Meclis çalışmalarını 1851 yılına kadar sürdürmüştür. 8 Ocak 1851 tarihinde ise yerini Bosna Meclis-i Kebiri'ne bırakmıştır. *İ. H.*, nr:3577, Lef:2, 7 Ocak 1851 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratı; *İ. D.*, nr:13192, Lef:6; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.7, 51-57.

tır⁶⁴. Bu tarihte Mostar'da bir isyan çıktığı haberi alınmıştır. Mostar'da silahlı kimseler toplanarak "*askeri Mostar'a sokmamak*" konusunda karar almışlardır. Halk kendi emniyetlerinin olmadığını ileri sürerek, hem Ali Paşa ile hem de Ömer Paşa ile savaşacaklarını belirtmişlerdir⁶⁵.

Ali Paşa'nın isyana destek verdiği kendi raporlarındaki çelişkili beyanlardan anlaşılmıştır. Kendisi gönderdiği raporda isyan esnasında konağında bulunduğunu iddia etmiştir. Fakat isyan çıktığı esnada Mostar'da bulunduğu, isyandan sonra konağına gittiği yapılan araştırmada anlaşılmıştır. Onun yalan beyanları ve kuşku hareketleri isyanda parmağı olduğu yönündeki inancı kuvvetlendirmiştir. Ali Paşa'dan başka Tuzlalı ve İzvornikli Mahmut Paşaların da Tanzimât'a açıkça cephe aldıkları ve Tuzla ve İzvornik halkını isyana teşvik ettikleri tespit edilmiştir⁶⁶.

Gelen haberler üzerine merkezden Bosna'ya gönderilen askerî kuvvetlerin iki taburu Mostar'a sevk edilmiş ve halka da isyandan vazgeçmeleri için bir buyruldu gönderilmiştir. Ali Paşa'ya ise oğluyla beraber Ömer Paşa'nın yanına gelmesi emredilmiştir. Ömer Paşa da isyanı basturmak üzere, Saraybosna'da bulunan beş tabur piyade, iki bölük süvari, iki obüs, dört sürat ve iki dağ topu ile birlikte 22 Ekim 1850 tarihinde harekete geçmiştir⁶⁷.

2-İsyanı Basturmak İçin Yapılan Muharebeler

a-Vrandük Muharebesi

Pusovina bölgesi denen Tuzla, İzvornik, Srebreniçe, Belene, Gradça-niça, Gradçaç, Maglay, Derbend ve Teşne kazalarından toplanan 8-10.000 kişilik bir gurubun Travnik'e dokuz saat uzaklıktaki İzvornik Kalesi'ni ele ge-

⁶⁴ Aynı tarihlerde İzvornik ve Tuzla'da da bir isyan çıkmıştır. İzvornik Kaymakamı Mahmud Paşa bu isyanların asker toplama ve nüfus sayımı meselesinden çıktığını ifade etmiştir. B.O.A., *İ.D.*, nr:13272; Lef:2-3; Ancak hükümet isyanın Ali Paşa tarafından başlatıldığı kanaatindedir. *İ.D.*, nr:13272, 9 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁶⁵ B.O.A., *İ.D.*, nr:13192, Lef:3, 16 Ekim 1850 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tahriratu; *İ.D.*, nr:13684, Lef:4, *Tabıratü'l-eşkiyâ*, s.9.

⁶⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:13272, 9 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:13306, Lef:1, 1 Kasım 1850 Bosna Defterdarı Azmi Efendi ve Meclis Reisinin tahriratu.

⁶⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr:13192, Lef:4, 16 Ekim 1850 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tahriratu; *İ.D.*, nr:13192, Lef:7, 19 Ekim 1850 tarihli Mostar'a gönderilen buyruldu; Gölen, *a.g.t.*, s.120-121; Buyrulduyu Mostar'a götüren Çavuşlar Kethüdası Mehmed Bey ve 2 adamı yolda isyancılar tarafından ele geçirilmişler ve idam edilmişlerdir. *İ.D.*, nr:13334, Lef:1, 16 Kasım 1850 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratu; *İ.D.*, nr:13192, Lef:6, 19 Ekim 1850 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'ya gönderilen mektup; *İ.D.*, nr:13192, Lef:2, 22 Ekim 1850 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratu.

çirdiklerini, daha sonra da Travnik'e saldırmak üzere hazırlık yapıkları öğrenilmiştir. Bu haber üzerine Ömer Paşa sözde Mostar üzerine gideceği haberlerini çevreye yayarak Pusovina bölgesine yönelmiştir. Yol güzergâhı üzerinde stratejik öneme sahip Vrandük Kalesi'nin güvenliğini temin etmek için Mirliva Mustafa Paşa 25 Ekim 1850 tarihinde iki tabur asker ve üç topla Travnik'e dört saat uzaklıktaki İzpençe Kasabası'na gönderilmiştir. Ancak Mustafa Paşa bölgeye ulaşmadan önce isyancılar bölgeyi ele geçirmiştir. Bu nedenle Vrandük Kalesi önünde yarım saat süren bir çatışma olmuş ve isyancılar dağılmışlardır⁶⁸.

b-Kayabaşı Muharebesi

Vrandük muharebesinden sonra Ömer Paşa çatışma alanına gelip geceyi orada geçirmiştir. Ertesi gün iki tabur piyade, altı top ve süvari ile harekâta devam etmiştir. Vrandük'e bir saat uzaklıktaki Bosna Nehri kıyısında Kayabaşı mevkiinde 15.000 asinin siperler kazıp savaşa hazır olarak bekledikleri tespit edilmiştir. Bu gurubun üzerine gidilmiş ve isyancılar dağılmak zorunda kalmışlardır. Çatışmalarda 900 asi ölmüş, çoğu yaralanmıştır. Alınan esirler kendi askeri hareketlerini yönlendiren kişinin Tuzlalı Mahmud Paşa olduğunu söylemiştir. İsyandaki rolleri iyice ortaya çıkan İzvornikli Mahmud ve Tuzlalı Mahmud'un oğlu Osman Bey Bosna'da daha fazla kalamayacaklarını anlayarak 19 Kasım 1850 tarihinde Belgrat Muhafızlığına sığınmak zorunda kalmışlardır⁶⁹.

c-Koniçe Muharebesi

İsyancıların ikmâl yollarını kesmek ve stratejik öneme sahip Koniçe Kalesi'ni ele geçirmek amacıyla Asâkîr-i Nizâmiye kaymakamlarından İskender Bey ve Binbaşı Hayri Bey komutasında bir tabur asker Koniçe'ye gönderilmiştir. İskender Bey bölgeye geldiğinde Ali Paşa'nın Kavasbaşı İbrahim Ağa kumandasında hareket eden 3.000 den fazla asi ile karşılaşmıştır. Çıkan çatışmada isyancılar dağılmışlar, çok sayıda ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmişlerdir⁷⁰.

⁶⁸ B.O.A., *İ. D.*, nr:13306, Lef:1; *İ. D.*, nr:13334, Lef:1; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.10-13.

⁶⁹ B.O.A., *İ. D.*, nr: 13334, Lef:1; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.13-15; *İ. D.*, nr: 13334, Lef:2, 21 Kasım 1851 tarihli Belgrat Muhafızı Vasıf Mehmed'in tahriratu. Merkez Belgrat Muhafızı'nın yanına kaçan asi elebaşlarının vakit geçirilmeksizin İstanbul'a gönderilmelerini Vasıf Mehmed'den istemiştir. *İ. D.*, nr: 13334, 3 Aralık 1850 tarihli arz tezkiresi.

⁷⁰ B.O.A., *İ. H.*, nr:3577, Lef:2, 7 Ocak 1851 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratu; *İ. D.*, nr: 13517, Lef:1; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.16.

Bu sırada İzvornikli Mahmud Paşa ile Tuzlalı Mahmud Paşazâde Osman Bey tarafından Pusovina halkını ayaklandırmak üzere yazılmış bir takım mektuplar ele geçirilmiştir. Böylece bunların isyandaki rollerine dair somut kanıtlar bulunmuştur⁷¹.

d-Vuçyan Muharebesi

Ömer Paşa askere gerekli olan tayinatı sağlamak için 13 Kasım 1850 tarihinde Derbent Kazası'na uğramıştır. Asiler bu hareketi Ömer Paşa'nın kendilerinden çekindiği şeklinde yorumlamıştır. Bu sırada 15.000 isyancı Derbent yoluna hakim olan Vuçyan Dağı'ndaki stratejik geçitleri tutarak savaşa hazırlanmışlardır. Bunun üzerine isyancıların üzerine üç tabur piyade ve üç top ve bir bölük süvari gönderilmiştir. Ömer Paşa Vuçyan Dağı'nın yanındaki Peykâr Karyesi'ne gitmiş, bu hareket isyancılar tarafından Ömer Paşa'nın kaçtığı şeklinde yorumlanmıştır. Ancak 20 Kasım 1850 tarihinde süratle düşman üzerine saldırılmıştır. Üç saat süren çatışma sonrasında isyancılar tamamen dağılmış ve liderleri Derbentli Mahmud Bey'de olmak üzere beşyüz kadarı da ölmüştür. Asilerin liderlerinden Tuzla Naibi Nuh Efendi ve işbirlikçisi bir kaç imam da muharebe öncesinde konakladıkları çiftlikde basılıp tutuklanmıştır⁷².

e-Klavina Muharebesi

Saraybosna'da bulunan Asâkîr-i Hassa Mirlivalarında İbrahim Bey beraberindeki kuvvetlerle Tuzla'ya gönderilmiştir. İbrahim Paşa 22 Kasım 1850'de yol güzergâhındaki Klavina Kasabası'na yarım saat mesafede Tuzla, İzvornik ve Srebrenika Kazaları'ndan toplanan 5-6000'den fazla asi ile karşılaşmıştır. Çıkan çatışmada asiler yenilerek dağılmıştır. Bundan sonra kasabaya girilmiş, ancak kasabada meydana gelen çatışmada 200 evden oluşan kentte yangın çıkmış ve kent harabeye dönmüştür. Çatışma bittikten sonra

⁷¹ *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.15-18.

⁷² Ömer Paşa'nın yenildiği haberi büyük yankı uyandırmıştır. Avusturya'nın Belgrat konsolosu Belgrat muhafızına bir elçisini göndererek Ömer Paşa'nın yenildiğini ve üç adamıyla birlikte Avusturya toprağı olan Prut'a sığındığını ifade etmiştir. Büyük telaşa kapılan Muhafız Vasıf Mehmed Paşa özel olarak görevlendirdiği Ahmed Efendi'yi bölgeye göndermiştir. Ahmed Paşa'nın yaptığı araştırma sonucunda Ömer Paşa'nın büyük bir galibiyet kazandığı anlaşılmıştır. B.O.A., *İ.D.*, nr:13418, 9 Aralık 1850 tarihli arz tezkiresi. *İ. D.*, nr: 13334, Lef:1; *İ.D.*, 13517, Lef:1, 29 Kasım 1850 tarihli Ömer Paşa'nın tahriratı; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.19-21.

olaylardan sorumlu tutulan kasaba naibi Ahmed Efendi ve müdürü Abdullah Ağa tutuklanmıştır⁷³.

f-II. Vuçyan Muharebesi

Ömer Paşa Vuçyan'daki çatışmadan sonra dağ yakınındaki Peykar Kar-yesi'nde 3 gün mola vermiştir. Ardından Vuçyan Dağı'nı keşfe gittiğinde 4-5.000 kadar asinin dağa geri geldiğini görmüştür. Bunun üzerine 22 Kasım 1850 günü çıkan çatışma, öğleden gece bire kadar devam etmiştir. Çatışma sonunda isyancılar dağıtılmışlardır. Asiler kaçmak üzere Bosna Nehri'ne geçmeye çalışmışlardır, ancak bu esnada 100 kadar asi boğularak ölmüştür⁷⁴.

Paşa bölgede 10 gün kalıp Tuzla'ya doğru yola çıkmıştır. Bu esnada daha önce Avusturya'ya kaçan ve isyancılar tarafından "öldü" denilerek unutturulmak istenen Tuzlalı Mahmud Paşa ve Gradişkalı Mahmud Alay Bey'in Gradçaniça'ya geldiği haberi alınmıştır. Bunun üzerine bölgeye bir bölük süvari gönderilmiş ve Mahmud Paşalar tutuklanmışlardır. Daha sonra Tuzla'ya gelinmiş ve Paşaları Tuzla Kalesi'ne hapsedilmiştir⁷⁵.

Ömer Paşa Tuzla'da bir kaç gün kalmış ve bölgeyi teftiş etmiştir. Ardından Tuzla çevresindeki kazaları birleştirip Tuzla'ya ilhak ederek, hepsini İzvornik Sancağı adıyla müstakil bir sancak teşkil etmiştir. Dergâh-ı Âli Kapucubaşlarından Fehim Beyi de İzvornik Sancağı'na kaymakam atamıştır. Beraberindeki askerin bir kısmını Tuzla'da bırakmış, iki tabur asker ve Tuzla'lı Mahmud Paşa, Mahmud Alay Bey ve oğlu Tuzla Naibi Nuh Efendi'yi yanına alarak 18 Aralık 1850 tarihinde Saraybosna'ya gelmiştir. Ömer Paşa'nın ilk işi isyan çıkarmaya teşebbüs eden Mustafa Paşa ve damadı Miralay Ali Beyi tutuklatmak olmuştur. Daha sonra 24 Aralık 1850'de yapılan gizli bir operasyonla Saraybosna'da ayaklanmaya karışanların lideri Kahveci Hacı Ahmed ve 15 kişi tutuklanmıştır⁷⁶.

Tutuklamaların ardından Tanzimât'ın uygulanması için Bosna ileri gelenleri Saraybosna'ya çağırılmıştır. Ancak Erkân-ı Eyalet durumun farkına varmış ve Saraybosna'da Boşnak Mustafa Paşa'nın konağında bir araya gelecek gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Yapılan görüşmede Tanzimât'ın uygu-

⁷³ B.O.A., *İ. D.*, nr: 13517, Lef:1; *İ. D.*, nr: 13517, Lef:2, 23 Kasım 1850 tarihli İbrahim Paşa'nın tahrirau: *İ. D.*, nr: 13447, Lef:1, 4 Aralık 1850 tarihli tahrirat; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.22.

⁷⁴ B.O.A., *İ. D.*, nr: 13517, Lef:1; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.25-26.

⁷⁵ *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.32-33.

⁷⁶ *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.34-41.

lanmasının o ana kadar elde ettikleri üstünlükleri yok edeceği konusunda görüş birliğine varılmıştır. Fakat Bosna'da devletin büyük bir askeri gücü olduğundan, şimdilik Tanzimât'ın uygulanmasına taraftarımış gibi görünme ve askerî harekât bittikten sonra hep birlikte ayaklanma kararı almışlardır. Ayaklanma sonunda ya bağımsızlık ya özerlik ya da tamamen yok olma seçenekleriyle karşı karşıya kalınacağı, her durumun da Tanzimât'ın uygulanıp şereflerinin hiçe sayılmasından daha iyi olduğu sonucuna varmışlardır⁷⁷.

Asilerin dağıtılması ve elebaşlarının teker teker yakalanması üzerine Mostar'dan bir gurup gizlice Ömer Paşa'ya başvurarak Mostar halkının affedilmesini istemişlerdir⁷⁸. Mostarlılar bununla da yetinmeyerek Ali Paşa'nın bölgeden uzaklaştırılması için hükümete dilekçeler yollamıştır⁷⁹.

g-Burak Muharebesi

Mostar'daki isyanı basturmakla görevlendirilen İskender Bey emrindeki kuvvetlerle Mostar'a giderken Burak adı verilen bölgede isyancılar ile karşılaşmıştır. İki günlük çatışmadan sonra isyancılar dağıtılmış ve 33 kişiyi tutuklanarak Saraybosna'ya gönderilmiştir⁸⁰.

h-Mostar Muharebesi

10 Şubat 1851 günü Mostar'a altı saat mesafede bulunan Ali Paşa'nın Kavasbaşı tarafından karargâh olarak kullanılan bir konak önüne gelinmiş, konak bir iki gün top ateşiyle tahrip edildikten sonra ele geçirilmiştir. Bu çatışmada 50 kadar asi ele geçirilmiştir. 11 Şubat 1851 günü asilerin geri çekilmesiyle birlikte Mostar'a kan dökülmeden girilmiştir. Bu durum Saraybosna'da büyük sevinçle karşılanmıştır⁸¹.

Bu sırada olayları değerlendiren Bosna Meclis-i Kebiri, Pusovina ve Koniça'da ölen asilerin tumar ve zeâmet sahibi olanlarının tumar ve zeâmetlerine hazine tarafından el konulmasına karar vermiştir⁸². Asker açığını kapatmak için Bosna'dan toplanan redif askerlerinden 1.300'ünün bölgede

⁷⁷ *Tabsiratü'l-çşkıyâ*, s.47-51.

⁷⁸ Bu gelişme üzerine Ömer Paşa Pusovina bölgesi halkının silah bırakmaları ve Tanzimât'ın uygulanmasını kabul ettikleri takdirde affedileceklerine dair bir buyrulduyu gelen kişilere vermiştir. B.O.A., *İ. D.*, nr: 13517, Lef:3, 26 Kasım 1850 tarihli buyruldu.

⁷⁹ B.O.A., *İ. H.*, nr:3577, Lef:2; *Tabsiratü'l-çşkıyâ*, s.51-57.

⁸⁰ *Aynı Eser*, s.57-58.

⁸¹ B.O.A., *İ. D.*, nr:13716, 23 Şubat 1851 tarihli arz tezkiresi; *Tabsiratü'l-çşkıyâ*, s.58-59, 60-61.

⁸² B.O.A., *İ.M.V.*, nr:6509, 15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası.

bulunan askerlere katulmasına karar verilmiştir. Geri kalan 110 neferin İstanbul'a, 1.600 neferin de Belgrat'a gönderilmesi planlanmıştır. Bu aynı zamanda Tanzimât döneminde Boşnaklardan asker toplama konusundaki ilk teşebbüslerden biri olmuştur⁸³.

Mostar'ın tekrar kontrol altına alınmasından sonra Ali Paşa'nın büyük oğlu Rüstem Paşa Saraybosna'ya gelerek Ömer Paşa'ya teslim olmuştur. Ali Paşa da diğer oğlu Rıdvan Paşa ile Mostar'da İskender Bey'e teslim olmuştur. Ali Paşa ve oğulları 17 Şubat 1851'de "*Devletin uygulamalarına karşı gelmek ve halkı isyana teşvik etmek*" suçlamasıyla tutuklanmıştır⁸⁴.

Ali Paşa'nın tutuklanması üzerine Hersek Sancağı'nın ileri gelenleri Bâb-ı Âlî'ye bir arzu hâl göndererek, "*Hersek Sancağı'nın Bosna Eyaleti'ne bağlanmasını istemişler, bu yapılırsa kendilerinin çok memnun olacaklarını*" belirtmişlerdir. Hersek halkının isteği olumlu karşılanmış ve Hersek 24 Şubat 1851 tarihinde Bosna'ya ilhak olunarak, Bosna Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Kaymakamlığına da Asâkîr-i Şahane Mirlivalarından Ali Rıza Paşa atanmıştır⁸⁵.

ı-Kirazlık Muharebesi

Banaluka ve Yayçe Kaleleri'ndeki askerin kendilerine katulmasıyla bu iki kale asilerin eline geçmiştir. Bu olaylar karşısında yeni bir askeri harekât başlatılmıştır. Mustafa Paşa Travnik yoluyla, İbrahim Paşa ve Mostar'a gelmiş olan Ömer Paşa Ehlune yoluyla isyan bölgesine doğru yola çıkmışlardır. Mustafa Paşa ileri harekâtı esnasında Yayçe Kalesi'ne iki saat uzaklıkta bulunan Kirazlık denen yerde 1-2.000 asi ile karşılaşmıştır. İki saat süren şiddetli bir çatışma sonrasında 200 asi öldürülmüş, bir çoğu yaralanmıştır. Daha sonra kale muhasara edilmiş ve Yayçe Kalesi'ni geri alınmıştır. Çatışmalarda 60 esir alınarak tutuklanmak üzere Saraybosna'ya gönderilmiştir⁸⁶.

i-Göhlisar Muharebesi

Yayçe Kalesi'nin kendi ellerinden çıkması üzerine asiler kaleyi geri almak için tekrar toplanmıştır. Bu haberler üzerine kalenin yeniden asilerin eline geçmesini önlemek üzere Mirliva Derviş Paşa komutasında dört tabur

⁸³ B.O.A., *İ. H.*, nr:3577, Lef:4, 27 Ocak 1851 tarihli sadaret tezkiresi.

⁸⁴ *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.61-64.

⁸⁵ B.O.A., *İ. D.*, nr:13715, Lef:4, Şubat 1851 tarihli Hersek'ten gelen arzuhâl; Krçsmarik, a.g.m., s.732; *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.73.

⁸⁶ *Tabsiratü'l-eşkiyâ*, s.66-69.

piyade, üç bölük süvari, iki dağ topu ve ikiyüz muvazzaf asker Yayçe'ye gönderilmiştir. Derviş Paşa kumandasındaki kuvvetlerle 10.000 kişilik asi gurubu Yayçe'ye iki saat mesafedeki Gölhisar mevkiinde 28 Mart 1851'de karşı karşıya gelmiştir. Çok şiddetli geçen çatışmadan sonra isyancılar dağıtılmış ve Derviş Paşa Gölhisar Kasabası'na girmeyi başarmıştır. Bu zaferin ardından 29 Mart'ta Ömer Paşa maiyetindeki kuvvetlerle bölgeye gelmiştir. Yayçe'deki galibiyeti duyan Banaluka'daki asiler endişe ve korkuya kapılarak kaleyi boşaltmış ve Ona Nehri'nin karşı kıyısına kaçmışlardır⁸⁷.

j-Kozarça Muharebesi

İsyancıların bir müddet sonra Kostaniçe Kazası nahiyelerinden Kozarça Kasabası'nda toplandığı haberi alınmıştır. Bunun üzerine Ömer Paşa ve Derviş Bey önce Banaluka'ya uğramışlar oradan Kozarça'ya geçmişlerdir. Yapılan muharebede 4.000 kadar asiden yalnızca 300 kadarı kaçabilmiş, geri kalanlar esir edilmiş, bir kısmı da ölmüştür⁸⁸.

Ömer Paşa askeri harekâtı esnasında Ali Paşa'yı da yanına almıştır. Ali Paşa Banaluka'ya dört saat mesafedeki Elyuvanska (Elivanska) denilen yerde şüpheli şekilde ölmüştür. Ölüm şekliyle ilgili iki iddia ortaya atılmıştır. İlki nöbet tutan erlerden birinin tüfeğini bir yolunu bulup almış ve intihar etmiştir. İkincisi nöbet tutan erlerden biri yorgunluktan yere düşmüş, o esnada elinde bulunan tüfek yere düşerek ateş almış, kurşun oturmakta olan Ali Paşa'nın çenesi altından girerek başından çıkmış ve Ali Paşa ölmüştür. Konuyla ilgili arz tezkiresinde de ikinci seçenekteki iddiaya yer verilmiştir. Devlet yetkilileri Ali Paşa'nın bu şekilde şüpheli bir biçimde ölmesinden râhatsız olmuştur. Ali Paşa'nın ölüm şeklinin son derece çirkin ve uygunsuz olduğu, bu durumun devletin düşmanları tarafından aleyhte propaganda olarak değerlendirilebileceği belirtilmiştir. Bunun üzerine Ali Paşa'nın ölüm şekli araştırılmıştır. Araştırma sonucu bu ölüm şekillerinden her ikisi de şüpheli bulunmuştur⁸⁹.

⁸⁷ Aynı Eser, s.76-83.

⁸⁸ Aynı Eser, s.83-87.

⁸⁹ B.O.A., *İ.D.*, nr: 13968, Lef.1, 22 Nisan 1851 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:13968, 23 Nisan 1851 tarihli irade; *Tabsiratü'l-çşkiyâ*, s.88-89; Yaygın olarak Ömer Paşa'nın Ali Paşa'yı ortadan kaldırdığına inanılmaktadır Krsçmarik, *a.g.m.*, s.732; Yorga ise Hammer tarihine yazdığı zeyilde Ömer Paşa'nın Ali Paşa'yı önce tevkif ettirdiğini ardından da idam ettirdiğini kaydetmiştir. Hammer, *a.g.e. IX*, s.421.

k-Bihke Muharebesi

Ömer Paşa 12 Nisan 1851'de asilerin en büyük dayanak noktası olan Bihke'nin geri alınması için bir harekât başlatmıştır. İskender Paşa Bihke'yi almakla görevlendirilmiştir. İskender Paşa 16 Nisan'da Bihke Kalesi önüne gelmiştir. Ancak asiler Ona Nehri köprüsünü ele geçirmiş olduğundan, nehri geçmek amacıyla sallar yapılmıştır. Ömer Paşa da 27 Nisan'da kale yakınlarındaki Krupa Palangası'na gelmiştir. İsyancılar nehrin karşı yakasında siperlerden üç top ve 4-5.000 kişilik bir gurupla nehrin karşısından saldırıya başlamıştır. Ömer Paşa'ya bağlı kuvvetler de nehrin karşı tarafında siperler kazmış ve 28 Nisan günü şiddetli topçu ve tüfek ateşi başlamıştır. Beş saat süren şiddetli ateşten sonra sallarla karşı kıyıya çıkarma yapılarak asiler dağıtılmıştır. 29 Nisan'da ise asker tamamen karşı kıyıya geçmiş ve kale ele geçirilmiştir⁹⁰.

Bihke'deki büyük muharebeden sonra Hersek bölgesindeki isyan tamamen sona ermiş ve sınır boylarındaki asiler ortadan kaldırılmıştır. 1850 sonbaharı ile 1851 ilkbaharı arasında asiler ile onikisi büyük olmak üzere yirmi-beş muharebe yapılmıştır⁹¹. Ömer Paşa Temmuz ayında asilerin elebaşlarından Numan Bey'in de yakalandığını ve halkın huzurunun yerinde olduğunu merkeze bildirmiştir. Ağustos sonunda ise bütün eyalette asayişin sağlandığını, halkın huzur ve güveninin tesis edildiğine dair bir raporu merkeze göndermiştir. Böylece yaklaşık ikibuçuk yıl süren kargaşa ortamı kesin olarak sona erdirilmiştir⁹².

Sonuç:

Bosna'da isyana karışan beyler tutuklanmış ve yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Böylece Bosna'da devlete muhalif olabilecek herkes Bosna dışına çıkarılmıştır⁹³. Bu kişiler Tanzimât'ın gereği olarak önce Meclis-i Valâ'da daha sonra Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'de sorguya çekilip muhakeme olunmuştur. İlk olarak asilerin liderlerinden 15 kişi ile Tuzlalı Mahmud Paşa

⁹⁰ *Tabsıratü'l-çşkıyâ*, s.90-95.

⁹¹ *Tabsıratü'l-çşkıyâ*, s.96-101.

⁹² B.O.A., *İ.D.*, nr: 14295, 8 Temmuz 1851 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr:14526, 10 Ekim 1851 tarihli arz tezkiresi.

⁹³ Örneğin önce Belgrat'a gönderilmiş olan İzvornikli Mahmud Paşa ve Tuzlalı Mahmudpaşazâde Osman Bey yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiş ve bu nakil işlemi için 10.000 kuruluş harcama yapılmıştır. B.O.A., *İ.D.*, nr:13273, 10 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr: 13588, Lef.1, 15 Kasım 1850 tarihli Belgrad Muhafızı Vasıf Mehmed'in tahriratu; Babuna, a.g.e., s.19-20; Palairret, a.g.e., s.153.

idam cezasına çarptırılmış, ancak cezalar kürek cezasına çevrilmiştir. Mahmud Paşa'nın ihtiyarlığı sebebiyle kürek cezasına çarptırılması da uygun bulunmayarak, kürek cezasına çarptırılmış olan oğlu Osman Bey ile birlikte bütün rütbelerinin alınmasına ve ailesiyle birlikte ömür boyu Rodos'a sürgününe, ulemâdan Nuh Efendi ile İbrahim Efendi'nin bir daha geri dönmemek üzere Konya'ya sürgününe, Ali Paşa'nın oğulları Rıdvan Paşa ile kardeşi Rüstem Bey, İzvornikli Mahmud Paşa, Saraylı Mustafa ve Fazıl Paşalar, Biheke'li Mehmed Paşalar, Erkân-ı Eyâletten Ali ve Derviş Beylerin aileleri ve çocuklarıyla beraber Rumeli dışında uygun mahallere, suçlu bulunan 63 asinin ikişer sene süreyle Kütahya ve Balıkesir taraflarına, suçları kesinleşmeyen altmışdokuz kişinin Bursa'ya gönderilmelerine karar verilmiştir⁹⁴.

1849'da başlayan isyan Bosna'daki beylerin etkinliğinin silinmesiyle sona ermiştir. Beyler reaya üzerindeki kontrollerini yitirmişlerdir. Beylerin kontrolünden kurtulan reaya bu tarihten sonra farklı arayışlar içine girmiştir. Onlar bilinçli bir şekilde Tanzimât reformlarını istismar etmişler ve Bosna'daki çok küçük bir sorunu dahi uluslararası bir sorun haline getirmeyi bilmişlerdir. Devlet yetkilileri gelişen olaylar karşısında, beylerin gücünün kırılmasından doğan problemlerin farkına varmışlardır. Bu nedenle reayanın toprak sahibi olmasının önüne geçmek, beylere daha fazla itibar etmek gibi politikalara yönelmişlerdir⁹⁵. Ancak bu çabalardan istenilen sonuç alınamamış ve reaya, Bosna Hersek Osmanlı hakimiyetinden çıkana kadar artan bir ivme ile isteklerini her defasında devlete kabul ettirmiştir. Ali Paşa'nın 1850'de yaptığı tahmin doğrulanmış ve gerçekten de Bosna Hersek otuz yıl sonra (1878) Osmanlı Devleti'nden koparılmıştır.

1851 Mayısı'nda sonuçlandırılan isyan hareketi ile bölgede Tanzimât uygulanmaya başlanmıştır. Bu amaçla görevlendirilen müfettişler halka hem Türkçe hem Boşnakça Tanzimât'ı anlatmışlardır. Ancak Tanzimât'ın uygulanması da bölgedeki problemleri halletmeye yetmemiştir⁹⁶. Çünkü Cevdet Paşa'nın 1860'da başlayan müfettişliğinde, hâlâ Tanzimât öncesinde ortadan

⁹⁴ B.O.A., *İ.D.*, nr:14929, 4 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi; *Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi IX*, s.27; Bosna'daki olaylardan dolayı İstanbul'da ikâmet etmeye mecbur tutulan 99 kişinin Bosna'ya geri dönmek için hükümete yaptığı başvuru kabul edilmiş ve bu kişiler 17 Kasım 1852'de Bosna'ya geri dönmüştür. *İ.D.*, nr:16300, 17 Kasım 1851 tarihli Bosna valisi Hurşid Paşa'nın tahriratu.

⁹⁵ B.O.A., *İ.M.M. (İrade Meclis-i Mahsus)*, nr:1530, Şubat 1869 tarihli Divân-ı Muhasebât mazbatası.

⁹⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr:14557, 6 Ağustos 1851 tarihli Mehmet Şakir Bey'in tahriratu; *İ.D.*, nr:14557, Lef:3, 17 Ağustos 1851 tarihli Mirliva Ahmet Paşa'nın tahriratu.

kaldırılmaya çalışılan problemlerin haline çalışılmıştır⁹⁷. Aksine Tanzîmat'ın Bosna'da uygulanması yeni isyanlara zemin hazırlamıştır. Zira bu tarihten önce ve sonra ortaya çıkan isyan hareketleri arasında önemli bir fark vardır. 1839-1851 öncesi isyanları Tanzîmât'ın uygulanmasını engellemeye yöneliktir. 1851'den sonra çıkan isyanlar ise Tanzîmât reformlarının tam olarak uygulanamadığı iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Tanzîmât'ın Bosna Hersek'te uygulanması, Müslümanların etkinliğinin azalmasına reayanın etkinliğinin ise artmasına hizmet etmiştir.

⁹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan Cavid Baysun, İstanbul Ankara 1991, s.3-136; Gölen, a.g.t., s.92-98; Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmed Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı", *Divan*, S.6, İstanbul 1999, s.211-223.

позорна! Сачувај боксе, да се како онега крај крик дати а бољ користи!!

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА.

☉ — У Травнику, 11 Јануара. Правац, ког су Србеке Новине у својм огласу назначиле, будући да ми се допада, настојаху и ја са извјештама из ове несрећне земљ притећи у помоћ, не биши вѣрно срце србеко на тугу страдаоће браће своје саучастницима учинио. Познато е ученоме славенском свѣту, да е Босна насељена чистимъ славенскимъ народомъ, одъ грание србеке, кои е по несрећи расцѣпљена на три вѣре: источно - и западно - хришћанску, и на мухамеданску. Да су то све браћа одъ еднога рода и езика, о томъ они и незнаю; већ се међу собомъ колаш, еднѣ другогъ гнѣче и сатиру на срамоту не само својој вѣри, кои се единствено на љубави оснивати мора, но и на пониженъ достоинства цѣлѣть човечества! Освоивши Турци Босну, племићи босански, права сажка племиња польска и магарска, коима ни вѣра ни родъ небывше светъ и истурчише се; само да вѣра ни родъ небывше светъ и истурчише се; само да могу лаше гнѣчати поданике своје. Ове потурцие и данасъ владаю босанскомъ земљомъ, на нити цара нити заповѣсти намѣстника иѣговы слушано; но кокакинитъ правничъ обѣщанка варди су, и царю непрестано диванъ стамболскій. Царъ поворај najboljъ свое воли босанской рай никаква добра учинити неможе, докъ се ова подла аристократи не састари. Аа босанске потурцие, видѣши слабостъ данашню стамболскогъ дивана, а познаваюћи напротивъ якость свою: ни изъ далека неможе вѣровати, да ће диванъ поредъ нѣя у томѣ послу штогодъ успѣти моћи, докѣ рай ако не сасвимъ, а оно баръ подобно правно, коѣ Срби у княжевни србекој уживаю, не подѣян, т. е. да сами собомъ управлю, дакакъ купе и цару га даю. Онда бы сва вреа пресушила, изъ кои данасъ Турци шѣошъ бѣсемъ постаю; еръ бы само правительство одтуда хаску имало, а не кокакѣ бадавниѣ и извѣще свѣтске. Ако се диванъ озбылѣши нешостара съ Хришћанима у Босни, већ по обичаю само празне ферманѣ и унапредъ народу шилово буде, небрѣуши се за иѣново испуѣнѣ: то некъ себи припише, аю рай за се што више устрази. —

Хришћини православни у Босни не само одъ Турака пате, већ што е горе одъ свои законша владики грчки, нитъ се дѣни у бѣди својој помоћи могу. Истина, пре полдруте годинѣ ишли су у Цариградъ на тужбу; аа шта су свршили? Кады су се вратили

у Травникъ, сви у тамницу бачени, одъ кои су неки помрли, неки, кады су пуштени, изъ засѣда тайно убиени буду; а пошъ Стеванъ Качавенда, сынъ проте придорскогъ, и дѣловасъ у травничкој тамници чамъ. А ко га дражъ? Владика, на чою заповѣсть га е везиръ и заговорю. Сараевскій владика лани, преко славогъ обичајногъ данка, намѣнуо е на лѣне понове глаубу одъ 2 — 300 гроша. Кои пису ишли одкуда бы глаубу ошу исплатили: оне е у Травникъ добавило, те на свои очи даю по табанѣма бити, друге ланѣ везиру предаю, кои е све у тамницу бацио. Едѣнъ овако на правду Бога окривѣный пошъ, умро е у мухамѣ у истой тамници пре 15 дана, на велику срамоту хришћанства ондашнѣгъ. Ахъ! та кады ће едномъ оной несрећи крајъ бити? — На иѣсто старогъ владике дошао е ношай едѣнъ по имени Агатагель. Разумъ се, да е и ошъ Гркы; сѣдовѣтельно сатана, а не ангель бѣдно страдаюћимъ Славенима.

Везиръ лани пошево е 60.000 Турака на войску, а садъ ише одъ рае 12.500, кои не као сараори иѣнѣше конати. Сванъ види, да е ово везирова некаква тактика, еръ 60.000, да све Турке потера, кои су за оружи, не бы се только сабрало. Већъ овимъ хоће да цариградскій диванъ освѣдочи о својој окрѣпности, и приравности за рать, и да се за Босну ништа нема бојати; а Хрватима, одъ кои се найвише плаши, да покаже свою якость, те да се одъ нѣга устрѣчаю.

С Л О В Е Ц И Я.

• П. — У Градѣ: 19 Јануара. У заднѣмъ номъ писму обѣаю самъ вамъ каковѣй радостнай гласъ спрѣобитити; али се ево у надежди препари?

بوسنة الائمة حسب ايجاب بقوة حكام بلقان اوزره خاب ورسادات ارضي جهوندره حاكم موظف ورفه مننده ارساله انكار حاكم ادينا هان بك مقداري
 وحاكر نيكورنيك بجرا سدنك اسكمنه ذره واوره نوديم سدنك بوسنة ذره اعمال انفالدينك نفع مننده اسكنا اول نمده بارك او حيدرنيك كبر

ذكري انه ارضي جهوندره ارساله نخبه ونصوبه فنبا حكايت مقدار

<p>رسادات ارضي جهوندره نخبه ونصوبه اتفاقا</p> <p>در رساداته بونام ذكري انه بارك او حيدرنيك نفع مننده اسكنا اول نمده بارك او حيدرنيك كبر</p> <p>اوردنه بونام سوزاري بونام اوردنه ۱۱۲۵</p> <p>طوبى الونمده بارك او حيدرنيك كبر</p>	<p>خاب ارضي جهوندره نخبه وارسال اولونم كبر</p> <p>اوردنه بونام سوزاري بونام اوردنه ۱۱۲۵</p> <p>طوبى الونمده بارك او حيدرنيك كبر</p> <p>اوردنه بونام سوزاري بونام اوردنه ۱۱۲۵</p>
--	---

ارضى نيكورنيك سوسيه حاكم روفه ندره بارك
 حاكم روفه سافاه
 ۴۵۰۰

ارضى نيكورنيك سوسيه حاكم روفه ندره بارك
 حاكم روفه سافاه
 ۴۵۰۰

۴۹۵۵ ۴۹۵۵ ۴۹۵۵ ۴۹۵۵	۴۹۵۵ ۴۹۵۵ ۴۹۵۵ ۴۹۵۵
------------------------------	------------------------------

اوردنه بونام سوزاري بونام
 اوردنه
 ۱۱۲۵

طوبى الونمده بارك او حيدرنيك
 كبر

اوردنه بونام سوزاري بونام
 اوردنه
 ۱۱۲۵

۷۱۶۸ ۷۱۶۸ ۷۱۶۸ ۷۱۶۸	۷۱۶۸ ۷۱۶۸ ۷۱۶۸ ۷۱۶۸
------------------------------	------------------------------

اوردنه بونام سوزاري بونام
 اوردنه
 ۱۱۲۵

طوبى الونمده بارك او حيدرنيك
 كبر

اوردنه بونام سوزاري بونام
 اوردنه
 ۱۱۲۵

بارده كره اولين اوزره ذكراون ارضي جهوندره نخبه واعزازي نصوبه قيت حاكم سافاهانك سدنك اسكمنه ذره
 واوره نوديم اعمال انفالدينك نفع مننده اسكنا اول نمده حاكم اهورنيك

خاب ورسادات ارضي جهوندره بجرا سدنك اسكمنه ذره
 سوز اعزازي نصوبه حاكم سافاهانك بونام حاكم
 واوره نوديم اعمال انفالدينك نفع مننده اسكنا اول نمده بارك او حيدرنيك كبر

۹۰۸۵ ۹۰۸۵ ۹۰۸۵ ۹۰۸۵	۹۰۸۵ ۹۰۸۵ ۹۰۸۵ ۹۰۸۵
------------------------------	------------------------------

۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷	۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷ ۱۱۷۹۰۲۷
--	--

ظرفونو انتم طرفی
 دوم ای رودی ایون سیری فقه محمدیان طرفینک باجی و طرف اولی سیرا لاریجه اولروره نازور ایوره ضدظلم خیرینا برابر کلامه اولروره نذکره سؤکریایله
 مسکول فی اذ شکت افاضه ضایب بارشاهی بیدرملو ایچره عرصه تقسیم قندی ربابه سؤکرتا طرفت بارشاهی عا کر طرفت عدوتینا هیک نالی اشعاردوره
 سنبا نه اولروره راحت رعایتقده ریویسه ایا تلیک انیت داییشی نککارجه چک میشارنده اولظفر رعمان حمیده ضایب قی نعم ایوم نریجه سادس عدوتی رعکرتیف
 اولری مضبوطخو طرفه نذاریشج اولروره نمانه بلک نام شکتک اولرکیس اصابت اولوب سرفرمک امثال اولدوکر طرفی اشرف سلفق سنیه رده ملاحظه اولوب حیدر دای
 اولرورنا دون مامدر لرینده بدو شیج طرفه حیدران سیرینا دای طرفی طرفتده اشارة اظفانه تا بیات ولیمه محاب غار داییم دون م ایلا نا جهر لرینده باجی نام طرف
 بان شکره چیلاننده نفی نوظف لرانو ایدرکی کرانسه لر هفتده یانه فنامه مندرت ملاحظه حال رعایت اولروره بولنده حکمت ایمنی اولریننده بیشارتایله طرفینیه
 ایجا و ججه میانبر لر یایشی ناسیب کی مدو ظفر اشرف ایچم اولروره هر طرف اولرورنده ضایب نوزله شامه شرانده دور بیایدیسه نفعی ایما نی شامکلی
 جدا نفعی بیاید نذکره شاندرنی شیخ اولروردی اذقیق

بسم الله الرحمن الرحیم
 این طرفینک باجی و طرف اولی سیرا لاریجه اولروره نازور ایوره ضدظلم خیرینا برابر کلامه اولروره نذکره سؤکریایله
 مسکول فی اذ شکت افاضه ضایب بارشاهی بیدرملو ایچره عرصه تقسیم قندی ربابه سؤکرتا طرفت بارشاهی عا کر طرفت عدوتینا هیک نالی اشعاردوره
 سنبا نه اولروره راحت رعایتقده ریویسه ایا تلیک انیت داییشی نککارجه چک میشارنده اولظفر رعمان حمیده ضایب قی نعم ایوم نریجه سادس عدوتی رعکرتیف
 اولری مضبوطخو طرفه نذاریشج اولروره نمانه بلک نام شکتک اولرکیس اصابت اولوب سرفرمک امثال اولدوکر طرفی اشرف سلفق سنیه رده ملاحظه اولوب حیدر دای
 اولرورنا دون مامدر لرینده بدو شیج طرفه حیدران سیرینا دای طرفی طرفتده اشارة اظفانه تا بیات ولیمه محاب غار داییم دون م ایلا نا جهر لرینده باجی نام طرف
 بان شکره چیلاننده نفی نوظف لرانو ایدرکی کرانسه لر هفتده یانه فنامه مندرت ملاحظه حال رعایت اولروره بولنده حکمت ایمنی اولریننده بیشارتایله طرفینیه
 ایجا و ججه میانبر لر یایشی ناسیب کی مدو ظفر اشرف ایچم اولروره هر طرف اولرورنده ضایب نوزله شامه شرانده دور بیایدیسه نفعی ایما نی شامکلی
 جدا نفعی بیاید نذکره شاندرنی شیخ اولروردی اذقیق

سالمه
 (

THE WOUNDED TURKS AND THE FALL OF DAMASCUS, 1 OCTOBER 1918

YÜCEL GÜÇLÜ

This paper, based on British, Australian and American sources, will endeavour to discuss the capture and occupation of Damascus by General Edmund Allenby's Egyptian Expeditionary Force on 1 October 1918 and the events which followed it. The chief purpose will be the investigation of the effect on the wounded Turks left in Damascus of the decision to allow the Arabs to administer the city. It will also attempt, with reference to international law, to make an assessment of the deplorable condition of the Turkish prisoners of war and hospitals in Damascus.

WAR-TIME AGREEMENTS AND THE ARABS

The Sykes-Picot Agreement of 16 May 1916 between Britain, France and Russia had provided for the formation of an Arab state or states in some of the territories of the Ottoman Empire in Asia, conditional on the Arabs obtaining the towns of Damascus, Homs, Hama, and Aleppo. One of the areas set aside for this purpose was to be under the influence of Britain, and another under the influence of France. This influence was defined in the aforesaid agreement as priority of rights of enterprise and local loans, and the exclusive right to supply advisers and civil servants to the respective state or states¹.

Early in 1918 the Sykes-Picot Agreement became common property in Arab Asia, thanks to the generosity of the Soviet government which released it and the efforts of the Ottoman officials who made use of it. Thrown into medley was the Balfour Declaration of sympathy with Zionist aspirations of 2 November 1917, which was a public instrument from the start. Arab rebels under Sharif Hussein of Mecca – who were earlier promised independence by London – began to raise their eyebrows, and British officials to issue statements of reassurance. The High Commissioner for Egypt, Sir Reginald

¹ Text of the Sykes-Picot Agreement in *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, ed. E.L. Woodward and Rohan Butler, first ser., London, 1952, iv, pp. 245-247.

Wingate, was authorised to explain in response to a formal inquiry by seven Syrians in Cairo on 16 June 1918 in which the British government pledged itself to recognise 'the complete and sovereign independence of an Arab area emancipated from Turkish control by the action of the Arabs themselves.'²

The above was in obvious contradiction to the provisions of the Sykes-Picot Agreement, for the Sharifians might 'emancipate' areas in which France's rights were recognised by Britain. But such a contradiction was not, in fact, allowed. The operation of the rule laid down in the Declaration to the Seven was regulated locally by arrangement between the commander-in-chief of the British forces in Palestine, General Allenby, and Emir Feisal, son of Sharif Hussein, by which the Arab rebel elements operated almost entirely in the area given to the Arabs in the Sykes-Picot Agreement. Here, then, there was no formal contradiction. But a vital modification in the Sykes-Picot scheme had been, all the same, effected. In this scheme a territory had been assigned to the Arab state; but the state was to be set up to operate under the supervision of France. The Declaration to the Seven made it seem as though the Arab government of the region of Damascus, Homs, Hama and Aleppo where Feisal's forces were allowed to operate, could be totally independent of French control and French supervision, and that Britain would support such a state of affairs. In this belief the Sharifians entered in the last months of the First World War. It was on this question that they were to be at issue with France. The Declaration to the Seven led them to believe that they could count on British support in their quarrel³.

The Declaration to the Seven gave Sharifians reason to think that British and French policies were diverging, and that Britain would not support France in carrying out the terms of the Sykes-Picot Agreement. The declaration made their advantage clear by its apparent concession that, in the areas captured by the Arabs, an independent government could be set up, unfettered by the control of a Great Power; not as the Sykes-Picot Agreement stipulated, subject to the influence of France and Britain. The

² Great Britain, *Parliamentary Papers, 1939*, Cmd. 5974, pp. 48-51.

³ Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, London, 1987, p. 116.

question remained whether the Sharifians would be able to capture anything single-handed⁴.

Following the defeat of the Ottoman armies in Palestine on 19-24 September 1918, the British troops were converging on Damascus. Britain had seen that the Sykes-Picot Agreement was, to say the least, inconvenient. So—upon the withdrawal of the Ottoman 4th Army from the city on the evening of 30 September – Feisal’s forces, operating on the extreme right of Allenby’s Egyptian Expeditionary Force, was to be allowed to enter Damascus on 1 October 1918 to help Britain to exclude France from Syria. This shows the Clausewitzian aspect of Allenby’s campaign: military operations, once commenced, were tailored for a political and imperial end – to give Britain more clout at the Paris Peace Conference, and to help provide for the long-term stability of the British Empire. Feisal’s presence assisted Britain in its attempt to plan for all contingencies in post-war negotiations⁵.

ANARCHY IN DAMASCUS

At 6 a.m. on 1 October, Sharifian regulars entered Damascus. All day and night Bedouin and Druze auxiliaries flowed into the Omayyad capital bent on enjoying the conquest and accumulating loot. Local support for the Hashemites was thin, especially among the wealthier citizens, and a city of 300,000 dissolved into anarchy. British units remained outside the city⁶. Shukri al-Ayyubi, the new Arab military governor of Damascus, took a step which had serious consequences: he had the prisons opened and the prisoners, with some 4,000 of them, among whom were murderers, robbers, opium addicts and forgers, were set free. These prisoners started looting and killing, particularly Turkish soldiers who were wounded and sick⁷. “In the streets,” says the British journalist W.T. Massey, “the Arabs beat the Turkish soldiery and jeered them and probably many of the dead Turks in Damascus

⁴ Ibid., p.117.

⁵ The eminent British scholar Elie Kedourie meticulously brings together a huge amount of conclusive evidence to show that Damascus could not have been captured by the Sharifians, but rather that, after the evacuation of the city by the Turks, they were allowed to occupy it and to claim that they had captured it. See his “The Capture of Damascus, 1 October 1918” in *The Chatham House Version and other Middle-Eastern Studies*, London, 1984, pp. 33-51.

⁶ Kedourie (1987), p.125. Also A. J. Hill, *Chauvel of the Light Horse: A Biography of General Sir Harry Chauvel*, Melbourne, 1978, p. 179

⁷ Kedourie (1984), p.44.

were massacred by their former Arab comrades and by civilians." "I witnessed," he again says, "many instances of the fear of Turkish soldiers. Small groups of them assembled in dark corners of the street waiting for an opportunity to give themselves up. They were usually without arms, which had been taken from them by the civilian population, and their personal belongings had likewise gone."⁸

Handing control of Damascus to Arabs gave British a task which, as Henry Somer Gullett correctly points out in the Australian official war history, "would have taxed the capacity of a Western power accustomed to managing the affairs of great cities."⁹ The instruction to stay out of Damascus had to be ignored when the Arabs proved unable to keep order. Repeating the mayhem at Dera to the south, where looting and killing occurred as the Arabs moved in, Damascus by 2 October was suffering from lawlessness¹⁰. Lieutenant General Harry Chauvel, commander of the Desert Mounted Corps, had to march his cavalry through and the "turbulent city was instantly awed into silence." After the war, Chauvel remembered how with his march through on 2 October: "the effect was electrical." Others have written: "the bazaars were opened and the city went about its normal business."¹¹

Gullett confesses that "the situation at Damascus was one unparalleled in warfare. True to its compact with Feisal, and ignoring the dismay and the protests of the capable Christians, the British government, through the commander-in-chief, handed over the administration of the great city to the Arabs immediately on its capture. It is true that many of the Arab civil servants employed by the Turks remained in their offices, and of these some were efficient men. But the strong guiding hand in the affairs of the city was that of the Turk's."¹² Lieutenant Alec Kirkbride, a British officer with the Sharifian forces, backs up the Australian account in his book, *A Crackle of Thorns*: "The police had ceased to function and there was political objection to calling in the British forces, who were camped on the outskirts of the

⁸ W.T. Massey, *Allenby's Final Triumph*, London, 1920, pp. 257-263.

⁹ Henry Somer Gullett, *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine: 1914-1918*, Sydney, 1984, p.768.

¹⁰ For looting and killing of unarmed Turks by Arabs at Dera, see George de Barrow, *The Fire of Life*, London, 1942, p.211. For the anarchy which followed on from the Turks' withdrawal, see Gullett (1984), pp. 768-770.

¹¹ Phillip Knightley and Colin Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*, London, 1971, p.106.

¹² Gullett (1984), pp. 767-768.

town, and so admitting that the new Arab administration was incapable of controlling its own people.”¹³

But still more desperate was the situation of the 20,000 exhausted Turkish prisoners, who, unless they were to perish miserably, must at once be generously fed. If the raising of foodstuffs had been left in the hands of British supply officers for a few days, the problem would have been solved, and much suffering and loss of life avoided. But from the moment when control was handed over to the Arabs, not a bushel of grain or a pound of meat or fruit could be requisitioned for the army without their consent and agency¹⁴.

CONDITION OF THE TURKISH HOSPITALS

Already all the buildings in the city were overflowing with sick Turks; and the nearest casualty clearing station was at Kuneitra, forty miles away. The Turks in the main hospital (Hamidiye Barracks) died at the rate of seventy or eighty a day, and were buried by their fellow countrymen in a great continuous trench. They had no cover even for the sick. Few of the men had blankets; they had no medical organisation. There were no drugs, bandages, or food fit for sick men; no sanitation. Food for the prisoners was scarce. Men were dying at the rate of 170 a day. Very little assistance could be obtained from the local Arab authorities of Damascus, who had taken possession of the Turkish army stores. They demurred from doing anything unless paid exorbitant rates in gold. The hopeless Arab administration was indifferent to human suffering¹⁵.

One particularly gruesome incident was the looting of the main Turkish hospital. It contained between 600 to 800 wounded. The inmates were maltreated, and a few were massacred. Colonel W.G. Elphinston, a British army officer, wrote: “when riding through Damascus the day after the city was taken, we passed the main hospital and saw a considerable number of naked corpses piled in the courtyard in heaps, five or six feet high, apparently – from their condition – comparatively recently dead and thrown from the windows of the upper storey. It was not surprising that such sight

¹³ Alec Kirkbride, *A Crackle of Thorns*, London, 1956, p.9.

¹⁴ Gullett (1984), p. 768. See also Alec Kirkbride, *An Awakening*, London, 1971, pp. 126-127.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 773-775.

gave rise to considerable comment.”¹⁶ During that time many of the wounded and sick died. None was available to remove either the corpses of the dead or the excrement of the living, and this combined with undressed wounds, many of which became gangrenous, polluted the air and made entry into the place an ordeal which could only fill one with pity for the sufferers and disgust at the filth and smell¹⁷.

At midday on 2 October an Australian doctor appeared, imploring Colonel Thomas Edward Lawrence –who had entered the city with Feisal’s forces– for the sake of humanity to take notice of the Turkish hospital. Lawrence ran over in his mind the three hospitals in Arab charge, the military, the civil, the missionary, and told him that they were as well cared for as they could be. The Arabs could not invent drugs and Chauvel could not let them have any of his. The doctor went on to describe a huge range of filthy buildings without a single medical officer or orderly, packed with dead and dying; mainly dysentery cases, but at least some typhoid; and it was to be hoped, no typhus or chlore. There was a sickening stench and a heap of dead bodies laid out on the stone floor, some in uniform, some naked. A few were corpses of no more than a day or two old; some had been there for days. It seemed that every bed held a dead man; but as Lawrence went forward there was a stir as several tried to raise their hands. Not one of them had strength to speak, but the dry whisper “Pity,pity” came in unison¹⁸.

Later on the day Lawrence was arranging other improvements when an Army Medical Corps major strode up and asked him shortly whether he spoke English. “Yes,” said Lawrence. The major looked with disgust at his skirts and sandals and asked: “You’re in charge?” “In a way I am,” Lawrence answered. “Scandalous, disgraceful, outrageous, ought to be shot” the major bellowed. At this sudden attack Lawrence, whose nerves were very ragged, began to laugh hysterically; he had been so proud of himself for having bettered what was apparently past hope. The major had not seen the charnel-house of the day before, nor smelt it, nor helped in the burying of the putrefying corpses. He smacked Lawrence hard in the face and stalked

¹⁶ W.G. Elphinston, *Royal Central Asian Journal*, vol. XXXI, part I, 1944, p. 107.

¹⁷ F.G. Peake, *ibid.*, vol. XXX, part III-IV, 1943, pp. 331-332.

¹⁸ Robert Graves, *Lawrence and the Arabs*, New York, 1991, pp.383-384.

off. Lawrence stood for a moment in contemplation. He could feel no anger with his attacker, only shame for himself and his spiritual uncleanness¹⁹.

As already mentioned, the difficulties that the newly formed Arab administration had in running Damascus impacted mortally on the sick and wounded Turks in the main military hospital who were left without proper medical care. Medical services had fallen apart and there were at least 1,800 wounded Turks languishing in various hospitals. The withdrawal of the Turkish administration resulted in confusion as Feisal's Arabs found it impossible to provide the necessary municipal services to keep a large city functioning. However, the partial evidence available today indicates that the wounded Turks left in Damascus suffered not just because of Arab logistical problems, but also because the political need to exclude the Egyptian Expeditionary Force from Damascus left the sick and wounded Turks bereft of care.

Medical units of the Egyptian Expeditionary Force were ordered to stay out of Damascus, as is shown by the war diary for the assistant director of medical services of the Australian Mounted Division: "All wheels halted at El Mezze in compliance with strict orders that no troops should enter Damascus."²⁰ The result for the wounded Turks left behind by their comrades is outlined by the Australian medical team with the Australian Mounted Division in no uncertain terms: "Condition of 600-700 patients in this hospital was found on inspection to be indescribably hideous and inhuman. Left by all save a handful of Turkish medical personnel, starved for three days, and suffocated by the stench of their own offal and the unburied dead, the plight of these wretches was more than miserable."²¹

Captain William Yale, America's liaison officer with the Egyptian Expeditionary Force, corroborates the assistant director of medical services in a letter written in 1968, where he remembers the plight of the wounded Turks²². Yale's evidence is particularly useful in that he was a senior figure,

¹⁹ Ibid., p.386. Also Anthony Nutting, *Lawrence of Arabia: The Man and the Motive*, London, 1961, p.172.

²⁰ War Office Papers, Public Record Office, London – henceforth referred to as "WO" – 95/4553, Australian Division Medical Services, WD 1 October 1918.

²¹ Ibid., WD 3 October 1918. This type of language is unusual for a war diary.

²² Yale Papers, box:1, file:1, report "The Turkish Hospital", dated 17 September 1968 enclosed with letter (same date) to publishers of *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*. St. Anthony's College Middle Eastern Centre, Oxford.

and by his own account held Allenby's forces in Palestine in high regard; he thus seems unbiased. In his account Yale stated that British policy was, "to allow the Arab military forces and the local municipal Syrian leaders to assume responsibility for governing the city and maintaining law and order." An Australian officer showed Yale the hospital and said that he, "had asked authority to supply the Turks' needs and had sufficient supplies to do so. He said he would probably be court martialled if I reported his conversation with me." For Yale the "ghastly heartrending sight" of the sick and wounded Turks was something he never forgot: "Nothing I did during the whole world war period do I regret so deeply and with such shame as my failure to use my position wisely and calmly to alleviate the atrocious suffering of these 800 men."²³

Yale informed Brigadier-General Gilbert Clayton, Allenby's Chief Political Officer, of the conditions in the hospital, and the latter's response was direct: "I told Clayton that something must be done at once to feed and care for those poor men in the hospital. I said it was ghastly hypocrisy to talk about German atrocities in Belgium while allowing 800 Turks, sick and wounded, to starve to death. Clayton was a cold, hard, self-controlled man upon whom my emotionalism had no effect. Quite indifferently he said to me, 'Yale you are not a military man.'²⁴

Yale does say that Clayton had not seen the hospital, but his conclusion points the real finger of blame: "I am convinced Clayton did nothing because of political reasons, not wishing the British to interfere in the affairs of the Arab administration in Damascus." This excuse can have provided little succour for the wounded and sick Turks who were left with, "no food, no nurses, human excrement ankle deep."²⁵ It was to Chauvel's credit that he re-occupied the Turkish military hospitals after four days' Arab control as the Turkish wounded were receiving no care. The Australians, headed by Colonel Rupert Downes, then set about cutting the death rate from 70 to 15 a day²⁶.

²³ Ibid., file: 9, "It Takes So Long", Memory of the Turkish Barracks in Damascus 1-5 October 1918 written by Yale on 11 February 1938 and sent to Elizabeth Monroe in 1968.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid., file: 1, report "The Turkish Hospital", 17 September 1968.

²⁶ Hill (1978), p. 183.

GRAVE VIOLATIONS OF INTERNATIONAL LAW

Yale's reports and the other testimonies amply indicated earlier in the paper clearly reflect substantial violations of the then international law governing the rules on the conduct of war and occupation. Article 4 of the Fourth Convention Concerning the Laws and Customs of War on Land signed at the Hague in the Netherlands on 18 October 1907 and entered into force on 26 January 1910, to which both Britain and the Ottoman Empire were parties, stated that prisoners of war were under the control of the hostile government and not the individuals or corps that had captured them. So they had to be humanely treated. Killing or wounding soldiers disabled by sickness or wounds, or who have laid down arms and surrendered; disgraceful treatment of dead bodies and appropriation and destruction of property belonging to hospitals and the like were among important violations of rules regarding warfare which amounted to war crimes. All personal belongings of the prisoners of war except arms, horses and military papers would remain their property; and in practice personal belongings are understood to include military uniform, clothing, and kit required for personal use, although technically they are government property.

Article 7 of the said convention stipulated that the government into whose hands prisoners of war had fallen would be charged with their maintenance. In the absence of a special agreement between the belligerents, prisoners of war should be treated as regards board, lodging, and clothing on the same footing as the troops of the government who captured them. Article 47, in particular, formally prohibited pillage.

The patterns of military administration in Damascus were supposed to follow international practice as prescribed in the Hague Convention. The British clearly disregarded the general rules on the occupied enemy territories as defined by this convention. It was essential to obey the main rules of military occupation. Therefore the neglect of the Turkish hospitals in Damascus by Allenby's forces, was, to say the least, unlawful. In fact, the Paris Peace Conference was a year later to accept the Hague Convention as the basic document of the international law of war, as it was to proclaim in the Covenant of the League of Nations on 28 April 1919. In the cold light of history it seems that the British authorities who caused these atrocities to be carried out deserve to be treated as war criminals as surely as any who were tried following the Second World War at Nuremberg.

British war criminals should have been tried, when evidence was abundant and the memory of their crimes still fresh. The terms of the Moudros Armistice of 30 October 1918 were, however, silent concerning war crimes, but the British war criminals could have been punished for offences against the laws of war, and for participation in massacres. The difficulty regarding war criminals is, as a rule, of course, to get them into one's possession at all. It was a pity that the damage done by the failure to avenge the Turkish prisoners who died in Damascus on 1-2 October 1918 was irretrievable.

The poor conditions for the wounded Turks were a direct result of Allenby being instructed to promote an Arab administration, as is shown by the order received on 1 October: "Our policy should be to encourage the setting up of their central, local or regional Arab administration, as the case may be, and work, at least ostensibly, through them entirely." ²⁷ This instruction was from the Foreign Office, and passed through the War Office, and it indicates how the Arabs could be useful for Britain: "it is important that the military administration should be restricted to such functions as can properly be described as military, so as to give to no inconvenient claim where unnecessary of French civilians."²⁸

The French looked upon this obvious British connivance with indignation, Paris accused London of "perfidious machiavellism" of hiding behind the "façade" of Arab nationalism to undermine French influence in Syria²⁹. During the war Britain had already in the Sykes-Picot Agreement recognised French interest in Syria, which indeed it had already acknowledged in 1912. Towards the end of the termination of hostilities, all the latent rivalries which had been temporarily quiescent during the fighting burst into flame. France, even before the beginning of the war, had never concealed its ambitions in Syria. On 21 December 1912, for example, the Prime Minister of France, Raymond Poincaré, had declared in a speech in the Senate that "we have traditional interests in Syria, which we intend to have respected."³⁰ France therefore immediately objected to the formation of the Damascus government and to the appointment of Feisal as its head.

²⁷ WO 33/960, WO to General Headquarters Egypt, 1 October 1918.

²⁸ Ibid.

²⁹ Howard Sachar, *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, London, 1970, p. 264.

³⁰ John Bagot Glubb, *Britain and the Arabs*, London, 1959, p. 103.

CONCLUSION

In terms of international politics it must have been that the Turkish sick and wounded were marginal to the central objective of giving the impression that Feisal's Arabs were in charge. Turks suffered as a result of British *realpolitik*. It was of course Anglo-French rivalry in the Levant which explains these extraordinary incidents of 1918. By 1 October 1918 Palestine and Damascus were occupied in its entirety by British troops, an army of nearly a million. Their only competitors were the two French regiments in Beirut. It was this military predominance which gave the British Prime Minister, David Lloyd George, the idea of tearing up the 1916 agreement and substituting British power. Though French susceptibilities had to be considered within the general framework of preserving the Entente, Paris was never in a position to challenge British control of the Middle East. Moreover, the Sykes-Picot Agreement though still remaining as a diplomatic instrument was considered historically out of date. What was meant by this was that not only did Britain control the Middle East but Russia had left the war and the United States had come in. The absence of Russia meant that the 1916 agreement was now inoperative whilst the advent of the United States meant that America cannot be ignored in any settlement of Syria and Palestine. One of the seeming aims of the British foreign policy in the Near East was to exclude France from Syria as it had excluded from Egypt previously. Britain used the Sharifians to forestall French claims to a privileged position in Syria.

ÇUKUROVA'DA FRANSIZ-ERMENİ İŞBİRLİĞİ (1918-1921)

SÜLEYMAN HATİPOĞLU*

Giriş:

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde Türk yurdu yer yer işgallere uğrarken Çukurova yöresi de 1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında Fransız ve İngiliz ortak işgale uğramıştı. Çukurova bölgesi, ortak bir işgale uğramasına rağmen, bu bölgede İngilizlerle Fransızlar arasında nüfuz yönünden siyasi bir çekişme kendini gösteriyordu. Fransa, İngiltere üzerinde yaptığı baskıdan başarıyla çıkacak, Suriye ve Kilikya bölgesini kendi nüfuzu altına alacaktı¹. Nitekim 15 Eylül 1919 tarihinde Suriye ve Kilikya'da işgal kuvvetlerinin tebdili hakkındaki "*İngiliz-Fransız Mukâvelesi*" nin imzalanması ise², bu yörelerin Türk halkını büsbütün dehşete düşürmüştü. Çünkü, bu sözleşmeye göre Maraş, Antep ve Urfa şehirleri İngilizler tarafından boşaltılarak, Fransızlara terk edilecekti. İngilizler bu suretle durmadan kaynayan ve Türkler tarafından mutlaka savunulacağını düşündükleri bir toprak parçasını Fransızlara bırakır ve onların Arap memleketleri üzerindeki dikkatlerinin dağılmasını sağlarken³, aynı zamanda bu bölgede yaşayan Türk halkını da Fransız zulmüne terketmiş oluyorlardı⁴. Zaten Mustafa Kemal, bu sözleşmeden haberi olunca, derhal çok acil olarak, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Merkeziyesi'ne çektiği telgrafta;

* M. Kemal Üniversitesi, Fen. Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, HATAY.

¹ İ.İlgar, "Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi VI", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S.12, İstanbul, 1968, s.17; M.S.Anderson, *The Eastern-Question 1774-1923*, Newyork, 1966., s.379.

² Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Ankara, 1989, s.64; U.Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, Ankara, s.94; S.Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.2, Ankara, 1977-78, s.208; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*, Haz. Nimet Arsan, Ankara 1964, s. 119-120.

³ S.Tansel, a.g.e., c.2, s.208. Ayrıca bkz. Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s.25'te: "*Fransızların Anadolu'ya sızma çabalarını teşvik etmeliyiz. Böylece onları sonuç alamayacakları bir alanda uğraştırıp, daha makul olabilecekleri alanlardan dikkatlerini dağıtmayı başarabiliriz*" diyen İngiliz diplomatı G.Kidston, Fransa'nın başına Çukurova'da bir gaile açılacağını görebilmiştir.

⁴ S.Tansel, a.g.e., c.2, s.209.

"Eylül ayının 15. günü (1919) İngiltere ile Fransa, 1916 yılında imzaladıkları antlaşmayı esas kabul ederek, "Suriye İtilafnamesi" adı altında milletimizi yakından ilgilendiren bir mukavele üzerinde anlaştılar. Bu mukavele-nameye göre, İngilizlerin haksız olarak işgal ettikleri yerleri tahliye eyledikleri bölgeleri, Fransızlar haksızlık üzerine haksızlık yaparak işgale başlayacaklar, Halep'i hariçte bırakarak, Urfa, Ayıntap, Maraş ile Adana vilayetlerimizdeki çoğunluğu İslâm ve Türk olan ve zengin topraklarımızı işgal bölgelerine dahil ederek, kuzeye doğru da Harput ve Sivas'a kadar uzanıp, buraları da dahile alarak Mersin'in batısına kadar uzanan ve Batı Anadolu ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran bu bölgeler Fransız nüfuz ve idaresine girecektir" diyerek, durumun ciddiyetini belirtmiş ve bu konunun idarecilere ve gazetelere duyurulması gerektiğini bildirmiştir⁵.

Fransa'nın Çukurova'daki Emelleri:

Bu sözleşmeye göre Fransızlar Çukurova'nın verimli topraklarını ellerine geçirmişler ve aynı zamanda Suriye'yi uzun süre ellerinde tutabilmeleri için, Orta Toros Geçitleri'ne de hakim olmuşlardır. Bu hususta Fransız yetkilileri bu yöreler için şunları söylemişlerdi⁶: "Kilikya'nın Fransızlar tarafından işgali, stratejik ve ekonomik sebeplerle Suriye'nin tarihi müdafaasını teşkil eden Toros Geçitleri'ni ele geçirmeyi istilzam etmektedir..." Suriye'de kurulacak Fransız hakimiyetinin devamını sağlamak için Toros Tünelleri'ni ele geçirmek, aynı zamanda Çukurova'ya da hakim olmak demektir. Burada, göz

⁵ Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), s.119-120. Ayrıca bkz. Osman Olcay, *Sevr Antlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantı Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara, 1981, s.LXVI vd.'da; Bu itilafnameyi "Suriye İtilafnamesi" olarak adlandırmış ve 15 Eylül 1919 günü Paris'te İngiliz ve Fransız Başbakanlarının bir araya gelmesiyle bir antlaşma imzalandığını kaydetmektedir. Ayrıca Adana Ermenilerine Ma'muretü'l-Aziz'e (Elâzığ) gönderilen mektuplardan anlaşıldığı gibi, Fransızlar Adana ve Halep'te hakimiyetlerini sağladıkları an Diyarbakır ve Sivas üzerine ilerleyerek ele geçirmeyi düşünmektedirler. Bkz. BA, *BEO*, Harbiye Defteri, No. 244/6-52 (Bu evrak Meclis-i Vükela'ya elden takdim edilmiştir).

⁶ G.Jaesche, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1971, s.212. Günümüzde de bunun bilincinde olan Suriye daima güney illerimizden bazılarını kendi haritaları içerisinde göstermeye devam etmektedir. Bu vilayetler şunlardır: Adana, Mersin, Şanlıurfa, K.Maraş, G.Antep, Mardin, Hakkari, Diyarbakır ve Hatay. Bkz. Tokay Gözütok, "Suriye'nin Gözü 9 İlimizde", *Tercüman* S. 8610 (13 Şubat 1986), İstanbul, 1986, s.1; "Büyük Suriye Projesi Sekiz Türk Vilayetini de İçine Alıyor", *Hürriyet*, S.1 (1 Mayıs 1948), İstanbul, 1948, s.4'te bu vilayetler Seyhan, İçel, Maraş, Malatya, Urfa, Mardin, G.Antep ve Hatay olarak zikredilmektedir. "Suriye Hatay'ı İstediyse Özal Vermedi", *Söz*, S.6 (13 Kasım 1987), İstanbul, 1987, başlıklı yazıda ise, Suriye'nin bize Hatay'a karşılık El Cezire'yi teklif ettiği iddia edilmiştir. Bu hususta ayrıca bkz. Levis Ma'lûf, *el-Müncidü'l-Ebcedî*, Tahran 1363 (1943).

önünde bulundurulmuş stratejik önem yanında Çukurova'nın zirai açıdan büyük bir potansiyele sahip olması da Fransız sanayii için ayrı bir hammadde kaynağı teşkil etmesiydi. Zaten Fransız yetkilileri, Çukurova'yı ekonomik açıdan değerlendirmekte ve kendi iktisadî çıkarları için bu bölge üzerinde hasasiyetle durmakta idiler⁷.

Bu bölge üzerinde Fransızların tatbik etmeyi düşündükleri başka fikirleri de vardı. Fransa daha önce tehcir kanunu ile bölgeden uzaklaştırılan Ermenileri tekrar Çukurova'ya getirip, eski yerlerine yerleştirmek istiyordu⁸. Fransızlar Ermenileri niçin buraya yerleştirmek istiyorlardı sorusuna gelince; bunun sebebi gayet açıktı. Çünkü onlar Ermenilerden istifade etmek⁹ ve bu doğrultuda da Ermenileri Türk insanına karşı maşa olarak kullanmak isterken, aynı zamanda da Ermenilere Çukurova'da bir devlet kurmayı vaad ediyorlardı¹⁰. Ayrıca Fransızlar, bölgeyi terketmek durumuna gelince; burada ortaya çıkacak boşluğu bir Ermeni devletçisi ile doldurabileceklerini de düşünüyorlardı.

Böylece Türk Devleti ile, güneydeki yani Suriye'de yaşayan müslüman Araplar arasında bir tampon devlet kurulacak ve müslümanların birleşmeleri de önlenmiş olacaktı. Bu konuda Mustafa Kemal Büyük Nutuk'ta meseleye şöyle bir açıklık getirmektedir: "...*Halen ecnebi taht-ı işgalinde bulunan manatuktan, Kilikya'yı Arabistan ile Türkiye arasında bir etat tampon vücuda getirmek maksadiyle anavatandan ayırmak arzusunda bulunulduğu mevzû bahis edildi. Anadolu'nun en koyu Türk muhiti ve en mahsuldar ve zengin bir mıntukası olan bu kıtanın hiçbir suretle ayrılmasına muvafakat edilmeyeceği...*"¹¹. Böylelikle bu bölgede Fransa'nın denetiminde bir Ermeni Hristi-

⁷ Bu hususta, 27 Mart 1920 günü Fransa Parlamentosu'nda eski Fransız Başbakanı Briand konuşmasında 1916 senesinde yapılan antlaşmadan (Sykes-Picot) söz etmiş, Kilikya, Adana, Mersin'den İskenderun ile Diyarbakır ve Van gölüne değin olan toprakların Musul'u da içerecek biçimde Fransa'ya ayrıldığını hatırlatmış ve konuşmasına şöyle son vermiştir: "...*Musul, İskenderun'un hinterlandıdır. İskenderun'da bu bölgenin doğal bir mahrecidir. Fransa, pamuktan mahrumdur. Adana'daki pamuk bu bakımdan son derece önemlidir*". Bkz. İ.Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Ankara, 1981, s.159 vd.

⁸ ATASE, Arş.6-2132, Kls.383, Dos.43-12-6, F.35; Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340, s.17-18.

⁹ Wayne S.Vucinich, *The Ottoman Empire, Newyork, 1979*, s.182.

¹⁰ Salâhi S. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Mezalimi", *Belleten*, c.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), Ankara, 1972, s.43-49.

¹¹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, c.1, İstanbul 1982, s.244.

yan devleti oluşturularak, iki islâm ahalisi arasına bir nifak sokmak niyetinde olduklarını görebiliriz.

Bu sözleşme ile İngilizler, işgalleri altında bulunan Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgesini Fransızlara bırakırken, bundan çeşitli şekillerde faydalanacaklarını düşünüyorlardı. Bir kere devamlı olarak kaynayan bir bölgenin sorumluluğunu Fransızlara devretmek suretiyle onları Türklerle karşı karşıya bırakmışlardı. Diğer bir husus ise, İngilizler bölgeden çekilme kararıyla buradaki kuvvetlerinin serbest kalmasını sağlamışlardı. Ayrıca İngilizler, Türklerin kutsal vatan toprakları olan bu bölgeleri sonuna kadar müdafaa edeceklerini anlamış olduklarından, Fransızları bu bölgede meşgul ederek, dikkatlerini de Arap ülkelerinden çekmişlerdi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir de Robeck'in 12 Kasım 1919 günü Lord Curzon' a göndermiş olduğu rapor, bu düşünce ve görüşleri doğrulamaktadır¹²:

"Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun İngiliz işgalinden Fransız işgaline devri hususundaki kararın açıklanması üzerine burada gösterilen tepki, Adana bölgesinin Türkiye'nin tabii ve ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini bir kere daha ortaya koymuştur. Nitekim bu karar üzerine İstanbul'daki Mütetefik devletlerinin yüksek komiserlerine memleketin çeşitli yerlerinden gönderilen telgraflarla Fransızların Antep, Urfa ve Maraş işgalleri protesto edilmiştir. Gelen telgrafların hemen hemen aynı formun tekrarından ibaret bulunuşu millî hareketin teşkilatlanışının yaygın ve süratli olduğunu,..." göstermektedir. Ayrıca diğer bir hususta İngiltere, Irak ve Mısır'a karşılık bu bölgeleri Fransa'ya terk etmişti¹³.

Böylece, Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal'in bütün çabalarına rağmen Mondros Mütarekesi gereğince 7 Kasım 1918 tarihinden itibaren bölgede başlayan İngiliz-Fransız ortak hareketi bir müddet sonra *"Suriye İtilafnamesi"* ne göre tam bir Fransız işgaline dönüşmüştü. Fransızların tarihi, kültürel ve askerî bakımdan bölgedeki varlıklarını uzun süre devam ettirmeleri mümkün olamazdı. Ermenilerin, millî emelleri, Fransızların sömürgeci gayelerinin tahakkukunda bir vasıta olarak kendisini gösterirken, dikkat çekici bir paradoks da meydana getirmekteydi. Zira, bu sömürgeci emeller, Ermeni isteklerinin, istikbaldeki yegane dayanağını oluşturacaktı.

¹² Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1970, s.24-25. Ayrıca Güney ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'daki İtilaf Kuvvetleri yetkililerine çekilen telgraflar için bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, Ankara 1973, s.223 vd.

¹³ S.Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, İstanbul, 1982, s.317.

Bütün bunlara dayalı olarak, Ermeni liderlerinin Anadolu toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması için çalıştıklarını biliyoruz. Bunlar yalnız, Doğu Anadolu vilayetlerini değil; Maraş ve Kilikya'yı da Ermenistan sınırları içinde gösteriyorlardı. Fransızlar ise, bir yandan Ermenileri silahlandırıp eğiterek, Güney Anadolu'ya savaş ortağı olarak sürerken, bir yandan da Ermenilerin Adana ve İskenderun üzerindeki isteklerine karşı duruyorlardı. Buralarda kendilerinin tarihi rolü bulunduğunu ve bölgenin Fransızlara ait olabileceğini kesinlikle ifade etmekteydiler¹⁴.

Diğer taraftan "*Suriye İtilafnamesi*" ne göre İngilizlerin yerini önce Fransız askerî elbisesi giyinmiş Ermeni Gönüllü Taburları aldı¹⁵. Bunu Fransız askerleri takip etti. Daha sonra da, bu bölgedeki Türk çoğunluğunu yok etmek isteyen Fransızların, taşıt gemileriyle getirdiği Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'daki muhacirler takip etti¹⁶. Olayların bizzat içerisinde bulunan Gani Girici ise; "*İşgal esnasında Çukurova'ya 200.000 Ermeni geldi*"¹⁷ diyerek, hadiseleri doğrulamaktadır. Böylece Çukurova'ya bir Ermeni akını başlamıştı¹⁸. Çukurova'ya Ermenilerin gelmesi üzerine Adana valisi Nazım Bey istifa ederek, görevini vekaleten yürütmeye başladı. Nazım Bey işgalden sonra İstanbul'a çektiği telgrafta, sağlık durumu ve mahallin icabından dolayı istifa ettiğini bildiriyor ve vilayetin halini pek acıklı bir surette tasvir ediyordu. Fransızların amacı orada bir Ermeni Cumhuriyeti kurmak ve Ermenilerin halen zayıf bir azınlıkta bulunmalarından dolayı, şimdiki halde buna muvaffak olamazlarsa, geçici olarak müstakil bir hükümet teşkil etmek olduğunu ve işgal askerlerinin yüzde sekseninin Ermeni Gönüllüleri'nden¹⁹ ol-

¹⁴ Bu sıralarda Ermenileri himaye eden Amerika Cumhurbaşkanı Wilson bu durumu üstlenmişti. Barış konferansında Ermenileri hararetle savunuyor ve kurulacak Ermenistan Devletinin sınırları ile bizzat ilgileniyordu. Buna karşılık İngilizler, Ermeni isteklerini biraz mübalağalı bulmaktaydılar. Bkz. S.Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, s.527.

¹⁵ ATASE, Arş.1-16, Kls.185, Dos.21-91, F.93; ATASE, Arş.6-2132, Kls.383, Dos.43-12-6, F.34; İ.Ilgar, a.g.m. s.17; Necati Çıplak, *İçel Tarihi*, Ankara, 1968, s.216.

¹⁶ ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26; İ.Ilgar, a.g.m., s.17.

¹⁷ Abdulgani Girici bu sayıya Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Çukurova'ya gelen Ermenileri de dahil etmiştir. G.Girici, *Derlediğimiz Hatıralar*, (Tarih 30 Temmuz 1988), Adana, 1988; Selahattin Tansel, a.g.e., c.2, s.206.

¹⁸ ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26. Buna göre, bu Ermeni akını durdurmak üzere 4 Kasım 1919 tarihli Harbiye Nazırlığından, Erkan-ı Harbiye-i Umumi Riyaseti'ne de bir yazı gönderilmişti.; B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.228; Hasan Şen, "5 Ocak", *Yeni Adana*, 5 Ocak 1968, Adana, 1968, s.2.

¹⁹ Ermeni Gönüllüleri: Legion Ermenien: Legion Do'rient: Gamavur olarak çeşitli dillerdeki yazılış şekli.

masının buna dahil olduğunu belirtmişti²⁰. Ayrıca Fransızlar Çukurova'yı işgal ederken, Ermeni Gönüllüleri'nin yanı sıra diğer sömürgelerinden getirdiği Tunus, Cezayir ve Senegal'li askerlerden de yararlanma yoluna gitmişlerdi²¹.

Böylece, Fırat nehrinin batısında Kilikya ve Suriye'ye yerleşmiş olan Fransız kuvvetleri dört tümene ulaşmıştı. Suriye-Kilikya Fransız Baş Mümesili ve Doğu Ordusu Başkomutanı General Gouraud kumandasındaki Fransız kuvvetlerinden Birinci Doğu Tümeni karargahı ile beraber büyük bir kısmı Adana'daydı. Ayrıca 7. Süvari alayının karargahı Adana'da ve birlikleri de piyade alaylarının emrinde bulunuyordu. Bu tümenin bir alayı Tarsus'a, bir alayı da Mersin'e yerleşmişti. İslahiye, Bahçe, Ceyhan ve Pozantı'da Birinci Tümeden birer takviyeli tabur bulunmaktaydı. Fransızlar geniş bir alana yayılmış olan bu tümenin her yerde zayıf olduğuna hükmederek, 1920 yılı Şubat ayında Suriye'deki İkinci Tümeni de Anadolu'ya getirmişler, ayrıca sırf Antep'e karşı zaman zaman takviye kuvvetleri de sevk etmişlerdi²².

Ayrıca Fransız komutanlığına bağlı olarak, bölgedeki Ermeni kuvvetlerinin mevcudu 10.000 civarında bulunuyordu. Bunların bir kısmı Fransız askeri gibi teşkilatlanmış ve Fransız üniforması taşıyan birlikler halindeydiler. 4.500 mevcutlu bir alay olan bu birlik, daha Birinci Dünya Savaşı bitmeden önce, Fransızlar tarafından Mısır'da kurulmuş olup, Lejyon Doryan (Legion D'orient) adını taşıyordu. Güney Anadolu işgal edilirken, Fransız kıtaatı ile beraber eski yurtlarına dönen Ermenilerin bir kısmı, askerî düzen içerisinde millî kuvvetler halinde örgütlenmişlerdi. Ermeni kuvvetlerinin üçüncü kıs-

²⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1951, s.172.

²¹ ATASE, Arş.1-2, Kls.86, Dos.144 (318), F.99-1; HTVD, S.12 (Haziran 1955), Belge no. 308'de: XV.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın, Mondros Mütarekesi'nin tatbikini kontrol etmek için Erzurum'a gelen Ravlinson'dan aldığı belgeyi, Harbiye Nezareti'ne: "Adana ve Suriye'ye çıkan bütün Fransız kuvvetleri 12.000 kadardı ve hemen hepsi de Cezayirli, Tunuslu ve Turko denilen müstemlekat askeridir. Fransızların büyük kuvvet sevkine iktidarları yoktur" diyerek durumu bildirmiştir. Ayrıca İhsan Ilgar, a.g.m., s.17'de: "Fransızlar sömürgelerinden getirdikleri bu müslüman askerlere, Türklerin islamiyetten ayrılarak Bolşevik olduğunu ve Halife'ye karşı isyan ettiklerini sürekli bir şekilde telkin etmişlerdi" diyerek olayın ne derece boyut kazandığını göstermektedir. Daha sonra ise bu askerler, dara düşen halkın camilere koşuşu, camilerde okunan ezanlar, yapılan ibadet ve dualar bu müslüman askerlerin dikkatlerinden kaçmamıştı. Yavaş yavaş hakikatü gören Cezayir ve Tunuslular, Türk Millî Direnişi'ne silah, mühimmat, haber verme hizmetinde büyük yardımlarda bulunmuşlardı.

²² S.Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, İstanbul 1982, s.526.

mini ise çeteler teşkil ediyordu. Bu Ermeni kuvvetlerinin bölge itibarıyla dağılımı şöyledir²³:

Antep'te	2.500 kişi (Bunlara Ermeni Alayının iki taburu dahil).
Maraş'ta	2.000 kişi (Bunlara Ermeni Alayının bir taburu dahil).
Hacın'da (Saimbeyli)	1.500 kişi
Urfa'da	1.000 kişi
Zeytin'da (Süleymanlı)	500 kişi
Şar'da	350 kişi
Kozan'da	300 kişi
Adana ve Mersin'de	1.000 kişi
Osmaniye, Haruniye,	
Bahçe ve İslahiye'de	1.000 kişi

Bu paradoks, Çukurova'da Fransız-Ermeni işbirliğini devam ettirmiş ve müşterek hareket Türkleri tehdit etme şekline dönüşmüştü. Böylelikle kısa sürede Çukurova bölgesinde Ermeni-Fransız zulmünün Türklere yönelmesi neticesini doğurmuştur. Hakim bir millet iken bir anda üçüncü sınıf bir sömürge ahali durumuna düşen ve sahip olduğu toprakları elinden çıkarmaya zorlanan Türk halkının, bu duruma rıza göstermesi düşünülemezdi. Nitekim bütün yurttaki ferdi girişimler şeklinde ve daha çok intikam gayesine dayalı direniş hareketlerinin ortaya çıkmasını engellenememiştir.

Ermenilerin Çukurova Politikası:

Ermenilerin bölgedeki politikalarına ve faaliyetlerine gelince; Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları toprakları Asıl Ermenistan adıyla iki kısma ayırmışlardı. Birincisi "*Büyük Ermenistan*" ikincisi ise "*Küçük Ermenistan*". Büyük Ermenistan 15 vilayete bölünmüştü²⁴. Küçük Ermenistan ise, üç vilayete ayrılmış ve Kilikya Ermeni Krallığı adıyla da belirttikleri prensliğin toprakları Kilikya'da, sahil ve dağlık Kilikya olmak üzere iki kısma ayrılmıştı²⁵. Kilikya Ermenistanı'nın sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca bir çok dev-

²³ S.Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.1, s.526-527.

²⁴ E.Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.18-21; H.Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1983, s.3.

²⁵ M.Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s.1 vd. Ayrıca bu hususta bkz. Erdal İter, "İçel'de Ermeni Faaliyetleri", *Kuvayı Milliye Dergisi*, S.178 vd, Mersin 1975.

letlerin işgal ve istilasına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiç bir zaman devamlı, mütecanis ve millî bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır. Küçük küçük krallıklar, çoğu zaman bölgedeki büyük devletlere bağlı olarak, muayyen yörelere hükmetmişlerdir²⁶.

Burada şunu da ifade etmek yerinde olur kanaatindeyim; Ermeniler yaratılış itibariyle ancak güçlü olanın yanında yer almışlardır. Örneğin Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle Bizans'a karşı Türklerin yanında yer almışlardır²⁷. Çünkü Türkler o sırada güçlüydüler ve bu asırlarca böyle devam etmişti²⁸. Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Türkler zayıf duruma düşmüş bulunuyordu. Üstelik Türk yurdu ucundan kıyısından istila edilmişti. Böylelikle güç başkasının eline geçmiş gibi görünmekteydi. Öyle ise, güçlü olanın yanında yer almaları tabiatları gereği idi.

Ayrıca bir başka husus da; İtilaf Devletleri, Kafkasya'dan Kilikya'ya kadar uzanacak "*Büyük Ermenistan*" fikrinden vazgeçmeyeceklerini ve böyle bir politikayı da Türklere kabul ettirebilecek güce sahip olduklarını tahmin ediyorlardı²⁹. Bu düşünceye ve bu geçmişe dayanarak politikalarını çizmeye çalışan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken, mutlu sona ulaşabileceklerini zannettiler. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Çukurova'da kargaşa yaratmaya çalıştılar. Mondros Mütarekesi'nden sonra bu kargaşa daha da artmıştı. Bunun üzerine Çukurova yöresine bir Amerikan soruşturma heyeti gelmişti. Çeşitli din, dil ve ırklara mensup halkın ileri gelenlerini toplayarak, Adana'nın idaresi hakkındaki fikirlerini sordu. Bunlardan ortodoks ve katolik Ermeniler Fransa himayesinde bir Ermenistan kurulmasını istediler³⁰. Zaten Fransızlar da, kendi denetimlerinde Kilikya adıyla bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlardı³¹.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, İstanbul Patriği ve Sis Ermeni Katalikosluğu'nun organizatörlüğünde, Fransız işgalinin kısmî olarak gösterdiği

²⁶ H.K.Türközü, a.g.e., s.3 vd.

²⁷ ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Ankara, 1984, s.8.

²⁸ Aslında kötü meziyetlerine rağmen Ermeni halkı, dışarıdan tahrik edilmediğinde yüzyıllar boyunca Türk halkıyla birlikte beraber yaşayabildi. Bkz. Salahi R.Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, c.XXXVI, S.141 (Ocak 1972), s.49.

²⁹ B.N.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, Ankara, 1973, s.215.

³⁰ Sadi Kocaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s.236; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.403.

³¹ ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.3, Dos.1335/4-2, F.9, 9-1: 8; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, Ankara, 1981, s.16-23.

müşamahadan da yararlanma yoluna gitmişlerdir³². Fransızların Ermenilere göstermiş oldukları bu müşamaha ise; tarihî, kültürel ve askerî bakımdan bölgedeki varlıklarını uzun süre devam ettirmek isteyen Fransa'nın politikasını gerçekleştirmede bir araç olmasıdır. Böylece İtilaf Devletleri Ermenilere müstakil-bağımsız bir devlet vaad etmişlerdi³³. Bu durum Fransız, İngiliz veya Rusların Ermenileri çok sevmelerinin bir sonucu değildi. Bilakis bölgede başta Fransızlar olmak üzere, müstevililerin çıkarları söz konusuydu. Örneğin Fransa, Çukurova'da kurulacak olan bir Ermeni Devleti'yle Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız egemenliğine bir güvence teşkil edecekti.

Diğer taraftan, Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendini gösteriyordu: Ermenilere askerî harekatta yer verilmesi ve Çukurova'nın idarî yönden Ermenileştirilmesi³⁴. Ayrıca Ermenilerin Kilikya'daki isteklerini destekleyen Fransa, Adana ve İskenderun üzerinde Ermenilerin tarihî rolleri bulunduğu kabul edilmesine taraftardı. Fransızlar, Ermeni isteklerini desteklemekle beraber, bu verimli topraklardan ayrılmayı da düşünmüyorlardı³⁵. Böylece o zamanlar Fransa Başbakanı Briand da bu hususta şunları söylemiştir³⁶:

"Adana bölgesi ve Mersin limanıyla İskenderun, doğal ve mükemmel bir körfez teşkil eder. Buna karşılık stratejik savunmayı sağlayacak dağlar, körfezden bir hayli uzaktır. İşte bu sebeptendir ki, askerî tesir sahamızın sınırlarını, Ermenilerin rıza ve istekleri üzerine, daha ötelere götürmek istedik."

İşte bu olaylara paralel olarak, Fransızlar işgalden hemen sonra, vaktiyle Türkiye'den göç ettikleri kabul edilen 100.000 Ermeni'nin Türkiye'ye dönmelerini istedi³⁷. Bunun üzerine 1915 tehcirinde Anadolu'dan çıkarılan Ermenilerden 100.000 kadarı Çukurova'ya gelerek, 70.000'i Adana ve köylerine, 12.000'i Dört Yol'a, 8.000'i Hacın'a, geri kalanı da Kozan civarına ve ayrıca Maraş ve Zeytun'a da 50.000 Ermeni yerleştirilmiştir³⁸.

³² C.Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi.*, İstanbul, 1983, s.287-288.

³³ S.R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c.1, Ankara, 1973, s.43.

³⁴ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, Ankara, 1988, s.180-181.

³⁵ ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.402-403.

³⁶ ATASE, a.g.e., s.402.

³⁷ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s.45-46; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.2, Ankara, 1978, s.206.

³⁸ K.Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s.279-280; C.Yurtsever, a.g.e., s.289; Tefvik Coşkun, *Kadirli Milli Mücadelesi ve Hauralar*, Kadirli 1967, s.25.

Ermenilerin Çukurova'ya gelişlerini Bremond eserinde şu şekilde anlatmaktadır; bunun için okullar, iş yerleri ve atölyeler organize olundu. Aynı zamanda 1919 yılı sonlarında 60.000 Ermeni'nin bulunduğu Adana'daki yığılmayı önlemek için, aşağıdaki şekilde yeniden yerleşme oluşturuldu: Hacın 8.000, Hassa 1.000, Dört Yol 12.000, Osmaniye 1.000, Misis 1.200-1.500 arası, Abdioğlu 1.000 civarında, Nacarlı 1.000 civarında, İncirlik 1.200, Tarsus 3-4.000 arası, Mersin 2-3.000 arası. Bundan sonra ise Kilikya'daki Ermenilerin sayısı 1919 yılı sonunda 120.000 kişiye ulaşmıştı³⁹. Bu olayı yaşayanlardan Ceyhanlı Hamit Selçuk şöyle anlatmaktadır⁴⁰: "*Fransız işgaliyle beraber eski göçen Ermeniler geldiler. Sonra da beraber geri gittiler*". 4-6 Kasım 1919 tarihlerinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 12. Kolordu Komutanlığına gönderdiği bir yazıda; Ermeni nüfusunun çoğalması için Anadolu'dan ve Amerika'dan Adana'ya gönderilen muhacirlerin durdurulması⁴¹ istenmektedir.

Zaten İngiliz ve Fransızlar, güneyi Ermeni milisleriyle birlikte işgal etmişler, Adana'da bulunan Ermeniler işgalcileri yollara halılar sererek karşılamışlardı⁴². Böylece Fransız-Ermeni işbirliği devam etmiş, müşterek hareket⁴³, Türkleri tehdit etme şekline dönüşmüştü⁴⁴. Bu davranış Çukurova ve Güneydoğu Anadolu için bir felaket olmuştu. Bu durum bölgede Fransız-Ermeni işbirliğini ve bunun tabii sonucu olarak da Ermeni taşkınlıklarını görüyoruz.

Bu sırada Ermeniler bazı cemiyetler kuruyor ve bu cemiyetler vasıtası ile faaliyete geçiyorlardı. Bu cemiyetlerden birisi *Gençlik Dernekleri* idi. Çukurova'ya gelen Ermenileri müstahsil duruma getirmek, Türkleri Fransız makamlarına jurnalleme ve gençlerini siyasi cemiyetlerle yetiştirmek yönün-

³⁹ E.Bremond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris 1921, s.11-12.

⁴⁰ Hamit Selçuk (Yaş 82, Derleme tarihi 6 Ağustos 1987).

⁴¹ ATASE, Arş.5/2068, Kls.303, Dos.8-16, F.146-3. Ayrıca bkz. ATASE, Arş.1-1, Kls.48, Dos.15-185, F.26; ATASE, Arş.1-16, Kls.186, Dos.25-93, F.18. Bu olayları kesin olarak doğrulayan, İstanbul'dan Kayseri'nin Evrek köyüne gönderilen bir Ermeni papaz, Jamanak gazetesine gönderdiği mektupta; "...Teşrini evvel'in (Ekim) birinde (1919) Adana'ya vasıl olduk. Nazarı dikkatimizi celbeden Ermeni muhacirlerinin çadırları oldu. Şehrin haricinde çadırlardan mürettep bir şehir daha teşkil etmiş idi". Bu konuda bkz. "Bir Ermeni Rahibinin Mektubu", *Vakit*, 28 Kanun evvel 1335 (1920), S.770, İstanbul, 1920; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.228.

⁴² F.R.Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1984, s.237.

⁴³ Fransızlar Çukurova'yı işgal ederken yerli hıristiyanlar da (Ermeniler) bunlara yardımcı olmuşlardı. Bkz. Wayne S. Vucinich, *The Ottoman Empire*, Newyork 1979, s.182.

⁴⁴ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.2, s.457 vd.

den gayret sarf ediyorlardı. Sık sık gösteriler düzenliyorlar ve her fırsattan yararlanarak, hülyasını güttükleri Ermenistan krallığının bayrağını çekiyorlardı⁴⁵. Ermeniler bu fırsattan azami derecede istifade etmek ve Fransızların gözüne girebilmek için Türklere karşı tecavüzlere başlayarak, ikinci bir cemiyet olarak da *Ermeni İntikam Alayı*'nı kurdular⁴⁶. Bu konuda Ali Saip⁴⁷:

"Adana'da teşkil edilen Ermeni İntikam Alayı alenen zulüm ve itisaf bayrağını açmış idi. Fakat bu alay kimden intikam alacaktı? Ordu terhis edilmiş, Adana vilayeti kontrol altına alınmış idi. Fransızlarca bu ünvan altında bir alay teşkiline nasıl muvafakat ediyorlardı. Bu intikam alayına ne lüzum vardı. Fakat onların hedefi yalnız Türk Hükümeti, Türk hakimiyeti değildi, bizzat Türk hayatına kast idi ve bilhassa onu yaşatmamak, onu boğmak öldürmek idi" demektedir. Nitekim Ermeni intikam hareketleri Şubat 1919'da korkunç bir artış göstermiştir. Fransızlar bile buna tahammül edememişler ve Ermeni Gönüllüleri'nden bir taburu dağıtarak, 1 Mart 1919'da Port Said'e göndermişlerdi⁴⁸. Buna rağmen, Ermenilerin vahşiyane hareketleri oldukça hızlı bir şekilde devam etmişti⁴⁹.

Ayrıca Fransızlar Çukurova'da, Türklerin elindeki silahları toplamışlar ve diğer yandan ise Ermenileri Türklere karşı silahla donatmışlardı⁵⁰. Bunun üzerine Temsil Heyeti Başkanlığı tarafından, Albay Refet Bey'e gönderilen bir telgrafta; Adana'da halkın durumunun iyi gitmediği, Fransızların Maraş

⁴⁵ Tahrik amacıyla da zaman zaman Adana caddeleri Ermeni bayraklarıyla süslenmeye çalışılıyordu. Bkz. "Adana Ahvali", *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1336, S.9, Ankara, 1920. Ayrıca 18 Mart 1919'da Fransa'nın Beyrut'taki Suriye-Kilikya Olağanüstü Komiseri Picot'un Adana'ya gelişinde, Fransız bayraklarının yanı sıra Ermeni bayraklarıyla da selamlanmıştı. Bkz. K.Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s.34. Bundan sonra Ermeniler kısa sürede silahlanarak, "*Ermeni Milis Teşkilatı*" nı kurmak üzere harekete geçmişler ve Fransızlar da bu isteklerini kabul etmişlerdi. Bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.1, s.370.

⁴⁶ General Gouraud'nun, emrinde bulunan altı taburdan üçü Ermenilerden meydana gelmişti. Bunların teşkiline 1916'da Başbakan Briand tarafından başlanmış ve bir "*Ermeni Alayı*" kurulmuştu. Türkler buna "*Ermeni İntikam Alayı*" adını vermişlerdi. Bkz. Yahya Akyüz, a.g.e., s. 180 vd. Ayrıca Fransızlar tarafından bazı Türk köylerine gönderilen Ermeni "*İntikam Ekipleri*" meydana getirilmişti. Bkz. S.R.Sonyel, a.g.e. c.1, s.202.

⁴⁷ Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340, s.14.

⁴⁸ G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.45-46; S.Tansel, a.g.e., c.2, s.206.

⁴⁹ S.R.Sonyel, a.g.m., s.45.

⁵⁰ HTVD, S.18 (Aralık 1956), Ankara, 1956, Belge no. 463; ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.23, Dos.1336/13-1, F.32, 32-1: 3; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, s.126-131. Bu hususta General Gouraud'nun muhura örneğinde detaylı bilgi verilmektedir. Bu muhuratada Fransızlar tarafından dağıtılan silahlarla Ermenilerin müslüman halkı katliamdan geçirdikleri açıkça belirtilmektedir. Bkz. B.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.2, s.447 vd.

ve Urfa'da yaptıklarını aynen Adana'da da tatbik ettikleri, Ermenileri silahlandırdıkları ve bunları müslüman halka saldırttıkları, Kozan civarında müslümanlardan toplanan silahları ve hatta hayvanatı dahi Ermenilere verdikleri, adı geçen civarda Hamamköyü, Kurdoğlu Çiftliği, Toklubey Çiftliği, Çolakhasan, Yassıçalı, Mehmetağa ve Kabasakal köyleri Ermeni jandarma ve gönüllüleri tarafından tamamen tahrip edildiği ve bu köylerden kaçan müslüman halkın Ceyhan ve Karsantı taraflarına hicret ettikleri ve Bucak civarında diğer bir kaç köyün yakıldığı haber alınmıştır. Fransızlar bu durumda Çukurova'da yaşayan halk arasında intikam tohumlarını ekerek, Ermenilerin Türkleri katletmesini teşvik etmekteydiler⁵¹, şeklindeki haberiyle de olayların korkunç boyuta ulaştığı belirtilmekteydi.

Adana'da kısa bir süre vali vekili olarak bulunan Esat Bey ise anılarında şunları söylemektedir⁵²:

"Adana'nın Ermeni murahhası Muşlı vardı. Avrupa'da tahsil görmüş, genç ve halis bir komitacı idi. Kendisinin oturduğu binanın altındaki dükkanlarda bomba yapılıyordu. Bir gün bir bomba infilak eder, bina berheva olur. Binanın enkazı altında ve sandık içinde bombalar çıkar. Kiliseleri ve reis-i ruhanilerin oturdukları yerleri bile böyle silah depoları ve birer fesat ocakları haline getirmişlerdi. Bundan başka mukaddesata, ibadethanelere kadar el uzatmışlardı, ezcümle akşam ve yatsı ezanları minarelerden okunurken Ermeniler tarafından kurşun atılmak suretiyle müezzinlerin hayatlarını tehlikeye koymuşlardı. Bu kabil sarkıntuluklar işgal memurlarının gözleri önünde ve memleketin içinde yani nüfus kesafeti inzibat vesaiti kuvvetli bir yerde oluyordu. Kızlarda köylerde aruk ne yapmazlardı..."

Bu durumlara şahit olan Gani Girici, bir olayı şöyle anlatmaktadır: *"Ermeniler, Adana'daki Hacı Bayram Camiinin minaresine köpek çıkardılar ve havlattılar. Bundan sonra, Türkler ezanın okunuyor, namaz kılmaya gidin dediler"*⁵³. Ayrıca Ermeniler Türk dükkanlarını 10 Şubat 1919 tarihinden itibaren yağmalamaya başladılar. 25 Şubat da ise, sarraf Vanlı Ahmet Efendi-

⁵¹ HTVD, S.13 (Mart 1955), Ankara, 1955, Belge no. 350; Abdullah Halaçoğlu, *Haturalarım*, (Yayınlanmamış), Kozan 1990, s.1'de; "...Bir gün 50 kadar Ermeni çetes gelerek, Hamamköyü'ne gidiyor, orada değirmenciye öldürüyor ve değirmenini yakıyorlar. Daha sonra Kurdoğlu Çiftliği'ni yakıyorlar, sonra Çolakhasan köyünü ateşe veriyorlar..." diyerek, belgeye doğruluk kazandırmaktadır.

⁵² Esat Özoguz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Haturaları*, İstanbul, 1935, s.27; K.Gürün, a.g.e., s.278'de; "Fransızlardan cesaret alan Ermeni göçmenleri oralardaki müslümanlara zulme başladılar. Ceyhan'da Yunus Hoca'ya ezan okurken vurdular..." diyerek, olaylara açıklık getirmektedir.

⁵³ Gani Girici, *Derlediğimiz Haturalar*, (yaş 88, Derleme tarihi 30 Temmuz 1988), Adana, 1988.

'nin evi talan edilerek ve kendisi süngülenerek, delik deşik bir vaziyette şehit edildi⁵⁴. Böylece Fransızlar, haksız işgallerinden sonra, halka karşı çok fena hareketlerde bulundular ve bunları Fransız üniforması altında Ermenilere yapturdular⁵⁵. Bu konuda TBMM Gizli Oturumunda M.Kemal şöyle demiştir⁵⁶:

"...Denebilirki, her ne sebeple olursa bu memlekette Ermenilerle militemiz arasında bir takım kanlı vekayi cereyan etmiştir. Bu iki milletin birbirine ve bilhassa Ermenilerin militemize karşı kuvvetli buuz ve adavetleri vardır. Binaenaleyh Ermenileri bize taslit etmek, ahali-i islâmiyeye taslit etmek, bittabi gayet yanlış hareketti. Çünkü, Ermenilerin gayesi -bilhassa himaye ve siyanet görüldükten sonra- Kilikya'da, Antep'te, Maraş'ta, Urfa'da, her nerede bulurlarsa ahali-i islâmiyeyi imha etmektir. Oralarda bulunan zavallı kardaşlarımız pek acı muamelelere maruz kalmışlardır..."

Fransızların desteği ile Ermeniler, Çukurova'da yaşayan Türk halkına karşı aşırı bir şekilde acımasız olarak eylemlere giriştiler. Ermeniler yapacakları bu eylemlere silah temin etmek için, Türk jandarmalarının idaresinde bulunan ve içerisinde silah bulunan depoya yaptıkları baskın sırasında Jandarma Okulu Muallimi Osman Efendi ve iki jandarmayı, ayrıca sivil halktan da iki kişiyi şehit ettiler⁵⁷. Bu hadiselerden başka, 11 Haziran (1920) günü öğleden sonra ise çaresiz bir grup halk Kâhyaoglu Çiftliği'ne vardıklarında, otuz kadar Ermeni'den oluşan bir çetenin saldırısına uğrayarak, bütün erkekler bir eve, kadınlarla çocuklar diğer bir eve doldurularak, kırkük erkek, yirmibir kadın ve sayısı tespit edilemeyen çocuklar kamadan geçirilmiş ve kadınların kollarını ve kulaklarını kesmek suretiyle bilezik ve küpelerini de almışlardır⁵⁸.

⁵⁴ Ali Saip, a.g.e., s.12; D.Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s.134; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.703; A.Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s.230-231.

⁵⁵ Kâzım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, c.1, Ankara, 1981, s.142; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c.1, Ankara, 1985, s.7.

⁵⁶ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c.1, s.7; K.Öztürk, a.g.e., c.1, s.143.

⁵⁷ Gani Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 26 Aralık 1977, Adana, 1977.

⁵⁸ *HTVD*, S.14 (Aralık 1955), Ankara, 1955, Belge no. 372; ATASE, Arş.1/4282, Kls.593, Dos.5-139, F.38-6; A.Alper Giray, a.g.e., s.229; "Ermeni Fecayii", *Hakimiyet-i Milliye*, S.39 (17 Haziran 1336), Ankara, 1920; Gani Girici, "İşgalci Fransızların Yüz Kararı 10 Temmuz 1920, 68 Yıl Önce Kaç-Kaç", *Ekspres*, 11 Temmuz 1988, Adana, 1988, s.5; D.Arıkoğlu, a.g.e., s.132; M.Hocaoglu, a.g.e., s.702; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul, 1987, s.121; "5 Ocak Görülmemiş Bir Zulmetin Boğulduğu Gündür", *Dirlik*, S.776 (5 Ocak 1966), Adana, 1966; Ahmet Remzi (Yüreğir), "Abdulgani Efendi'ye" başlıklı 14 Ağustos 1336 tarihli verilen görev belgesi ve raporu. Bu konuda bkz., Süleyman Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi (1915-1921)* Antakya, 1999.

Çukurova'da olan bu hadiseler üzerine M.Kemal Paşa, Bursa'da 56. Fırka Komutanı Miralay Bekir Sami Efendi'ye gönderdiği telgrafta; "Gelecekteki durumun General Gouraud'ya bildirilmesi ve kumandan Brissot'ya vaziyetin hemen tebliğ edilmesi maksadıyla; Çukurova'da, islâm ahalisine karşı yapılan bu hareketler, halkın galeyana gelmesine vesile olmuştur. Bu hadiselere derhal son verilmesi istenilmiş, aksi takdirde vuku bulacak hadiselerden hiç bir mesuliyeti kabul edemeyeceğini" bildirmiştir⁵⁹. Bu telgrafa rağmen, Çukurova'daki Ermeni mezaliminin önüne geçilememiştir. Yine 12 Haziran 1920'de Yüreğir ovasında 150 kişiyi öldürmüşler ve bir o kadarını da yaraladıkları yetmezmiş gibi Çotlu Köyü'nde de 5 çobanın gözlerini oymuşlardır⁶⁰. 15 Haziran 1920 tarihinde ise, Camili ve Dedepınar köylerinde Türk çeteleri var bahanesiyle Feytullah Çiftliğine toplanan Ermeni komitecileri 500 kadar kuvvetle iki köyün halkından ve etraftaki aşiretlerden biriken 175-200 kişi kadar silahsız kadın ve çocukları şehit ederek, evlerini de yakıp yıkmışlardır⁶¹.

Başka bir hadise de şöyle cereyan etmiştir: İşgalcilerden Sancak Guvarnörü ve Harp Divanı Başkanı olan Kolonel Normand, sanki Ermeni komitecilerinin elinde bir maşa olmuştur. Bir çok Türk'ün haksız yere, müdafaası alınmadan idamına emir vermiştir. Kolonel Normand eski garaj (şimdiki Merkez Camii) civarından geçen Seyhan nehri kenarında gözlerini bağlatmadan yirmi iki Türk'ü kurşuna dizdirmiş ve bu işi de bizzat Ermeni çetelerine yaptırmıştı⁶².

Fransızlardan yüz bulan Ermeniler, yaptıkları yetmezmiş gibi bir de Şişmanyan Hükümeti'ni kurdular (16 Haziran 1920)⁶³. Türk-Ermeni davalarının

⁵⁹ HTVD, S.14 (Aralık 1955), Ankara, 1955, Belge no. 372.

⁶⁰ ATASE, Arş.1/4282, Kls.593, Dos.5-139, F.37.

⁶¹ Ahmet Remzi, a.g.r.; "Ermeni Fecayii", *Hakimiyet-i Milliye*, S.39 (17 Haziran 1336), Ankara, 1920'de bunlara ek olarak, Adana'nın 10 km. doğusundaki İncirlik Köyü'nde 9 Haziran 1336 (1920)'da Ermeni çeteleri bütün köy halkını bir yere doldurup bomba ile havaya uçurmuşlardır, şeklinde yazılmaktadır; G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 26 Aralık 1977, Adana, 1977; G.Girici, "İşgalci Fransızların Yüz Kararı 10 Temmuz 1920, 68 Yıl Önce Kaç-Kaç", *Ekspres*, 11 Temmuz 1988, Adana, 1988.

⁶² Gani Girici, *Özel Arşivinden*; Ahmet Remzi, 14 Ağustos 1336 tarihli Abdulgani Efendi'ye başlıkla hazırlanmış bilgi ve görev raporu, Bu konuda bkz., S.Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi*, s.58.

⁶³ ATASE, Arş.1-4282, Kls. 597, Dos. (328-A)-147-A, F.59; G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hataları, Ahmet Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978.

halletmek üzere kurulmuş olan bu Ermeni Hükümeti, şimdiki merkez bankasının yerinde bulunan büyük kiliseyi merkez yapmış ve bu vesileyle, Ermeni Hükümeti polis, jandarma ve askerî teşkilatını da kurmuştur. Ermeniler bu hükümetin varlığından faydalanarak, uydurma alacak veya seferberlikte sürgüne giderken Türklere emanet olarak hayvan, eşya vesair gibi şeyler bıraktıklarını bahane ederek, davacı olmaya başladılar. Dava edilen Türk zengin ise hem parası alınıyor, hem de parası olmayanlarla birlikte kilisedeki Şişmanyan Hükümeti'ne götürülerek, akıbeti meçhul hale getiriliyordu. Bu meçhuliyet Adana'nın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra, adı geçen kilisenin aranması sırasında alt kısmında tespit edilen sığınaklarda yüzlerce Türk'ün katledildiğinin görülmesiyle aydınlığa kavuşmuştur⁶⁴.

Çukurova yöresinde adeta Ermeni mezbahaları kurulmuş, buralarda Türkler kesilmiş, Adana'da Türk kanı kıyasıya akıtılmış, insan mezbahalarına sürüklenerek götürülen Türkler, buralarda boğazlanmıştı. Bu olaylarda, Ermeni Kilisesi baş rolü oynamıştı. Adana sokaklarında çocuk, ihtiyar, kadın, kız, genç demeksizin insanlar parçalanarak, çengellere takılmış, böylece bu vahşet hareketleri tarihe lanet ve esef dolu sayfeler halinde geçmişti. Çengellere çok defa diri diri geçirilen talihsizler de olmuştu. Feryad ve ızdırap içinde diri diri çengele takılmış olan Türk çocukları satırlarla parçalanmıştı. Ermeniler böyle hareketlerde birbirleriyle yarış halindeydiler⁶⁵.

Adana'da kilise avlusu kazılarak derin bir mezarlık haline getirilmişti. Bu mezarlık 2.000 kişi alacak kadar kazılmıştı. Mezbahada parçalanmasına gerek duymadıklarını bıçaklayarak çukura atmışlardı. Çukura atılanların çoğu kurşunlanmış, veyahut da başına bir çekiçe vurularak öldürülmüş, ölmese de atılmış olduğu çukurda inleyerek can vermişti⁶⁶. Bu durumdan endişe duyan

⁶⁴ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 30 Aralık 1977, Adana, 1977; G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anıları'ndan", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978.

⁶⁵ Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, 1963, s.29; Hatice Tınaz (Avşar), (Yaş 76, Derleme tarihi 4 Temmuz 1989, Adana'nın Yüreğir ilçesine bağlı Kayarlı Köyü'nden). Adı geçen şahıs bu olayları şu şekilde anlatmıştır: "Kaç-Kaç sonrası köyümüze döndüğümüzde, insanlarla hayvanları bir araya koyup gaz dökerek yakmışlar. Köyümüzde sadece dört duvar kalmıştı. İnsanlarla, hayvanları memegünden çengellemişler, hamile kadınların karınlarından çocukları çıkararak öldürmüşler" diyerek, Yusuf Ayhan'ı doğrulamaktadır.

⁶⁶ Y.Ayhan, a.g.e., s.30. Hatice Tınaz bu olayları yine şu şekilde anlatmaktadır: "Gençlerimizi, kızlarımızı kiliselere şimdiki Merkez Bankasının bulunduğu yer- doldurdular, çıplatular, zil takip oynattılar ve sonra da ırzlarına geçtiler ve daha sonra da keserek mahzenlere attılar" diyerek, Yusuf Ayhan'ın yazdıklarını doğrulamaktadır.

Türk insanını, şehrin hemen yakınında bulunan, bağına ve bahçesine gide-
mez hale getirmişlerdi⁶⁷.

Böylece işgalciler, şehirde yaşayan Türkleri kaçırmak için şiddeti arttırdılar. Her gün ölüm korkusu ve katliam havadisleri yaydılar; bir yandan da işkence ve zulmü fazlalaştırdılar⁶⁸. Bu haberler ve olaylar üzerine halka karşı katliam yapılmasından endişe ediliyordu. Bu endişeyi Mustafa Kemal şöyle dile getirmiştir: "*Adana vilayeti dahilindeki müslümanlar, tepeden turnağa kadar teslihi edilen Ermenilerin tehdidi altında, her dakika katliama maruz bulunuyorlardı*"⁶⁹. Mustafa Kemal'in de belirttiği gibi müslüman ahali Ermeni katliamı ile karşı karşıya gelmişti.

Kaç-Kaç Hadisesi:

Kaç-Kaç⁷⁰ olayına da gelince; yavaş yavaş şehri terkeden Türk aileleri 10 Temmuz 1920'de tamamen genel bir kaçışa başladılar. 10 Temmuz'daki katliam söylentisi hemen hemen bütün şehirdeki Türkleri kaçıma mecbur etmişti⁷¹. Ermenilerin kasıtlı olarak yaptıkları katliamlar ise şehirde asayiş bozmuş ve halkın kaçmasına zemin hazırlamıştı. Bu durumu anlayan halk da düşmandan temizlenmiş Toroslara sığınmak için harekete geçti. Fakat, Adana'dan çıkış zor idi. Her tarafta Ermeni çeteleri her an müslüman Türk'ün can güvenliğini tehdit ediyorlardı. Bu büyük bir tehlike idi. Asıl mesele bu olup, Toroslara sığınmaktan amaç ise kaçıp kurtulmaktan daha çok, orada teşkilatlanıp, Adana'yı düşman istilasından kurtarmaktı.

Bu durumun farkına varan Fransızlar, 9 Temmuz 1920 tarihinde Ermeni komitecileri ile düzme bir oyun tertip ederek; müslüman halkın şehri boşaltmalarını kolaylaştırmak için güneydeki bahçeler tarafına Cezayirli müslüman askerlerini nöbetçi koyup, bu duruma müsamaha gösterdiler⁷². 10 Temmuz sabahı iki saat süren silahların müslüman mahalleleri üzerine sıklımasından sonra Türkler, koltuklarında birer bohça ile Oba yoluna doğru

⁶⁷ HTVD, S.17 (Eylül 1956), Ankara, 1956, Belge no. 429.

⁶⁸ Damar Arıkoğlu, a.g.e., s.162.

⁶⁹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, c.1, s.381.

⁷⁰ Kaç Kaç olayı için bkz., Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozanti Kongresi*, Ankara, 1989, s.52 vd.

⁷¹ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.162.

⁷² K.Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963, s.79.

kaçmaya başladılar⁷³. Çarşıdaki Türkler dükkanlarını kapamadan, evde kadınlar eşyalarını ve giyecek bir şey almadan şehrin batı ve güney taraflarına, yani oba semtlerine kaçmaya başladılar⁷⁴. Kaç-Kaç yolculuğuna ova köylüleri de, paniğe kapılarak iştirak etmişlerdi⁷⁵. İşte bu ana-baba yurdunu ve evini mahşeri bir vaziyette terk ederek kocası karısını; çocuğu anasını bulamayan, bu günün adına işgal tarihinde Kaç-Kaç denilmiştir⁷⁶. Kaç-Kaç gerçek anlamda bir millî kıyam olup, zulme karşı yapılan bu sessiz direniş nesillerden nesillere intikal edecek, hiç bir zaman unutulmayacaktı⁷⁷.

10 Temmuz günü Fransız uçakları, sabahın erken saatlerinden, öğlene kadar bu Kaç-Kaç kafilesine katılanların üzerlerine bomba ve sivri çiviler atmışlardı. Zalim Fransızlar Türkleri burada da rahat bırakmamışlar ve böylece bazılarının ölümüne sebep olmuşlardı⁷⁸. Kaç-Kaç sırasında bulunan Abdulkadir Bilginer kitabında olayı şöyle yazmaktadır⁷⁹:

"...Bizler dikenli ve tozlu yollarda, kuşları uçurtmayan kasıp kavuran güneş tepemizde; etrafımızda vicdansız süngülü askerler, durup dinlenmeden yürüyorduk....askerler arasında çok sayıda Ermeniler de vardı. Elleri istedikleri fırsat geçmiş, bizlerden intikam alıyorlardı. Ara sıra: 'Alçak Dacikler' deyip gülüyorlardı-Dacik Ermenice Türk demekmiş-. Kafilenin arasına tüfeklerle giremiyorlardı. Canı yananlar bir hadise çıkarabilir korkusu vardı. Bir ara solumuzda acı bir kadın sesi, bağırsıklar, itişip kakışmalar oldu. Yaşlı bir

⁷³ "Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336)", *Yeni Adana*, S.124 (10 Temmuz 1337), Pozantu 1921; K.Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, s.79; Hatice Başcı (Yaş 91, Derleme tarihi 4 Ağustos 1987), Karataş İlçesi Fevziye Köyü sakinlerinden) bu olayları şöyle anlatmaktadır: "Kaç-Kaç'ı hatırlıyorum, kaçmak için hazırlık yaptık, arabalara eşyalarımızı yükledik. Bu sırada köye bir Fransız subayı geldi ve köylülere; 'siz kaçmayın, size bir şey yapamaz'lar dedi. Bunun üzerine biz kaçmaktan vaz geçtik" şeklinde yapmış olduğu açıklamada, Kaç-Kaç'a ova köylerinin tamamının katılmadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴ G.Girici, "İşgal ve Milli Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 21 Aralık 1978, Adana, 1978; G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, 30 Aralık 1977, Adana, 1977.

⁷⁵ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.163; Ayşe Şumnu (Yaş 80, Derleme Tarihi 31 Temmuz 1988 Ceyhan halkından) Kaç-Kaç olayını bana şöyle anlatmıştır: "Gâvur geldi dediler; iki at arabası ve biri de öküz arabası ile kaçtık. Ceyhan'dan Yapalak'a, oradan da Burnaz'a gittik. Burnaz'da bir veya iki gece kaldık, tekrar Yapalak'a geldik. Yapalak emin yerd, gâvurdan uzak. Bir müddet burada kaldıktan sonra Ceyhan'a döndük, bir de ne görelim, gâvurlar Ceyhan'ı yakmışlar".

⁷⁶ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977.

⁷⁷ Y.Ayhan, a.g.e., s.55.

⁷⁸ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.163-164.

⁷⁹ Abdulkadir Bilginer, *Kaçkaç'ta Bir Çukurova Çocuğu*, Bursa 1983, s.44-45.

nineye çabuk yürü diye dipçik vurmuşlar. O ana kadar ufak tefek homurdanmalar dışında yürüyüş oldukça sakindi. İhtiyar nineye yapılan bu alçaklığa halk dayanamadı. Askerlere saldıranlar bile oldu. Fransız askerleri daha çok ateş açarak, halkı tehdide başladılar. Askerlerin bütün güvenceleri havaya silah sıkmaktı. Ermeni olduğu anlaşılan bir asker ise: 'Sinirlenmeyin sonunuz daha fena olur' dedi ve yürüdü...." artık halk yavaş yavaş Toroslara göç ederken, paralı olanlar ise daha iççerlere kaçmışlardı⁸⁰.

O günlerde Pozantu'da yayın yapan Yeni Adana Gazetesi daha sonra bu Kaç-Kaç olayından şu şekilde bahseder⁸¹:

"Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336/1920)

Geçen sene Fransızlarla akd edilen mütarekenin nihayet bulunduğu günleri takip eden günlerde Fransızlar, ateşlenmiş Ermeniler, gayz ve ihtirasla zavallı islâmların başına bela kesilmişlerdir. Her geçen gün Adana için kanlı bir matem gölgesi bırakıyordu. Kafkas dağlarından gelen haydut 'Şişmanyar' Ermeni kilisesinde bir hükümet tesis etmiş burada sokaklardan toplanan islâmlar bin bir türlü engizisyon cezalarıyla idama gönderiliyordu. Bütün şehri zulüm, felaket doldurmuştu.

Sırtlan hisli Bremond, Dufieux celladlarına emir vermiş memleket kan ve ateşle boğuluyordu. Bu hainlikler gittikçe artıyor. Bu son müslümanların kalbi zulüm korkusuyla titriyor. Kafile kadın, çocuk yollara dökülmüş şehrin cenubuna doğru akıp gidiyordu.

Temmuz'un onuncu günü şehir bir mezbaha halini aldı. O gaileden yarım saat sonra tertip edilen ihtilal başlamış, şehrin Ermenilerle meskun olan aksamından cehennemi bir ateş açılmıştı. Yollarda, sokaklarda bir çok zavalıların cesetleri yatıyor. Kızlar, kadınlar canlarını kurtarmak için yalın ayak,

⁸⁰ D.Arıkoğlu, a.g.e., s.164. Hatice Tınaz bu olayları bana şu şekilde anlatmıştır: "Köyümüzün yarısı -Adana'nın Yüreğir ilçesine bağlı Kayarlı Köyü- Ermeni idi. Biz çocukluk, önceleri Ermeni çocuklarıyla kardeş gibiydik, onlarla oyun oynardık. Fakat işgalden sonra bu durum bozuldu. Oyun oynarken, Ermeni arkadaşlarımız bize; 'azkaldı, iki gün sonra honi ile ağzınıza sıçacağınız' dediler. Bundan sonra rahatımız bozuldu. O sırada Kaç-Kaç başlamıştı. Babam (Mehmet Avşar) bizi toparladı ve kaçtı. Döndükten sonra köyümüzde kaçmayan müslümanların hepsini yakmışlar. Babam, bunların kemiklerini toparlayarak toprağa gömdü. Kaç-Kaç sonrasında Ermeniler; Eğriağaç, Horlar, Asmalı, Tokuç, Kötüköyü, Dursunlu, Arapköyü, Kesmeburun, Solaklı, Pekmezsuyu, Şıhmurat, Tanrıverdi, Kayarlı, Hınnepli, Kumrulu ve Kızıtahta köylerinin, tamamen yanmış olduğunu gördük" demiştir.

⁸¹ "Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336)", Yeni Adana, S.124, Pozantu 1921.

baş açık temmuz güneşinin kızgın alevleri içinde yükselen, kesif tozlara boğularak akın, akın hicret ediyorlardı. Anasını kayıp eden yavrular, göğsü delinmiş yavrusunun üzerine kapanan ak saçlı analar namusu üzerine tütreyen bakirelerle ovalar, obalar dolmuştu.

Hicret başlamış, kanlı eller ufka doğru yükselmiş sırtlan sadaları bu kafaların arkasından yükseliyordu. Günler geçti. Gülistan gibi kıymetli memleketimiz baykuş yuvalarına döndü. Kanlı eller saf-ı Seyhan kenarında yıkandı. Türk hazineleri yağma edildi.

Bu gün hâlâ kulaklarımızda uğuldayan bir çok zehirli sedalar var. (Geliyorlar, doldururlar..... ah namusum... yavrum) bu sözleri her ağzı ayrı ayrı söylüyor.

Beş yüz senelik yuvasından uzaklaşıp gidiyordu. 10 Temmuz kara gün, binlerce islâm mezarının açıldığı gündü".

Kaç-Kaç olayı Adanalıları gerçekten sarsmıştı. Bu hadise Fransızlar için de kötü bir puandı. Türkler kaçmışlardı ancak bunun intikamını almak için hazırlanıyorlardı. Onlar sadece canlarını kurtarmak için kaçmamışlardı, Toroslarda Millî Teşkilât'a dahil olarak Adana'nın kurtuluşu için savaşmak amacıyla kaçmışlardı. Kaç-Kaç'ta gizlenen millî ruh bu idi⁸². 10 Temmuz 1920'de binlerce Adanalının, cehennemi bir sıcakta, toz toprak içinde, sefil, perişan bir vaziyette gerçekleştirdikleri bu kaçış, Fransızlarla Ermenileri memnun etmişti⁸³.

Ermenilerin Kilikya Devleti Kurma Girişimleri:

Meydana gelen Kaç-Kaç olayından sonra, Ermeniler ve bilhassa Ermeni Şişmanyan Hükümeti ve komitecilerin; "*Şehirde Türk kalmadı. Bize verdiğiniz vaadinizi yerine getiriniz. Biz Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti kuracağız*" diyerek, resmen Fransız Genel Valisi'ne müracaat etmişlerdi⁸⁴.

Bu arada Ermeniler Fransızların Çukurova'dan çekileceği propaganda-sını yaymaya başlamışlardı. Bunun üzerine, Ermenilerin lideri durumunda bulunan Dr.Mihran Damadian hemen Beyrut'taki Ermeni komitesi başdele-

⁸² Yusuf Ayhan, a.g.e., s.58.

⁸³ Ş.S.Aydemir, *Tek Adam*, c.2, İstanbul, 1985, s.174-175.

⁸⁴ Ahmet Remzi, a.g.r.Bu rapor için bkz., S.Hatipoğlu, *Orta Toros Geçitlerinde Türk-Fransız Mücadelesi* s.63.; G.Girici, "İşgal ve Millî Mücadele Hatıraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 22 Aralık 1978, Adana, 1978.

gesi Dr.Malezian'la haberleşerek, harekete geçmiştir. Durumdan haberdar olan "*Guilguia (Kilikya)*" adındaki Ermeni gazetesinin baş yazarı Veradzine, Abdioğlu Köyü'nde bir kaç komiteci ile yerleşerek, Fransız mandası altında, Kuzey sınırı demiryolu; doğu ve batı sınırı Ceyhan ile Seyhan nehirleri olmak üzere "*Kilikya Mezopotamya Cumhuriyeti*"ni kurdular. Bunun üzerine Veradzine'yi, Fransızlar almış oldukları tedbirlerle sürgün etmişlerdi⁸⁵. Bundan sonra da Çukurova'da bulunan bütün Hıristiyan delegeleri bir bildiri yayınlayarak, eylemlerini sürdürmeyi düşündüler. Bu olaydan cesaret alan Dr.M.Mihran Damadian 5 Ağustos 1920 sabahı saat 10.00'da Ermeni şefleri ile vilayete gelerek, cumhuriyetin geçici hükümet başkanı olduğunu belirtip, kabinesiyle hükümet konağına oturdu. Ermeni şefleri Damadian'ın bu hareketini açıkça alkışlayarak desteklediler⁸⁶. Bremond ise eserinde; halk yığınları ve Ermeni mahallesi de dahil olmak üzere, bu olaya kayıtsız kalmışlardı demektedir⁸⁷.

Bunun üzerine Bremond, beklenmedik bu olay karşısında, önce Beyrut'taki askerî kumandanı ve sonra da Paris'i durumdan haberdar etti. Bremond'un her iki yerden aldığı emir: "*Kaç mal olursa olsun, bu cüretkarların haddini bildir.*" olmuştur⁸⁸. Bundan sonra da Bremond, Damadian'ın telefonunu kestirdi ve özel sekreteri Teğmen Georges Perrien'i göndererek, vilayetten ayrılmasını istedi. Damadian; "*Ermeni ahalisine danışmadan bulunduğu yerden ayrılmayacağını*" bildirdi. Damadian'ın bu direnişini kırmak için, Bremond güç kullanmaya karar verdi. Bunun üzerine Fransız avcı bölüğünden erler yollanarak, kabinesi ile beraber Damadian oradan atıldı. Damadian'ın hükümet binasından atılmasından sonra ise, Ermeniler gösteriler yaptılar ve Fransız kuvvetleri bu gösterileri bastırarak, asayiş sağladılar⁸⁹. Bremond gerekeni yaparak, bunları Fransa işgalindeki başka şehirlere sürgüne göndermiştir. Böylece bu Ermeni Devleti'nin ömrü iki saat onbeş dakika sürmüştür⁹⁰.

⁸⁵ Paul De Veou, *La Passion de la Cilicie. 1919-1922*, Paris, 1937, s.203 vd.

⁸⁶ Paul Du Veou, a.g.e., s.205 vd.; Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977; S.R.Sonyel, a.g.e., c.1, s.201-202; G.Jaesckhe, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.47; Nurşen Mazıcı, a.g.e., s.121.

⁸⁷ E.Bremond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris, 1921, s.66.

⁸⁸ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadele'nin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977.

⁸⁹ Du Veou, a.g.e., s.205.

⁹⁰ G.Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Millî Mücadelenin Önemli Olayları", *Yeni Adana*, Adana, 1977; G.Girici, "İşgal ve Millî Mücadele Hauraları, A.Remzi Yüreğir'in Kurtuluş Anılarından", *Yeni Adana*, 22 Aralık 1978, Adana, 1978.

Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları veya buna teşebbüs etmeleri Fransızları sükutu hayale uğratmıştı. Zira Türk'ü öldürmek için onbinlerce verdikleri silahların kendilerine çevrilmesinden dolayı endişeleri artmıştı. Şimdi bu silahları geri nasıl toplayacaklardı⁹¹. Bir başka olay da Maverai-ı Kafkas'ta İngilizlerin başına geldiği gibi, Fransızlar da Ermeni müttefikleriyle kötü tecrübeler edindiler. Bundan sonra da Fransızlar Türk dostluğunu açıktan açığa aramaya başladılar⁹². Bu olaylar üzerine Fransızlar Ermenilere vermiş oldukları desteği geri çektiler. Bu durumu protesto etmek üzere Damadian ve Ermeni Başpapazı ortak olarak bir bildiri yayınladılar buna göre; bu desteğin devamını istediler, aksi takdirde kendi üzerlerine düşen görevleri yapmayacaklarını ilan ettiler⁹³.

Bütün bunlara rağmen, Çukurova'daki Ermeniler, Fransızların desteği altında bir varlık göstermek amacıyla Türklere karşı akla gelmeyecek insanlık dışı davranışlarına devam etmişlerdi. Hacın, Şar, Zeytun, Urumlu bölgeleri Fransız işgali altındayken bölgedeki silahlandırılmış Ermeniler, Türklere yapmadıklarını bırakmamışlardı⁹⁴. Görüldüğü gibi, bu Ermeni hareketleri vahşet halinde devam etmiş olup, bu vahşetin sonunun ne zaman geleceği ve neye varacağı belli değildi. Fransızların peşi sıra giden Ermeniler vardıkları yerlerde yerli Ermenileri de ayaklandırdılar. İşgalden sonra Adana'ya bir Ermeni Polis Müdürü tayin edilmişti. Abdurrahman isimindeki Arap asıllı bir vali de İstanbul Hükümeti'nden ziyade, Fransızların ve Ermenilerin emrinde çalışmaktaydı. Zaten asıl vali Dufieux isminde bir Fransız idi. Hacın gibi yerler de fiilen Ermeni idaresine geçmişti⁹⁵. Ali Saip Adana'dan ayrılıp Urfa'ya gidince, oradaki halkı şu şekilde uyarıyordu⁹⁶:

"Adana'ya Fransız ayağı bastığı günden itibaren, din, namus, haysiyet ve şerefe tecavüz başladı. Burada da aynı zulümler başlamak üzere bulunuyor. Fransız kumandanı, muvazzaf jandarmaların terhisıyla kaydettireceğini söyledi. Bundan maksat da hazırladıkları 300 Ermeni'yi jandarma kaydettirmektedir. Adana ve Kozan'da kulağı kesilen ve gözleri oyulan müslümanları gö-

⁹¹ A.Remzi, a.g.r.; S.Hatipoğlu, a.g.e, s.64

⁹² G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1971, s.47.

⁹³ Paul Du Veou, a.g.e., s.360.

⁹⁴ ATASE, *Atatürk Arşivi*, Kls.23, Dos.1336/13-1, F.40-7; *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler*, Ankara, 1981, s.132-135.

⁹⁵ Ş.S.Aydemir, *Tek Adam*, c.2, İstanbul, 1985, s.171.

⁹⁶ Müslüm Akalın, *Milli Mücadele'de Urfa (Anılar-Belgeler)*, Urfa 1985, s.52-53.

zümle gördüm. Bu felaket görmüş bölgeden, bağrım, ciğerim yanık olarak, buraya geldiğim ve burada da aynı kötülüklerin başlamak üzere bulunduğuna vakıf olduğum için, sizi uyarmanı verilmiş bir görev sayıyorum".

Ermenilerin yaptıklarından bir kaç örnek daha vermek istiyorum; "Saimbeyli (Hacın)'ye gitmekte olan Kamavorlar⁹⁷ Eskikarakol yerine yakın Gölyeri çayırığında Çerkez İsmail Bey'in Yılkı adıyla adlanan at sürüsünü otlattığını gördüler. Onu soymaya kalkıştular. İsmail bey direnince silahlı düello başladı. İsmail Bey öldürüldü ama, ölmeden önce de bir Kamavoru öldürdü. Sağ kalanlar İsmail Bey'in gövdesini yarık yarık ettiler. Ellerini kalçalarından açtıkları yarıklara soktular. Ölü arkadaşlarını da, ata yükleyerek Saimbeyli'ye taşıdılar"⁹⁸. Tavaslı ve Hacılar köyünden Ahmet ve Mustafa ile arkadaşı ve daha kaydedilmemiş olan bir çok Türk, gözleri oyulmak ve burunları kesilmek suretiyle şehit edilmişlerdi. Kozan'ı işgal sırasında dağlarda ve yollarda parça parça edilmiş vaziyette 140 Türk ölüsü bulunmuştu⁹⁹.

Ali Saip hatıralarında bu olayları şöyle anlatmaya devam etmektedir¹⁰⁰;

"Bu denli ve her türlü kayıtlardan, mesuliyetlerden azade kudurmuş canavarlar gibi etrafa saldıran fedailer, eti kemikten ayrılmış Türklere pek çok hakaret ve eziyet etmek için, müslüman kadınlarını tehdit ve sıkıştırma ile ve nümayişlerle kiliselerde hıristiyan yapıyorlardı. Bu acıklı olayı hakıyla nakil ve tasvir etmeyi ağır başlılık, izzet-i nefis ahlâk anlayışımıza uygun görmüyorum". şeklinde yazarak, olayların boyutunun korkunç olduğunu vurgulamak istemiştir.

Sonuç:

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; Çukurova yöresine yönelik Fransa'nın sömürge politikası, gelecekteki Ermeni isteklerin yegane dayanağını oluşturmuştur. Bu durum ise Çukurova'da Ermeni-Fransız işbirliğini ortaya çıkarmış ve neticede bu hareket Ermeni zulmüne dönüşerek, Türkleri tehdit eder bir hal almıştır. Ermenileri böyle davranmaya sürükleyen en büyük sebep, Fransa'nın Çukurova'da onlara müstakil bir devlet kurma sözü verme-

⁹⁷ Kamavor: Bölgede Ermeni çetelerine verilen isim.

⁹⁸ Mustafa Onar, *Saimbeyli*, Adana, 1989, s.95.

⁹⁹ Ali Saip, a.g.e., s.21-22; A.Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1969, s.242-243.

¹⁰⁰ Ali Saip, a.g.e., s.23.

sidir¹⁰¹. Fransa, Çukurova'da kurulacak olan tampon bir Ermeni Devleti ile Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız hakimiyetine bir güvence meydana getirecekti.

Zaten Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendisini göstermekteydi. Ermenilere askeri harekatta yer verilmesi, Çukurova'nın ise idari yönden Ermenileştirilmesi¹⁰²; bunun sonucu olarak da bölgede Ermeni mezaliminin şiddetlendiğini görmekteyiz. Fransa'nın bu politikası doğrultusunda Çukurova'daki Ermeniler Fransız desteği altında bir varlık göstermek hevesiyle Türklere karşı akla gelmeyecek insanlık dışı davranışlarına devam etmişlerdir. Hacın, Şar, Zeytun, Urumlu bölgeleri Fransız işgali altındayken bölgedeki silahlandırılmış Ermeniler Türklere yapmadıklarını bırakmamışlardı¹⁰³. Görüldüğü gibi bu Ermeni hareketleri vahşet halinde sürmekteydi.

Türk insanının bu duruma müsaade etmesi düşünülemezdi. Nitekim kısa sürede ferdi teşebbüsler şeklinde ve daha çok intikam amacına dayalı mukavemet hareketlerinin ortaya çıkması engellenememiştir. Bu milli direnişleri tek bir çatı altında toplamak amacıyla Mustafa Kemal Paşa 5 Ağustos 1920 günü Pozantı'da bir kongre toplayarak, Pozantı'yı Çukurova'nın il merkezi yapmış ve bu bölgenin milli kurtuluş hareketlerini Ankara'ya bağlamıştır. Böylece Çukurova'daki Milli Mücadele yeni bir boyut kazanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın takip ettiği başarılı dış politika sonucu 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan, bölgenin Fransa tarafından boşaltulmasını sağlayan Ankara Anlaşması ile görmüştür.

¹⁰¹ Salahi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, o. XXXVI, S.141, Ankara, 1972

¹⁰² Y. Akyüz, a.g.e, s.180-181.

¹⁰³ Necla Başgün, *Türk-Ermeni Münasebetleri*, İstanbul, 1973, s.93

KAYNAK KRİTİĞİ VE TEHCİR OLAYINDA BELGE TAHRİFATI

-Johannes Lepsius Örneği -

MUSTAFA ÇOLAK*

GİRİŞ

Atatürk'ün "*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır*" sözü, tarih metodolojisi açısından irdelendiğinde, adeta bugünkü Avrupalıların "Ermeni meselesine" bakış açıları göz önünde bulundurularak söylenmiş gibidir. Tarih yazıcısı, çalışmalarının yöntemsel ve felsefi eleştirisine subjektif bir eğilim ile yaklaşmak yerine, tarih metodolojisinin ortaya koyduğu araştırma tekniklerine güvenmeyi tercih eden kişi olduğu ölçüde bilimsel olur. Bilimsel ölçünün iki temel ögesi olan gerçeklik ve kaynak belirtme meseleleri ise tarih ilmi araştırmalarındaki can alıcı noktayı teşkil etmektedir. Tarihçi, özünde bu iş ne denli güç olursa olsun, geçmişteki insanların eylem, düşünce ve harekete geçirici nedenlerini, kendi mevcut inançlarına doğrudan başvurmadan, bilimsel anlamda kavrayabilmek için çaba göstermek zorundadır. Ancak, geçmişi anlamaya yönelmek pek çok problemi beraberinde getirmektedir. Özellikle yakın tarihimize ait çok sayıda belgenin elde mevcut olması, tarih yazıcılarını, bir "belge seçiciliği" yapmaya zorlar. Belge seçiciliği yapılırken tarih metodolojisinin öngördüğü, belgenin doğruluğu, güvenilirliği, tarafsızlığı ve o dönem şartları içerisindeki yeri gibi kriterlerin önemi, bugün tarih bilimi açısından vazgeçilmezdir. Ayrıca geçmişte hangi olayların ve belgelerin önemli, hangilerinin önemsiz olduğuna ilişkin yargıların, "bugünkü kaygılara göre" yönlendirilmesinin tarih bilimi ile bağdaşmayacağı aşikardır.

Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "tehcir olayına" ve "Ermeni meselesine" bakacak olursak; konuyla ilgili yerli veya yabancı bir çok belgenin değerlendirildiğini ve çok sayıda eserin ortaya konulduğunu görürüz. Ancak bunca çalışmaya rağmen, Ermeni meselesinde Batı menşeli araş-

* Yrd. Doç. Dr. MKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

turıcılar ile Türk araştırmacıların birbirinden farklı ve bazen de birbirine ters düşen sonuçlara ulaştıklarını biliyoruz. Bu farklılıklar ve zıtlıklar ile Ermeni meselesinin tarihi gelişimi ve bu gelişimin sebep olduğu "tehcir olayı" burada ele alınmayacaktır. Biz burada daha çok, Avrupalı bazı tarihçiler ile Türk tarihçilerin "Ermeni meselesinde" farklı sonuçlara ulaşımlarındaki nedenleri irdelemeye çalışacağız. Özellikle "birinci el kaynakların" nasıl kullanıldıkları üzerinde kısaca durduktan sonra, esas olarak Ermeni asıllı Alman tarihçi Johannes Lepsius'un, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Birinci Dünya Savaşı dönemi Ermeni meselesi ile ilgili belgeleri yayımlarken "belge seçiciliği" konusundaki subjektifliği ve daha da önemlisi eserinde yer alan, bizim şimdiye kadar tesbit edebildiğimiz üç belgenin tahrifatı üzerinde duracağız.

KAYNAK KRİTİĞİ PROBLEMİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti toprakları üzerinde vuku bulan Ermeni olaylarına ilişkin yapılmış yabancı araştırmaların büyük çoğunluğu¹ ya o dönemde Batılı ülkelerin kendi konsolosluk ve büyükelçiliklerinden almış oldukları raporlara ya da bu olayları yaşamış Ermenilerin anlatılarına dayanmaktadır. Bu konsolosluk ve büyükelçilik raporlarının dayandığı kaynaklar ise, ekseriyetle Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerlerin söylemlerinden oluşuyordu. Dolayısıyla da Ermeni olaylarına ve "tehcir olayına" "din gözlüğü" ile bakılıp, olaylar "din şablonu" içine yerleştirilmek isteniyordu². Bu durum Ermeniler için özellikle önemli

¹ Bu araştırmaların dayandığı temel kaynaklar ve bu kaynakların kritiği hakkında bkz.: Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s.70 vd.

² Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermeni olaylarını, bir Hıristiyan - Müslüman çatışması şeklinde görmek isteyen ve bu yönde propaganda yapan sadece İtilaf Devletleri değildi. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Alman İmparatorluğu'ndan yardım almak isteyen Ermeni ileri gelenleri de bu olayları "din şablonu" içerisine koyarak, bu yolla Osmanlı toprakları üzerindeki "Ermeni olaylarına" Almanya'nın Ermeniler yanında ağırlığını koyması için çaba sarfediyorlardı. Buna en güzel örnek Lepsius'un 29 temmuz 1915 tarihli raporudur. Lepsius bu raporunda esas itibarıyla Ermeni olaylarını ele almak istiyor, ancak sözü sürekli Osmanlı himayesindeki Hıristiyanlara getirerek, İttihat ve Terakki yöneticilerinin Osmanlı topraklarındaki bütün Hıristiyanları ya öldürerek ya da göçe zorlayarak yok etmek istediklerini, bunun İngilizlerin uydurduğu bir yalan olmayıp gerçek olduğunu yazıyor ve Alman kamuoyunun bu şekilde aydınlatılmasını Alman İmparatorundan istiyordu. (Bkz. Bundesarchiv (BA), Berlin, Auswärtiges Amt (AA), Nr. 2458/9, Potsdam, den 29 Juli 1915). Böylece Lepsius, Osmanlı toprakları üzerindeki Ermeni olaylarını bir Hıristiyan - Müslüman çatışması şeklinde göstererek, müttefik Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmasının daha kolay olacağını düşünüyordu.

idi. Zira Batılı misyonerler nezdinde Ermeniler, herhangi bir millet olmaktan öte, Hıristiyanlığı kabul eden ilk milletlerden biri olma özelliğine sahiptiler. Onun için de Batı kamuoyunda Ermenilerin yeri, diğer Doğu milletlerinden hep farklı olmuştur. Kaldı ki bu durum İttihat Devletleri'nin de işine gelmekteydi. Nitekim İngiltere ve Fransa, başlattıkları yoğun bir propaganda ile, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin kendi toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyanları yok ederek, savaştan sonra sadece Müslümanlardan oluşan bir devlet kurmayı hedeflediklerini ileri sürüyorlar³, böylece bu savaşta tarafsız kalmış olan Hıristiyan Avrupa devletlerini ve özellikle de henüz harbe girmemiş olan Amerika Birleşik Devletleri'ni kendi saflarında savaşa sokmayı hedefliyorlardı. Bu amaçla Amerikan misyonerlerinin etkin propagandası, ardından İngilizlerin Osmanlı cephelerinde zaafiyet yaratma düşüncesi bir araya gelince, tehcir "mazlum Hıristiyan Ermenilerin kıyımı ve sürülmesi" olarak çok daha farklı boyutlarda dünya kamuoyuna duyurulmuştur⁴.

Öte yandan, Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerlerin -özellikle Amerikalı Protestanların- hedeflerinden biri de savaştan sonra Ermenileri bir "millet" olarak ön plana çıkarmaktı. Bu amaç birliği nedeniyle Hıristiyan misyonerler ile Ermeni milliyetçileri birbirleriyle sıkı bir ilişki halinde idiler. Dolayısıyla da misyonerlerin sundukları raporlara, aşırı Ermeni milliyetçilerinin bakış açıları yön veriyordu. Durum böyle olunca, savaş esnasında ve sonrasında Ermeni meselesi ile ilgili sunulan bu raporlara dayanılarak yapılan yayınlarda genellikle aşırı Ermeni milliyetçilerinin değerlendirmeleri doğrultusunda olaylara açıklık getirilmeye çalışılmış, buna mukabil savaş esnasında Ermenilerin Türklere ve bölgedeki diğer Müslüman ahaliye zulüm edip öldürdükleri hep gözardı edilmiştir⁵.

³ İttihat Devletleri'nin bu şekildeki propagandalarını, Taner Akçam doğru kabul edip daha da ileri gitmiş ve tehcir olayı ile Nazi Almanya'sındaki Yahudi soykırımı (Holocaust) arasında anlaşılması güç bir bağlantı kurmuştur (Bkz. Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 114 vd.). Bununla da yetinmeyen Akçam, İttihatçıların Anadoluyu Türkleştirme politikası sonucu tehcirin gerçekleştiğini savunarak şöyle demektedir: "...bazı kesimlerin ikümeden zenginleşmelerinin yanısıra asıl büyük fayda (tehcirden kaynaklanan fayda) Anadolu toprakları üzerinde ulusal devletin kurulma koşullarının oluştu- rulması noktasında elde edilmiştir..." (Bkz. Akçam, a.g.e., s. 123 vd.).

⁴ Yavuz, Celalettin, "Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?", *Kök Araştırmalar* (Ayrı Basım), C. III, S.1 (Bahar 2001), s. 21

⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Dewey, John, "The Turkish Tragedy", *Characters and Events. Popular Essays in Social and Political Philosophy*, C. I., s. 335 - 339.

Üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir başka husus ise, Ermeni meselesi ile ilgili belgelerin ne zaman yayımlandığı ve nasıl değerlendirildiği meselesidir. Şöyle ki; Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet gösteren, Batılı Hıristiyan misyonerlerin ve konsoloslukların, Ermeni meselesi ile ilgili raporları daha savaş bitmeden önce Batılı bilim ve siyaset adamları tarafından değerlendirilmeye tabi tutularak yayımlanmış ve bu yöndeki çalışmalar savaşın hemen sonra da yeni bir ivme ile devam etmiştir. Buna mukabil o dönemdeki Türk yetkililerin raporlarını ve Türk tarafının görüşlerini esas alan ve bunları Batı kamuoyuna ulaştıran ciddi çalışmalar ancak 1980'li yılların ortalarından itibaren ortaya konulabilmiştir⁶. Dolayısıyla Türk tarafı Ermeni meselesinde, kendi gerçeklerini, arşivlerindeki belgelerini ve bu belgelere dayanan ciddi çalışmalarını Batı kamuoyuna sunmaya başladığında, bu konuda Batı dünyasında Ermeni bakış açısıyla yazılmış yaklaşık 60 yıllık bir bilgi birikimi mevcuttu. Başka bir ifade ile Türk tarafı "tehcir olayı" ve Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Ermeni olayları hakkındaki araştırmalarına yaklaşık 60-65 yıllık bir gecikme ile başlamıştır. Halbuki Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman İmparatorluğu'nun, Osmanlı Devleti'nde görevli bazı Alman yetkilileri Ermeni tehcirinin gelecekte Osmanlı Devleti yöneticileri ve Türk Devleti için getirebileceği sıkıntıları fark ederek, bu konu ile ilgili belgelerin çok iyi muhafaza edilerek, fazla zaman geçirilmeden

⁶ Tehcir olayı ile ilgili olarak Türk tarafının görüşlerini ve gerçeklerini Batı kamuoyuna aktaran eserlerin sayısı 1980'li yıllardan itibaren hızla artmıştır. Bunların tamamını burada zikretmemiz hem imkansız hem de çalışma konumuzun dahilinde değil; ancak kanaatimizce bu konuda Batı'da etkili olmuş çalışmalar şunlardır: Ataöv, Türkkaya, *The Andonian "Documents" attributed to Talât Pasha are forgeries!*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 538, Ankara 1984. Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Falsification*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznoui*, Ankara 1984. Ataöv, Türkkaya, *A British Source (1916) on the Armenian Question*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *Documents on the Armenian Question: Forged and authentic*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians*, Ankara 1985. Ataöv, Türkkaya, *The Ottoman Archives and the Armenian Question*, Ankara 1986. Şimşir, Bilal N., *The Genesis of the Armenian Question. Publications of the Turkish Historical Society*, ser. VII, no 84, Ankara 1984. Sonyel, Salahi, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri, The Armenian Deportations: A Re-Appraisal in th Light of New Dokuments", *Belleten*, XXXVI, 141 (1972). Öke, Mim Kemal, *The Armenian Question*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001. Ayrıca bu konuyla ilgili son zamanlarda düzenlenmiş olan çok sayıdaki web sayfaları önemli bir açığı kapatmaktadır. Özellikle Türk Tarih Kurumu, <http://www.ttk.gov.tr/tr.ermeni.htm> adresinde Ermeni Meselesi ile ilgili, yayınları arasında çıkmış olan kitapların, *Belleten*'de yayımlanmış olan makalelerin, Belgelerde yayımlanan makalelerin ve Tarih Kongrelerinde sunulan bildirimlerin listesini vererek önemli bir hizmeti yerine getirmektedir.

yayımlanmasını tavsiye etmişlerdi⁷. Ancak Türk tarafı bu konuda gecikmiş ve Ermeni meselesi ile ilgili araştırmalarda yoğunlaşmaya başladığında da Batı kamuoyunda önyargılar çoktan oluşmuştu.

JOHANNES LEPSIUS VE ESERİ

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ortaya çıkan Ermeni meselesi ve "tehcir olayı" ile ilgili konsolosluk ve misyoner raporlarının Batı dünyasına sunulmuş şeklinin de başka bir problemi teşkil ettiğini görmekteyiz⁸. Nitekim bu belgelerin Batı bilim dünyasına sunulmuş şekline dair en iyi örneklerden birini Johannes Lepsius vermektedir.

Protestan bir papaz olan Johannes Lepsius, Ermenilerle daha fazla ilgilenmek için kilise yönetiminden rica ettiği izni alamaması üzerine, görevinden ayrılarak, Berlin'de "*Deutscher Hilfsbund für Armenien*" (Ermenistan için Alman Yardım Derneği)ni kurmuştur. Bu derneğin Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmak için 1896 yılında Almanya'da Türkler aleyhine başlatmış olduğu kampanya özellikle kilise çevrelerinde rağbet görmüştür. Bu tarihten sonra Johannes Lepsius, Almanya'daki değişik Ermeni dernekleri çatısı altında faaliyetlerini sürdürecektir⁹. Onun düşünce dünyasını ve Osmanlı Devleti'ndeki "Ermeni olaylarına" bakışını bir Alman yazar şöyle ifade etmiş-

⁷ Örneğin, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda İslam ülkelerine yönelik propaganda faaliyetlerini yürütmekle görevli olan Max Freiherr von Oppenheim, devrin Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa'ya, Ermeni tehcirinin gelecekte Osmanlı Devleti yöneticileri için sıkıntı yaratacağını, bu amaçla konu ile ilgili belgelerin toplanarak çok iyi muhafaza edilmesi ve ileride yayımlanmasını önermekteydi. Oppenheim, Ermeniler hakkındaki düşüncelerini de şöyle açıklamaktaydı: "...Ermenilerin Müslümanlara nazaran su götürmez el çabukluğu ve kısmen de zekâ üstünlüğü, iş hayatlarında darbimesel olan hilekârlıkları, entrika arayışları, bilgiçlikleri ve isyankâr duyguları, hele hele kendileri tarafından çevrelerinde sürekli yapılan taşkınlıkları ve son zamanlarda Türk düşmanlığını açıkça göstermeleri ile gerilimi artırmıştır". Yavuz, a.g.m., s. 20.

⁸ Aslında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni olayları ile ilgili Batı'ya ulaşan bilgi kaynakları sadece Birinci Dünya Savaşı esnasında değil, baştan beri problemli ve sağlam değildi. Almanya'da bunun farkında olan kişilerde mevcuttu. Örneğin II. Abdülhamid dönemi Ermeni olayları ile ilgili olarak Yüzbaşı Norman, bu konuya dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmaktaydı: "*Şimdiye kadar olayları, sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostlarının heyecan çılgınlıkları ile süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliamı, yağma ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıkmıcaya kadar işittik. Fakat bunların hiç biri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi, İngiltere'de Anadolu'daki olayların, farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz fark etmiş değildir.*" Bkz. Çalık, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 158.

⁹ Bkz. Çalık, a.g.e., s.165 vd.

tir: "...Türk olan her şeye karşı, vahşi, körü körüne insafsızca bir kin; Ermeni olana karşı ise, patolojik bir şefkat, mûsamaha ve çocuk saflığı ile Ermeni olaylarının politik, ahlaki ve sosyal sebeplerini kritik etmeyerek, görmemezlikten gelme ve keyfi, sahte vahşet olayları ortaya koyma..."¹⁰

Birinci Dünya Savaşı esnasında "Alman-Ermeni Derneği"nin belli bir süre başkanlığını yapmış olan Lepsius, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman İmparatorluğu'nun, Ermeni meselesinde kayıtsız bir tavır sergilediğine inandığından, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurması için büyük çaba sarfetmiştir¹¹. Bu amaç doğrultusunda Lepsius, Almanya'da çıkan gazetelerin sahipleri ve Alman milletvekilleri ile görüşerek, lobi faaliyetlerinde bulunmuş; bu gayretleri sonucu, Ağustos 1915'te İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğinin de araya girmesiyle, Enver Paşa ile görüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı uygulamaya koyduğu tedbirlerin hafifletilmesini istemiştir¹².

Lepsius, "Ermeni meselesinde", Ermenilerin "soykırımı" maruz kaldıkları iddiasını hayatı boyunca devam ettirmiş ve bizim burada ele alacağımız, "Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke" (Almanya ve Ermenistan 1914-1918. Toplu Diplomatik Belgeler) başlıklı eserine de yansıtmıştır¹³. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Birinci Dünya Savaşı dönemi Ermeni meselesi ve tehcir olayı ile ilgili diplomatik belgeleri "seçerek" yayımlayan Lepsius'un bu eseri, konu ile ilgili yazılan Batı ve Türk menşeli çok sayıdaki çalışmaya kaynak olmuştur. Toplam LXXX+541 sayfa olan bu eserin, I-LXXX sayfaları arası Giriş, 3-454 sayfaları

¹⁰ "Ein wilder, blinder, schonungsloser Haß (Hass) gegen alles Türkische, eine pathologische Zärtlichkeit für die edlen armenischen Dulder, eine kindlich naive Ignoranz und Kriuklosigkeit, endlich das gänzliche Verschweigender sozialen (sozialen), moralischen und politischen Ursachen der Massacres und die Aufstellung ganz willkürlicher falscher Prämissen..." Bkz. Barth, Hans, *Türke Wehre Dich!*, Rengersche Buchhandlung, Leipzig 1898, s. 14-15. Ermeniler lehine Alman kamuoyu oluşturmak için Ermeni derneklerinin 1890'lı yıllarda Almanya'da başlatmış oldukları Türk aleyhtarı propagandalar karşısında Osmanlı Devleti'nin kendisini yeterince savunamaması üzerine Alman Barth bu eseri kaleme almıştır.

¹¹ Lepsius'un Anadolu'da yaşayan Ermenilere yardım konusundaki çabaları ve onun Türk düşmanlığı II. Abdülhamid döneminden itibaren devam etmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Çalık, a.g.e., s. 165 vd.

¹² Enver Paşa ile Johannes Lepsius arasındaki bu görüşmenin tam metni için bkz.: Werfel, Franz, *Musa Dağ'da Kirk Gün* (Çev.: Saliha Nazlı Kaya), Belge Yayınları, İstanbul 1997. s. 122 vd.

¹³ Bkz. Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempel Verlag, Potsdam 1919.

arası ise belgeler kısmından oluşmaktadır. Eserde 1913 ile 1918 dönemine ait 444 belge ile bunlara ait ekler yer almaktadır. Eserin sonuna da ek olarak Zeytun, Bitlis, Muş ve Van bölgelerindeki Ermeni olayları ile ilgili bazı raporlar eklenmiştir. Biz burada Lepsius'un bu kitabını önce tarih metodolojisi-ndeki "belge seçiciliği" açısından, sonra da eser içinde yer alan -bizim tesbit edebildiğimiz- bazı belgelerin nasıl ve hangi yönde tahrif edildiği üzerinde duracağız.

Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki diplomatik belgeleri bünyesinde toplayan söz konusu ettiğimiz eserini hazırlama gerekçesini iki sebeple açıklamaktadır:

1) Şimdiye kadar Ermeni meselesi ile alâkalı olarak görmemiş olduğu, Alman büyükelçi ve konsolosluk raporlarını değerlendirmek.

2) Alman diplomasisinin, Türkiye'deki Ermeni olayları ile ilgili tavrı hakkında bir kanaate varmak¹⁴.

Lepsius'un, eserinde bu iki hedefine de ulaştığını görüyoruz. O, bir taraftan Ermeni meselesi ile alâkalı Osmanlı sınırları içerisindeki Alman konsolosluk ve büyükelçilik raporlarını görmüş ve önyargısına uyanları "seçerek" yayınlamış, diğer taraftan da Alman diplomasisinin bu konudaki tavrını yine kendi skolastik düşünce yaklaşımı ile bu kitaba eklemiştir¹⁵.

Lepsius bu eseri nasıl hazırladığını ise şöyle anlatmaktadır: "...Belgelere hızla göz gezdirdikten sonra, bunları teker teker değerlendirmenin, Almanya'nın Türkiye'deki olaylar hakkındaki tutumunu ortaya koymada yetersiz kalacağı ve bunun için de daha geniş bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaatine

¹⁴ Lepsius, a.g.e., s. V.

¹⁵ Lepsius, "Almanya'nın Türkiye'deki temsilciliklerinin bizzat Ermeni olaylarına karışıkları" şeklindeki İttifak Devletleri propagandasının gerçeği ifade etmediğini belirterek, tam tersine, Türkiye'deki Alman yetkililerinin tehcirden dolayı mağdur olan Ermenilere yardım ettiklerini savunmakta ve kitabında da buna örnekler vermektedir (Bkz.: Lepsius, a.g.e., s. LV-LXI). Aslında Alman diplomasisinin Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni olayları ile ilgili düşüncesi; bir taraftan müttefik Osmanlı Devleti'ni bu konuda zor duruma düşürmemek (çünkü Osmanlı Devleti her an İttifak Devletleri ile "özel bir barış" yaparak savaştan çekilebilir, böylece Almanya önemli bir müttefiğini kaybetmiş olur), diğer taraftan ise, Türklerin kendi toprakları üzerindeki Hristiyanları yok ettikleri ve Almanların da Türklere yardım ettikleri şeklindeki İttifak Devletleri propagandasına karşı Osmanlı Devleti nezdinde girşimlerde bulunmak şeklinde idi. Geniş bilgi için bkz.: Çolak, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1999). s. 127-139 vd.

vardım. Aynı gün Dr. Solf (Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı), Almanya'nın Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı olan tutumunu belgelere dayanarak ortaya koyduğum taktirde, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir beyaz kitap (Alman Dışişleri Bakanlığı kendi arşivlerindeki Ermeniler ile ilgili belgeleri beyaz kitap adı altında yayınlamayı daha önceden düşünüyordu) hazırlamaktan vazgeçeceğini bana bildirdi. Bu teklifi üç şarta bağlı olarak kabul ettim: 1) Bana Dışişleri Bakanlığı ve Büyükelçilik belgelerinin tamamını görme müsaadesi verilmeli, 2) Yayınlanacak olan belgelerin seçimi yalnızca benim takdir hakkıma bırakılmalı, 3) Eserin dağıtım işini, Dışişleri Bakanlığı değil, benim belirleyeceğim bir yayınevi üstlenmeli"¹⁶.

Alman Dışişleri Bakanlığı Lepsius'un bu şartlarını aynen kabul eder ve çalışma bitene kadar da bu şartlara bağlı kalır.

Esasen Lepsius'un ileri sürdüğü ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nca kabul edilen bu üç maddelik şartın, özellikle ikinci maddesi dikkate şayandır. Zira bu madde gereğince, yayınlanacak belgeler ne Dışişleri Bakanlığı ne de tarihçilerin oluşturacağı bir kurul tarafından görülüp değerlendirilecekti. Aksine yayımlanacak olan belgeleri ayıklama ve seçme hakkı sadece Lepsius'un şahsına bırakılıyordu. Lepsius'un Alman Dışişleri Bakanlığı'na şart koştuğu ve kabul ettirdiği bu ikinci maddedeki isteğinin nedenini aşağıda eseri inceleyenlerken ortaya koyacağız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Lepsius'un bu eserini hazırlamaktaki bir başka nedeni ise "Alman Diplomasisinin, Türkiye'deki Ermeni olayları ile ilgili tavrı hakkında bir kanaate varmak"tı. Eğer Lepsius'un bu söylediğinde samimi olduğunu kabul edecek olursak, Almanya'nın o dönemdeki Ermeni olaylarına yaklaşımını ortaya koymak için, sadece Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki konsolosluk ve büyükelçilik raporlarını görmenin yeterli olup olmadığının sorgulanması ve aynı zamanda, o dönemdeki Osmanlı hükümetinin veya yetkililerinin Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri belgelerin de dikkate alınması zorunluluğunun bilinmesi gerekmez miydi? Halbuki Lepsius, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki Türk yetkililere ait belgeleri yayımlamaktan mümkün olduğu kadar kaçınmış görünmektedir. Ve hatta daha da önemlisi, o dönemde Doğu Anadolu'da görev yapan ve Ermeni meselesi ile ilgili yazmış oldukları raporlarda mümkün olduğu kadar tarafsız bir tavır sergilemeye çalışan ve aşırı Ermeni milliyetçilerinin etkisinde kalmamaya

¹⁶ Lepsius, a.g.e., s. VI.

özen gösteren bazı Alman yetkililerin raporları bile Lepsius tarafından yayımlanmaya değer bulunmamıştır. Alman İmparatorluğu'nun Kafkasya özel ajanı Lois Mosel ile Osmanlı III. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guse bunlardan sadece ikisidir¹⁷. Meselâ, 22 Mart 1915 tarihli Lois Mosel'in raporu Lepsius'un kitabında yer almamaktadır. Çünkü Mosel bu raporunda; Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenilerin iyi organize olduklarını ve hemen hemen hepsinin bu savaşta Rusların galip gelmesi için çalıştıklarını; Osmanlı Kafkasya'daki Ermenilerin Ruslardan silah ve para yardımı aldıklarını ve Kafkasya'daki çoğu Osmanlı Ermenisinin Rus saflarında savaştıklarını, Rus ordusuna katılmayanların ise çeteler kurarak, Sivas ile Erzurum arasındaki Osmanlı posta hizmeti gören birliklere saldırarak, bunları soyduklarını ve büyük paralar elde ettiklerini yazmakta ve son olarak da Osmanlı Devleti ne yaparsa yapsın Ermenilerin bu savaşta Osmanlı Devleti tarafında yer almaya-cakları kanısını belirtmekteydi¹⁸.

Bunlardan da anlaşılacağı üzere, Lepsius bu eserinde "belge seçiciliği" yaparken subjektif davranmıştır. Bizce Lepsius, bir tarihçi gözüyle Ermeni meselesini ele alıp, tarih biliminin ilkeleri doğrultusunda bir kanaate varmak için bu çalışmayı yapmamıştır. Bilâkis kendisinin de Ermeni kökenli olmasından dolayı bu konuda önceden var olan kanaatinin doğruluğunu ispatlamak için bu çalışmayı yapmış ve sadece bu kanaati yönündeki arşiv belgelerini seçerek yayımlamıştır. Hâl böyle olunca da, savaştan hemen sonra yayımlanan bu eser, savaş yıllarındaki Avrupa'da, İtilaf Devletlerinin propagandası ile Ermeni meselesi hususunda zaten mevcut olan "önyargı"ya önemli bir katkıda bulunmuştur.

Lepsius Ermeni meselesindeki önyargısının boyutunu daha kitabının giriş bölümünde ortaya koymaktadır. Kendi görüş ve düşüncelerine dayanan ve yaklaşık 70 sayfadan oluşan bu giriş bölümünde göze çarpan en önemli nokta, tehcir edilen veya yolda ölen Ermeniler ile ilgili rakamların abartılı

¹⁷ Lepsius'un eserinde yer vermediği belgeler, genellikle Ermeni militanların veya organize edilmiş Ermeni milliyetçilerinin, kendi yörelerindeki Osmanlı jandarma birliklerine veya müslüman ahaliye yönelik silahlı saldırılardan bahseden belgelerdir. Buna en iyi başka bir örnek de, Urfa'daki Ermeni olaylarını konu alan 29 Kasım 1915 tarihli İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Graf Wolff - Metternich'in, von Oppenheim'dan aldığı rapordur. Urfa'daki Ermenilerin Türk jandarma birliklerine ateş açtıklarını, Türk ve müslüman ahaliye zarar verdiklerini ve Urfa'daki Amerikan misyonerini rehin aldıklarını anlatan bu rapor (Bkz. Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz (GstA), Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 186-190) Lepsius tarafından gözardı edilmiştir.

¹⁸ Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PA-AA), Berlin, *Der Weltkrieg Nr. 11d*. Die armenische Bewegung, 22 März 1915.

olarak verilmesidir. Hatta öyle ki, bazen giriş bölümünde verilen rakam ile, aynı eserde yayımlanmış olan belgede geçen rakamlar birbirine uymamaktadır. Meselâ, 25-26 Nisan 1915'de İstanbul'da gözetilene alınan ve daha sonra Anadolu içlerine sürgün edilen Ermenilerin sayısını Lepsius, giriş bölümünde 600 olarak vermektedir¹⁹. Halbuki aynı eserin belgeler kısmında dönemin İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, 30 Nisan 1915 tarihli raporunda bu sayıyı toplam 500 olarak vermektedir²⁰. Lepsius'un bu ve benzeri sayıları eserinin giriş kısmında abartarak vermesi, onun eserinden faydalanan diğer Batılı tarihçilerin de doğru olduğuna inandıkları bu rakamları aynen alıp kendi eserlerinde kullanmalarına sebep olmuştur²¹. Dolayısıyla da bu savaşta çeşitli nedenlerden dolayı tehciire tabi tutulan veya tehcir sırasında ölen Ermenilerin sayısı Avrupa'da yapılmış çok sayıda araştırmaya Lepsius sayesinde yanlış aksetmiştir.

BELGE TAHRİFATLARI

Bizim için en dikkat çekici nokta ise, Lepsius'un eserindeki bazı belgeler ile bu belgelerin asıllarının birbirine uymamasıdır. Herhangi bir işaret konmadan veya bir açıklama getirilmeden, bazen belgede geçen bir kelime atılarak yerine farklı anlama gelen başka bir kelime kullanılmış, bazen de yine hiç bir açıklama ve işaret kullanılmadan bazı cümleler veya paragraflar belgeden atılmış veya belgenin aslında mevcut olmayan paragraflar belgeye eklenmiştir. Bizim bu şekilde tesbit edebildiğimiz üç örnek aşağıdaki gibidir:

Örnek I

İlk örneğimiz Almanya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Bergfeld'in, Trabzon'dan yazdığı, 9 Temmuz 1915 tarihli raporu ile ilgilidir. Elimizde arşivdeki aslından fotokopi ettiğimiz bir nüshası bulunan (bkz. ek 1a) bu belgenin orijinali Berlin'deki *Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz*'de mevcuttur²². Aynı belge Lepsius'un eserinde, 99 ile 101. sayfaları arasında, 109 numaralı belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 1b). Ancak bizde bulunan belge ile Lepsius'un yayımladığı belgeyi karşılaştırdığı-

¹⁹ Lepsius, a.g.e., s. XIX.

²⁰ Lepsius, a.g.e., s. 59, Belge No: 38.

²¹ Meselâ Avusturyalı bir tarihçi olan Wolfdieter Bihl, Lepsius'un zikrettiği bu 600 rakamının doğruluğunu sorgulamadan eserinde kullanmaktadır. Bkz. Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, C. I, s. 171.

²² Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85.

mızda, her iki belgenin bir çok yerinde farklılıklar bulunduğunu görüyoruz. Biz burada bu belgede yapılmış olan değişiklikler ile birlikte, özellikle değişiklik yapılan noktalara dikkat çekmek istiyoruz.

Önce belgenin aslında olup da Lepsius'un eserinde yer almayan cümleler ile başlayalım; belgenin ikinci sayfasında, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Hıristiyanların bu savaşta İttifak Devletleri ve özellikle Rusya tarafını tuttuklarını belirten ilk paragrafındaki, "...Türklerin Hıristiyanlara karşı ispatlanmış önyargısız davranışları Hıristiyanlarca istismar edildi..."²³ anlamına gelen ilk cümlesi herhangi bir açıklama yapılmadan, Lepsius'un eserinde yer almamaktadır. Yine aynı şekilde orijinal belgenin beşinci sayfasının başlarında başlayıp, altıncı sayfanın sonlarına kadar devam eden uzunca iki paragrafı Lepsius'un eserinde bulamamaktayız. Bu iki paragrafın Türkçesi aynen şöyledir:

"Çok sayıda Türkün, kadınların ve çocukların da tehcire tâbi tutulmalarına razı olmadıkları, Türk halkının genelinin şerefi için söylenmesi icap etmektedir. Diğer taraftan Ermenilerinde bu olaylarda (önlenmesi için) takdire şayan bir tavır sergilemedikleri burada belirtilmelidir. İlk olarak ruhanîler yerlerinde kalmak için uğraş verdiler; yerlerinin, asıl sıkıntı zamanlarında cemaatlerinin (Ermeniler) yanı olduğu hiç akıllarına gelmiyordu; Papazlar kendileri için bir istisnâ durum elde edemeyeceklerini (anladıkları) zaman, buradaki (Trabzon) piskoposun temsilcisi -beyaz sakallı bir diyakozdin değiştirip müslüman olmalarına müsaade edilip edilmeyeceğini (valiye) sordu. Bunun üzerine vali, müslüman olmaları için bir engelin bulunmadığı, bunun için sadece kelime-i şahadet getirip ve daha sonra da sünnet olmanın yeterli olacağı, ancak tehcirin Hıristiyanları kapsamadığı, sadece Ermenilere yönelik olduğu, İslama girmiş bir Ermeninin de Müslüman bir Ermeni olarak tehcir edileceği cevabını verdi. Ermeni erkekleri tehcir emri açıklandıktan sonra evlerini kesinlikle terk etmediler, aksine daima kadınlarını gönderdiler; hükümette ve bankada memur olarak çalışanların bazıları, kendileri için (tehciri) geciktirme (tavizini) elde ettiler ve ailelerini yalnız gönderdiler.

Şehrin Rus donanması tarafından ağır bombardımana tutulmasından sonra, iç kesimlere taşıdığım İmparatorluk Konsolosluğu ve özel malikanem

²³ Bu cümlemin orijinali belgede şöyle yer almaktadır: "...Die Christen haben die ihnen von den Türken bewiesene vorurteilslose Behandlung schlecht gelohnt..." (Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85.

önünde can hıraş olaylar cereyan ediyordu. Çok sayıda kadın kendilerinin veya en azından çocuklarının kurtarılması için yalvarıyorlardı. Ben ayrı ayrı bazı kişilerin yararına uğraşmaktan imtina ederek, bütün çabamı umumun şartlarının hafifletilmesi doğrultusunda yoğunlaştırmak zorunda kaldım. Sadece bir olay karşısında farklı davranmam icap ediyordu. Bu ayın altısını yedisine bağlayan gece, konsolosluğun yanında oturan Ermeni semtinin yöneticisi ailesi ile birlikte konsolosluk arsasını çeviren duvarı aşarak buraya sığındı. Sığınma hakkı konusunu imtina etmek gayesiyle, bu şahsın burada kalması için girişimde bulundum ve valiyi buna razı ettim. Vali bu durumu, onun Ermeni semti yöneticisi olmasından dolayı, (Türk) memurların alacakları önlemlere, Ermeni evlerinin damgalanması, evlerin gözetilmesi vb. yardımcı olması şartıyla kabul etti. Bu Ermeni de bunları yapmaya hazır olduğunu açıkladı²⁴.

²⁴ Bu iki paragrafın Almanca orijinali ise şöyledir: "Zur Ehre der türkischen Bevölkerung in ihrer Gesamtheit muss gesagt werden, dass sehr viele Türken mit der Ausweisung der Frauen und Kinder nicht einverstanden sind. Andererseits muss festgestellt werden, dass die Armenier bei dieser Gelegenheit einen sehr wenig anziehenden Charakter gezeigt haben. Die Ersten, welche um Intervention für ihr Verbleiben baten, waren die Geistlichen; der Gedanke, dass ihr Platz gerade in Zeiten der Not an der Seite ihrer Gemeinde sei, kam ihnen überhaupt nicht; als eine Ausnahme für die Priester nicht erzielt werden konnte, bat der Vertreter des hiesigen Bischoffs, ein Diakon im weissen Bart, den Vali um die Erlaubnis zum Islam übertreten zu dürfen, worauf ihm dieser erwiderte, dem staende nichts im Wege, er brauche nur das mohammedanische Glaubensbekenntnis auszusprechen und sich danach der Beschneidung zu unterwerfen, im übrigen wende sich die Ausweisung aber nicht gegen die Christen, sondern gegen die Armenier; ein zum Islam übergetretener Armenier werde dann eben als mohammedanischer Armenier ausgewiesen. Die männlichen Armenier verliessen nach der Bekanntgabe des Ausweisungsbefehls ihr Haus überhaupt nicht mehr, sondern sandten stets ihre Frauen; manche Angestellte der Regierung und der Bank erwirkten für sich einen Aufschub und liessen ihre Familien allein ziehen.

Vor dem Kaiserlichen Konsulat und der Privatwohnung, welche ich seit der schweren Beschießung der Stadt durch die russische Flotte auf dem Land bezogen habe, spielten sich herzergreifende Scenen ab. Zahlreiche Frauen erflehten für sich oder wenigstens ihre Kinder Rettung. Ich habe von Schritten im Interesse einzelner Personen Abstand nehmen und meine Bemühungen darauf konzentrieren müssen, für die Gesamtheit Erleichterungen zu erzielen. Nur in einem Fall war ich zu einer Ausnahme gezwungen. In der Nacht vom 6. zum 7. d.M. überstieg der neben den Konsulat wohnende armenische Vorsteher des Stadtviertels mit seiner Familie die das Konsulatsgrundstück umgebende Mauer und suchte dort Zuflucht. Zur Vermeidung der Aufrollung der Frage des Asylrechts habe ich beim Vali erwirkt, dass er hier bleibt. Der Vali hat dies zugestanden unter der Voraussetzung, dass jener in seiner Eigenschaft als Bezirksvorsteher den Behörden bei ihrem Massnahmen, Versiegelung der Armenischen Haeuser, Hauswachtung u.s.w. helfe. Der Armenier hat sich hierzu bereit erklärt". (Bkz. GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85).

Yine aynı şekilde, Lepsius'un eserinde olmayıp da belgenin orijinalinin yedinci sayfasının ortalarında yer alan yarım paragraflık satırların Türkçesi ise aynen şöyledir:

"...İtalyan meslektaşım kargaşadan korktuğundan ruhi dengesi bozuldu. Avusturyalı meslektaşım ile vali nezdindeki girişimlerim hakkında konuştuk. O, kendisinin arabuluculuk yapması hususuna mesafeli bakıyor. Ben de buna rıza gösterdim. Vali bana çok güvendiğinden, onunla Ermenilerin tehirci gibi, hükümetin aldığı zorlayıcı tedbirleri açık bir şekilde konuşma imkânım oluyordu. Şu anda her iki tarafın memurlarının iyi geçimini tehlikeye sokmak istemiyorum"²⁵.

Lepsius'un kitabındaki bu belgede, belgenin orijinalinde olmayıp sonradan eklenen satırlar da mevcuttur. Meselâ 101. sayfanın ikinci satırından, o paragrafın sonuna kadar olan kısım belgenin aslında bulunmamaktadır. Belgenin aslında yer almayan bu satırların Türkçesi şöyledir: "...şimdiye kadar çok güvenilir olan yerlerde bile, daha büyük (Ermeni) çetelerin kurulabilmesi hayret vericidir. Düşüncelerimi ispatlayacak delillerden yoksun olmakla birlikte, Ermenilere karşı vuku bulan bu olayın arkasında Gençtürkler Komitesinin olduğu izlenimimi söyleyebilirim. Merkez Komite bu şekilde Ermeni meselesini nihai bir çözüme kavuşturmak ister görünüyor. Çünkü Ermeniler, gönderildikleri mahallere ulaşabilseler bile, ancak istisnâ olarak eski oturdukları yerlere daha sonra dönebileceklerdir. Onların çoğu daha şimdiden gerekli araçlardan yoksundurlar. Böylece gelecekte Ermeni nüfusunun yoğun olduğu vilayet kalmayacaktır. Gençtürklerin yerel komiteleri, tehirci tâbi tutulan Ermenilerin mallarını ele geçirerek zengin olmayı umut ediyorlar. Bir çok yerel yöneticinin aynı zamanda Komiteye bağlı olmasından dolayı, onlar bu hesaplarından kesinlikle yanılmamış olacaklar"²⁶.

²⁵ Yukarıda Türkçesini verdiğimiz bu metnin belgede geçen Almancası şöyledir: "Der italienische Kollege ist aus Furcht vor Unruhen geistig zusammengebrochen. Mit dem österreichischen Kollegen habe ich die von mir beim Vali zu unternehmenden Schritte besprochen. Von einer Intervention seinerseits hat er Abstand genommen. Ich habe mich hiermit einverstanden erklärt. Denn der Vali bringt mir das weiteste Vertrauen entgegen, welche mir ermöglicht auch eine der Art heikle Regierungsmassnahme, wie die Ausweisung der Armenier, offen mit ihm zu besprechen, ohne das gute Einvernehmen, welches zur Zeit zwischen unsern beiden Behörden herrscht, zu gefahrden". (Bkz., GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 81-85).

²⁶ Bu metnin orijinali aynen şöyledir: "...Es ist immerhin auffallend, dass in jener gegend, welche bisher unbeding sicher war, sich grössere Banden bilden können. Ohne für meine Meinung Beweise bringen zu können, vermag ich mich des Eindrucks nicht zu erwehren, dass

Bu belge tahrifatında en dikkat çekici noktayı ise, belgede yapılan üç kelimelelik bir değişiklik oluşturmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz tahrifatlarda olduğu gibi, burada da orijinal belgede geçen kelimeler atılıp yerine başka kelimeler kullanılırken herhangi bir açıklama veya işaret kullanılmamıştır. Bu tahrifat belgenin aslının dördüncü sayfasındaki en son kısmında yer alan "...Indessen deuten Anzeichen darauf hin, dass an anderen Orten weniger glimpflich verfahren"²⁷ cümlesinde yapılmıştır. Lepsius bu cümleyi kitabının 100. sayfasının sonunda şöyle vermektedir: "...Indessen deuten Anzeichen darauf hin, dass an anderen Orten **an eine Ausrottung der Armenier gedacht wird**". Böylece yedi sayfadan oluşan asıl belgenin hiç bir yerinde mevcut olmayan "...Ausrottung der Armenien..." yani "Ermenilerin kökünü kazımak" kelimeleri Lepsius'un yapmış olduğu üç kelimelelik bir değişiklik ile birlikte belgeye girmektedir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz bu belgedeki tahrifatlardan yola çıkarak şu sonuçlara ulaşabiliriz:

1) Orijinal belgede olmayıp da Lepsius'un kitabında yer alan satırlarda; Gençtürklerin, Ermenileri sistematik bir şekilde Osmanlı toprakları üzerinde yok etmeye çalışarak (massacres), Ermeni meselesini halletmek istedikleri ve aynı zamanda da Ermenilerin geride bıraktıkları mallara el koyarak zengin olmaya çalıştıkları iddia edilmektedir.

2) Belgenin orijinalinde olmasına rağmen Lepsius'un kitabında bulunmayan satırlarda; Ermeni erkeklerinin tehciri kabullenemedikleri için din değiştirmeye kalkıştıkları; ancak bunun etkili olmaması üzerine, kadın ve çocuklarını öne sürdükleri ve bu yolla onları perişan duruma düşürdükleri yazılmaktadır.

---

das jungtürkische Komitee als treibende Kraft für das Vorgehen gegen die Armenier anzusehen ist. Das Zentralkomitee scheint auf diese Weise der armenischen Frage endgültig ein Ende machen zu wollen. Denn diejenigen Armenier, welche ihren Bestimmungsort wirklich erreichen, werden nur ausnahmweise spaeter in ihre alten Wohnsitze zurückkehren. Den Meisten unter ihnen wird es schon an den nötigen Mitteln fehlen. Damit wird es künftüg keine Provinzen mit einem starken Prozentsatz armenischer Bevölkerung mehr geben. Die Lokalkomitees der Jungtürken hoffen bei der Deportierung der Armenier aus der Aneignung von deren Gütern reichen Privatgewinn zu finden, und bei der Abhaengigkeit der meisten Verwaltungsbehörden vom Komitee werden sie sicher in ihrer Berechnung sich nicht getauscht haben". (Bkz. Lepsius, Deutschland und..., s. 101.

²⁷ "...Halbuki (tehcirin) başka yerlerde ucuz atılamadığı, (buralardaki) izlerden anlaşıl-maktadır".

Örnek II

Burada örnek olarak ele alacağımız ikinci belge ise, Almanya'nın o dönemdeki İstanbul Büyükelçisi olan Freiherr von Wangenheim'in 15 Ekim 1915 tarihinde İstanbul'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na "Ermeni meselesi" ile ilgili olarak göndermiş olduğu telgrafur (bkz. Ek 2a).

Elimizde aslının fotokopisi bulunan bu belge de Berlin'deki Devlet Gizli Arşivi olan *Geheimes Staatsarchiv preussischer Kulturbesitz*'de kayıtlıdır²⁸. Aynı telgraf Lepsius'un eserinde 167. sayfada, 183 numaralı belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 2b). Elimizde bulunan belgede yer alıp da, yine Lepsius'un yayınlamış olduğu belgede yer almayan cümleler mevcuttur.

Wangenheim bu telgrafında kendi Dışişleri Bakanlığına, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki temsilcilerinin, "tehcir olayında" Osmanlı Devleti'ne yardımcı oldukları ithamı konusunda İtilaf Devletleri basınında çıkan haberler üzerine, Amerikan Büyükelçisi Morgenthau ile konuştuklarını bildirmekteydi. Wangenheim bu belgede özellikle Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler hakkında konuştuklarını belirtmesine rağmen, Lepsius'in eserindeki belgede "...özellikle de Konsolos Rössler'e karşı..."²⁹ cümlesi yer almamaktadır. Yine aynı şekilde Morgenthau'un "...Amerika'nın Halep Konsolosundan, Konsolos Rösslerin Ermeni meselesine yaklaşımı konusunda bir rapor isteyeceğini ve bu raporu (Amerikan) hükümeti onayladıktan sonra (Wangenheim) vereceği..."³⁰ anlamına gelen cümleyi Lepsius'un eserinde bulamamaktayız. Öyle anlaşılmaktadır ki, Lepsius bu belgenin aslında yer alan Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler ile ilgili cümleleri yayımladığı belgeden çıkartmıştır.

Örnek III

Lepsius'un tahrif ettiği belgelere üçüncü örnek olarak, Almanya'nın o dönemdeki Kafkasya işlerini yürüten General von Kress'e ait 22 Ağustos 1918 tarihli telgrafı vermek istiyoruz (bkz. Ek 3a). Bu telgrafın aslı Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi olan *Politisches Archiv des Auswärtiges Amt*'da

²⁸ Bkz. GStA, Berlin, Gesandtschaft in Hamburg Nr. 369, s. 152-153.

²⁹ "...in Sonderheit gegen Konsul Rössler..."

³⁰ "...will einen Bericht des amerikanischen Konsuls in Aleppo über die Haltung Konsuls Rössler in der Armenierfrage einfordern und nach Genehmigung seiner Regierung uns zur Verfügung überlassen."

kayıtlıdır³¹. Aynı telgraf Lepsius'un eserinde 429. sayfa ile 430. sayfaları arasında 432. belge olarak yer almaktadır (bkz. ek 3b). Ermenilerin Gence ve Batum bölgelerine geri dönmeleri konusunda Enver ve Esat Paşalar'ın düşüncelerini doğru bulmayan General Kress'in bu telgrafı önce Alman Dışişlerine, oradan da Dışişleri Müsteşarı (Staatssekretär) von Hintze tarafından İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne gönderiliyor. Diğer belgelerde olduğu gibi bu belgede de tahrif edilmiş yerler bulunmaktadır.

Bu belgenin ikinci sayfasının son satırı olan "...General von Kress tarafından dile getirilen Türk Ordusunun geri hatlarının Alman ve Avusturya birlikleri tarafından korunması düşüncesi şimdilik zikredilmeyecek"³² cümlesini Lepsius bu belgeden çıkartmakla, Kafkasya'daki Osmanlı Ordusu geri hatlarının Ermeni çetelerince saldırıya uğradığını görmek ve göstermek istemediği düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Biz bu çalışmamız ile, çok sayıdaki Batılı tarihçi tarafından birinci el kaynak olarak kullanılan Lepsius'un bu eserinin güvenilir olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken, Lepsius'un belge seçiciliğindeki subjektifliği ve yukarıda üç örnek ile verdiğimiz belge tahrifatları, üzerinde durduğumuz ana konular oldu³³. Bu çalışmanın tamamlanması için, Lepsius'un eserinde yer alan belgelerin tamamının asılları ile kıyaslanması gerekmektedir. Ancak o zaman Birinci Dünya Savaşı esnasındaki "Ermeni meselesi" ile ilgili Alman diplomasisinin tavrı ve bu konuda Alman Arşivlerindeki belgelerin doğruluğu tesbit edilebilir.

SONUÇ

Tarihçi James Antony Froude'un 1864'te söylediği ünlü sözü günümüzdeki - özellikle Batıdaki- "Ermeni meselesi" konusundaki tarihi araştırmaların yöntemini yansıttığı kanaatindeyiz. Froude şöyle diyor: "*Çoğu kez tarih bana, istediğimiz sözcüğü yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusu gibi görünmektedir. Yapmamız gereken yalnızca istediğimiz harfleri seçmek, on-*

³¹ PA-AA, Berlin, Nr. 2458/9.

³² "...Der von General von Kress ausgesprochene Gedanke eines Schutzes der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee durch Deutsche und Österreicher wird dabei vorläufig nicht erwähnt werden".

³³ Ermeni tarihçilerin belge tahrifatına ve sahte belgeler ortaya koymalarına dair başka örneklerle de rastlamak mümkündür. Talat Paşa'nın tehcir esnasında Ermenilerin katini ön-gören telgrafları olduğu, Ermeni tarihçiler tarafından iddia edilmiş; ancak bunların sahte oldukları ortaya konulmuştur. Bkz. Orel, Şinasi-Yuca, Süreyya, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

ları istediğimiz gibi düzenlemek ve bizim amacımıza uymayan harfler hakkında hiçbir şey söylememektir"³⁴. "Ermeni meselesi" ile ilgili Batıda yapılan araştırmaların çoğu şimdiye kadar hep Ermenilerin "harf kutusundaki" harfler ile yazıldı. Türklerin "harf kutusuna" pek bakılmadı. Zira Türklerin bilgi, belge ve düşüncelerini yansıtmak bilimsel tarih araştırmaları hem geç başladı hem de yetersiz idi.

Hangi konuda ve hangi döneme ait olursa olsun Arşiv belgelerinin toplanıp aslına uygun olarak yayımlanmasının araştırmacılar açısından önemli faydaları olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Ancak bu belgeler yayımlanırken mutlaka aslına uygun olmalıdır. Hatta belgelerin kenarlarındaki notlar dahi verilmelidir. Zira bir belgenin her kelimesi, her cümlesi ve diğer unsurları kendi döneminin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Aksi takdirde belgenin aslı ile yayımlanmış şekli arasındaki fark araştırmacıyı yanlış yöne sevk edebilmektedir.

Bu bağlamda yukarıda sözkonusu olan ve "tehcir olayı" ile ilgili araştırmalarda Alman arşiv belgelerini kullanmak isteyenlerin, çoğu zaman Alman arşivlerine girmeyi gerek duymadan belgelerini kullandıkları Johannes Lepsius'un eserine baktığımızda, bu eserde bizim tesbit edebildiğimiz üç belge ile Alman arşivlerinde bulunan bu belgelerin asıllarının birbirine uymadığını görmekteyiz. Herhangi bir açıklama getirilmeden veya bir işaret konmadan -yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi- bazen belgede geçen bir kelime atılarak yerine farklı anlama gelen başka bir kelime kullanılmış, bazen de yine hiç bir açıklama ve işaret kullanılmadan bazı cümleler veya paragraflar belgeden atılmış veya belgenin orijinalinde mevcut olmayan paragraflar belgeye eklenmiştir. Dolayısıyla "Ermeni tezini" haklı çıkarmak isteyen tarihçilerin sıkça başvurduğu Lepsius'un bu eserinde "belge tahrifatının" yapıldığını görmekteyiz.

Tarih, ancak bir bilim olarak ele alınıp işlendiği zaman, geçmişteki olayları ve onların günümüze etkilerini anlamamıza yardımcı olur. Tarihi olayların araştırılmasında ön yargılar ve subjektiflik ön plana çıktığı oranda, bilimsel değerler arka plana düşer. Ermeni meselesi gibi, üzerinde çok konuşulan, yazılan ve tartışılan bir konuda, her türlü önyargıyı ve hissi yaklaşımı haklı çıkartacak çok sayıda belge ve bilgiyi arşivlerde bulabileceğimiz gibi, bunun

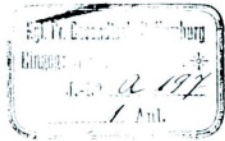
³⁴ Evans, Richart J., *Tarihin Savunusu* (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), Imge Kitabevi, Ekim 1999, s.59.

aksini ispatlayacak belge ve bilgiyi bulmamız da mümkündür. Orta Çağ skolastik düşünce tarzının "sonucu baştan belli" tarih yazım yöntemine karşılık, modern tarihçilik "belge seçiciliği" ve "belge kritiği" ilkelerini tarih yazıcıları için vazgeçilmez görmüştür.

Ermeni meselesindeki önyargıları ve subjektifliği bir kenara bırakacak olursak; Batılı tarihçilerin bir kısmı ile Türk tarihçileri arasında, Ermeni meselesi konusunda varılan farklı sonuçların temelinde yatan etmenin, tarih metodolojisinin ortaya koyduğu ilkelerin yerine, siyasi, dini veya kültürel nedenlerin belge seçiminde birinci derecede rol oynaması gösterilebilir. Bunun ötesinde Ermeni asıllı tarihçilerde rastlanan belge tahrifatları ise, bu konudaki araştırmaların ciddiyetini ve gerçekliliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Mustafa Çolak

Äuswärtiges Amt.

Nr. 47.

Abschriftlich

A. 22559 COP.

den Kaiserlichen Missionen
Königlichen

in Wien, Athen, Bern, Bukarest, Haag, Kopenhagen,
Kristiania, Stockholm, Sofia, Washington,
Lugano, München, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe,
Weimar, Hamburg, Oldenburg, Darmstadt

zur gefälligen Kenntnisnahme und geeignet erscheinenden vertraulichen Verwertung ergebenst übersandt.

Berlin, den 1. August 1915.

Dr. Bergfeld

Lambert

1. Auflagen.
Mith 5/8/15
ab 5/8/15
wacht.

Abgeschlossen

Das gg. Schreiben ist mir in folgender Abschrift eines
gütlichen Diensts zur gen. vorläufigen Lamberts
Verfertigung mit dem Bilde des Auswärtigen
Büros gegeben worden (Hft. 1. Aufl.)

11/1

3

Mustafa Çolak

Auswärtiges Amt.

Abschrift A. 22559.

Kaiserlich Deutsches Konsulat. Trapezunt, den 9. Juli 1915.

Bericht Nr. 35.

J. Nr. Geh. 316.

Nach dem Eintritt der Türkei in den Krieg machten sich unter den hiesigen Armeniern ernste Befürchtungen für ihre persönliche Sicherheit bemerkbar. Obwohl keinerlei Anzeichen auf bevorstehende Ausschreitungen hindeuten, habe ich dennoch den Schutz der Christen in Trapezunt und Umgegend bei dem hiesigen Vali in freundschaftlicher Form zur Sprache gebracht. Er gab mir die bestimmtesten Versicherungen, daß gegen sie nichts unternommen werden würde, solange sie selber sich ruhig verhielten und zeigte mir ein Telegramm des Ministeriums des Innern, in welchem Tala'at Bey die Armenier dem besonderen Schutz der Behörden empfahl. Tatsächlich haben sich die Christen hier auch zunächst der größten Sicherheit erfreut, und einige bei Armeniern notwendige Haussuchungen wurden, wie mir von den Armeniern selber versichert worden ist, mit der größten Rücksicht durchgeführt. Dies bedarf um so mehr der Anerkennung, als an der Küste russische Armenier in Banden nicht nur gegen die Türken kämpfen, sondern auch gegen die russischen Mohammedaner die schwersten Ausschreitungen begangen haben. Tausende vor ihnen flüchtende Mohammedaner sind hier eingetroffen und zum größten

Teil

Teil in das Innere weiter transportiert worden. Ihre Leidensgeschichten sind geeignet, auch Nichtmohammedaner gegen die russischen Armenier einzunehmen.

Die Christen haben die ihnen von den Türken bewiesene vorurtellslose Behandlung schlecht gelohnt. Sie machten aus ihrer Abneigung gegen die Türkei und ihren Sympathien für den Dreiverband, in Sonderheit Rußland, kein Hehl, und die hier umgehenden Gerüchte unsinnigster Art, wie Fall der Dardanellen, Konstantinopels, Erserums, russische Landung bei Midia, oder gar Flucht des Sultans nach Brussa, sind auf sie zurückzuführen. Es kam dann die Aufdeckung der Verschwörung gegen das jungtürkische System und seine Führer, der Aufstand der Armenier in der Provinz Wan und Unruhen von ihrer Seite an anderen Orten der Türkei. Dies veranlaßte wohl die Hohe Pforte gegen die Armenier Ausnahmemassregeln zu ergreifen.

Am 24. Juni wurden die hiesigen Führer der armenischen Komites verhaftet und über Samsun in das Innere abgeschoben. Am gleichen Tage erfuhr ich, daß die Deportierung sämtlicher Armenier erwogen werde und daß sich eine Strömung geltend mache, diesen Anlaß zu Ausschreitungen gegen die hiesigen Armenier zu benützen. Ich habe den Vali hierauf hingewiesen und von ihm die bündigsten Erklärungen erhalten, daß eine etwaige Ausweisung der Armenier, selbst bei bewaffnetem Widerstand, lediglich von den Zivil- und Militärbehörden, unter Ausschaltung irgendwel-

cher unverantwortlicher Privatpersonen, durchgeführt werden würde. Am 26. Juni wurden dann die Armenier aufgefordert, sich zur Abschiebung in's Innere nach Ablauf von fünf Tagen bereit zu halten. Nur den Kranken wurde erlaubt zu bleiben, und ihre Unterbringung in Krankenhäusern vorgesehen. Der Verkauf irgend welcher Sachen war ihnen verboten. Die Läden und Magazine sollten versiegelt, alle Gegenstände aus den Wohnungen an bestimmte Orte gebracht und dort der Obhut der Regierung unterstellt, Geld zur etappenweisen Nachsendung auf dem Postamt abgeliefert werden.

Von der Deportierung wurden in der Provinz Trapezunt etwa 30 000 Personen betroffen. Ein derartiger Massentransport auf Straßen, wo es an genügend Nahrung und Unterkommen mangelt und welche in ihren ersten 300 km als völlig verseucht mit Flecktyphus angesprochen werden müssen, mußte unter den Armeniern, besonders unter Frauen und Kindern, ungeheure Opfer fordern, die im Ausland und vielleicht auch in Deutschland eine berechtigte Kritik einer derartig weit gehenden Maßregel herausgefordert hätten. Ich habe daher der Kaiserlichen Botschaft in Konstantinopel von der Sachlage Kenntnis gegeben und mich gleichzeitig bemüht bei dem hiesigen Vail eine Milderung der Ausweisung zu erreichen. Er zeigte meinen in freundschaftlicher Form gehaltenen Vorstellungen ein williges Gehör und weitestes Entgegenkommen. So wurden von der Deportierung zunächst ausgenommen: Alle Kinder unter 10 Jahren, Witwen und Val-

- 4 -

sen, sowie alle weiblichen Personen, welche zur Zeit ohne männlichen Schutz sind, worunter auch die Familien der unter den Waffen Stehenden fielen, Kranke und Schwangere, sowie die katholischen Armenier. Den Kranken und Schwangeren wurde überdies erlaubt, in ihrer Wohnung zu bleiben und eine weibliche Familienangehörige zu ihrer Pflege bei sich zu behalten, Kinder konnten bei Bekannten untergebracht werden. Schließlich wurde den Ausgewiesenen auch gestattet, Wertgegenstände, sowie ihren Hausrat nach einer Einholung einer Genehmigung des Polzeiddirektors zu verkaufen. Nach diesen Grundsätzen wurde an den ersten beiden Tagen des Abtransportes verfahren, wobei in Bezug auf das Alter der Kinder und auf Krankheiten der Frauen rechte Rücksicht geübt wurde. Bedauerlicherweise wurden am dritten Tag alle hier erreichten Ausnahmen, abgesehen von der Erlaubnis des Bleibens für die Kinder, wieder aufgehoben.

Der Abtransport aus der Stadt Trapezunt und der nächsten Umgegend ist beendet. Einige Selbstmorde und eine Brandstiftung kamen vor. Sonstige Zwischenfälle sind nicht zu verzeichnen.

Für die Sicherheit der Deportierten während des Transports hat der Vali mit beruhigende Versicherungen gegeben. Ich vertraue auch seiner Energie und seinem guten Willen, daß innerhalb seines Machtbereichs den Armeniern nichts zustoßen wird. Indessen deuten Anzeichen darauf hin, daß an anderen Orten weniger glimpflich verfahren

wird

wird. So sind zwischen Erzinghian und Diabekir Armenier auf der Bergstraße, angeblich von Kurden, niedergemetzelt worden, und größere Banden von Wegelagerern unter französisch sprechenden Führeren haben sich bei Erzerum und Baidurt gezeigt.

Zur Ehre der türkischen Bevölkerung in ihrer Gesamtheit muß gesagt werden, daß sehr viele Türken mit der Ausweisung der Frauen und Kinder nicht einverstanden sind. Andererseits muß festgestellt werden, daß die Armenier bei dieser Gelegenheit einen sehr wenig anziehenden Charakter gezeigt haben. Die Ersten, welche um Intervention für ihr Verbleiben baten, waren die Geistlichen; der Gedanke, daß ihr Platz gerade in Zeiten der Not an der Seite ihrer Gemeinde sei, kam ihnen überhaupt nicht; als eine Ausnahme für die Priester nicht erzielt werden konnte, bat der Vertreter des hiesigen Bischoffs, ein Diakon im weißen Bart, den Vali um die Erlaubnis zum Islam übertreten zu dürfen, worauf ihm dieser erwiderte, dem stände nichts im Wege, er brauche nur das mohammedanische Glaubensbekenntnis auszusprechen und sich danach der Beschneidung zu unterwerfen, im übrigen wende sich die Ausweisung aber nicht gegen die Christen, sondern gegen die Armenier; ein zum Islam übertretener Armenier werde dann eben als mohammedanischer Armenier ausgewiesen. Die männlichen Armenier verließen nach der Bekanntgabe des Ausweisungsbefehls ihr Haus überhaupt nicht mehr, sondern sandten stets ihre Frauen; man-

- 6 -

che Angestellte der Regierung und der Bank erwirkten für sich einen Aufschub und liessen ihre Familien allein stehen.

Vor dem Kaiserlichen Konsulat und der Privatwohnung, welche ich seit der schweren Beschliessung der Stadt durch die russische Flotte auf dem Land bezogen habe, spielten sich herxergreifende Scenen ab. Zahlreiche Frauen erflehten für sich oder wenigstens ihre Kinder Rettung. Ich habe von Schritten im Interesse einzelner Personen Abstand nehmen und meine Bemühungen darauf konzentrieren müssen, für die Gesamtheit Erleichterungen zu erzielen. Nur in einem Fall war ich zu einer Ausnahme gezwungen. In der Nacht vom 6. zum 7. d.M. überstieg der neben dem Konsulat wohnende armenische Vorsteher des Stadtviertels mit seiner Familie die das Konsulatsgrundstück umgebende Mauer und suchte dort Zuflucht. Zur Vermeidung der Aufrollung der Frage des Asylrechts habe ich beim Vali erwirkt, daß er hier bleibt. Der Vali hat dies zugestanden unter der Voraussetzung, daß jener in seiner Eigenschaft als Bezirksvorsteher den Behörden bei ihren Maßnahmen, Versteigerung der armenischen Häuser, Hauswache u. s. w. helfe. Der Armenier hat sich hierzu bereit erklärt.

• Meine hiesigen Kollegen haben ihren Botschaften in Konstantinopel von dem Ausweisungsbefehl telegraphisch Kenntnis gegeben. Die Vertreter von Italien und Amerika, denen ein chiffrierter Verkehr mit ihren Botschaften nicht gestattet ist, haben sich auf eine kurze Mitteilung der

Tatsache beschränken müssen. Der Konsul von Österreich-Ungarn hat seine vorgesetzte Behörde auf die großen Gefahren, welche die Massendeportierung für Frauen und Kinder bietet, hingewiesen. Bei dem hiesigen Valt hat der österreichische Kollege für einige Kinder, der amerikanische Konsul für die seinem Schutze unterstellten persischen Armenter interveniert, beide erfolglos. Der italienische Kollege ist aus Furcht vor Unruhen geistig zusammengebrochen. Mit dem österreichischen Kollegen habe ich die von mir beim Valt zu unternehmenden Schritte besprochen. Von einer Intervention seinerseits hat er Abstand genommen. Ich habe mich hiermit einverstanden erklärt. Denn der Valt bringt mir das weiteste Vertrauen entgegen, welches mir ermöglicht auch eine derart heikle Regierungsmaßnahme, wie die Ausweisung der Armenter, offen mit ihm zu besprechen, ohne das gute Einvernehmen, welches zur Zeit zwischen unsern beiden Behörden herrscht, zu gefährden.

In den kritischen Tagen wurde die in nächster Nähe des Kaiserlichen Konsulats gelegene Polizeiwache militärisch verstärkt und meine Privatwohnung unauffällig von Militär bewacht. Einen Schutz meiner Person habe ich aus Gründen des Prestige auch für meine Ritte in die Stadt und zurück abgelehnt.

pp.

gez. Dr. Bergfeld.

Kaiserlich
Deutsches Konsulat.

Trapezunt, den 9. Juli 1915.

Nach dem Eintritt der Türkei in den Krieg machten sich unter den hiesigen Armeniern ernste Befürchtungen für ihre persönliche Sicherheit bemerkbar. Obwohl keinerlei Anzeichen auf bevorstehende Ausschreitungen hindeuteten, habe ich dennoch den Schutz der Christen in Trapezunt und Umgegend bei dem hiesigen Wali in freundschaftlicher Form zur Sprache gebracht. Er gab mir die bestimmtesten Versicherungen, daß gegen sie nichts unternommen werden würde, solange sie selber sich ruhig verhielten, und zeigte mir ein Telegramm des Ministeriums des Innern, in welchem Talaat Bey die Armeniern dem besonderen Schutz der Behörden empfahl. Tatsächlich haben sich die Christen hier auch zunächst der größten Sicherheit erfreut, und einige bei Armeniern notwendige Haussuchungen wurden, wie mir von den Armeniern selber versichert worden ist, mit der größten Rücksicht durchgeführt. Dies bedarf um so mehr der Anerkennung, als an der Küste russische armenische Freischäären in Banden nicht nur gegen die Türken kämpfen, sondern auch gegen die russischen Muhammedaner die schwersten Ausschreitungen begangen haben¹⁾. Tausende vor ihnen flüchtende Muhammedaner sind hier eingetroffen und zum größten Teil in das Innere weiter transportiert worden.

Die hiesigen Christen machten aus ihrer Abneigung gegen die Türkei und ihren Sympathien für den Dreiverband, insofernheit für Rußland, kein Hehl, und die hier umgehenden Gerüchte unsinnigster Art, wie Fall der Dardanellen, Konstantinopels, Erzerums, russische Landung bei Midia, oder gar Flucht des Sultans nach Brussa sind auf sie zurückzuführen. Es kam dann die Aufdeckung der Verschwörung gegen das jungtürkische System und seine Führer²⁾, der Aufstand der Armeniern in der Provinz Wan³⁾ und Unruhen von ihrer Seite an anderen Orten der Türkei. Dies veranlaßte wohl die Hohe Pforte, gegen die Armeniern Ausnahmemaßregeln zu ergreifen.

Am 24. Juni wurden die hiesigen Führer der armenischen Komitees verhaftet und über Samsun in das Innere abgeschoben. Am gleichen Tage erfuhr ich, daß die Deportierung sämtlicher Armeniern erwogen werde und daß sich eine Strömung geltend mache, diesen Anlaß zu Ausschreitungen gegen die hiesigen Armeniern zu benützen. Ich habe den Wali hierauf hingewiesen und von ihm die bündigsten Erklärungen erhalten, daß eine etwaige Ausweisung der Armeniern, selbst bei bewaffnetem Widerstand, lediglich von den Zivil- und Militärbehörden, unter Ausschaltung irgendwelcher unverantwortlicher Privatpersonen, durchgeführt werden würde. Am 26. Juni

¹⁾ Gemeint ist die Verhaftung der armenischen Intellektuellen in Konstantinopel. Nr. 39. II.

²⁾ Vgl. die entgegengesetzte Anklage. Nr. 129. S. 121. II.

³⁾ Vgl. Anhang Nr. 3. II.

wurden dann die Armenier aufgefordert, sich zur Abschiebung ins Innere nach Ablauf von 5 Tagen bereit zu halten. Nur den Kranken wurde erlaubt, zu bleiben, und ihre Unterbringung in Krankenhäuser vorgesehen. Der Verkauf irgend welcher Sachen war ihnen verboten. Die Läden und Magazine sollten versiegelt, alle Gegenstände aus den Wohnungen an bestimmte Orte gebracht und dort der Obhut der Regierung unterstellt, Geld zur etappenweisen Nachsendung auf dem Postamt abgeliefert werden.

Von der Deportierung wurden in der Provinz Trapezunt etwa 30 000 Personen betroffen. Ein solcher Massentransport auf Straßen, wo es an genügend Nahrung und Unterkommen mangelt und welche in ihren ersten 300 km als völlig verseucht mit Flecktyphus angesprochen werden müssen, mußte unter den Armeniern, besonders unter Frauen und Kindern, ungeheure Opfer fordern, die im Ausland und auch in Deutschland eine berechtigte Kritik einer derartig weitgehenden Maßregel herausgefordert hätten. Ich habe daher der Kaiserlichen Botschaft in Konstantinopel von der Sachlage Kenntnis gegeben und mich gleichzeitig bemüht, bei dem hiesigen Wali eine Milderung der Ausweisung zu erreichen. Er zeigte meinen Vorstellungen ein williges Gehör und Entgegenkommen. So wurden von der Deportierung zunächst ausgenommen: Alle Kinder unter 10 Jahren, Witwen und Waisen, sowie alle weiblichen Personen, welche zurzeit ohne männlichen Schutz sind, worunter auch die Familien der unter den Waffen Stehenden fielen, Kranke und Schwangere, sowie die katholischen Armenier. Den Kranken und Schwangeren wurde überdies erlaubt, in ihrer Wohnung zu bleiben und eine weibliche Familienangehörige zu ihrer Pflege bei sich zu behalten; Kinder konnten bei Bekannten untergebracht werden. Schließlich wurde den Ausgewiesenen auch gestattet, Wertgegenstände, sowie ihren Hausrat nach einer Einholung einer Genehmigung des Polizeidirektors zu verkaufen. Nach diesen Grundsätzen wurden an den ersten beiden Tagen des Abtransportes verfahren, wobei in bezug auf das Alter der Kinder und auf Krankheiten der Frauen Nachsicht geübt wurde. Bedauerlicherweise wurden am dritten Tage, anscheinend auf Weisungen aus Konstantinopel, alle hier erreichten Ausnahmen, abgesehen von der Erlaubnis des Bleibens für die Kinder, wieder aufgehoben.

Der Abtransport aus der Stadt Trapezunt und der nächsten Umgegend ist beendet.

Für die Sicherheit der Deportierten während des Transports hat der Wali mir beruhigende Versicherungen gegeben. Ich vertraue auch seiner Energie und seinem guten Willen, daß innerhalb seines Machtbereiches den Armeniern nichts zustoßen wird. Indessen deuten Anzeichen darauf hin, daß an anderen Orten an eine Ausrottung der Armenier gedacht wird. So sind zwischen Erzindjan und Diarbekr Armenier auf der Bergstraße, angeblich von Kurden, niedergemetzelt worden, und größere Banden von

Wegelagerern unter französisch sprechenden Führern haben sich bei Erzerum und Baiburt gezeigt. Es ist immerhin auffallend, daß in jener Gegend, welche bisher unbedingt sicher war, sich größere Banden bilden können. Ohne für meine Meinung Beweise bringen zu können, vermag ich mich des Eindrucks nicht zu erwehren, daß das jungtürkische Komitee als treibende Kraft für das Vorgehen gegen die Armenier anzusehen ist. Das Zentralkomitee scheint auf diese Weise der armenischen Frage endgültig ein Ende machen zu wollen. Denn diejenigen Armenier, welche ihren Bestimmungsort wirklich erreichen, werden nur ausnahmsweise später in ihre alten Wohnsitze zurückkehren. Den Meisten unter ihnen wird es schon an den nötigen Mitteln fehlen. Damit wird es künftig keine Provinzen mit einem starken Prozentsatz armenischer Bevölkerung mehr geben. Die Lokalkomitees der Jungtürken hoffen bei der Deportierung der Armenier aus der Aneignung von deren Gütern reichen Privatgewinn zu finden, und bei der Abhängigkeit der meisten Verwaltungsbehörden vom Komitee werden sie sicher in ihrer Berechnung sich nicht getäuscht haben.

Meine hiesigen Kollegen haben ihren Botschaften in Konstantinopel von dem Ausweisungsbefehl telegraphisch Kenntnis gegeben. Die Vertreter von Italien und Amerika, denen ein chiffrierter Verkehr mit ihren Botschaften nicht gestattet ist, haben sich auf eine kurze Mitteilung der Tatsache beschränken müssen. Der Konsul von Österreich-Ungarn hat seine vorgesetzte Behörde auf die großen Gefahren, welche die Massendeportierung für Frauen und Kinder bietet, hingewiesen. Bei dem hiesigen Wali hat der österreichische Kollege für einige Kinder, der amerikanische Konsul für die seinem Schutze unterstellten persischen Armenier interveniert, beide erfolglos.

In den kritischen Tagen wurde die in nächster Nähe des kaiserlichen Konsulats gelegene Polizeiwache militärisch verstärkt und meine Privatwohnung unauffällig von Militär bewacht. Einen Schutz meiner Person, auch für meine Ritte in die Stadt und zurück, habe ich abgelehnt.

Dr. Bergfeld.

Seiner Exzellenz dem Reichskanzler
Herrn Dr. von Bethmann Hollweg.

110.

(Kaiserliches
Konsulat Mossul.)

Telegramm.

Abgang aus Mossul, den 10. Juli 1915.

Ankunft in Pera, den 11. Juli 1915.

An Deutsche Botschaft, Konstantinopel.

Von dem zurzeit hier anwesenden früheren Mutessarrif von Mardin wird mir folgendes mitgeteilt:

Mustafa Çolak

152

© Auswärtiges Amt. ©
Nr. 63.

A. 29925 cop. Abschriftlich den K. Missionen in

Wien, Athen, Bern, Bukarest, Haag, Kopenhagen,
Kristiania, Stockholm, Sofia, Washington,
Lugano, München, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe,
Weimar, ~~Hamburg~~, Oldenburg, Darmstadt

zur gefälligen Information und geeignet erscheinenden
vertraulichen Verwertung ergebenst übersandt.

B e r l i n, den 18. Oktober 1915.

Auftrag

Ek. 2a: 15 Ekim 1915 tarihli Freiherr von Wangenheim'a ait raporun aslin dan fotokopisi

153

Abchrift.

T e l e g r a m m

P e r a, den 15. Oktober 1915. 8 Uhr 25 Min. Nachm.

Ankunft 11 " 44 " ".

Der Kaiserliche Botschafter

an Auswärtiges Amt.

Nr. 2359.v. 15.10.

Der amerikanische Botschafter, mit welchem ich den im englischen Oberhause und in der feindlichen Presse gegen die deutsche Regierung und die deutschen konsularischen Vertreter in der Türkei, in Sonderheit gegen Konsul Rössler erhobenen Vorwurf der Begünstigung der Armenterverfolgungen besprochen habe, will einen Bericht des amerikanischen Konsuls in Aleppo über die Haltung Konsuls Rössler in der Armentierfrage einfordern und nach Genehmigung seiner Regierung uns zur Verfügung überlassen.

Herr Morgenthau betonte wiederholt, er wisse genau, daß deutscherseits alles geschehen sei, um die türkische Regierung von ihrem Vorgehen gegen den unschuldigen Teil der Armenter absubringen und Ausschreitungen zu verhindern. Auch sei ihm aus Berichten seiner Konsuln bekannt, daß die deutschen Konsuln sich stets und überall der Armenter angenommen haben.

gez. Wangenheim.

der Armenier aus ihrem Gebirgslande zu erörtern. Darauf aber wollen und müssen wir mit lauter Stimme hinweisen: daß die deutsche Schularbeit bei der Fortdauer dieser gräßlichen Art der Vertreibung in Form eines Massenmordens an Frauen und Kindern, eines Massenmordens, wie es die Geschichte wohl noch nicht erlebt hat, in diesem Lande einen nicht wieder gut zu machenden Schaden erleidet.

Wir haben die Zuversicht zu dem Auswärtigen Amt, daß es seinem Einfluß gelingt, diesem schmachlichen Morden noch in letzter Stunde Halt zu gebieten und uns deutsche Lehrer von der Scham zu befreien, die uns der Verdacht der Mittäterschaft schon jetzt hier -- bei Christen und Muhammedanern -- wie aber später erst in der ganzen Welt! -- täglich mehr auf der Seele lasten läßt.

Oberlehrer Dr. Niepage.

Die Darstellung des Kollegen Dr. Niepage übertreibt in keiner Weise. Wir atmen hier seit Monaten Leichengeruch und leben unter Sterbenden. Nur die Hoffnung auf ein baldiges Ende des himmelschreienden Zustandes erlaubt uns noch, an der Schule weiter zu arbeiten, und der Wille, der hiesigen nichttürkischen Bevölkerung mit unseren schwachen Hilfskräften zu beweisen, daß wir Deutsche persönlich nichts mit den entsetzlichen Methoden dieses Landes zu tun haben.

Schuldirektor Huber.
Eduard Graeter, Dr. phil.
Marie Spieker.

An das Auswärtige Amt, Berlin.

183.

(Kaiserlich
Deutsche Botschaft.)

Telegramm.

Der Kaiserliche Botschafter an Auswärtiges Amt.

Abgang aus Pera, den 15. Oktober 1915.

Ankunft in Berlin, den 15. Oktober 1915.

Der amerikanische Botschafter, Herr Morgenthau, mit welchem ich den im englischen Oberhaus und in der feindlichen Presse gegen die deutsche Regierung und die deutschen konsularischen Vertreter in der Türkei erhobenen Vorwurf der Begünstigung der Armenierverfolgungen besprochen habe, betonte wiederholt, er wisse genau, daß deutscherseits alles geschehen sei, um Ausschreitungen zu verhindern und um die türkische Regierung von ihrem Vorgehen gegen den unschuldigen Teil der Armenier abzubringen. Auch sei ihm aus Berichten seiner Konsuln bekannt, daß sich die deutschen Konsuln stets und überall der Armenier angenommen haben.

Wangenheim.

16 Schrift

Telegramm.

834

Berlin den 22. August 1918. Uhr Min. m.
Ankunft: m.

Deutschesekretär an Freiherrn von Berckheim.

12006.

General von Kress telegraphiert am
 20. August:
 "Antwort Envers ausgeht von falschen
 Voraussetzungen. Es handelt sich nicht
 darum, daß Armenier in das Gebiet östlich
 Alexandropol - Djulfa einwandern dürfen,
 sondern darum, daß die in diesen einge-
 kerchten und durch Hunger zur Verzweiflung
 getriebenen Armenier über die Bahn nach
 Festen zurückwandern dürfen und daß das Ge-
 biet die Brester Grenze der Republik Arme-
 nien zur Ansiedelung der Flüchtlinge zu-
 rückgegeben wird. Die im Prinzip erteilte
 Erlaubnis zur Rückwanderung der Armenier
 in bestimmte Bezirke wie Batum wird in der
 Praxis dadurch erschwert, daß Enzal Pascha
 für jeden einzelnen Armenier schriftli-
 ches Gesuch verlangt und diese Gesuche
 nicht erledigt. Nach Angabe hiesigen türki-
 schen Vertretern liegen bei Enzal Seit Wo-
 chen mehr als 1200 unerledigte Gesuche.
 Armenische Regierung will und braucht
 Frieden

Frieden mit Türkei. Bei Baku, Urmia, Djulfa handelt es sich um Banden, die meist aus ehemaligen türkischen Armeniern bestehen, Leuten, die alles verloren haben und deshalb weit abziehen. Armenische Regierung hat Bandenführer ihres Landes verurteilt und Teil seiner Anhänger verhaftet.

B e

Der St.

fr. 2007.

Den Schutz der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee könnten Österreicher und Deutsche übernehmen.

Es kann kein Zweifel darüber bestehen, daß die auf dem kleinen Gebiet der Republik Armenien bestehende Ansammlung von Hungertode bedrohter Hunderttausender von Flüchtlinge eine größere Gefahr bedeutet als die Vertreibung der Leute aus dem Lande."

Der Kaiserliche Botschafter Pera wird beauftragt, türkische Regierung darauf aufmerksam zu machen, daß ihre Pflicht ist, den armenischen Flüchtlingen die Rückkehr in gewisse Gebiete freizugeben, durch das Vorgehen Essad Paschas verweigert wird. Graf Bernstorff soll um Abhilfe ersuchen. Ferner wird die türkische Regierung gebeten werden, nochmals zu erwägen, ob nicht überwiegende Gründe dafür sprechen, das Gebiet bis zur breiteren Grenze den Rückwanderern zu öffnen. Der von General von Kress ausgesprochene Gedanke eines Schutzes der rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee durch Deutsche und Österreicher wird dabei vorläufig nicht erwähnt werden.

Hintze.

Vertrages durch die türkische Regierung auf die gröbste Weise verletzt worden ist, da erstens die türkische Regierung teils mit Gewalt, teils mit Zwang, den sie auf die kaukasischen Regierungen geübt, wider den direkten und ausgesprochenen Sinn des Vertrages das Land okkupiert hat und zweitens allein und eigenmächtig ohne Rücksicht auf die Signatarmächte, die in demselben Paragraphen neben der Türkei erwähnt werden, die Willensäußerung nur der muhammedanischen Bevölkerung herbeigeführt habe, da ja die armenische Bevölkerung, die eine Majorität im Sandjak Kars bildet mit den anderen christlichen Völkern gänzlich von ihren Stammsitzen fortgetrieben, jeglicher juridischer Willensäußerung entzogen worden ist, obwohl sie faktisch durch ihre Flucht aus dem durch die türkischen Truppen okkupierten Lande ihre Willensrichtung deutlich zur Genüge an den Tag gelegt hat.

Im Namen der Rechte, die auf Grund des Brester Vertrages der ganzen Bevölkerung und nicht allein ihrem muhammedanischen Teile zugesprochen sind, appelliert der armenische Nationalrat von Kars an das Gewissen der im Brester Vertrage erwähnten Signatarmächte und bittet erstens, die türkischen Okkupationstruppen, sowie auch die muhammedanischen Massen, die von verschiedenen Nachbargebieten dorthin gezogen worden sind, um eine Stimm-mehrheit mit türkischer Orientierung herbeizuführen, zu entfernen und zweitens, Bedingungen zu schaffen, die der christlichen Bevölkerung die Rückkehr und die Festsetzung in ihrer Heimat ermöglichen, damit sie in den Stand gesetzt werden, laut demselben Vertrage ihre Regierungsform selbst zu bestimmen.

Eine diesbezügliche, ausführliche, durch geschichtliche, geographische und ethnographische Angaben unterstützte Denkschrift wird in Balde der Kaiserlich Deutschen Regierung unterbreitet.

Der Vorsitzende des armenischen nationalen Rates von Kars.

Die Mitglieder: Unterschriften.

Der Schriftführer: Unterschrift.

An die Kaiserlich Deutsche Regierung in Berlin.

432.

(Auswärtiges Amt.)

Telegramm.

Berlin, den 22. August 1918.

An Deutsche Botschaft, Pera.

Von General v. Kreß ging nachstehendes Telegramm vom 12. August ein:
„Envers Antwort¹⁾ geht von falschen Voraussetzungen aus. Nicht darum handelt es sich, daß Armenier in das Gebiet östlich von Alexandropol-

¹⁾ Vgl. Nr. 422. 426. H.

Djulfa einwandern dürfen, sondern darum, daß die dort eingepferchten und durch Hunger zur Verzweiflung getriebenen Armenier über die Bahn nach Westen zurückwandern dürfen, und daß das Gebiet bis zur Brester Grenze der Republik Armenien zur Ansiedlung der Flüchtlinge zurückgegeben wird. Die Durchführung der im Prinzip erteilten Erlaubnis zur Rückwanderung der Armenier in bestimmte Bezirke, wie Batum, wird dadurch erschwert, daß Essad Pascha für jeden einzelnen Armenier ein schriftliches Gesuch verlangt und diese Gesuche nicht erledigt. Nach Angabe des hiesigen türkischen Vertreters sollen sich bei Essad Pascha seit Wochen mehr als 1200 unerledigte Gesuche befinden.

Die armenische Regierung will und braucht Frieden mit der Türkei. Bei Djulfa, Baku und Urmia handelt es sich um Banden, die sich meist aus ehemaligen türkischen Armeniern zusammensetzen, Leuten, die alles verloren haben und deshalb weiter kämpfen.

Die rückwärtigen Verbindungen der türkischen Armee könnten durch Österreicher und Deutsche geschützt werden.

Die auf dem kleinen Gebiet der Republik Armenien bestehende Ansammlung vom Hungertode bedrohter Hunderttausender von Flüchtlingen bedeutet zweifellos eine größere Gefahr als die Verteilung der Leute im Lande."

Euere Exzellenz wollen die Pforte darauf aufmerksam machen, daß ihre Absicht, den armenischen Flüchtlingen die Rückkehr in gewisse Gebiete freizugeben, durch das Verfahren Essad Paschas vereitelt wird. Sie wollen die türkische Regierung um Abhilfe ersuchen und sie bitten, nochmals zu erwägen, ob nicht überwiegende Gründe dafür sprechen, das ganze Gebiet bis zur Brester Grenze den Rückwanderern zu öffnen.

v. Hintze.

433.

(Auswärtiges Amt.)

Telegramm.

Berlin, den 24. August 1918.

An den Kaiserlichen Delegierten in Tiflis.

Mit Euerer Exzellenz Reise nach Eriwan und Ihrem dortigen Auftreten bin ich völlig einverstanden. Da die sehr ernsten Vorstellungen des Kaiserlichen Botschafters und die energischen Schritte der Obersten Kriegsführung die Türkei nicht zur Räumung des armenischen Gebiets und zur Bewilligung der Rückkehr der Flüchtlinge bestimmt haben, erscheint es leider zweifelhaft, ob wir überhaupt imstande sein werden, den Armeniern wirksam zu helfen. Unser weiteres Vorgehen hängt von der allgemeinen politischen und militärischen Lage ab.

Hintze.

Kitap Tanıtımlar:

Esnâdî ez revâbıt-ı İnan bâ-mıntuka-i Kafkas (İnan'ın Kafkasya Bölgesi ile İlişkilerine Dâir Belgeler), Vezâret-i Umur-i Harice, Defter-i Mûtalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdâre-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran 1372 h.ş., 490 s.

Eser, devrin Dışişleri Bakanı Ali Ekber-i Velâyeti'nin Önsöz'ü (s. 1-3) ve Belgeler Yayın Dairesi Başkanı Muhammed Hasan Kavusi-i İrakî'nin özet olarak yazdığı bölgenin tarihiyle ilgili Giriş ile (s. 5-35) devam etmektedir. Burada Çarlık Rusyası'nın Gürcistan siyaseti, İnan topraklarının Rusya tarafından işgali, Gülistan ve Türkmençay andlaşmaları, 1917 İhtilâli ve Bolşeviklerin Kafkasya'ya hâkim olmaları; II. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeler anlatılmaktadır. I. Bölümde (s. 39-82) Kafkasya bölgesi, iktisâdî önemi, coğrafyası, Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan, Dağıstan ve Gürcistan ele alınmaktadır. II. Bölüm ise belgelere ayrılmış olup, 97 belge fotokopisi ile birlikte yayımlanmıştır. Bunların tarih ve konuları şöyledir:

1-Tarih: 970 (1562/63). Şah Tahmasb'in Zahor hâkimi Adı Görklü Beg'e, Gürcistan işlerini ona havale ettiğini bildiren buyruğu (s. 85).

2-Tarih: 1042 R.sâni (Eylül 1632). Şah Safi'nin Zahor hâkimi Muhammed Han Beg'e Gürcistan ve Kahet'e saldırması ile ilgili buyruğu (s. 87).

3-Tarih: 1042 Ramazan (Şubat 1633). Şah Safi'nin Zahorlu Halil Beg'e Gürcistan ve Kahet'e saldırması ile ilgili buyruğu (s. 89).

4-Tarih: 1045 R.vevel (Ağustos 1635). Şah Safi'nin Zahorlu Halil Beg'e Rüstem Han'ın Gürcistan'a atanması ile ilgili yazısı (s. 91).

5-Tarih: 1045 Zilkade (Nisan 1636). Şah Safi'nin Zahorlu Halil Beg'e Revan kalesinin fethi hakkında yazısı (s. 93).

6-Tarih: Yok. Muhtemelen 1045 (1635/36). Şah Safi'nin Revan'ın fethi ile ilgili olarak Safder Han'a gönderdiği fetihnâme (s. 97).

7-Tarih: 1046 Ramazan (Şubat 1637). Şah Safi'nin Zahorlu Muhammed Ali Beg'e Gürcistan vâlisi Rüstem Han hakkında buyruğu (s. 102).

8-Tarih: 1052 (1642). II. Şah Abbas'ın Zahorlu Muhammed Han oğlu Ali Beg'e Zahor'u Tiyl (Tımar) olarak vermesi ile ilgili buyruğu (s. 104).

9-Tarih: 1111 (1699/1700). Şah Sultan Hüseyin'in Zahorlu Ali Han'a emirlik nişanı gönderilmesi ile ilgili buyruğu (s. 106).

10-Tarih: 1112 R.vevel (Ağustos 1700). Şah Sultan Hüseyin'in Azerbaycan vezirine, Kartil Gürcistan'ı vâlisi Tahmures Beg'in belirlenen meblağı ödemesi ile ilgili buyruğu (s. 108).

11-Tarih: 1113 Safer (Temmuz 1701). Şah Sultan Hüseyin'in Zahorlu Ali Sultan'a Rusya'nın saldırısını uzaklaştırma hususunda hazırlık yapması buyruğu (s. 110).

12-Tarih: 1112 Şaban (Ekim 1710). Şah Sultan Hüseyin'in Şirvan Beglerbegi Hüseyin Han Beg'e daha önceki sultanlara ait olan hükümleri göndermekte geciktğine dâir hüküm (s. 112).

13-Tarih: 1125 Zilhicce (Aralık 1713). Şah Sultan Hüseyin'in Gürcistan işleri ile ilgili buyruğu (s. 114).

14-Tarih: 1147 C.sâni (Kasım 1734). Nadir Şah'ın Gürcistan'a yeni Serdar atanması ve Tiflis kalesinin kuşatılması ile ilgili yazısı (s. 118).

15-Tarih: 19 Receb 1147 (15 Aralık 1734). Nadir Şah'ın Gürcistan vâlisine Tiflis üzerine giderek, muhalifleri cezalandırması ile ilgili buyruğu (s. 120).

16-Tarih: 1155 R.evel (Mayıs 1742). Nadir Şah'ın, Nikola'nın Gürcistan'ın Piskoposu olarak tayin edilmesi ile ilgili buyruğu (s. 122).

17-Tarih: 1157 (1744). Nadir Şah'ın, Antuvan'ın Gürcistan Katolikosluğuna tayin edilmesi ile ilgili buyruğu (s. 124).

18-Tarih: 1161 R.sâni (Nisan 1748). Nadir Şah'ın yeğeni İbrahim Han'ın, Antuvan'ın Gürcistan Katolikosluğuna tayininin tasdik edilmesi ile ilgili buyruğu (s. 125).

19-Tarih: 1161 (1748). Nadir Şah'ın yeğeni İbrahim Han'ın Zahorlu Ecme Han'a tahta oturduğuna dâir yazısı (s. 127).

20-Tarih: Safer 1162 (1749). Nadir Şah'ın yeğeni İbrahim Şah'ın, Gürcistan Piskoposu Antuvan'a, hil'at gönderdiğini bildiren yazısı (s. 129).

21-Tarih: 1163 (1750). Nadir Şah'ın torunu Şahruh'un, Gürcistan vâlisi Tahmures Han'ı Irak ve Azerbaycan orduları komutanı tayin ettiğini bildiren buyruğu (s. 131).

22-Tarih: 1177 Şevval (Nisan 1764). Kerim Han'ın ülke dahilinde hristiyanlara bazı serbestlikler tanınması ile ilgili buyruğu (s. 133).

23-Tarih: 1211 C.evel (Kasım 1796). Fethali Şah'ın Tiflis ahalisine Ruslarla savaş ve Revan kuşatması hakkında buyruğu (s. 136).

24-Tarih: 1215 C.sâni (Kasım 1800). Fethali Şah'ın Yahudi, Ermeni ve Zerdüş't gibi çeşitli dinlere mensup toplulukların ödemeleri gereken vergilerden muaf tutulmaları ile ilgili buyruğu (s. 140).

25-Tarih: 1215 C.sâni (Kasım 1800). İran'ın İstanbul elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına, Ermenilerin düşünceleri ile ilgili yazısı (s. 143).

26-Tarih: 1218 Zilhicce (Mart 1804). Fethali Şah'ın Kaheti ahalisi ve ilerigelenlerine Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi ile ilgili buyruğu (s. 146).

27-Tarih: 27 Zilhicce 1218 (8 Nisan 1804). Fethali Şah'ın Abbas Mirza'nın Gürcistan ve Tiflis'i ele geçirmek üzere gönderilmesi ile ilgili buyruğu (s. 150).

28-Tarih: 1218 Zilhicce (Mart 1804). Fethali Şah'ın Baş Açuk vilâyeti hâkimi Süleyman Han'a Abbas Mirza'nın Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesinin menedilmesi ile ilgili buyruğu (s. 155).

29-Tarih: Muhtemelen 1218 (1803/4). Gence hâkimi Kacar Ziyadlu Cevad Han'ın Rus Generali Sisiyanof'a Gence, Gürcistan konuları ve savaşa hazır olduğu hakkında yazısı (s. 158).

30-Tarih: 1219 R.evel (Haziran 1804). Abbas Mirza'nın Kazakî ilerigelenlerine Rusya'nın saldırısını uzaklaştırmak amacı ile Revan vâlisi ile birlikte asker gönderdiğini bildiren yazısı (163).

31-Tarih: 1219 C.sâni (Eylül 1804). Fethali Şah'ın Kabartay, Çeçen, Çerkes hanları, begleri ve ilerigelenlerine Ruslarla Revan'da savaş için İsmail Beg'in gönderildiği, kendisine destek olunması ile ilgili buyruğu (s. 167).

32-Tarih: 1219 (1804/5). Fethali Şah'ın Karakolhan ilerigelenlerine Gürcistan'ın eleğçirilmesi ve Ruslarla mücadele ile ilgili buyruğu (s. 175).

33-Tarih: 1219 Ramazan (Aralık 1804). Fethali Şah'ın Şeki hâkimi Muhammed Hasan Han'a Gürcistanın eleğçirilmesi için savaşa hazırlık görmesi ile ilgili buyruğu (s. 179).

34-Tarih: 1219 (1804/5). Fethali Şah'ın Gürcistanlı Tahmasb Beg'e Gürcistan'a asker sevk edileceğini bildiren yazısı (s. 184).

35-Tarih: Muhtemelen 1219/1220 (1804/5). Şeki hâkimi Muhammed Hasan Han'ın ileri-gelenler ve ulemâya, Revan'dan Rusların çıkartıldığı, geçitlerin dikkate korunup, kâfir ile mücadeleye hazırlıklı bulunmaları ile ilgili yazısı (s. 189).

36-Tarih: Muhtemelen 1219 (1804/5). Sadrazam İtimadü'd-devle Mirza Muhammed Şefi'nin, Kazak ilerigelenlerine Rusya ile savaş için hazırlanmaları ve bununla ilgili olarak Muhammedali Beg'in görevlendirildiğine dâir yazısı (s. 193).

37-Tarih: 1219 (1804/5). Fethali Şah'ın Çerkesler ve Kerdek ahalisine Ruslarla mücadele edilmesi ve Şah'a temsilci gönderilmesi isteği ile ilgili buyruğu (s. 195).

38-Tarih: 1219 (1804/5). Sadrazam Mirza Muhammed Şefi'nin Kafkasya ahalisine Tiflis ile ilgili yazısı (s. 199).

39-Tarih: Muhtemelen 1219 (1804/5). Revanlı Muhammed Hüseyin Han'ın Şehzade Li-van'a, vâlinin askerlerinin Gürcistan taraflarına geldiklerini bildiren yazısı (s. 204).

40-Tarih: Muhtemelen 1219/20 (1804/5). Sadrazam Mirza Muhammed Şefi'nin Eşikağası Tahmasb Beg'e Şah'ın askerlerinin Rus kuvvetlerini uzaklaştırmak üzere hareket ettiklerini bildiren yazısı (s. 206).

41-Tarih: 1219/1220 (1804/5). Şeki hâkimi Selim Han'ın Sisyanof'a Kızılbaş askerinin Aras ırmağını geçerek Tiflis ve Gence'ye yöneldiğini bildiren yazısı (s. 208).

42-Tarih: 1221 (1806). Abbas Mirza'nın Gürcistan ve Dağistan'daki Rus kuvvetleri komutanı Graf Godeviç'e Rusya ile İran arasında barış hususu ile ilgili yazısı (s. 212).

43-Tarih: 1221 (1806). Abbas Mirza'nın vekilharcı Mirza Buzurg-i Kaimmakamî (İsa Ferahanî)'nin Graf Godeviç'e savaşa son verilmesi ile ilgili yazısı (s. 218).

44-Tarih: 1221 (1806). Şirvanlı Mustafa Han'ın Graf Godeviç'e Rusya ile savaş için asker sevk edildiğine dâir yazısı (s. 221).

45-Tarih: Muhtemelen 1221 (1806). Şeyh Ali Han'ın Graf Godeviç'e Derbend ile ilgili hususlar hakkında yazısı (s. 225).

46-Tarih: 1221 (1806). Revanlı Hasan Han'ın Graf Godeviç'e Revan kalesi ile ilgili hususlar hakkında yazısı (s. 233).

47-Tarih: Muhtemelem 1221 (1806). Cafer Kulu Han'ın Graf Godeviç'e Şirvan'da karışıklık çıkaran Dağistan vâlisi Sorhay Han ve Derbend hâkimi Şeyh Ali Han ile ilgili yazısı (s. 237).

48-Tarih: Muhtemelen 1223 (1808). Sadrazam Mirza Şefi'nin Graf Godeviç'e Rusya ve İran arasındaki hudud tesbitinde Fransa'nın aracılığı ile ilgili yazısı (s. 239).

49-Tarih: 1227 (1812). Abbas Mirza'nın Kaheti, Han ve Begzâdelerine Gürcistan'ın fethi ile ilgili yazısı (s. 250).

- 50-Tarih: 1227 C.evvel (Mayıs 1812). Fethali Şah'ın Karabağlı Cevanşir Mehdi Kulu Han'a Rusların Karabağ'dan çıkarılıp, kendisinin ora hakimi tanındığına dâir yazısı (s. 258).
- 51-Tarih: 23 Şevval 1228 (19 Ekim 1813). İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan anlaşması sureti. Tarafları Mirza Ebû'l-Hasan Han ile Nikolay Redişef temsil etmişlerdir (s. 262).
- 52-Tarih: 1230 (1815). Rusya'nın Kafkasya orduları komutanı Nikolay Redişef'in Gilân vâ-lisi Hacı Aka-yi Buzurg Müneccimbaşı'na ipek ticareti ile ilgili yazısı (s. 279).
- 53-Tarih: 24 Muharrem 1234 (23 Kasım 1818). İran devleti görevlilerinin Rus görevlilere Savucbulag, Gökdağ, Revan, Nahcivan yöresindeki hudud konuları ile ilgili yazıları (s. 289).
- 54-Tarih: 27 Muharrem 1238 (14 Ekim 1822). Muhammed Bâkır Han'ın Kafkas orduları komutanı Aleksandr Yermelof'a Nahcivan'dan Taliş'e dek olan sahadaki hudud tesbiti ile ilgili yazısı (s. 294).
- 55-Tarih:1239 (1823/4). Yermelof'un Revan yöresindeki hudud tesbiti ile ilgili yazısı (s. 297).
- 56-Tarih: 1239 (1823/4). Rusya görevlilerinin (Yermelof) Muhammed Han'a Nahcivan'daki hudud konuları ile ilgili yazısı (s. 302).
- 57-Tarih: 1240 (1824/5). Yermelof'un Fethali Şah'a Badkube ve Şirvan ahalisinin Gilân hâkimi Şehzade Muhammed Rıza Mirza'dan şikayetleri ile ilgili Tiflis'ten gönderilen dilekçesi (s. 305).
- 58-Tarih: Şevval 1240 (Mayıs 1825). Abbas Mirza'nın Dışişleri Bakanı Hacı Ebû'l-Hasan Han'a hudud konuları ile ilgili yazısı (s. 316).
- 59-Tarih: 15 Muharrem 1241 (30 Ağustos 1825). Prens Meşikof (Mençikof olmalı)'un İran Dışişleri Bakanına hudud konuları ile ilgili yazısı (s. 320).
- 60-Tekrar. Tarih: Zilhicce 1242 (Temmuz 1827). Dışişleri Bakanı Ebû'l-Hasan Han'ın, İngiliz temsilcisi Albay Sir John Mac Donald'a İran ile Rusya arasında barış andlaşmasında aracılık etmesi konusu ile ilgili yazısı (s. 324).
- 61-Tarih: 1243 (1827/8). Türkmençay Andlaşması'nın sûreti (s. 333).
- 62-Tarih: 28 Receb 1244 (1829). Türkmençay Andlaşması'nın ek protokolünün sûreti (s. 355).
- 63-Tarih: 15 Şaban 1244 (20 Şubat 1829). Graf Paskeviç'in Tiflis'ten Abbas Mirza'ya, Rusya'nın içinde bulunduğu şu andaki durum dolayısı ile veliahdın Petersburg ziyaretinin mümkün olamayacağına dâir yazısı (s. 371).
- 64-Tarih: 14 C.evvel 1247 (21 Ekim 1831). General Pankratif'in Derbend'den Abbas Mirza'ya Baron Aş ile ilgili yazısı (s. 377).
- 65-Tarih: 1246 (1831/2). Baron Rozin'in Abbas Mirza'ya Tiflis'ten Baron Aş'ın hastalığı ile ilgili yazısı (s. 379).
- 66-Tarih: 1250 (1834/5). Tahran'daki Rus temsilcisinin İran Dışişleri Bakanlığına para ile ilgili hususlarda yazısı (s. 381).
- 67-Tarih: 23 Zilhicce 1251 (10 Nisan 1836). Tahran'daki Rus temsilcisi İvan Simonoviç'in Dışişleri Bakanına hudud boyundaki ahalinin emlâkı ile ilgili yazısı (s.383).

68-Tarih: 18 Zilkade 1251 (6 Mart 1836). Tahran'daki Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanına hudud boyundaki ahalinin emlakı ile ilgili yazısı (s. 387).

69-Tarih: 1251 (1835). Tahran'daki Rus temsilcisi Graf İvan Simonoviç'in İran Dışişleri Bakanına hudud boyundaki ahalinin emlakı ile ilgili yazısı (s. 387).

70-Tarih: 2 Safer 1252 (19 Mayıs 1836). Tahran'daki Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanına İran ve Rusya hududundaki ahalinin emlakı ile ilgili yazısı (s.391).

71-Tarih: 25 R.sâni 1252 (9 Ağustos 1836). Tahran'daki Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanına Ermenzemin'den İran'a kaçanlarla ilgili yazısı (s. 393).

72-Tarih: 25 C.âhir 1252 (7 Ekim 1836). Rus temsilcisinin İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud'a İran-Rus hududundaki hudud tecavüzleri ile ilgili yazısı (s. 396).

73-Tarih: 3 Şevval 1252 (11 Ocak 1837). Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanına hududlardaki düzensizlik ve karışıklıklar ile ilgili yazısı (s. 401).

74-Tarih: 12 R.sâni 1253 (16 Temmuz 1837). İran Dışişleri Bakanının Rus temsilcisine, İran ve Rusya hududundaki ahalinin emlakı ile ilgili yazısı (s.404).

75-Tarih: 1253 C.evel (9Ağustos 1837). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına Rus Çarı'nın Gürcistan ziyareti ve İran Şahı ile görüşmesi konusu ile ilgili yazısı (s. 406).

76-Tarih: C.sâni 1253 (8 Eylül 1837). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına ipek ticareti ve gümrük konuları ile ilgili yazısı (s. 409).

77-Tarih: 21 Receb 1253 (21 Ekim 1837). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına, hududlardaki düzen ve hudud konuları ile ilgili yazısı (s. 411).

78-Tarih: 1253 Şaban (1 Kasım 1837). İran Dışleri Bakanının Rusya temsilcisine, İran veliahtı ile Rus Çarının Gürcistan'da biraraya gelmeleri ile ilgili yazısı (s. 413).

79-Tarih: 12 Zilkade 1253 (7 Şubat 1838). Rusya temsilcisinin İran Dışleri Bakanına, Rusya'ya sevk edilecek olan Gilân ipeğinin gümrük işleri ile ilgili yazısı (s. 416).

80- Tarih: 1254 Şevval (Ocak 1839). İran devleti görevlilerinden merhum İsmail Han oğlu Hasan Ali Han'ın Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud'a İran ve Rusya hududundaki tecavüzler ile ilgili yazısı (s. 418).

81-Tarih: 5 R.sâni 1255 (18 Haziran 1839). İran Dışişleri Bakanının Rusya temsilcisine, Ağa Seyyid Cemaleddin-i Lenkerâni'nin emlakı ile ilgili yazısı (s. 421).

82-Tarih: 20 C.evel 1255 (1 Ağustos 1839). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına İran ve Rusya hududundaki ahalinin emlakı ile ilgili yazısı (s. 424).

83-Tarih: 1264 Muharrem (Aralık 1847). Rusya temsilcisinin İran sadrazamına Rus gemilerinin Enzeli limanına gelişleri ile ilgili yazısı (s. 426).

84-Tarih: 1267 Zilhicce (Ekim 1851). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına Revan yöresindeki Karapapakların muhacereti ile ilgili yazısı (s. 429).

85-Tarih: 1268 Şaban (Haziran 1852). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına Karapapak taifesinden bazılarının İran'a muhacereti ile ilgili yazısı (s. 431).

86-Tarih:Muhtemelen 1268 (1852). İran Dışişleri Bakanının Emir-i Tuman, Hemedan Karagözlüleri'nden Mustafa Kulu Han-i Mirpençe'ye hudud boyundaki Şahseven oymaklarından 3000 kişinin Rusya toprağına geçmeleri ile ilgili yazısı (s. 433).

87-Tarih: 9 Muharrem 1269 (23 Ekim 1852). Rusya temsilcisinin İran Dışişleri Bakanına Hazar Denizi'nde gemicilik faaliyetleri ile ilgili yazısı (s. 439).

88-Tarih: 15 Muharrem 1269 (29 Ekim 1852). Rusya temsilcisinin Sadrazam Mirza Aga Han (Mirza Nasrullah Han)'a İran-Rusya hududunda belirleyici işaret konulması ile ilgili yazısı (s. 441).

89-Tarih: 1273 (1857). General Barateniski'nin Tiflis'ten Nâsireddin Şah'a, kendisinin Kafkasya orduları komutanlığına atanması ve İran'a bir temsilci gönderdiğini bildiren yazısı (443).

90-Tarih: 1280 (1863/4). Revan, Nahcivan ve Ordubâd'ın İran ve Rusya barışından sonraki durumu ile ilgili rapor (s. 452).

91-Tarih: 12 C.âhir 1281 (12 Kasım 1864). İran ve Rusya arasında telgraf anlaşması (s. 466).

92-Tarih: Muhtemelen 1299 (1882). Serhaddar Davud Han'ın Dışişleri Bakanlığına hudud anlaşmazlıkları ile ilgili yazısı (s. 472).

93-Tarih: 29 Re'vel 1299 (18 Şubat 1882). Serhaddar Davud Han'ın Dışişleri Bakanlığına hudud konuları ve oymakların tecavüzleri ile ilgili yazısı (s. 475).

94-Tarih: Muhtemelen 1299 (1882). Mugan hudud görevlisi Sultan el-Hüseyî Ahmed'in Dışişleri Bakanlığına hududdaki oymaklar ve kışlakta yaşayanlar ile ilgili yazısı (s. 478).

95-Tarih: Muhtemelen 1299 (1882). Serhaddar Davud Han'ın Dışişleri Bakanlığına Pile Sevar hududu yöresindeki arazide İran ve Rusya anlaşmazlığı ile ilgili yazısı (s. 480).

96-Tarih: 1299 (1882). Tebriz'den İran Dışişleri Bakanlığına İran ve Rusya hududundaki oymakların tecavüzleri ile ilgili telgraf (s. 482).

97-Tarih: Muhtemelen 1299 (1882). Mugan hudud görevlisi Sultan el-Hüseyî Ahmed'in Dışişleri Bakanlığına hududdaki Şahseven il ve aşiretleri ile ilgili yazısı (s. 484).

Ekler:

-İran ve Rusya hudud haritası (2 tane olup, Türkmenistan hududu ile ilgilidir).

İSMAIL AKA

Esnâdî ez revâbıt-ı İıran bâ-menâtkı ez Asya-yı Merkezı (İıran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dâir Belgeler), Vezâret-i Umur-i Harice, Defter-i Mütalâât-ı Siyasî ve Beynelmilelî, İdare-i İntişâr-ı Esnâd, Tahran 1372 h.ş. 505 s.

Daha önce 1369 h.ş. (1990) yılında, İıran ve Osmanlı Siyasî Belgelerinden Seçmeler: Kacarlar Devri, adı ile 7 cilt halinde yayınlanan ve tarafımızdan iki cildi *Belleıten*'de tanıtılan eserden sonra, İıran Dışışleri Bakanlığı, Belgeler Yayın Dairesi şimdi de Türkistan ile ilgili bâzı belgeleri yayınlamış bulunmaktadır.

Eser, zamanın Dışışleri Bakanı Ali Ekber-i Velâyeti'nin Önsöz'ü (s. 1-3) ve Belgeler Yayın Dairesi Başkanı Muhammed Hasan Kavusi-i İrakı'nın özet olarak yazdığı bölgenin tarihi ile ilgili Girişle (s. 5-20) devam etmektedir. I. Bölüm bölgenin genel olarak coğrafyası ve Orta Asya ülkelerinin tanıtılmasına ayrılmış olup, Özbekistan (s. 35), Tacikistan (s. 43), Türkmenistan (s. 47), Kazakistan (s. 52) ve Kırgızistan (s. 58) hakkında kısa bilgi verilmektedir. II. Bölüm belgelere ayrılmış olup, eserin adından yukarıda adları geçen ülkeler ile ilgili belgeler sözkonusu edildiği zannedilse de, yayınlanan 142 belgenin büyük çoğunluğu Türkmenistan ile ilgilidir. Burada 142 tane belge, fotokopileri ile birlikte yayınlanmış olup, şöyledir:

- 1-Tarih: Yok. Özbek Neder Muhammed Han'ın I. Şah Abbas'a iyi niyet mektubu (s.65).
- 2-Tarih: Yok. I. Şah Abbas'ın Belh vâlisi Özbek Neder Muhammed Han'a, at isteği hakkında yazısı (s.71).
- 3-Tarih: Yok. I. Şah Abbas'ın Ürgenc hâkimi Özbek Arab Muhammed Han'a İıran Şahı'nın öğütlerine kulak vermesinin dostluğun pekiştirilmesine yol açacağını ifade eden yazısı (s. 74).
- 4-Tarih: Yok. Şah Safi'nin Ürgenc vâlisi İsfendiyar Han'a, Mekke'ye gidecek hacılara gerekli kolaylığın gösterileceğine dâir yazısı (s. 77).
- 5-Tarih: Yok. Şah Safi'nin Ürgenc vâlisi İsfendiyar Han'a devamlı olarak yazışma ve iyi mü-nasebetlerin devamını isteyen yazısı (s. 79).
- 6-Tarih: Yok. II. Şah Abbas'ın Ürgenc vâlisi Ebü'l-Gazi Han'a Mâverâünnehr'de yağmacılığın önlenmesi ve dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesi ile ilgili yazısı (s. 82).
- 7-Tarih: Yok. II. Şah Abbas'ın Türkistan vâlisi Abdülaziz Han'a dostluk, birlik ve beraberlik isteyen yazısı (s. 86).
- 8-Tarih: 9 Şaban 1243 (25 Şubat 1828). İngiltere elçisi Jean Mc Donald'ın İıran Dışışleri Bakanı Mirza Ebü'l-Hasan Han-ı Şirazı'ye İıran-İngiltere Ahidnâmesinin 3. ve 4. maddelerinin kaldırılması ile ilgili yazısı (s. 89).
- 9-Tarih: 1247 (1832). İıran Dışışleri Bakanının Rus temsilcisine, Rus askerlerinin İıran'a ait Aşurada adasına çıkmaları ile ilgili yazısı (s. 91).
- 10-Tarih: 1248 (13 Eylül 1831). Rus İmparatoru I. Nikola'nın Naibü's-Saltana Abbas Mirza'ya, Horasan'daki düzenin sağlanmasına yardımcı olmak üzere bir mühendis subayın gönder-

rilmesi ile ilgili yazısı (s. 93). Tarihte bir yanlışlık olmalı. Zira Eylül 1831, 1247 yılına denk gelmektedir.

11-Tarih: Yok. Muhtemelen 1250 (1834). Astarâbâd taraflarında yol kesicilik yapan Türkmen eşkiyasının yok edilmesi hakkında (s. 103).

12-Tarih: Muhtemelen 1250 (1834). Rus temsilcisinin Muhammed Şah'a, Rusya'dan Hazar Denizi sahillerinin güvenliği için 2 tane savaş gemisi isteğiyle ilgili yazısı (s. 106).

13-Tarih: 1252 (1836/37). Dışişleri Bakanlığından, Gümüştepe ve Hüseyinkulu ırmaklarında balık avlanma konusu ile ilgili olarak Rus Elçiliğine yazı (s. 109).

14-Tarih: 15 R. evvel 1251 (11 Temmuz 1835). Rus temsilcisi Simoviç'in Buhara Emirzadesi Nâsıreddin Beg'in terekesi ile ilgili olarak, İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısı (s. 111).

15-Tarih: 3 Safer 1253 (9 Mayıs 1837). İngiliz temsilcisi Jean Mc Neil'in Hacı Mirza Şefi'nin Hive ve Buhara'ya görevlendirilmesi ile ilgili olarak Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısı (s. 113).

16-Tarih: 1253 Selh-i R.sâni (4 Temmuz 1837). Rus temsilcisinin, Mâzenderan ve Astarâbâd sahillerinin güvenliğinin sağlanması için İran hükümetinin 2 adet savaş gemisi isteği ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 116).

17-Tarih: 20 C. evvel 1253 (22 Ağustos 1837). Rus temsilcisinin Türkmenler ile savaşta kullanılmak üzere istenilen 2 adet Rus gemisi ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanı Mirza Mes'ud Han'a yazısı (s. 118).

18-Tarih: 22 C. evvel 1253 (24 Ağustos 1837). Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanına, İran'a verilen 2 adet geminin ortak komutası hakkında yazısı (s. 123).

19-Tarih: 19 Zilhicce 1254 (5 Mart 1839). İran Dışişleri Bakanlığının, Kandahar hâkimlerinin İran'a itaat ve bağlılıkları ile ilgili olarak Rus elçiliğine yazısı (s. 126).

20-Tarih: Yok. Muhtemelen 1255 (1839). Rus temsilcisi Simoviç'in Hive Han'ının uyarılması ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 129).

21-Tarih: 5 Muharrem 1257 (27 Şubat 1841). Rus temsilcisi Du Hamel'in Dışişleri Bakan vekili Hacı Mirza Mes'ud Han-ı Ensari'ye, Rus uyruklu kimselerce Türkmenlere savaş için gerekli malzeme satışı ile ilgili yazısı (s. 132).

22-Tarih: 6 Safer 1257 (30 Mart 1841). İran Dışişleri Bakanlığının, Astarâbâd kıyılarındaki Rus ticaret gemileri ile ilgili olarak Rusya elçiliğine yazısı (s. 134).

23-Tarih: 27 R.sâni 1257 (17 Haziran 1841). Rusya elçiliğinin, Rus savaş ve ticaret gemilerinin Astarâbâd'a gelişleri sırasında Türkmenlerin taşkınlıkları ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 136).

24-Tarih: 13 Receb 1257 (30 Ağustos 1841). Rusya temsilcisi Du Hamel'in silah alımı ve Hazar Denizi doğusundaki Kızılsu'nun güneyindeki Çerkan yarımadası ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 139).

25-Tarih: 27 Muharrem 1258 (11 Mart 1842). Rusya elçiliğinin, Rus savaş malzemesinin Astarâbâd'a gelmesi ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 144).

26-Tarih: 1 Safer 1258 (14 Mart 1842). İngiltere elçiliğinin, Rus savaş gemilerinin İran sahillere gelişleri ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 148).

27-Tarih: 23 C.ewel 1258 (3 Temmuz 1842). Rusya elçiliğinin, Türkmen Caferbay taifesinin İltizamnâmeleri ile ilgili olarak İran Dışişleri Bakanlığına yazısı (s. 151).

28-Tarih: Yok. Muhtemelen 1258 (1842). Rusya elçiliğinin, Hazar Denizi kıyılarının güvenliğinin sağlanması için 2 adet savaş gemisi gönderilmesi ile ilgili olarak Muhammed Şah'a yazısı (s. 153).

29-Tarih: Ramazan 1261 (Eylül 1845). Buhara emirinin, iyi ilişkilerin pekiştirilmesi isteği ile ilgili olarak Kacar Muhammed Şah'a yazısı (s. 156).

30-Tarih: 26 Ramazan 1267 (26 Temmuz 1851). Rusya temsilcisinin, Rus gemilerinin, Türkmenler ile savaşında Mázenderan hâkiminin Türkmenler ile işbirliği yapmasından dolayı üzüntülerini bildiren yazısı (s. 159).

31-Tarih: 6 Safer 1269 (18 Kasım 1852). Rusya temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han'a gemi saun alınması ve Türkmenlerin alışverişleri ile ilgili yazısı (s. 163).

32-Tarih: 1 R.sâni 1269 (12 Ocak 1853). Rusya temsilcisinin Sadrazam Mirza Aka Hanı Nuri'ye, Hazar Denizinde denizcilik faaliyetleri ve kıyı güvenliğinin sağlanmasında Rus polisi ile işbirliği yapılması ile ilgili yazısı (s. 165).

33-Tarih: 2 Şevval 1273 (26 Mayıs 1857). Rus elçiliği geçici maslahatgüzarı Lagofski'nin İran Sadrazamına, Türkmenlerin eşkiyalık ve yağmacılıkları ile ilgili yazısı (s.169).

34-Tarih: 23 C.sâni 1276 (18 Ocak 1860). İran Dışişleri Bakanlığının Rusya elçiliği temsilciliğine, Rus gemilerinin erzaklarının sağlanması ile ilgili yazısı (s. 172).

35-Tarih: C.sâni 1296 (23 Mayıs 1879). Çekişlerden Astarâbâd'a telgraf hattı döşenmesi ile ilgili olarak İran ve Rusya arasında imzalanan kararname (s. 175). 11 maddeden ibarettir.

36-Tarih: 22 Muharrem 1299 (14 Aralık 1881). Hazar Denizi'nin doğusundaki İran ve Rus Hudud Anlaşması (s. 183). 9 maddeden ibarettir. Tahran'da imzalanmış olup, İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han ile Rus temsilcisi İvan Zinovye'f'in imzalarını taşımaktadır.

37-Tarih: 29 Muharrem 1299 (21 Aralık 1881). İran ile Rusya arasında Gizli Hudud Anlaşması (s. 194). 5 maddeden ibarettir. Tahran'da imzalanmış olup, İran Dışişleri Bakanı Mirza Said Han ile Rus temsilcisi İvan Zinovye'f'in imzalarını taşımaktadır.

38-Tarih: Yok. Muhtemelen 1299 (1882). Tahran'daki Rus temsilcisinin, İran Dışişleri Bakanlığına, Gizli Anlaşmanın 3. maddesinin ertelenmesi isteği ile ilgili yazısı (s. 204).

39-Tarih: Yok. Muhtemelen 1300 (1883). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına, Said'ül-Mülk Abdurrahim Han ile Tebriz'deki Rus Konsolosu arasındaki anlaşmazlık konusu ve Etrek tarafındaki Türkmenler ile ilgili olarak yazısı (s. 210).

40-Tarih: Yok. Muhtemelen 1300 (1883). İran Dışişleri Bakanının, Nâsireddin Şah'a, Rus Kazaklarının Tecen Irmağının beri yakasına geçmelerinin önlenmesi, eski Serahs ve Merv konuları ile ilgili yazısı (s. 214).

41-Tarih: Yok. Muhtemelen 1300 (1883). Dışişleri Bakanının eski Serahs ile ilgili olarak Nâsireddin Şah'a yazısı (s. 217).

42-Tarih: Yok. Muhtemelen 1300 (1883). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Salur oymakları hakkında yazısı (s. 220).

43-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301(1883/84). Nâzımu'd-Devle'nin Dışişleri Bakanlığı ile Nâsireddin Şah'a Serahs ile ilgili telgrafı (s. 223).

44-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84).Nâzımu'd-Devle'nin Dışişleri Bakanlığı ile Nâsireddin Şah'a Tecen ve Serahs ile ilgili yazısı (s. 225).

45-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84). Nâzımu'd-Devle'nin Londra'dan Dışişleri Bakanlığına Horasan'ın kuzey hududları ile ilgili telgrafı (s. 227).

46-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301(1883/84). Nâzımu'd-Devle'nin Londra'dan Dışişleri Bakanlığına Eski Serahs ve Horasan'ın kuzey sınırları ile ilgili telgrafı (s. 229).

47-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a, Rus ve İngiliz temsilcileri ile yapılan görüşmeler hakkında yazısı (s. 233).

48-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a Eski Serahs ile ilgili yazısı (s.236).

49-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına, İngiliz temsilcisi ile İran ve Rus meseleleri ile ilgili yapılan görüşme hakkında yazısı (s. 238).

50-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1883/84). Nâsireddin Şah'ın İran'ın Londra'daki elçisi Malkom Han'a, Eski Serahs ile ilgili yazısı (s. 240).

51-Tarih: 20 C.sâni 1301 (16 Nisan 1884). İran ve İngiltere'nin, Afganlı Eyyub Han ile ilgili olarak 3 maddelik anlaşma metni (s. 244).

52-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanlığına Serahs, Kelat ve Dereviz yöresindeki hudud konuları ile ilgili yazısı (s. 251).

53-Tarih: 1301 (1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Horasan hududundaki kabileler ve otaklar hakkında yazısı (s. 254).

54-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301(1884). Horasan hâkimi Ali Naki Mirza Rüküddevle'nin Dışişleri Bakanlığına Eski Serahs ile ilgili yazısı (s. 258).

55-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1884). Horasan hâkimi Rüküddevle'nin Dışişleri Bakanlığına Serahs ve Rus ordusunun faaliyetleri ile ilgili yazısı (s. 260).

56-Tarih: Gurre-i Zilkade 1301 (22 Ağustos 1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Müşirüddeve ile Nâzımu'd-devle'nin görevlendirilmeleri ile ilgili yazısı (s. 265).

57-Tarih: 1301 (1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri bakanına Eski Serahs'ın Ruslara bırakılması ile ilgili yazısı (s.267).

58-Tarih: 1301 (1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Serahs ile ilgili yazısı (s. 269).

59-Tarih: Yok. Muhtemelen 1301 (1884). İran'ın Petersburg'daki temsilcisi Mirza Esedullah Vekilü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığı ve Şah'a Türkmen kabileleri ile ilgili yazısı (s. 271).

60-Tarih: 1301 (1884). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Salur kabilesi, Serahs ve Kelâ't'a mühendis gitmesi ile ilgili yazısı (s. 273).

61-Tarih: Selh-i Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884). Nâzımü'd-devle'nin Dışişleri Bakanlığına Serahs yöresindeki hudud konuları ile ilgili telgrafı (s. 275).

62-Tarih: 11 Zilhicce 1301 (1 Ekim 1884). Nâzımü'd-devle'nin Dışişleri Bakanlığına Serahs hudud hattı ile ilgili telgrafı (s. 277).

63-Tarih: 11 Zilhicce 1301 (Ekim 1884). Nâzımü'd-devle'nin Dışişleri Bakanlığına Serahs konusu ile ilgili telgrafı (s. 279).

64-Tarih: 12 Zilhicce 1301 (2 Ekim 1884). Nâzımü'd-devle'nin Londra'dan Dışişleri Bakanlığına kuzeydoğu hududları ve İngilizlerin müdahaleleri ile ilgili telgrafı (s.281).

65-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Nâzımü'd-devle'nin Londra'dan Dışişleri Bakanına, İngilizlerle Rusların birbirlerine yakınlaştıkları ve ülkeleri aralarında taksim kararını verdiklerini bildiren telgrafı (s. 283).

66-Tarih: 1302 (1884/85). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Horasan ve Etek hududları ile ilgili yazısı (s. 285).

67-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanının Nâsireddin Şah'a Afganlı Eyyub Han ile ilgili telgrafı (s. 287).

68-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanının Nâsireddin Şah'a Afganlı Eyyub Han ve yakınları hakkındaki kararname ile ilgili yazısı (s. 289).

69-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına Afganlı Eyyub Han ile ilgili yazısı (s. 291).

70-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının, İran'ın Londra temsilcisi Nâzımü'd-devle'ye Afganlı Eyyub Han'ın gözaltında tutulması ile ilgili yazısı (s. 293).

71-Tarih: 1302 (1884/85). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanına, Malkom Han'a telgraf çekilmesi ile ilgili yazısı (s. 295).

72-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a, Rusya'nın Kale-i Babadurmaz'dan Hüseyinkulu Körfezi'ne kadar olan sınır tesbit komisyonu üyesi Polkonik Nikola'nın görevi ve Kelat'tan geçişi ile ilgili yazısı (s. 297).

73-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Nâsireddin Şah'ın Dışişleri Bakanlığına kuzeydoğu sınırlarında eski anlaşmalara uyulması ile ilgili yazısı (s. 299).

74-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a Serahs ile ilgili yazısı (s. 301).

75-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a Rus askerlerinin Horasan'daki hal ve hareketleri ile ilgili yazısı (s. 304).

76-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a İran ile Rusya arasındaki hudud görüşmeleri ile ilgili yazısı (s. 307).

77-Tarih: Yok. Muhtemelen 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanlığının Nâsireddin Şah'a Hayrâbâd'daki Rus harita mühendisleri ile ilgili yazısı (s. 309).

78-Tarih: 1302 (1884/85). Dışişleri Bakanı Mirza Mahmud Han Nâsirü'l-Mülk'ün Nâsireddin Şah'a Salur kabilesinin konup göçecekleri yerler ile ilgili yazısı (s. 312).

79-Tarih: 17 Safer 1309 (21 Eylül 1981). Telgrafhane Müsteşarı Şarl'ın, Vezir-i Ulûm ve Reis-i Darülfünun Alikulu Han Muhberrüddevl'e İran ve Rusya arasındaki telgraf kararname ile ilgili yazısı (s. 316).

80-Tarih: 23 Zilhicce 1310 (8 Haziran 1893). Firuze ve Hisar köyleri hakkında İran ve Rusya arasındaki sözleşme (s.319). 6 maddeden ibarettir.

81-Tarih: 27 Zilhicce 1311 (1 Temmuz 1894). İran ve Rusya arasında imzalanan anlaşmanın Serahs şehri yakınında tutulan 3 numaralı Hudud Protokolü (s. 322).

82-Tarih: 21 C.ewel 1312 (19 Kasım 1894). İran ile Rusya arasında hudud görüşmelerinin 5 numaralı Hudud Protokolü (s.323).

83-Tarih: 1321 (1903). Vezâret-i Ulûm'dan Dışişleri Bakanlığına Aşkâbâd ile Meşhed arasında telgraf ücreti ile ilgili yazı (s. 324).

84-Tarih: 1321 (1903). Vezâret-i Ulûm'dan Dışişleri Bakanlığına Meşhed ile Aşkâbâd arasında telgraf ücreti ile ilgili yazı (s. 326).

85-Tarih: 29 Şaban 1322 (7 Kasım 1904). İngiltere elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına Aşkâbâd ve Meşhed ile Meşhed ve Sistan arasındaki telgraf hatı ile ilgili yazısı (s. 328).

86-Tarih: 11 Ramazan 1322 (19 Kasım 1904). İngiltere elçiliğinin Dışişleri Bakanlığına Meşhed ile Aşkâbâd arasındaki telgraf hatı ile ilgili yazısı (s. 331).

87-Tarih: 10 R.ewel 1331 (17 Şubat 1913). Dışişleri Bakanlığının Horasan temsilcisine, Herirud Irmağı'nın suyunun taksimi ile ilgili yazısı (s. 333).

88-Tarih: 2 R.sâni 1334 (6 Şubat 1916). Serahs temsilciliğinden Dışişleri Bakanlığına Türkistan'dan Serahs'a Rus askeri sevki ile ilgili yazı (s. 336).

89-Tarih: 15 R.sâni 1334 (19 Şubat 1916). Mümtehenü's-Saltana'nın Dışişleri Bakanlığına Aşkâbâd dolaylarındaki Rus askerleri ile ilgili Meşhedden çektiği telgraf (s. 338).

90-Tarih: 27 Zilhicce 1334 (26 Ekim 1916). Türkmenler ile Rus askerleri arasındaki kavga ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığına Mümtehenü'l-mülk tarafından çekilen telgraf (s. 340).

91-Tarih: Yok. Muhtemelen 1335 (1916/17) Dışişleri Bakanlığının Petrograd'daki İran elçiliğine Astarâbâd'daki Rus konsolosunun faaliyetleri ve Türkmenleri kışkırtmaları ile ilgili yazısı (s. 342).

92-Tarih: 29 Safer 1335 (25 Aralık 1916). Astarâbâd, Akkale ve Göktepe taraflarında Rus ordusunun faaliyetleri (s. 344).

93-Tarih: 22 R.ewel 1335 (16 Ocak 1917). Astarâbâd'daki temsilcinin Dışişleri Bakanlığına Ruslar ile Türkmenler arasındaki savaş ile ilgili telgrafı (s. 346).

94-Tarih: 23 R.ewel 1335 (17 Ocak 1917). İtisamü'l-Memalik Mirza Hüseyin Han'ın Astarâbâd'dan Ruslar ile Türkmenler arasındaki kanlı savaşlar ile ilgili telgrafı (s. 248).

95-Tarih: 23 R.ewel 1335 (17 Ocak 1917). Mümtehenü'l-Mülk Mirza Aka'nın Dışişleri Bakanlığına Ruslar ile Türkmenler arasında Künbed-i Kâbus ve Göklen yöresindeki savaşlar ile ilgili telgrafı (s.350).

96-Tarih: 25 R.ewel 1335 (19 Ocak 1917). Mümtehenü'l-Mülk Mirza Aka'nın Dışişleri Bakanlığında Ruslar ile Türkmenler arasında Künbed-i Kâbus ve Göklen yöresindeki savaşlar ve Türkmenlerin silahtan arındırılması ile ilgili telgrafı (s. 352).

97-Tarih: 13 R.sâni 1335 (6 Şubat 1917). Saidü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına Rusların Yomut ve Göklen taifelerini silahtan arındırıp onların topraklarına tasarruf ettiklerine dâir yazısı (s. 354).

98-Tarih: 12 C.evvel 1335 (6 Mart 1917). Dışişleri Bakanlığından İran'ın Petrograd elçiliğine Rusların Astarâbâd ve Akkale'de bina ve istihkam inşa ettüklerine dâir yazı (s. 357).

99-Tarih: 16 C.evvel 1335 (10 Mart 1917). Dışişleri Bakanlığının Astarâbâd'daki İran temsilcisinin, Dışişleri Bakanlığına, Rusların Türkmen taifesinden Yomut ve Göklenlerin arazilerine tasarruflarına dâir yazısı (s. 359).

100-Tarih: 16 C.evvel 1335 (10 Mart 1917). Dışişleri Bakanlığının Astarâbâd'daki temsilcisinin, Dışişleri Bakanlığına Rusların Türkmenleri silahtan arındırması ile ilgili yazısı (s. 361).

101-Tarih: 23 C.evvel 1335 (17 Mart 1917). Mirza Aka Mumtehenü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına, Rusların Türkmenlere ait mal ve mülkü gaspedip, buralara Malakanları yerleştirdiğine dâir Astarâbâd'dan telgrafı (s. 363).

102-Tarih: 2 C.sâni 1335 (25 Mart 1917). Mirza Aka Mumtehenü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına Türkmen Sahra ve Künbed-i Kâbus'taki komisyon ile ilgili telgrafı (s. 366).

103-Tarih: 4 C.sâni 1335 (27 Mart 1917). İçişleri Bakanlığından Dışişleri Bakanlığına bir kaç tane Türkmen hakkında yazı (s. 368).

104-Tarih: 10 C.sâni 1335 (2 Nisan 1917). Dışişleri Bakanlığının Künbed-i Kâbus komitesine Rus askerlerinin Yomut ve Göklen Türkmenlerini silahtan arındırıp, onların topraklarına el koyması ile ilgili yazısı (s. 370).

105-Tarih: 12 C.sâni 1335 (4 Nisan 1917). Başbakanlıktan Dışişleri Bakanlığına Rus uyruklu Türkmenlerin karışıklık çıkarmaları ile ilgili yazısı (s. 373).

106-Tarih: 15 C.sâni 1335 (7 Nisan 1917). Dışişleri Bakanlığının Türkmenlerin Ruslarla anlaşmazlıkları ile ilgili dosyası (s. 375).

107-Tarih: 16 C.sâni 1335 (8 Nisan 1917). Astarâbâd'daki Dışişleri temsilcisi Mirza Aka Mumtehenü'l-Mülk'ün, Dışişleri Bakanlığına Rus ordusu tarafından Türkmenlerin katledilip, mallarının yağmalanması ile ilgili yazısı (s. 377).

108-Tarih: 3 Receb 1335 (25 Nisan 1917). Dışişleri Bakanlığından Astarâbâd'daki Dışişleri temsilcisine hududdaki Rus askerlerinin faaliyetleri ile ilgili yazısı (s. 380).

109-Tarih: 7 Receb 1335 (29 Nisan 1917). Dışişleri Bakanlığının Petrograd'daki İran elçiliğine, İran Türkmenistanı'ndaki Rus kuvvetlerinin anlaşmalara aykırı olarak faaliyetleri ile ilgili yazısı (s. 382).

110-Tarih: 8 Receb 1335 (30 Nisan 1917). Künbed-i Kâbus'taki İran komisyonu başkanı İtısamü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına, Rusların Türkmenlere yaptığı zulüm, buralara Malakan ve Mujik getirdiklerine dâir yazısı (s. 384).

111-Tarih: 27 Receb 1335 (20 Mayıs 1917). Astarâbâd'dan İtısamü'l-Memalik'in Dışişleri Bakanlığına Türkmenlerin emvali ile ilgili yazısı (s. 388).

112-Tarih: 26 Şaban 1335 (16 Haziran 1917). Dışişleri Bakanlığından Petrograd'daki İran elçiliğine Türkmenlerin arazilerine Mujikler ve Malakanların iskân edilmesi ile ilgili yazı (s. 390).

113-Tarih: 16 Ramazan 1335 (6 Temmuz 1917). Astarâbâd'daki İran temsilcisi Mümtehenü'l-Mülk'ün Dışişleri Bakanlığına, Astarâbâd'daki Rusya sabık konsolosu İvansef'in tecavüzkâr tutumu ve entrikaları ile ilgili yazısı (s.392).

114-Tarih: 9 Zilkade 1335 (28 Ağustos 1917). Dışişleri Bakanlığının Rus elçiliğine Serahs'ta İran uyruklu bâzı kimselerin öldürülmeleri ile ilgili yazısı (s. 394).

115-Tarih: 1335 (1917). Türkmenler ile Ruslar arasındaki savaşla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığından Başbakanlığa rapor (s. 396).

116-Tarih: 28 Akrep 1335 (20 Kasım 1917). Dışişleri Bakanlığına Türkmenler ile Ruslar arasındaki savaş ile ilgili yazı (s. 401).

117-Tarih: 13 Cedi 1335 (3 Ocak 1918). Başbakanlıktan Gümrükler Genel Müdürlüğüne Türkmenler ile Ruslar arasındaki savaş ile ilgili yazı (s. 404).

118-Tarih: 16 Cedi 1335 (6 Ocak 1918). Rus uyruklu Türkmenlerin çıkardıkları karışıklıklarla ilgili yazı (s. 409).

119-Tarih: 25 Hut 1335 (16 Mart 1918). Mâzenderan'dan İçişleri Bakanlığına Türkmenlerin Sevadkuh'ta bulunan Emir Müeyyed'e başvuruları ile ilgili yazı (s. 411).

120-Tarih: 14 Muharrem 1336 (31 Ekim 1917). Krasnovodsk'ta yaşayan İran uyruklu tacirlerin Dışişleri Bakanlığına kendilerine bir temsilci seçebilmeleri için resmi bir görevli gönderilmesi hususunda dilekçeleri (s. 413).

121-Tarih: Gurre-i Safer 1336 (17 Kasım 1917). Dışişleri Bakanlığında Tiflis'teki İran konsolosluğuna, Krasnovodsk'taki İran uyruklu vatandaşların haklarının korunması ile ilgili yazı (s. 419).

122-Tarih: 1336 (1917/18). İran'ın Serahs temsilcisinin, Dışişleri Bakanlığına, Bolşeviklerin Merv ve Serahs'ta yaptığı işler ve Türkmenlerin onlarla çatışmaları hakkında yazısı (s. 421).

123-Tarih: 18 Receb 1336 (30 Nisan 1918). Dışişleri Bakanlığının Mâzenderan ve Bendercez temsilciliğine, hududların kapatıldığı, Rusya'da ihtilal dolayısıyla yolcu girişine dikkat edilmesi ile ilgili yazısı (s. 425).

124-Tarih: 21 Zilkade 1336 (29 Ağustos 1918). Dışişleri Bakanlığının, Serahs temsilciliğine, Rusya'daki ihtilal dolayısıyla ancak silahsız kimselerin kabul edilebileceğine dâir yazısı (s. 427).

125-Tarih: 15 Muharrem 1337 (22 Ekim 1918). Meşhed temsilciliğinin, Dışişleri Bakanlığına İran Serahs'ı hâkiminin Rus Serahs'ına gidişi ve oradaki Türkmenler tarafından hürmetle karşılanması ile ilgili yazısı (s. 429).

126-Tarih: Gurre-i Safer 1337 (6 Kasım 1918). Serahs temsilcisi Ruza Kulu Ensari'nin, Dışişleri Bakanlığında, Amuderya'ya kadar Merv yöresinin İngiliz kuvvetleri tarafından ele geçirildiğine dâir yazısı (s. 431).

127-Tarih: 10 R.ewel 1337 (14 Aralık 1918). Dışişleri Bakanlığının Horasan eyaletine, Herirud Irmağı'nın suyunun taksimi ile ilgili yazısı (s. 433).

128-Tarih: 27 R.ewel 1337 (31 Aralık 1918). Dışişleri Bakanlığının Kelât ve Derecez temsilcilerine hudud boyu ahalisinin Türkmenlere satulmasının önlenmesi için tedbir alınması ile ilgili yazısı (s. 436).

129-Tarih: 27 Re'evvel 1337 (31 Aralık 1918). Dışişleri Bakanlığının İçişleri Bakanlığına hudud boyu ahalisinin Türkmenlere satılmasının önlenmesi için tedbir alınması ile ilgili yazısı (s. 428).

130-Tarih: 8 C.ewvel 1337 (9 Şubat 1919). Künbed-i Kâbus Komisyonu'nun Dışişleri Bakanlığına, General Lavref'in zararlı faaliyetlerinin önlenmesi ile ilgili yazısı (s. 440).

131-Tarih: 17 C.âhîr 1337 (20 Mart 1919). Künbed-i Kâbus Komisyonundan Dışişleri Bakanlığına General Lavref'in Türkmenlerden paralı asker topladığı, Künbed-i Kâbus üzerine yürümek niyetinde olduğunu bildiren yazı (s. 445).

132-Tarih: 5 Receb 1337 (6 Nisan 1919). Adalet Bakanı Nasruddevle'nin sâbık Rusya devleti tarafından cezalandırılmış bulunan kimselere duyurusu (s. 448).

133-Tarih: 18 Receb 1337 (19 Nisan 1919). Dışişleri Bakanlığının, İçişleri Bakanlığına General Lavref'in faaliyetlerinin önlenip, etkisiz hale getirilmesi hususunda yazısı (s. 450).

134-Tarih: 10 Zilkâde 1337 (7 Ağustos 1919). Serahs temsilciliğinin, Dışişleri Bakanlığına, Bolşeviklerin Türkistan'a gelmeleri ve amaçları ile ilgili yazısı (s. 452).

135-Tarih: 17 Zilkâde 1337 (13 Ağustos 1919). Künbed-i Kâbus Komisyonunun Dışişleri Bakanlığına, Bolşeviklerin İran topraklarına girdiklerine dâir telgrafı (s. 454).

136-Tarih: 21 Akreb 1337 (13 Kasım 1918). Kelât ve Dereviz temsilcisi Rüknu'l-Vüzerâ Mirza İbrahim Han'ın, Dışişleri Bakanlığına, hudud ahalisinin Türkmenlere satılmasının önlenmesi ile ilgili yazısı (s. 456).

137-Tarih: 6 Kavs 1337 (28 Kasım 1918). Horasan ve Sistan eyaletinden Dışişleri Bakanlığına, Herirud Irmağı'nın suyunun taksimi ile ilgili yazı (s. 460).

138-Tarih: 9 Nisan 1918. Astarâbâd'da İran konsolosluğunda yapılan toplantı tutanağı çevirisi (Kızılordu askerlerinin çaldığı malların iadesi, zararın tazmini, suçluların incelenip cezalandırılması gibi hususlarla ilgilidir) (s. 462).

139-Tarih: 29 Kavs 1337 (21 Aralık 1918). Astarâbâd'daki hükümet yetkilisinden, Astarâbâd'daki Dışişleri Bakanlığı temsilcisine, Rusların Bendercez'e müdahalesi ve Gümüştepe'yi bombalamaları ile ilgili yazı (s. 466).

140-Tarih: 19 Safer 1338 (13 Kasım 1919). Horasan eyaletinden Dışişleri Bakanlığına, müttefik devletlerin İran ve Bolşevik Rusya aleyhtarı tarafsız ülkelerden istekleri ile ilgili yazı (s. 468).

141-Tarih: 25 Hut 1298 (16 Mart 1920). Kıvâmu's-Saltana Ahmed'in Dışişleri Bakanlığına Taşkent ve Semerkant'tan gelen Bolşevik kuvvetlerinin Aşkâbâd'da toplanmaları ile ilgili yazısı (s. 472).

142-Tarih: 8 İsfend 1299 (26 Şubat 1921). İran ve Sovyet Rusya anlaşma metni (s. 474). Moskova'da imzalanan bu anlaşma 26 maddeden ibaret olup, İran tarafını temsilen Müşâvirü'l-Mülk Alikulu Han, Sovyet Rusya'yı temsilen ise Çiçerin ile Karahan'ın imzaları bulunmaktadır.

Ekler bölümünde ise 142 nr'lı İran ve Sovyet Rusya andlaşmasının Rusça metni ile Türkistan ve İran-Sovyet Rusya hudud haritaları yer almaktadır.

JOHN MONFASANI, *Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other emigrés*. Selected essays, Variorum 1995, XIV tane araştırmanın biraraya getirilmiş ve bir dizin ve düzeltme cetveli ilâvesi ile yapılan yayın sonunda XII-351 sayfa olduğuna dair kayıt bulunmaktadır. A.V.9608

İtalyan asıllı olduğu anlaşılan araştırmacı, Rönesans hareketinin seçkin simalarından olan Bessarione hakkında kaleme aldığı araştırmalarını bir araya getirirken, çağın bazı fikir hareketlerini de incelemiştir. Kardinal Bessarione konusu çok geniş bir alandır; zira aktif bir din adamı olan bu zat kuşandığı dinî kisveyi siyasal etkinliği ile de etkileyici bir hava yaratmıştır. Arkasında bıraktığı devasa malzeme bu devir araştırmacılarının vazgeçilmez bir kaynağıdır ve bu zat aynı zamanda Türk ve İslâm âlemlerini de ilgilendiren simalardan birisidir. Devrinin siyaset ve fikir adamlarını harekete geçirmede etkin bir çaba içinde idi ve yarattığı olumsuz hava günümüze kadar uzanmaktadır. Bunun yanında çok sayıda eserin de yaratılmasında etkin olduğu da teslim etmek gerekir. Bir tek delil olarak da, şimdi elimizde bulunan bu kitabın Dizin kısmındaki "Turks" (Türkler) ismine bakmak yeterlidir.

Elimizdeki kitaptaki makalelerin içeriği Bessarione ile birlikte, Rönesans hareketi esnasında etkili bulunan din ve fikir adamları üzerinde de durmaktadır. Bessarione ile ilgili 2, 3, 4, 5, 7, 8 sayılı makalelerden sonra şair etkili kişilerin faal buldukları alanlar için de sayfalar ayrılmıştır. Bunların doğrudan tarih çalışmalarını ilgilendirmediği görünmesi yanında, bir fikir kalıntısının nasıl eleştirili bir metodla incelendiği ve Rönesans gibi üzerinde çok çalışan bir alanda bile daha ne kadar yapılacak çok araştırma konusu bulunduğu işaret edilebilir. Bunların başında elbette ki Eflatun (Avrupalı telaffuzu ile Platone) ve Aristoteles tarafından yaratılan felsefe cereyanı gelir. Bu iki seçkin Antik Çağ insanının adeta yeniden keşfedilmesi ve eserlerinin yeniden tahlili konusu çok cepheli bir olaydır. Asırların nisyanından kurtarılıp, kütüphanelerin tozlu raflarından, hatta üzeri yazılı ve çizili yazma eserlerden kurtarılarak insanlığa tekrar kazandırılmaları, din adamları kadar bunları geniş kitlelere yayan matbaacı ve yayıncıların ve hatta eserleri kütüphanelerde muhafaza eden kişilerin de büyük bir faydası bulunmakta ve araştırmacı şimdi elimizde bulunan kitabın muhtelif sayfalarında bunu kazandırmaktadır (1, 2, 12, 3. araştırmalar). Bunlar arasında anlamlı olanı Bizans'ın kültür mirasından yararlanmak için yapılan çalışmaların özel bir yeri vardır ve müellif bunu muhtelif saurların işlerken 12. araştırmayı buna hasredip, başta Venedik olmak üzere artık tarih sahnesinden çekilmekte olan bir kültürün kalıntılarının ne gibi bir miras bırakacağını araştıran merkezlere değinmekte ve 11 ile 13. araştırmalarında araştırmacı kişilerin becerilerini ve ürünlerini tahlil etmektedir.

Bessarione konusu her zaman canlıdır ve başta Venedik olmak üzere İtalyan kültür kurumları ve kişiye sahip çıkıp hakkında özel toplantılar, yayınlar ve ürünler verirler ve bu arada onun Türk âlemi ile düşüncelerini de belirtirler. Bunlar içinde bu vesile ile muhakkak konu etmem gerekli araştırma: Giacomo E. Carretto, "Bessarione e il Turco", şu kitabın içinde: *Bessarione e l'Umanesimo*, Napoli 1994, s. 261-274, olup, devasa bir cild (büyük boy 544 sayfa) içinde bulunmaktadır. Venedik şehrindeki faaliyeti esnasında, bugünkü Milli Kütüphane kavramının temelini atıp, buradaki muhteşem kütüphanenin çekirdeği sayılan eserleri veren bu din adamı için Venedik şehri de her türlü kültürel borcunu ödemiştir ve Marciana Kütüphanesi denilen bir kültür kuruluşu yayın organının bir sayısını da ithaf ederek yerine getirmiştir.

Dar bir mütihazası çevreyi ilgilendirdiği görülen bu kitabın metod bakımından araştırıcıların kullanacakları ve hareketli bir dönemin ana kaynaklarının öğrenilmesi bakımından yararlı olması kadar, müellif kendini yenilediğini ve kaleme aldığı makalelerin sonradan ne gibi ekler alması gerektiğini de eserinde belirtmiştir.

MAHMUT H. şAKİROĞLU

ALEXIS G.C. SAVVIDES, *Enkylopaïdiko Prosopographiko Leksiko Byzantinis Historias kai Politismou (Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilisation)*, Metron / Iolkos, Atina 1996, I.Cilt, 282 sayfa, II.Cilt, 243 sayfa, III.Cilt, 318 sayfa (*Bizans Tarihinin ve Kültürünün Ansiklopedik Prosopographik Sözlüğü*).

Bu eser, Atina'da Hellenic National Research Foundation'a bağlı Bizans Araştırmaları Merkezi'nde görev yapan (şimdi Aegean University / Department of Mediterranean Studies Rhodes'da görevli) Prof.Dr.Alexis G.C. Savvides'in editörlüğünü üstlendiği, Metron /Iolkos Yayınları ile ortak çalışma sonunda hazırlanan ve bu Yayınları tarafından birlikte yayınlanan Bizans tarih ve kültürüne ait ansiklopedik bir sözlüktür. Eserde Bizans İmparatorluğu'ndaki şahıs, aile ve hanedanların yanı sıra komşu milletler, devletler ve kabileler hakkında da bilgi verilmektedir. Ön hazırlıklarına 1987 yılında başlanılmış olan bu toplu çalışma, ortak ve uluslararası bir projedir ve değişik milletlere (Yunanistan, İngiltere, Amerika, Türkiye, Rusya, Bulgaristan, Yugoslavya, Kıbrıs, Güney Afrika, Ermenistan, Belçika, Kanada, Almanya, İtalya, Tunus) mensup bizantinistler, şarkiyatçılar ve ortaçağ tarihçileri esere katkıda bulunmaktadır.

Sözlük'deki bütün maddeler Grekçe yayınlanmaktadır; maddeler hangi dilde yazılmış olursa olsun (özellikle İngilizce yazılmışlardır) Grekçe'ye çevrilmiştir. Eserin tamamında 300 - 1500 yılları arasında tüm Bizans tarihinin portresinin (arkeoloji, mimarlık, sanat, hagiografi, resim sanatı, heykeltıraşlık, soyağacı, coğrafya, din-theoloji, tarih yazımı, edebiyat, fen, tıp, astronomi, müzik, filoloji, felsefe, politika, askerî tarih, sosyoloji, ekonomi, kültürel yaşam, yazı, dil, v.s. alanlarında) çizilmesi düşünülmüştür. Eserin on ciltte tamamlanması ve Bibliyografya ile Düzeltmeler-Ekler ciltlerinden oluşması hesaplanıyor. Bugüne kadar üç cilt ve bir bibliyografya çıkmıştır. Birinci cilt 1996 yılında yayınlanmış olup Aamr'dan Alphios'a kadar alfabetik olarak aşağı yukarı 300 maddeden, İkinci cilt 1997 yılı ortasında yayınlanmış olup Alphios'dan Antelmos'e kadar yaklaşık 250 maddeden, Üçüncü cilt 1998'de yayınlanmış olup Antiochos'dan Ap-simarios'a kadar yaklaşık 250 maddeden oluşmaktadır; birçok madde parantez içi notlar ve bazı alıntılarla güçlendirilmiştir. İkinci ve Üçüncü ciltlere birer Ek ve Düzeltme bölümü de konmuştur. Bibliyografya cildi 2000 yılında çıkmış olup ilk üç ciltte kullanılmış eserlerin tamamını kapsamaktadır. Her maddenin sonunda analitik olarak hazırlanmış bir bibliyografya bulunmaktadır. Bu bibliyografyalardaki kısaltmalar için A.Savvides tarafından yayınlanmış olan "*Byzantinos Domos*, Atina 1987" dergisi ile "*Byzantinische Zeitschrift*, Stuttgart, Byzantinoslavica, Prag, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Birmingham, *Dumbarton Oaks Papers*, Washington D.C., *Epeteris Hetaireias Byzantion Spoudon*, Atina, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, Viyana, *Revue des études byzantines*, Paris, *Rivista di studi bizantini e slavi*, Bologna" dergilerinin ve ayrıca "*The Oxford Dictionary of Byzantium*, cilt I, xx1 vd., New York ve Oxford 1991" sözlüğünde kullanılan kısaltma listelerinden faydalanmanın mümkün olduğu söylenmiştir. Ayrıca bu eserin başında dergiler, ansiklopediler, sözlükler ve kaynak yayınlarını içeren genel bir Kısaltmalar Listesi bulunmakta ve bu bilgiler maddelerin bibliyografyasında geniş ve ayrıntılı şekilde verilmektedir.

Baanes - Ephraem maddelerini kapsayacak ve 600'ün üstünde maddeden oluşacak, ayrıca yayımlanmış ciltler için, içine bir Düzeltmeler-Ekler kısmı konacak Dördüncü ve Beşinci ciltlerin 2001-2002 yılında çıkması planlanmıştır.

Bu sözlüğün amacının Bizans İmparatorluğu'nun siyasi, askeri, dini-dogmatik, felsefi, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına ışık tutmak ve bu konuda okuyucuyu aydınlatmak olduğu söylenmektedir. Maddeler genelde iki grupta toplanmıştır: Birinci grupta, bahis konusu kişinin biyografik ve kronolojik faaliyeti hakkında bilgi verilmektedir. İkinci grupta ise, bir eserin yazarı ve bu eserin analizi yapılmaktadır. Ayrıca grup maddeleri denen (yani, hanedanlar, kataloglar, aile şecereleri gibi) maddeler içlerine tablolar ilâve edilerek zenginleştirilmiş bulunmaktadır.

İŞİN DEMİRKENT

UDO STEINBACH, *Geschichte Der Türkei [Türkiye Tarihi]*¹, C.H. Beck Wissen in der Beck'schen Reihe; 2143, München, 2000.

Türkiye, Avrupa'nın doğu kültürüne ait bir parçası olmakla birlikte, batılılaşmış karakteri ile sık sık Avrupa bilimsel çalışmalarına konu olmuştur. Asırlar süren Türk-Avrupa ilişkileri, Türklerin 11. asırda Anadolu'ya girişleri, ya da 14. asrın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya siyaseten ayak basmalarından bu yana, ana hatlarıyla iki kategoriye ayrılabilir: İkinci Viyana Kuşatması'na kadar Türkler, Avrupa için bir tehlike arz etmekteydiler. Viyana önlerindeki bu dönüm noktasından sonra Avrupalıların, Türklerin onlar için artık bir tehlike arzetmediklerini farketmeleri için biraz zaman geçmesi gerekecekti. Bu vakitten sonra Türkler, onlar için ilginç bir zengin yabancı kültür olmaya başlamıştı ki, bunun devamında Osmanlı Devleti, Avrupa politikasının vazgeçilmez aktörleri arasına tekrar katılmış, Avrupalı "süper güçler" tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda en azından "problemliliği" olarak Avrupa kıtasının yeniden şekillenmesine alet edilmişti. Avrupa politikasının bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, iç ve dış etkenlerden dolayı bazı Orta Avrupa Devletleri'yle müttefik olarak I. Dünya Savaşı'yla yıkılmıştı. 19. asrın başlarından itibaren başlayan ve Tanzimat'la (1839) somutlaşan Türkiye'nin "Avrupalılaşması", Cumhuriyet'in ilanından sonra daha da yoğun bir şekilde yürütülmüştü. Öyle bir aşamaya gelmişti ki, yeni Türk yaşam biçiminin her alanında uygulanır olmuştur. Halkın yaşam stiline uygulanan bu yenilik, Türkiye'yi bir anlamda Avrupa'ya yakınlaştırmıştı, fakat bazı problemleri de beraberinde getirmişti. Bu gelişmenin doğal bir sonucu da, Avrupa uyumlu Türkiye ile asosyasyon 12 Eylül 1963'te (İkinci Viyana Kuşatması'ndan tam 280 yıl sonra) imzalanması oldu. Konu olan eser, işte bu bağlamda Avrupa-Türk ilişkilerini her yönüyle ele almaya çalışmakta.

Türkiye tarihinin farklı kısımlarına ilişkin birçok çalışma olmasına rağmen, konuyu bir bütün ve kısa olarak ele alan monografik bir çalışma, hemen hemen hiç yoktur. Az sayıda tarihçi böyle zor bir işin üstesinden gelebilecek kapasiteye sahiptir. Alman Şarkiyat Enstitüsü Müdürü Udo Steinbach, daha çok Batı'ya yönelik Türk tarihini geniş bir okuyucu kitlesine en kısa şekilde sunmaya çalışmakta. Eser, konunun ehli olan bilimadamları için değil, daha çok bir ön bilgilendirme, kısa bir giriş mahiyetinde yazılmış.

"Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne tam üye olma adaylarından biri yapma kararı...² ile Türkiye Cumhuriyeti, dillerden büyümüyor. İşte Türkiye'nin AB bağlamındaki bu statüko değişimi, kitabın yazılmasındaki en büyük sebebi teşkil etmekte. Almanca konuşan Avrupa'da konuya ilgi gösteren geniş bir kitle bulunmaktadır. Bu kitap, bu kitleye yönlendirici bir eser olarak hizmet etmekte.

Udo Steinbach, ilk planda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana sosyo-politik gelişimini okuyucuya çok kısa bir şekilde aktarmaya çalışıyor. Bu noktayı daha kısa ele almak, herhalde mümkün olmazdı.

¹ Bu kitap tahlili, Avusturya Doğu ve Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü'nün [Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut-OSI] Avusturya Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi'nin [Österreichische Osthefte. Zeitschrift für Ost-, Mittel- und Südosteuropaforschung] 43. yıl 1-1 sayısının 115.-117. sayfalarında 2001 tarihinde Viyana'da yayımlanmıştır.

² Kapak metni: "Mit der Entscheidung, die Türkei zu einem Kandidaten für eine Vollmitgliedschaft in der Europäischen Union zu machen..."

Udo Steinbach, ilk planda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana sosyo-politik gelişimini okuyucuya çok kısa bir şekilde aktarmaya çalışıyor. Bu noktayı daha kısa ele almak, herhalde mümkün olmazdı.

Her kitapta harf yanlışlıkları ya da yabancı kelimelerin yazımındaki tutarsızlıklar gibi birçok teknik hata bulunabilir. Burada bunlar gözardı edilecektir.

Metinde konu edilmeyen ya da en azından değinilmeyen hemen hemen hiçbir tarihi aspekt olmamasına rağmen, Türkiye'nin bütün dünyaca yakından izlenen ve uzun süren İran-İrak savaşındaki önemli rolü ve bunun etkileri hiçbir yerde geçmemekte. Genel anlamda Udo Steinbach, birçok karışık konu ve bağlantıları Avrupalı penceresinden irdeleyebilmiş. 39. sayfada işlenen Hatay konusu, okuyucuda sanki toprak meselesinde karar verme hakkı sadece Fransızlara mahsusmuş gibi bir intiba bırakmakta. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı konusunda ise, Udo Steinbach'ın bıraktığı izlenim, kendi içindeki hadiselerden dolayı yıkılmış olmasıdır. Tarihi bağların bir bütün olarak anlaşılması bakımından gerekli olan Avrupa'daki paralel gelişmeler çoğunlukla ele alınmamakta. Mesela Berlin Konferansı sadece parantez içinde verilmekte (sayfa 18). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda sadece 13 milyon nüfusunun ve 10 yılı aşkın bir süredir savaş halinde olduğunu Steinbach, anma gereğini görmemiş.

Bunun yanında Steinbach, büyük ihtimalle yer sıkıntısından dolayı, sık sık okuyucunun yabancı olduğu Türkiye ile ilgili birçok noktayı derinlemesine açıklamamakta. Burada bir örnek vermek gerekirse, Steinbach, kökten dincilerin neden Kürt hareketine sempati duyduklarını açıklamamış. Bu da, 34. sayfada yeterince ele alınmadan anlaşılamayacak şekilde geçiştirilmiş.

Steinbach'ın gözünden kaçmaması gereken bir nokta da, Kıbrıs'la ilgili. 51. sayfa'da Kıbrıs'taki Türkler bir "azınlık" olarak verilmiş. 1960 Kıbrıs anayasasına göre Kıbrıs Türkleri bir azınlık olarak değil, eşit haklara sahip, Cumhuriyet'in ortak kurucularından sayılmaktalar! 23. sayfada uzun uzadıya ele alınan Sevres diktası bağlamında hiç değinilmeyen bir nokta da, bunun, daha o zamanlar Anadolu'da kendi kabul ettirmiş Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmediğidir.

Yazar, Kürt meselesini diğer önemli konulara nazaran çok ön planda ele almakta. Bunu kaynak eserler listesinde de görmek mümkün. Uzun ve detaylı bir şekilde ele alınan Kürtlerin Türkiye'deki durumuna bağlı olarak iki mühim noktayı görmemezlikten geliyor, Steinbach: 115. sayfada Güneydoğu Anadolu Projesi'nden (GAP) bahsedilirken, projenin beraberinde getirdiği ve hedeflediği olumlu hiçbir noktaya değinilmiyor. Ele alınan konuya uymasına rağmen PKK terörü ile Turizm branşında ortaya çıkan engellerden bahsedilmiyor.

Bir devletin tarihinin çok kısa bir kitaba sığdırılmasındaki zorluk göz önünde tutulursa, bu eserin yine de müspet olarak başarılı olduğu kabul edilmelidir. Yukarıda değindiğim menfi kritik noktalarına rağmen, Steinbach tarafından bu zor görevin başarıyla sonuçlandırıldığını söylemeliyim. Bu kitabın pozitif katkısı, Avrupalı'nın bakış açısıyla Avrupalı okuyuca konuyu bir bütün olarak sunabilmesi.

İkili ilişkiler (AB ile Türkiye) tarihinin incelenmesinin objektif olamayacağını, her tarihçi bilir. Her iki tarafın da, kendi bakış açısı vardır çünkü.

İNANÇ FEİGL

ALİ AKYILDIZ, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri "Ottoman Securities"* Türkçe-İngilizce, İstanbul 2001, 532 sayfa.

Bilimsel çalışmalarıyla* yurt içinde ve yurt dışında haklı bir şöhret kazanan Prof.Akyıldız, son yayınladığı bu eseriyle de büyük takdir toplamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk devirlerinin malî tarihi üzerinde çalışanlar için bir kaynak eser olan elimizdeki kitap aynı zamanda değerli bir albümdür. Prof.Akyıldız bu bilimsel çalışması ile Osmanlı tarih yazıcılığını siyasi tarih yazıcılığından kurtarıp yeni bir yön vermeyi denemiş ve çok başarılı olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti'nde gerek yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde bu dönemin yeterince incelenmemesi önemli bir eksiklikti. Eserde Osmanlı Devleti'nde Avrupa tarzında şirketleşme süreci de ortaya konmaktadır. Prof.Akyıldız bu konunun yeterince araştırılmadığını, halbuki arşivlerde bol belge ve dönemin basınında da yoğun haber bulunduğunu belirtmektedir.

Eser dört bölümden oluşmaktadır. I.Bölüm Sultan Abdülmecid'in istikraz hakkındaki üzüntüsünü ve varidatın artırılması çarelerini ortaya koyan çarpıcı ifadesi ile başlamaktadır. "Osmanlı Devletinde Avrupa Şirket Hukukunun Gelişimi" başlığı altında 1839'da Ticaret Nezareti'nin kuruluşu ve buna bağlı olarak Ticaret Mahkemesinin tesisi ile 1847 ve 1860'daki değişiklikler ve Ticaret Kanunu bünyesinde şirketleşme anlatılmaktadır. Bu suretle batı uygulamalarının Osmanlı Devleti'nde de başladığı anlaşılıyor. Şirketleşmenin ilk Osmanlı *Kanun-i Esasi* (1876)'sinde de yer aldığı görülüyor. Ayrıca Osmanlı tebasına ayırım yapmadan her türlü şirket kurabilme imkânının verildiği de anlaşılmaktadır. Keza burada sermayenin ülkeye gelişini teşvik etmek, özendirici kararlar almak gibi tedbirler ile ihraç maddesi olan deri mamüllerinin gümrük vergisinden muaf tutulması konuları da tartışılmaktadır. Bundan sonra maden şirketlerinin kurulmasının kolaylaştırılması babında 1810 tarihli Fransız kanunu esas alınarak hazırlanan *Maadin Nizamnâmesi* (1861) devreye girdi. II.Meşrutiyetten sonra yeni düzenlemeler yapıldı. Bu cümleden olarak şirketlerin gayr-i menkullere tasarruf edebilme yetkilerinin verildiği anlaşılıyor. Bundan sonra şirketleri denetlemek için komiser tayiniyle şikayetlerin muhatabı olan Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin aldığı tedbirler ortaya konmuştur.

Prof.Akyıldız daha sonra Avrupa örneğine göre kurulan ilk yerli anonim şirket olan Şirket-i Hayriyye'yi ele almıştır. Fuat Paşa ile Cevdet Paşa'nın düşünceleri olan Boğaziçinde vapur işletme imtiyaz ve tekeli 1851'de Şirket-i Hayriyye'ye verildi. Şirket-i Hayriyye'nin bilinen ilk *Nizamnâmesi* 1872 tarihli olup 1888'de imtiyazın 30 yıl daha uzatıldığı anlaşılıyor. Eserde ikinci olarak İzmir-Aydın demiryolu şirketi ele alınmıştır. Öteden beri ticaret, sanayi ve tarımın yoğunlaştığı bir alan olan bölgenin ihracat ve ithalat kapısı da İzmir idi. Bölgenin iç taraflarından getirilip gemilerle İngiltere'ye götürülen hammadde, daha sonra mamul madde olarak ülkeye geri dönüyordu. Bu ticareti gayr-i müslim ailelerle yabancı tüccarlar yürütüyordu. Nakliyat at, deve, öküz ve manda arabalarıyla yapılıyordu. İzmir-Aydın demiryolu fikrini ortaya atan İngiliz grup, 1856'da gerekli imtiyaz fermanını aldı. Prof.Akyıldız'ın tesbitlerine göre 50 yıllık sürede devlet yılda 72.000 sterlin kârı şirkete garanti ediyordu. İngiliz grup, demiryolunun her iki yanında

* *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993; *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri*, Eren Yayınevi, İstanbul 1996; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

30'ar millik mesafedeki kömür madenlerini işletme hakkını da elde etmişti. Osmanlı Devleti bunun gibi başka fedakârlıklar da yaparak yabancı sermayeyi çekmeyi hedeflemişti. Şirketin sermayesi, her biri 20 sterlin değerinde 60.000 hisse senedinden oluşuyordu.

Osmanlı Hükümeti 1914'de yabancı şirketleri denetim altına almak üzere harekete geçti. Ancak kapitülasyonlar hükümetin bu yöndeki çalışmalarına engeldi. Prof.Akyıldız'ın tesbitlerine göre gün geçtikçe artan sigorta şirketleri hiçbir denetime tabi değildi. Ayrıca zarar ve ziyanın karşılanmasında zorluk çıkardıkları da bilinmekteydi. Bunun üzerine ticaret müsteşarının 15 maddelik bir *Nizamnâme* hazırladığı anlaşılıyor. Bunu 1887 ve 1906 tarihli *Nizamnâmeler* takip etti. Müellifin tesbitlerine göre bu *Nizamnâmeler* önce İstanbul'daki Avrupalı elçilerin tepkisiyle karşılaştı. Sonuçta *Nizamnâmeler* yürürlüğe konulamadı.

Prof.Akyıldız, "Geçici kanunla yabancı şirketlerin denetim altına alınması" başlığı altında kapitülasyonların kaldırılmasını incelemektedir. Burada Maliye Nazırı Cavid Bey'in servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hakimiyetlerini de beraber getiriyor görüşü ile "memleketimizde onlar sahip ve hakim, biz ise misafirden başka birşey değildik" ifadesi, müellifin dikkat çeken tesbitidir. Kapitülasyonların imparatorluğa kendine mahsus bir iktisadi siyaset belirlemesinin önündeki en büyük engel ve müdahale aracı olduğu da ifade edilmiştir. Kapitülasyonlardan kurtulmak için ilk hamlenin 1713 yılında sadrazam olan Şehit Ali Paşa'dan geldiği, ikinci olarak da Sadrazam Âli Paşa'nın bu işe el attığı ve meseleyi Paris Kongresi'nde dile getirdiği (1856) anlaşılıyor. Âli Paşa'nın bu konuda bir *Muhtura* da hazırladığı Prof.Akyıldız tarafından belirtiliyor. Bu teşebbüslerden bir sonuç alınmadı. Ancak imparatorluk için hayatı bir konu olan kapitülasyon sorunu gündemde kalmaya devam etti. 1914'de kurulan bir komisyon kapitülasyonların lağvedilmesine karar verdi. Yoğun itirazlara rağmen İttihatçıların çalışmalarıyla kapitülasyonlar kaldırıldı. Ayrıca kapitülasyonlardan doğan bütün imtiyazların geçersiz olduğu ilan edildi. Bundan sonra Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıların konuları ele alındı. Bu tavrı İttihatçıların imparatorluk batıyorken dahi gösterdikleri iradeyi ifade ediyordu. Sigorta şirketlerinin üzerinde kurulmak istenen denetim tam olarak gerçekleştirilemedi. Ancak muamelatta Türkçe kullanma mecburiyeti getirildi.

Müslüman girişimci oluşturma gayretleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük hizmetlerinden biridir. Buna rağmen II. Meşrutiyet döneminde (1908) İstanbul, İzmir ve Selânik'te meydana gelen grevler sermayeyi endişelendiren olaylardı. Prof. Akyıldız'ın tesbitlerine göre grev sayısı 100'ün hayli üzerindedir. Bunlardan tramvay, demiryolu, liman, aydınlatma, maden, reji, otel, kahvehâne, lokanta, beledi hizmetler, Şirket-i Hayriyye ve İdare-i Mahsusa'daki grevler hayatı felcetti, yabancı şirket ve sermayeyi korkuttu. Hükümet 1908'den itibaren duruma el koyup Ağustos 1909'da *Tatil-i Eşgal Kanunu*'nu yayımladı. Sonuçta kamuya yönelik demiryolu, liman, aydınlatma ve tramvay gibi alanlarda sendikalaşmak yasaklandı. Böylece yabancı sermayeye güven verilmiş oluyordu.

Prof. Akyıldız'ın tesbitlerine göre şirketleşme, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra hükümet politikalarında önem kazandı. Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey (Maliyeci Cavid), dünyada ticarî ve sınaî yükselişte şirketlerin oynadığı role dikkat çekiyordu. Sermaye birikiminin ve şirketleşmenin lüzumuna, liberalinden islâmcısına kadar mutabakat oluşmuştu. Ticaret, kâr ve faiz kavramları yeniden yorumlanarak müslümanlar ticarete teşvik edildi. Bu teşviklerin işe yaradığı görülüyor. Küçük sermaye sahipleri birleşerek pek çok anonim şirket kurdular. Böylece I. Dünya Savaşı yıllarında "millî iktisat" siyaseti benimsenmeye başladı. Sonuçta itttihatçıların plânladıkları millî sermaye ve Türk sermayedarlar büyük rakamlara ulaştı. Şirketlerin bu dönemde Anadolu şehirlerinde de kurulmaya başlandığı anlaşılıyor. İttihatçılar yabancı sermayeyi de teşvik etmekle beraber bunun teslimiyete dönüşmesine karşı idiler. Bu süreçte Avrupa ülkelerinde yüzyıllar önce ortaya çıkmış bulunan millî burjuvazi Osmanlı ülkesinde de ümit işığı olmuştu.

Tedbirler peşpeşe alınıyordu. Nitekim ülke ekonomisinin yabancı vesayetinden kurtulabilmesi ve küçük tasarrufların yatırıma dönüşmesi için Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası kuruldu (1917). Bu tedbirler çerçevesinde kurulan Millî Kantariye, Millî Ekmekçiler, Millî Mensucât, Millî Mahsulât ve Millî İktisat Bankası gibi anonim şirketler Osmanlı ekonomisine hizmet etmeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönlendirmesiyle finans ve kredi kurumları Anadolu'da da boy göstermeye başladı. Nitekim Konya Millî İktisat Bankası, Karaman Millî Bankası, Kayseri Köy İktisat Bankası, Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi, Millî Aydın Bankası ve Manisa Bağcılar Bankası gibi kurumlar da Anadolu'da geliyordu. Prof. Akyıldız'ın isabetli tesbitlerine göre müslüman-Türk unsur o zamana kadar uzak durduğu bankacılık faaliyetlerine böylece adım atmış oluyordu.

Prof. Akyıldız bu bölümde son olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kooperatifleşme yolundaki çalışmalarına yer vermiştir. Kooperatifleşmenin genel olarak Mithat Paşa'nın kurmuş olduğu memleket sandıklarıyla başladığı bilinmektedir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra tekrar gündeme gelmiş ise de teoride kalmaya mahkûm olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla da tamamen unutulmuştur. Savaş yıllarındaki yüksek enflasyon, stokçuluk ve ihtikâr savaştan sonra tüketicileri çareler aramaya sevketti. İstanbul'da ve taşrada pek çok kooperatif şirket kuruldu. Bu kooperatif şirketlerin amacı zarurî tüketim maddelerinin kolay ve ucuza temin edilmesiydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kara Kemal Bey bu işin mimarı idi. Yabancı ve azınlık tüccarlara karşı üreticiler de teşkilatlandırıldı. Böylece yabancı ve gayrimüslim tüccar ve şirketlerin hem üreticiyi hem tüketiciyi zarara sokacak kurnazlıklarına engel olmaya çalışıldı.

İkinci bölümde yerli ve yabancı şirketlerin çıkardıkları tahvil ve hisse senetleri yer almaktadır. İlk hisse senedi 17 Ocak 1851'de kurulan Şirket-i Hayriye'ye aittir. Şirket-i Hayriye İstanbul'da Eminönü ile Boğazın iki yakası arasında yolcu taşımak üzere vapur işletmeciliği için kurulmuştur. Bu bölümde 104 adet hisse senedi fotoğrafıyla birlikte yer almaktadır. Ayrıca her şirketin merkezi, kurucuları, kuruluş amacı, imtiyaz müddeti ile sermayesi hakkında bilgiler verilmiştir. Her şirket hakkında çeşitli açıklamalar ile kısa bir bibliyografya da verilmektedir. Bibliyografyada konu ile ilgili arşiv belgelerinin numarası da gösterilmektedir.

Üçüncü bölümde Osmanlı Devletinin 31 adet borç tahviline yer verilmiştir. Burada zikredilen ilk tahvil 1860 tarihli olup, Fransız Banker Mires ile varılan anlaşma üzerine hazırlanmıştır. Her bir borçlanma işlemi hakkında mümkün olan bilgi mevcuttur. Bu cümleden olarak borçlanma sebebi, borç miktarı, borçlanılan kurum veya şahıs, teminat gösterilen gelirler, faiz miktarı ile ödeme tarihleri, hazineye giren miktar, alınan paranın sarf yeri ve diğer bilgiler verilmektedir. Her bir borçlanma hakkında kısa bibliyografya eklenmiştir.

Dördüncü bölümde ise her biri itina ile şekillendirilmiş 133 adet hisse senedinin fotoğrafı yer almaktadır.

Ekler kısmında ise sekiz adet *nizamnâme* ve *kanun* bulunmaktadır. Bunlar genel olarak yabancı sigorta şirketlerine aittir. Burada dikkati çeken haberleşme ve yazışmalarda Türkçenin kullanılmasını zorunlu hale getiren kanun olup 10 Mart 1916 tarihlidir. Bu kanun padişah Mehmed Reşad ve Sadriazam Mehmed Sait Paşa'nın imzalarını havidir. Kanunun uygulanması ile Adliye, Nafia ve Ticaret ve Ziraat Nazırları görevlendirilmiştir.

Eserin zengin bibliyografyası ise arşiv belgelerini, kaynak eserleri ve incelemelerle düstur, gazete ve süreli yayınları ihtiva etmektedir. Son olarak dizin de ilave edilerek okuyucuya yardımcı olunmuştur.

İmparatorlukta 150 yıl kadar öncesine dayanan şirketleşme çalışmalarının başlaması hiç şüphesiz ekonominin modernleşmesine yardımcı olmuştur. Bu zaman içinde şirketleşmenin ge-

çirdiği safhalar Prof. Akyıldız tarafından büyük bir vukuf ile anlatılmıştır. Bunu takiben şirketleşmenin temel belgeleri olan hisse senetleri ve tahviller ve verilen bilgiler yakın devir iktisat tarihçileri için çok önemlidir. Bu eser sayesinde böyle bir hisse senet ve tahvil koleksiyonu günışığına da çıkmış bulunuyor. Eserde imparatorluğun yabancı sermayeye açılma gayretleriyle birlikte bu sermayenin olumsuzlukları, devlet adamlarının belki de bilgisizlikten mütevellit ihmal ve gevşeklikleri gözler önüne serilmiştir. Devrimiz maliyecilerinin, modern şirket hukukunun gelişimi, finans ihtiyacının temini, yöntemleri bakımından bu eseri tetkik etmelerinde büyük yarar vardır. Bu eser ile Prof. Akyıldız imparatorluğun geçirdiği tarihî süreci ortaya koymada yeni bir uzmanlık alanına işaret etmiştir. Müellif, çok sayıda arşiv belgesinin bu uzmanlık alanına cevap verebileceğini de ifade etmektedir. Ayrıca her bir fotoğraf bir belge mahiyetinde olup, muhteviyat ve görünüm itibarıyla zengindir. Mükemmel baskı tekniği bu zenginliği ön plana çıkarmıştır.

MÜCTEBA İLGÜREL

JERZY S. LATKA, *Odaliski, poturzcency i uchodzczy. Z dziejow Polakow w Turcji*. Universitas, Krakow 2001. ISBN 83-7052-799-X. 209 sayfa.

Krakov Yagellon Üniversitesi'nin Etnografya ve Türkoloji olmak üzere iki bölümünden mezun olan Jerzy S. Latka yirmi beş yıldır tarihte Polonya - Türkiye arasındaki ilişkileri araştırıp anlatmaktadır. Bugüne kadar 23 kitap¹ ve birçok makale yazmış olan Latka her şeyden önce 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'na karşı direnmesi yüzünden Polonya'yı terketmek zorunda kalan ve Türkiye'ye sığınan Polonyalıların izlerini araştırmaktadır ve eserlerinin çoğu bu devire aittir. Latka'nın anlattığı zatlar modern Avrupa öğretimi görmüş insanlar olarak Osmanlı Devleti'ni yeni bir vatan kabul ettikten sonra ona askerî ve ilmi başta olmak üzere çeşitli hizmetlerde bulunarak Osmanlıların minnettarlığını kazandılar.

Geçmişte birçok kitapta Türkiye'ye sığınan ve orada kabul gören Polonyalıları tek tek anlatan veya bir konu açısından problemi çizen Latka bu sefer bize sunduğu kitapta Polonya - Türkiye arasındaki bağları her yönüyle ortaya koyarak Ortaçağ'dan son yıllara kadar anlatmaktadır. 209 sayfalık kitap *Önsöz*, yedi bölüm, *Kişî İndeksi* ve İngilizce *Summary*'den meydana geliyor. *Önsöz*'de (s. 9-15) yazar tarihte iki devlet arasındaki ilişkilerin tarihini kısaca anlatarak, karşılıklı düşmanlık ve savaş devirleri, ilk sefaretlar, Türkiye'ye karşı doğmaya başlayan merak ve bununla ilgili yeni modalar, 19. asır dostluk gibi konuları tanıtır. Yazarın burada belirttiği gibi, Polonyalıların Türkiye tarihine katkılarını bütünüyle inceleyen bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Polonya'da sadece kendisi bu konuyu işlemektedir, Türkiye'de ise yalnız bir olayı tanıtan makaleden başka hiç bir şey yazılmamıştır². Yazarın *Önsöz*'de ileri sürdüğü başlıca düşüncelerinden biri şudur ki, konuyu bütünüyle anlatmak için Türk arşivlerinde bulunan kaynakları iyice araştırmak lâzımdır. Bu ise, Türk araştırmacılarının ödevidir. Bu yapıla kadar Polonya'da yazılan çalışmalar eksiksiz ve güvenilir olmaz.

Kitabın birinci bölümünde (s.16-23) Polonyalıların Türklerle ilk temasları anlatılmaktadır. Bazı Türk tarihçilerine göre 1389 yılı Kosova muharebesinde Sırları destekleyen şövalyeler arasında Polonyalılar da bulunmuşsa bile, Polonya kaynaklarında buna dair hiç bilgi yoktur. Kesin olarak bilinen, iki millet arasındaki ilk temas 1396'daki Sultan Bayezid'e karşı Macar kralının seferidir ki, birçok Avrupa devletlerinden yardıma koşan şövalyeler arasında Polonyalı gönüllüler de varmış, Polonya Kralı Jagellonian Ladislaus (*Lehçe* Wladyslaw Jagiello) 1414'te Osmanlı Devleti'ne resmi sefaretü göndermekle iki devlet arasında dostane ilişkileri başlatı. O tarihten başlayarak 1683 yılına kadar dostluk zamanı, savaş zamanı, ticaret zamanı, haraç toplama zamanı birbirini izliyordu. 1683 Viyana Kuşatması Polonya Türkiye arasında son muharebe idi. Savaşları ve onları izleyen anlaşmaları anlatan bu bölüm işte Viyana Muharebesi'yle bitiyor.

¹ Yazarın 23 kitabından üçü Türkçe yayımlandı: *Lehistan'dan Gelen Şehit* (İstanbul 1987), *Lehistan'dan Gelen Sefirler* (İstanbul 1991), *Polonezköy (Adampol) - Cennetten bir Köşe* (İstanbul 1992).

² Zikredilen makale Abdullah Saydam'ın *Osmanlıların Siyasi İlticalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi*'dir ("Belleten" 1997, c.LXI). Anlatılan olay, 1848 İsyanından sonra vatanlarını terketmeye mecbur kalmış Macarlar ve Polonyalıların Türkiye'ye sığınmalarıdır.

Üç alt bölüme ayrılan ikinci bölüm (s.25-59) Osmanlılara esir düşme olaylarını anlatmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan ilk Polonyalılar, savaş sırasında tutulan esirler idi. Birinci alt bölümde yazar ayrıntılı olarak esir alma durumlarından ve esirleri yeniden vatana kavuşturma çabalarından bahsetmektedir. Osmanlı kadırgalarına ve kale zindanlarına düşen Polonyalı esirler arasında ünlü şövalyeler ve hatta paşalarla prensler de bulunuyordu. Birçok kaynaklardan alıntı getirerek yazar esirlik şartlarını, ünlü esirlerin adlarını, esaretten ünlü kaçışları ve Polonya makamlarınca geri satın alışı esirlerin fiyatlarını anlatmaktadır. İkinci alt bölüm kadın esirlere daırdır. Esir alınan kız ve kadınlar harem için alınır idi. Yazarın belirttiği gibi Polonya asıllı kadınlar Polonyalı erkekler gibi çok aranan ve pahalı bir mal idi. Polonya'dan kaçırılan en ünlü kadın kuşkusuz Rus asıllı Roksolana (Hürrem Sultan) idi. Üçüncü alt bölümde Polonyalıların Osmanlı Devleti'nde kariyer yapma yollarına dikkat çekilmiştir. Yazar burada böyle olayların birçok örneklerini vermektedir. En ünlü olanlar arasında Sultan Kanuni tarafından sefir olarak birkaç defa Polonya'ya gönderilen Said Bey, Kanuni'nin kaleminde baş tercümanı olan İbrahim Bey ve Avrupa notalarıyla Türk müziğini ilk yazan Ali Ufki Bey idi. Her üçü de esir olup islâmı kabul ettikten sonra yeni vatanına hizmet etmiş ve ün kazanmış. Esir olarak değil de iş için Osmanlı Devleti'ne gelen Polonyalıları da bu parçada yazar bize tanıtıyor. Bunlar ressamlar, ünlü hekimler ve ticaret adamları imiş. En tanınmış 1732'de İstanbul'a gelen ve özellikle göz hastalıkları mütehasısı olarak sayılan Jakub Halpir imiş ki eşi Salomea da onun yanında tedavi sanatını öğrenince, ünü zengin Osmanlı kadınlarının arasında yaygınlaşmış. Ticaret adamlarına gelince, bu bölümde Polonya'dan gelen birçok tüccar ve ticaret kurumlarının temsilcisi anılmaktadır. Çoğu Polonya Ermenilerinden imiş.

Kitabın üçüncü bölümü (s. 60-69) ilk iltica devrine aittir. 18. yüzyılda Polonya üç komşu devlet tarafından bölündükten sonra bazı Polonya vatanperverlerinin Türkiye'ye sığınması, orada dostça kabul edilmesi, yardım görmesi, meslekî kariyer yapabilmesi herkesçe biliniyor ama kitabın bu bölümünün sayesinde Polonya - Türkiye ilişkileri tarihinin başka sayfasını da ayrıntılı öğrenebiliriz. İlk ilticalar 17. yüzyılın ortasında yer aldı. Yazar burada katolik Polonya'yı bırakmaya zorlanmış protestanlardan (1658) ve Osmanlılarca fethedilen Kamenice'den (1672) Polonya Yahudilerinin Kırkkilise ve Tabarye'ye yerleştirilmesinden bahsetmektedir. Karlofça Anlaşması (1699) neticesi olarak Polonya ve Osmanlı Devleti sulh devrine girdi ve anlaşmanın kararıyla bütün esirler Polonya'ya dönecekti. İki devletin yaklaşması ikisinin komşu düşman ülkesi (Rusya)'nın kuvvetlenmesiyle ilgiliydi. Ondan sonra yazar 18. yüzyıla geçerek dört başlıca iltica dalgasını tanıtmaktadır. 1709 ve 1733 yıllarında yer alan ilticalar ülke içi tartışmalarıyla ilgiliydi. 1769'dan sonra, "Leh Muharebesi"³ neticesi olarak birçok Polonyalı yine Osmanlı Devleti'nde sığınak buldu. O devire ait mülteciler Osmanlı Devleti'nce Kazanlık'ta oturtulup, her ay para yardımı, hayvanlar ve yem verilir imiş. Hatırlatmaya değer şudur ki, orada kalanların arasında sonrakı Amerika kahramanı, general Casimir Pulaskı da varmış. O yüzyılda ait toplu halde Polonyalıların son gelişi Türk - Avusturya (1787-1791) ve Türk-Rusya (1787-1792) savaşları neticesidir ki, Avusturya ve Rus ordularına zorla alınan Polonyalılar Türklere esir düşerek Osmanlı topraklarına getirilmiş. Bilindiği gibi 18. yüzyılın sonuna doğru Polonya krallığı Rusya, Prusya ve Avusturya devletleri tarafından parçalanarak 123 yıl için bağımsızlığını kaybetti. Başkaldıran vatanperverler Sibiry'a sürgün veya ölüm cezası tehlikesi karşısında vatani terkederek yeni ve en büyük bir iltica olayına sebep oldular.

³ Bu muharebe konusu, kanımca Türk tarihçileriyle Türk arşivlerinde araştırılıp aydınlatılmalıdır. Yazarın bildiklerine göre Rus İmparatoriçe II. Katarina'nın Polonya iç problemlerine karışmasına son vermek amacıyla Osmanlılarca açılan bu Türk - Rus savaşına eskilerde Türkiye'de "Leh muharebesi" adı verilmiş. Yazarın belirttiği gibi bugünkü Türk tarihçilerinin böyle bir ad hakkında hiç bilgileri yokmuş.

Bu devire dair dördüncü bölüm (s.71-147) yazarın en çok merak ettiği, âdeta ihtisas yaptığı dönem ile ilgilidir. 19. yüzyılda Polonyalılar 1830/31, 1848/49 ve 1863/64'te olmak üzere üç defa hürriyet uğruna isyan yaptı da başarılı olamayınca büyük gruplar halinde Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Altı alt bölüme ayrılan bu kısımda yazar ilk önce "Leh Acentesi"nin faaliyetlerinden bahsederek acenteyi yönetmek için 1841'de İstanbul'a gelen Michal Czaykowski'yi ve başka kişileri bize tanıtmaktadır⁴. Acentenin faaliyetleri uzun sürmedi, çeşitli problemler ve Rusların entrikaları nedeniyle 1852'de kapandı. Bundan önce Polonyalı mültecilerin statüsünde önemli bir değişim oldu: 1849'da Macaristan'ın hürriyeti için boşuna savaştan Polonya ordusu (4 general, 258 subay ve 772 asker) Osmanlı Devleti'ne sığınınca Ruslar Sultan Abdülmecid'den bütün isyancıları kendi ellerine teslim etmesini istediler. En sonda, uzlaşmacı çözüm bularak sultan bütün sığınmacıları değil, yalnız Rusların isim vererek istedikleri mültecileri teslim verecekti, hem de müslüman olanlar buna tabi tutulmayacaktı. Onun içindir ki o zamandan itibaren general Jozef Bem (Murad Paşa), Michal Czaykowski (Mehmed Sadık Paşa) ve Antoni Ilinski (İskender Paşa) başta olmak üzere Polonyalı mülteciler müslümanlığı kabul etmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde Polonya'nın en sadık dostlarından olan Midhat Paşa'nın 1877'de iktidardan edilişi ve biraz sonra Ali Paşa'nın ölümü Rusları cesaretlendirdi ve (cesaretlendirdi ve) *Osmanlı makamlarına olan etkileri büsbütün kuvvetlendi. Neticesi olarak, 1881'de Polonyalıların* (Osmanlı Devleti'nde resmi siyaset faaliyetleri sona erdi.) Osmanlı Devleti'nde resmi siyaset faaliyetleri sona erdi. İkinci alt bölümde "Leh Acentesi"nin Türk topraklarına Polonyalıları göç ettirme ve koloniler şeklinde oturtma çabalarına değinilmektedir. Parçalanmış Polonya'ya siyasi sebeplerden dolayı dönmeyen Polonyalılar Türkiye'ye yerleştirilip uygun zamanı bekleyerek Türk - Rus savaşına karışacak ve Polonya'yı bağımsızlığa kavuşturacaktı. Paris'te oturan mülteciler lideri prens Adam Czartoryski bu fikire çok büyük önem veriyordu. İşte bu alt bölümde Osmanlı Devleti'nde kurulacak kolonilerle ilgili düşler ve planlar üzerinde durulmuştur. Yerleştirme için düşünülen birkaç yerden yalnız biri uygun görüldü: Çingene Konak. Mültecilerin Adampol adını verdikleri bu köy bugüne kadar vardır ve Türk adı Polonezköy'dür⁵. İzleyen alt bölümde Osmanlı topraklarında Polonya ordusunu oluşturup Türk - Rus savaşına göndererek Polonya'nın bağımsızlığını kazanmak düşüncesi anlatılmaktadır. Böyle bir fikrin etkisi altında kalan bazı zatlar 1794 yılından başlayarak Polonya'dan kaçan askerleri toplamaya çalıştılar. İlk deneme neticesi olarak 1795'te bugünkü Moldavya topraklarında iki binlik ordu meydana geldi ve 1797'de eski Polonya hudutlarını geçerek Avusturya ordusuyla vuruşup yenildi. Aynı yıl Osmanlı makamları Avusturya'nın emirlerine uyarak bu orduyu dağıttı. Daha başarılı bir deneme Kırım savaşı sırasında yer aldı: Czaykowski (Sadık Paşa) 1853'te alay kurup savaşa, Silistre civarına gönderdi. Aynı zamanda general Breanski (Şahin Paşa) ve general Bystrzonowski (Arslan Paşa) Kafkasya cephesinde faaliyete geçerek Rus ordusundan kaçmakta olan Polonyalılardan alay oluşturma çabalarında bulundu ama başarıya ulaşamadılar. Üç yıl boyunca (1857-1859) yüz yirmi Polonyalı askeriyle Çerkezleri destekleyen Teofil Lapinski (Tevfik Bey)'den de burada kısaca bahsedilir⁶. Son ümit 1877 Rus savaşıyla ilgiliydi. Asya cephesine sevk edilen bir Polonya kolu Kars bölgesinde savaştı, diğer kol ise Tuna cephesine sevk edildi. Bundan sonra böyle bir

⁴ Yazar "Leh Acentesi"nin faaliyetleri ve başlıca kişilerini ayrı bir kitapta teferruatla anlattı (Jerzy S. Latka, *Carogrodzki pojedynek*, Krakow 1985).

⁵ Yazarın Polonezköye dair ayrıntılı kitabı *Adampol - polska wies nad Bosforem* başlığını taşıyor. İkinci baskısı Krakov'da 1992'de çıktı.

⁶ J.S. Latka Tevfik Bey'in faaliyetlerini *Romantyczny kondotier - Teofil Lapinski* adlı kitabında anlattı (Katowice, 1988).

deneme bir daha yapılmadı⁷ Dördüncü alt bölüm 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin modernleşme temellerini atmaktaki ve Türkçülük fikrini oluşturmaktaki payı olan iki Polonyalı mülteciye ayrılmıştır. Bunlardan biri Türklerin millî bilincinin uyandırılmasında katkısı olan Konstany Borzecki (Mustafa Celâleddin Paşa)⁸, ikincisi, Osmanlı basınının temelini atanlardan olan, Mekteb-i Sultani'nin kurulmasında büyük rol oynayan ve "Yeni Osmanlılar"ın fikrî öğelerinin yaratılmasında payı olan Karol Karski (Lehli Hayreddin)'dir⁹. Bu iki zattan başka birçok Polonyalı Osmanlı Devleti'ne yerleşince kendi tahsilleri, geniş ufukları ve mesleki beceriyle yeni vatanlarına hizmet ettiler. İzleyen alt bölümde yazar işte bu kişileri sırayla tanıtmaktadır. Elde bulunan evraklara göre Türkiye'nin modernleşmesi için çalışan ilk Polonyalı Fransa'da oturan mülteci Jozef Feliks Lazowski idi. 1794'te Osmanlı Devleti'ne gelerek bazı kalelerin tahkimatını sağlamlaştırma işlerini yönetti. 19. asrın 30'lu yıllarında yine Fransa'dan gelen general Wojciech Chrzanowski hem Osmanlı kalelerini modernleştirme gereğini ileri süren raporları hazırladı, hem de Fransız örneklerini önüne alarak Osmanlı ordusunu modernleştirmeye koyuldu. Asrın ikinci yarısında Osmanlı ordusunda artık büyük miktarda Polonyalı asker, subay ve paşa vardı. Yazarın tanıttığı kişilerden sadece paşaların isimlerini sayalım: Murad Paşa, Mehmed Sadık Paşa ve oğlu Muzaffer Paşa, Mustafa Celâleddin Paşa ve oğlu Enver Paşa¹⁰, İskender Paşa¹¹, Nihat Paşa, Mahmud Hamdi Paşa, Sefer Paşa, Arslan Paşa, Şahin Paşa. Modern Türkiye'nin yaratılmasında büyük katkısı olanlar arasında mühendisler de bulunmaktadır. Yazar burada yol, karayol ve telgraf açma işlerinde görülen Polonyalılardan bahsetmekte, bazı vilayetlerde başmühendis olarak çalışanları sıralamakta, tıp hizmetinde bulunanları da anlatmaktadır. Osmanlı ordusu orkestrasını modernleştirmiş Bonkowski Bey'in dört oğlu askerî hekim oldu. Zaten Polonya asıllı hekim Osmanlı Devleti'nde çoktu ve gösterdikleri yararlılıklar tartışılmazdır. Bu bölümün son alt bölümü Osmanlı Devleti'nde bırakılan ve kültürel niteliği taşıyan Polonya izleri hakkında konuşulur. En tanınmış zatlardan şunları sıralayalım: 1855'te İstanbul'da ölen en büyük Polonya şairi Adam Mickiewicz, Türkiye'yi gezen yazar Henryk Sienkiewicz (yıllardan sonra ona Nobel Ödülü verildi), ressamlar Jan Matejko, Michal Andriolli ve işadamı Henryk Groppler ki Bebek'teki evi bir müze kadar resim, karikatür, kitap, Doğu silahı, halı ve el işiyle doluydu. Bir zamanlar İstanbul'da Polonyalı mültecilere hizmet eden bir kütüphane de vardı.

Üç alt bölüme ayrılan beşinci kısım (s. 149-180) Cumhuriyet devrine dairedir. İlk önce yazar Birinci Dünya Savaşı'nda Türk topraklarına sığınan binlerce Polonyalıya Osmanlı Devleti'nin yardımlarını anlatır. Savaş bitince Polonya ve Türk milletleri arasındaki dostluk uzun yıllar için biraz soğudu. Sevres Anlaşması Türk milletinde bir öfke duygusu yarattı. Polonezköy halkı o zamanlarda büyük bir tehlike altında yaşadı. 1918'de bağımsızlığa kavuşan Polonya'nın en büyük düşmanı Bolşevik Rusya idi, ne ki aynı zamanda hürriyet için savaşan Türk milletinin gü-

⁷ Rusya ile savaşmak maksadıyla Türk topraklarında Polonya ordusu kurma çabalarında en büyük rol oynayan kuşkusuz Czaykowski (Sadık Paşa) idi. Osmanlılar arasında 40 yıl yaşayan, Mecidiye ile onurlandırılan, en son hayal kırıklığına uğrayan ve Osmanlı Devletini bırakuktan sonra hem Türkler hem de Polonyalılar tarafından hor görülün bu zatın 1886'da intiharla biten talihsiz hayatı Türkiye arşivlerinin iyice araştırılmasından sonra Türk tarihçilerince anlatılmalıdır.

⁸ J.S. Latka'nın Celâleddin Paşa'ya dair şu iki kitabı vardır: *Paşa z Lechistanu - Mustafa Dzelaeddin* (Krakow, 1993) ve *Lehistan'dan Gelen Şehit* (İstanbul 1987).

⁹ J.S. Latka Lehli Hayreddin hakkında bir kitap hazırlamaktadır.

¹⁰ Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlu Enver Paşa (1857-1929) ve ünlü politikacı Enver Paşa (1881-1921) iki ayrı kişidir, karıştırılmamalıdır.

¹¹ *Paşa İskender (Antoni Ilinski)* adlı kitabında J.S. Latka İskender Paşa'yı tanıttı (Krakow-Gdansk 1996).

vendiği tek müttefik yine Rusya idi. İkinci Dünya Savaşı öncesi Polonya - Türkiye ilişkilerini anlatan yazar onların dostça ve daha çok ekonomik sahada olduğunu vurgulamaktadır. Yalnız Polonya'dan bir öğretmen ve papaz getirilmesi konusunda anlaşmazlıklar yer aldığı için Polonezköy'ün durumu sistematik olarak kötüleşiyordu. İkinci alt bölümde savaş sırasında görülen dostluk anlatılmaktadır. 1939'da Nazilerin ellerine geçmesin diye bankaların Polonya'dan çıkarılan altınları, işgalden kaçan siyaset adamları, subaylarla askerler ve siviller - Almanların protestolarına rağmen - Türkiye'den rahatça geçebildi, kurtuldu. Türkiye'de çalışan da savaş dolayısıyla vatanına geri çağrılan Alman uzmanlarının yerine Polonyalı mültecilerin alınışı da anılmaktadır. Böylece birçok Polonyalı uçak sanayii (Etimesgut) başta olmak üzere Türkiye'nin sanayiinde çalıştı. Üçüncü alt bölüm bugünkü Türkiye'de Polonyalıların izlerinden bahsetmektedir. Polonya edebiyatı tercümanı olan Musa Şamgul ve Polonya tiyatrosunu Türkiye'de tanıtan Oben Güney ile bu kısmı başlayan yazar turistik ilişkilere geçer. 70'li yıllarda Polonya'da bir "Türkiye modası" doğdu. Polonya'da "pazar turizmi" adı verilen bu olay yirmi yıl kadar sürdü. Maksudı, ekonomik sıkıntıları olan sosyalist ülkeye ucuz mal getirmek idi. O yıllarda İstanbul'un Lâleli semtinde Polonya adlarını taşıyan birçok dükkân göründü. O devirden kalan iz, birçok tüccar ve otelcinin Lehçe bilmesidir. 1989'da ekonomik ve siyasi düzenin değişmesiyle beraber ticaret için Türkiye'ye gelen Polonyalıların miktarı epeyce azaldı da onların yerini çoğunlukla Ruslar aldı.

Kitabın altıncı bölümü (s.181-190) eski mültecilerin Türkiye'deki torunlarını anlatmaktadır. Polonyalı mülteciler müslümanlaşarak ve Türkleşerek Osmanlı cemiyetine bütünüyle sindiği için, hem de Osmanlı Devleti'nde soyadı kullanılmadığı için bugünkü Türk milletinde ne kadar Polonya asıllının var olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Yazar önce soyadı ile tanınan en ünlü olanlardan Ostrorog ailesini tanıtmaktadır. 1853'ten itibaren albay olarak Osmanlı ordusuna hizmet eden Stanislaw Ostrorog'un oğlu Leon (1867-1932) hem Sorbonne Üniversitesi'nden hem de yüksek medreseden mezun olarak islâm kanunu uzmanı ve hükümet memuruydu. Türkiye'de yaşayan oğullarından biri olan Jan (d. 1896) hakkında yazar bilgi vermemektedir. Stanislaw adını taşıyan ötekisi (1897-1960) vatan olarak Fransa'yı seçti ve Fransız diplomatı oldu. Bielinski (Nihat Paşa)'nın oğlu Rüstem Bey Amerika'da Türkiye Cumhuriyeti büyükelçisiydi. Bu örnekleri verdikten sonra yazar Konstanty Borzecki (Mustafa Celâleddin Paşa)'nın torunlarını tanıtmaktadır. Oğlu Enver Paşa (1857-1929) askerî kariyer yapmakla yetinmeyerek, 1890'da Viyana'da askerî ataşe, 1897 Yunan Savaşında askerî vali idi. 1898'de sultanın gönderdiği heyetle Amerika'ya gitti, 1901'de aynı maksada Çin'e gönderildi. Fransız mülteci olan Mehmed Ali Paşa'nın kızıyla evlenip beş çocuk sahibi oldu. Bunlar ilk Türk kadın ressamlarından olan Ayşe Celile Uğuraldım (1879-1957), diplomat olan Mustafa Celâleddin (1880-1919), Samih Rifat'la evlenen Münver Rifat (1885-1942), 1915'te Çanakkale'de şehit düşen Mehmet Ali (1892-1915) ve Sara Okçu (d. 1906) idi. Enver Paşa'nın ikinci evlenmesinden üç çocuğu (Ömer Songar, Enver Songar, Suzan Özkok) vardı. Torunlarının çocuklarından en ünlüleri Nazım Hikmet Ran (1902-1963) ve Oktay Rifat (1914-1989) idi. Bu konuyu kısaca anlattıktan sonra yazar Polonezköy konusuna dalarak köyün bugünkü durumu hakkında etraflıca bilgi vermektedir.

Kitabın son bölümü (s.191-192) sonsöz niteliğini taşımaktadır. Yazarın burada ileri sürdüğü baş fikir Türkiye - Polonya tarihi bağlarının Türkiye'de araştırılması gereğidir. Bu konuya dair Polonya'da bulunan kaynakların hemen hemen tümü araştırılmış durumda iken Türkiye'deki kaynaklar (ki büyük ihtimalle çok zengindir) henüz ele alınmamıştır. Bu yerde yazar kendi yaşadıklarını anlatmaktadır. 70'li yıllarda her turist istediği zaman Türkiye vizesini alırken yazar başvurduğu resmî vize için tam bir buçuk yıl bekledi. O sırada problemsiz, birkaç defa turist olarak Türkiye'ye girebildi. Bugün ülkelerimizin karşılıklı tutumları çok daha iyi olduğunu ortaya koyan yazar hem Polonyalı sosyoloji, politoloji ve Türkoloji uzmanlarını Türk arşivlerine göndermek gerektiğini yazıyor, hem de Türk araştırmacı çevrelerinde, özellikle de Osmanlıca'yı bi-

len uzmanlar arasında devletlerimizin arasındaki ilişkiler tarihine karşı ilgi uyandırmak lâzım olduğunu ortaya koyuyor.

Yazarın Polonya-Türkiye ilişkileri tarihine katkılarının değeri ve önemi asla tartışılmazdır. Özellikle de Polonya niteliğini yitirmekte olan Polonezköy'ü etraflica anlatan eserler yazarak o yerin geniş tablosunu bizden sonra gelenlere bırakması çok önemlidir. Bahis konusu olan kitap yazarın şu ana kadar yayımladığı eserlere yeni değerli eseri katmaktadır. Kaynak ararken Polonya'daki başlıca kütüphanelerle arşivlerini araştırmakla yetinmeyen yazar, az da olsa Topkapı Sarayı Arşivi ve Osmanlı Arşivine de başvurdu. Belirtilmesi gereken bir husus da şudur ki, yazar yalnız Polonya dilindeki kaynaklardan değil, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Latince metinlerden de faydalandı. Yirmi beş yıldır bıkmadan usanmadan arşivleri araştıran ve tarihin sırlarını çözmeye çalışan Jerzy S. Latka bu kitapta ele aldığı konudaki eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak yolunda önemli bir adım atmıştır. Bir hayli araştırma ve emeğin ürünü olduğu anlaşılan bu çalışmayı bize kazandıran yazara teşekkürler.

GRAŻYNA ZAJAC

AYNUR ÖZFIRAT, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, M.Ö. 2000*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001. 239 sayfa metin, 5 siyah-beyaz ve iki renkli harita, 6 çanak-çömlek çizim resmi, 7 kurgan çizim resmi, 14 topografik plan resmi, 1 plan resmi, 1 kesit çizim resmi, 113 çanak-çömlek çizim levhası, 8 motif çizim levhası, 7 istatistik tablosu, 8 motif dağılım tablosu, 1 kronoloji tablosu, 16 siyah-beyaz ve 52 renkli fotoğraf.

Yazarın Önsöz'de belirttiği üzere bu kitap "Kuzeydoğu Anadolu M.Ö. II. Binyıl Boyalı Çanak Çömlek Kültürü" başlıklı doktora tezinin yeni bibliyografya ve bazı eklerle tamamlanmış şeklidir". Kitap, Birinci Bölüm: Giriş, İkinci Bölüm: Yöntem, Üçüncü Bölüm: Coğrafya, Dördüncü Bölüm: Transkafkasya-İran Azerbaycan'ı Kültür Bölgeleri ve Merkezleri, Beşinci Bölüm: Türkiye'deki Merkezler, Müzelerdeki Çanak Çömlekler ve Genel Değerlendirme, Altıncı Bölüm: Sonuç, olmak üzere 6 bölümde halinde düzenlenmiştir. Kitapta ayrıca, Önsöz, Summary, Bibliyografya, Resimler Listesi, Levhalar Listesi, Tablolar Listesi, Haritalar Listesi, Renkli Resimler Listesi, Buluntu Yerleri Katalogu bölümleri de bulunmaktadır. Bunlara ek olarak kitabın başında Prof.Dr. Veli Sevin tarafından kaleme alınmış olan "Sunuş" ile Nezih Başgelen tarafından yazılmış bulunan "Doğu Anadolu'nun Dağ Arası Ovalarında Geçmişin Boyalı Gizemleri" başlıklı sunuş yazıları yer almaktadır.

Yazar "Giriş" başlıklı Birinci Bölüm'de ekonomileri tarıma dayanmayan pastoral kültürlerin bölgesi olan dağlık Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda geliştirilen çalışmanın amacı ve konuyla ilgili günümüze değin yapılmış araştırmaların tarihçesi hakkında bilgiler vererek sorunu tam anlamıyla ortaya koymuştur. "Yöntem" başlıklı İkinci Bölüm'de ise, çalışmanın geliştirilme aşamalarında kullanmış olağan arkeolojik yöntemler olan yüzey araştırmaları ve müze çalışmalarına hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

"Coğrafya" başlıklı Üçüncü Bölüm'de yazar, Transkafkasya ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nın fiziki ve bitki coğrafyası ile jeomorfolojik, klimatolojik ve hidrolik özellikleri ile bölgenin yaşam tarzları ve sosyo-ekonomik düzeni üzerinde durmuştur.

Yazar "Transkafkasya-İran Azerbaycan'ı Kültür Bölgeleri ve Merkezleri" başlıklı Dördüncü Bölüm'de, Türkiye sınırları dışındaki kültür bölgelerinin yöresel özellikleri ve bu bölgelerin önemli nekropolleri ile yerleşmelerini özellikle yayınlardan elde ettiği bilgilerle bir araya getirmiş ve bunları tanıtmıştır. Bu bölümde önce kültür bölgeleri üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmuştur. Bu kültür bölgeleri şunlardır; Transkafkasya'nın kuzeyinde, Gürcistan'ın ise güneybatısında görülen ve bugüne değin yalnızca nekropol ve kurganları ile bilinen Trialeti-Kirovakan Kültürü, Ermenistan'da yayılım alanı bulmuş olan Tazekent (Karmir-Berd) Kültürü, Azerbaycan'da görülen Sevan-Üzerlik Kültürü ile Nahçıvan ve İran Azerbaycanı'nda yaşamış olan Van-Urmiye Kültürü. Bu dört kültür bölgesi ve bunların yayılım alanları yazar tarafından çok başarılı bir biçimde ortaya konulmuştur. Daha sonra bu kültür bölgelerini oluşturan nekropol, kurgan ve yerleşmeleri ayrıntılı olarak tanıtılmış ve bu tanıtlar kurgan planları, kurgan kesitleri, topografik planlar ve çanak-çömlek çizimleri ile desteklenmiştir. Bu nekropol, kurgan ve yerleşmeler şunlardır; Güneydoğu Gürcistan'da Trialeti Nekropolü, Zurtaketi Nekropolü, Meskheti Nekropolü, Kuzeybatı Ermenistan'da Ketik Nekropolü, Kuzey Ermenistan'da Kirovakan Nekropolü, Orta Ermenistan'da Ariç Yerleşimi ve Nekropolü, Lçaşen Nekropolü, Verin Na-

ver Nekropolü, Tazekent (Karmir Berd) Nekropolü, Elar Yerleşimi ve Nekropolü, Mukhannatepe Höyüğü, Garni Yerleşimi ve Nekropolü, Metsamor Yerleşimi ve Nekropolü, Güneybatu Ermenistan'da Eçmiadzin Nekropolü, Azerbaycan'da Üzerliktepe Höyüğü, Nahçıvan'da Şortepe Nekropolü, Ezneburd Nekropolü, Şahtahtı Yerleşimi ve Nekropolü, I. Kültepe Höyüğü, II. Kültepe Höyüğü, Kızılbank Höyüğü ve Nekropolü, İran Azerbaycanı'nda Haftavantepe Höyüğü, Kordlarteppe Höyüğü, Geoytepe Höyüğü ile Kuzeybatı İran'daki Dinkhatepe Höyüğü.

"Türkiye'deki Merkezler, Müzelerdeki Çanak Çömlekler ve Genel Değerlendirme" başlıklı Beşinci Bölüm'de yazar, Türkiye'deki nekropoller, kurganlar ve yerleşmelerin yanısıra müzeler ile özel koleksiyonlarda bulunan konuyla ilgili çanak-çömleklerin teknik yapı, tipoloji ve bezeme açısından tanımını gerçekleştirmiş ve değerlendirmelerini sunmuştur. Bu bölümde daha sonra merkezleri oluşturan kurganlar, nekropoller ve yerleşmeleri incelenmiştir. Bunlar; Kars-Arpaçay'daki Küçük Çatma Kurganları ve Ani Nekropolü, Erzurum-Sos Höyüğü ve Karaçoban-Sarı Veli Höyüğü ve Nekropolü, Ağrı-Suluçem Kurganları, Muş-Malazgirt Nurettin Höyüğü ve Kurganları, Bitlis-Ahlat Yuvadımı ve Cemaleddin (Sütay Yaylası) Nekropoller, Van-Karagündüz Höyüğü, Van Kalesi Höyüğü, Tilkitepe Höyüğü ve Gürpınar-Eski Norgüh Yerleşimi'dir. Yazar bu bölümde müze ve özel koleksiyonlarda yer alan çanak-çömlekleri yine teknik yapı, tipoloji ve bezeme açısından tanıtmıştır. Bu çanak-çömlekler Adana, Ahlat, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Gaziantep, İstanbul Arkeoloji, Kars, Malatya, Sadberk Hanım müzeleriyle Rahmi Koç ve Ömer Koç özel koleksiyonlarında yer almaktadır. Hem yalın hem de boya bezekli olan bu çanak-çömlekler çok başarılı bir şekilde tipolojik incelemeye tabi tutulmuş ve her tipin küçük bir çizimini katalog bilgilerinin sağ üst köşesinin yerleştirilerek başarılı bir kataloglama yöntemi sunulmuştur. Bu tipolojik çalışma sonucunda müze ve özel koleksiyonlarda yer alan bu kapların çanak, çömlek, maşrapa, meyvelik, şişe, silindirik kap, kadeh ve rıton formunda üretilmiş oldukları görülmektedir.

Yazar bu bölümün sonunda önce incelediği çanak-çömleğin genel bir değerlendirmesini yapmış, daha sonra da bu değerlendirmede tartıştığı verilerle söz konusu çanak-çömleğin kuzey sınırının Kafkas Dağları'nın güney etekleri, doğu sınırının Azerbaycan Mil Step'i, güneydoğu sınırının ise Urmiye Gölü olduğunu bir kez daha vurguladıktan sonra arkeolojik araştırma eksiklikleri nedeniyle bugüne değin kesin olarak saptanmamış olan güney ve güneybatı sınırlarının Hakkari ve Van Gölü Havzası, Batı ve Kuzeybatı sınırlarının ise Muş, Erzurum ve Artvin arasında çekilebilecek bir hat olduğunu çok başarılı ve doğru bir şekilde ortaya koymuştur.

Yazar "Sonuç" başlıklı Altıncı Bölüm'de ise hem kronolojik hem de köken açısından elde ettiği bir çoğu bu araştırma sonucunda ortaya çıkmış olan orijinal sonuçları sunmuş ve boyalı çanak-çömleğin anavatanı olarak iki ayrı bölgeyi, yani Aras Vadisi boyu ile Nahçıvan Bölgesi ve Van-Urmiye Bölgesi'ni önermiştir. Bu bölümde ayrıca, büyük bir kısmı bilimsel kazı ve araştırmalar dışında elde edilen ve halen müze ile özel koleksiyonlarda bulunan yalın ya da boya ile bezenmiş salt geometrik ya da figürlü ve geometrik kompozisyonlar içeren çanak-çömleklerin yalnızca Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da değil, aynı zamanda Doğu Anadolu'da, hem de geniş bir coğrafi alanda üretilmiş olduğunu özellikle yüzey araştırmaları sonucu ilk olarak kendisinin saptamış olduğu kurganlar ve nekropollerle kanıtlanmıştır.

Sonuç olarak tüz bir biçimde hazırlanmış, gerek arazi araştırmaları gerek müze incelemeleri ve gerekse kütüphane çalışmaları için yoğun bir emek harcanmış ve doğru bir Türkçe ile kaleme alınmış olan bu değerli eser, M.Ö. 2. Binyıl Anadolu'sunun diğer bölgelere oranla çok az bilinen yani *terra incognita* durumundaki Doğu bölümünün kültürel gelişimine yani Urartu öncesi kültürlerine ışık tutması ve Doğu Anadolu-Transkafkasya-Kuzeybatı İran bölgelerinin oluşturduğu geniş alanın kültürel yakınlığını hem ölü gömme gelenekleri ve hem de çanak-

çömlek açısından ortaya koyması bakımından çok önemli bir çalışma olarak değerlendirilmelidir. Prof.Dr. Altan Çilingiroğlu'nun 1980'li yılların başında konuya ilgi göstermesi ile arkeoloji dünyasında dikkat çekmeye başlayan Doğu Anadolu M.Ö. 2. Binyılı boya bezekli çanak-çömleği konusu, bu kitap ile derli toplu bir şekilde ilgilenenlere bir başvuru kaynağı olarak sunulmuştur. Ayrıca bu kitap ile aynı yıl yayınlanan ve Prof.Dr. Oktay Belli ve Dr. Veli Bakhshaliyev tarafından yazılmış olan "Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü/ *Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region*" adlı kitap bu yazıda incelediğimiz kitap ile birlikte Önasya Arkeolojisinde çok önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bilimsel kriterlere uygun ve kaynakçaya hakim olarak hazırlanmış olan Dr. Aynur Özfırat'ın bu önemli kitabının yazılma amacına başarıyla ulaşmış olduğu açıkça görölmektedir. M.Ö. 2. Binyıl Anadolu arkeolojisinin önde gelen uzmanlarından biri olan Dr. Aynur Özfırat'ı bizlere böyle değerli bir eser kazandırdığı için tebrik ederim.

ŞEVKET DÖNMEZ

İngilizce Özetler:

TURGUT YİĞİT: *Herdsman in the Hittite Cuneiform Texts* (pp. 765-787)

The Hittites, who appeared in Anatolia at the beginning of the 2nd millenium B.C., became one of the dominant powers of the Near East from 1600 to 1200 B.C. Their history and culture are known primarily from approximately thirty thousands cuneiform tablets which are preserved at the archives of capital Hattusa located near modern Boğazköy. According to written sources and archaeological data, Hittite economy mainly based on agriculture and animal husbandry. Therefore, herdsmen most probably played an important role in their daily life. Ritual, festival and historical texts made frequent mention domestic animals and their products. However, records in these texts related to herdsmen and herding are so inadequate that it is quite difficult to asses their importance in Hittite culture. The word "herdsmen" and the terms about "herding" in the Hittite texts are usually mentioned as sumerograms. They used the terms regarding herding, which were derived from various domestic animal names (UDU=sheep, GU₄=cattle, UZ₆=MÁŠ=goat, ŠAH=pig etc.). According to the results of researches on cuneiform tablets, there were herdsmen at temples and palaces as well as rural area and towns. Temples and palaces could possess their own herds which were taken care by the herdsmen. As a result of herding system in temples and palaces, new titles and job definitions ocurred.

SERHAN GÜNDÜZ: *Characteristics and Manufacturing Techniques of Wheels in the Kingdoms of Asia Minor in the First Half of the First Millennium B.C.* (pp. 789-818)

During the first half of the first millennium, the wagons and carts in the kingdoms of Asia Minor were two-wheeled chariots used especially for war, but also for hunting, transportation and competitive sports. These chariots had stoked wheels with six stokes in the 9th and the beginning of the 8th century B.C., while later the number of stokes increased to eight. There were also cases in the 8th century B.C. when wheels with either six or eight stoke were used during the same period. From chariot representations found in Western Anatolia we see that, even if rarely, there were also wheels made with four stokes. In this period the Achaemenids, Elamites and Chaldeans also had carts with very big wheels made of ten, twelve, or even sixteen stokes.

The wheels of this age were made with a single thick wooden rim and beginning from the 8th century B.C. of two rims, the outside one thicker than the inner. Among the Assyrians, beginning from the first half of the 8th century B.C., bigger wheels with three rims were also used. The Urart civilisation used wheel rims made of two segments, while the Assyrians' wheel rims could have between three and six segments. In representations of carts of the late Hittite, Phrygian and Western Anatolian civilisations, it is not clear if the rims were made up of segments or not. The wooden wheel rim was covered with a strip of rawhide to prevent its wearing away. It appears that the Ahamenids and some other nations used iron strips nailed on the wheels of their carts for this same purpose. Clips were used in the Urart, Assyrian and Ahamenid civilisations to hold the rims and the segments together.

The wheels of this age, both those with six and eight stokes, had a cylindrical hub with independent segments, of a number equal to the number of stokes, the point of each one of which was inserted into these segments.

The information we have regarding the manufacturing techniques of the rims, stokes and hub making up the wheel, are based on the theories of various scholars, but there are some points about which all of them agree. Nevertheless we must keep in mind the possibility that in future excavations new information on this subject may be found.

A. KADİR BARAN : *Pompeiopolis in Paphlagonia* (pp. 819-838)

The ancient city of Pompeiopolis takes place on the north side of Taşköprü that is 45 km. northeast of Kastamonu. Two hills which the higher of them called as Zımbılı Tepesi and had been served as an acropolis. The Amnias (Gökırmak) valley which Pompeiopolis took place in, has a very long and continuous history. There are also lots of rock-cut tombs, tumuli and ancient remains that may be belonged to the villages of Pompeiopolis. Ancient city had been established by Pompeius on the main east-west road passes on Amnias valley, as a city state in the double province of Bithynia-Pontos in the year of 65/64 BC. After this time Pompeiopolis started to be developed and had been the metropolis of Paphlagonia in the period between the emperors Antoninus Pius and Gallienus. The city had been governed by Claudius Severus who was also the son-in-law of Marcus Aurelius in the second half of the 2nd Century AD., and he has been accepted as the

Ktistes and the Patron of the city. The history of Pompeiopolis during the late Roman and early Byzantine periods is learned from the Bishop's Lists. It is known that the city had been evacuated in the late 6th or early 7th centuries AD., it is seen in the Bishop's Lists until the 14th century AD. Most probably people went on living in Kızkalesi and also Taşköprü.

MUHARREM KESİK: *The Seljuk Sultan Kılıç Arslan II's İstanbul Visit and The Turks' First Attempt to Fly* (pp. 839-848)

When Sultan Mesud I (1116-1155) died, he was succeeded on the throne of the Turkish Seljuk State by his son Kılıç Arslan II, who as soon as he came to power was confronted by an opposing coalition consisting of the Danişmend Princes Yağlıbasan Zülkarneyn and Zünnun, the Lord of Musul Nureddin Mahmud Zengi, the Byzantine Emperor Manuel and Kılıç Arslan II's brother Şahinşah Prince of Ankara and Çankırı, all of whom wanted to profit from this transition. With the aim of disrupting this coalition opposing him and of finding new allies, Sultan Kılıç Arslan II went to Istanbul to Emperor Manuel's palace in 1162. Manuel welcomed Sultan Kılıç Arslan. During his stay in Istanbul the Sultan managed to obtain the desired support from the Emperor and thus to disrupt the opposing coalition. He signed a treaty with the Byzantine Emperor Manuel Komnenos. During a chariot race organised by Emperor Manuel Komnenos in honour of Sultan Kılıç Arslan II during his stay in Istanbul, a Turk tried to fly with the aid of a special costume by jumping from a high tower, but was unsuccessful. Even if unsuccessful, this attempt shows us that the Seljuk Turks had started as far back as the 12th century to experiment with flying techniques. As far as we know this Turk who attempted to fly had previously been successful and in this case was only trying to show his ability to fly.

EKMELEDDİN İHSANOĞLU: *The Birth of the Ottoman Medresse Tradition* (pp. 849-903)

The 120-year period (1331-1451) between the foundation of the first Ottoman medresse by Orhan Bey in 1331 in İznik and the enthronement of Sultan Mehmed II the Conqueror, which was the beginning of a totally different phase of the Ottoman Empire, can be seen as the "period of foundation of Ottoman medresses and of the establishment of their traditions". One can see continuity between Ottoman and pre-Ottoman medresses, thanks to which during early Ottoman times educational and

scientific fields developed in accordance to existing traditions and methods. In addition to this, one of the aspects of the history of Ottoman medresses, which have up to now been neglected, has been the study of the place, time and way of the founding of medresses in the territories being conquered by Ottomans. In this study we have analysed the needs that prompted the founding of individual medresses, the medresses' presence or lack of coherent governing policies, and the geographical distribution of medresses in the light of settlement policies during this 120-year period. There have also been instances when medresses were founded by Ottoman dignitaries in territories not yet conquered by the Ottomans. To ensure that such a study considering all these elements should also be based upon a coherent database, all available sources and related studies have been analysed as critically and analytically as possible, with the aim of establishing an inventory of medresses of which the dates of foundation are known. This list has been classified according to the reigns of the various Sultans and it includes 84 medresses. On the basis of this inventory, the information in existing sources and studies has been evaluated once more and an attempt has been made to fix a "conceptual framework" around the foundation and traditions of Ottoman medresses.

ZAFER GÖLEN: *The Bosnian Revolt of 1849-1851* (pp. 905-930)

With the declaration of the Tanzimat reforms in 1839, the Ottoman Empire began an irreversible process of renewal. This process did not evolve in the same way in all the provinces of the Empire. One of the provinces in which the application of these reforms encountered the greatest obstacles was Bosnia (Bosna-Hersek). The Tanzimat reforms could not be introduced in this province until 1849, in which year a decision was taken to this effect. This decree encountered the stiff opposition of Bosnian feudal landlords who believed that this meant the loss of their privileges. That is why they began a violent revolt, which was to last about two and a half years. Central authorities were obliged to intervene by sending a military force. Ömer Lütfi Paşa, commander of this force, responded to the landlords' acts with equal violence. After 25 battles, of which twelve were of a certain importance, the region was subdued and all the feudal lords, who had been implicated in the revolt, were banished from Bosnia. This had as a result the fact that the landlords' power over the local population was for the first time since ancient times, greatly diminished. The local Christian population, freed

from the yoke of the feudal lords, began quickly to get organised with the aim of gaining its independence from the Ottoman Empire. Even though the initiators of the revolt had been Muslim feudal lords, after 1851 it would be the newly free Christian population who continued the fight with central Ottoman authorities. They reached their objective thanks to the 1875 Hersek revolt.

YÜCEL GÜÇLÜ: *The Wounded Turks And the Fall of Damascus, 1 October 1918* (pp. 931-941)

At 6 a.m. on 1 October 1918, Feisal's forces entered Damascus. All day and night they flowed into the Omayade capital and started looting and killing, particularly Turkish soldiers who were wounded and sick. British units remained outside the city. The new Arab administration proved unable to keep order. One particularly gruesome incident was the looting of the main Turkish hospital. It contained between 600 to 800 wounded. Many of them died. The Turks had no cover for the sick. Few of the men had blankets; they had no medical organisation. There were no drugs, bandages, or food fit for sick men; no sanitation.

Very little assistance could be obtained from the local Arab authorities in Damascus. They were indifferent to human suffering. However, the wounded Turks left in Damascus suffered not just because of Arab logistical problems, but also because the political need to exclude the British units from Damascus left the sick and wounded Turks bereft of care. The British re-occupied the Turkish military hospitals after four days' Arab control as the Turkish wounded were receiving no care. They then set about cutting the death rate from 70 to 15 a day.

The patterns of military administration in Damascus were supposed to follow international practice as prescribed in the Fourth Convention Concerning the Laws and Customs of War on Land signed at the Hague in the Netherlands on 18 October 1907 and entered into force on 26 January 1910, to which both Britain and the Ottoman Empire were parties. The British clearly disregarded the general rules on the occupied enemy territories as defined by this convention. It was essential to obey the main rules of military occupation. Therefore the neglect of the Turkish hospitals in Damascus by British forces, was, to say the least, unlawful.

The poor conditions for the wounded Turks were a direct result of the British army being instructed to promote an Arab administration in Damascus. The French looked upon this British connivance with indignation. Paris accused London of hiding behind the façade of Arab nationalism to undermine French influence in Syria. During the war Britain had already in the Sykes-Picot Agreement recognised French interest in Syria. In terms of international politics it must have been that the Turkish sick and wounded were marginal to the central objective of giving the impression that Feisal's Arabs were in charge. Turks suffered as a result of British *realpolitik*.

SÜLEYMAN HATIPOĞLU: *French-Armenian Collaboration in Çukurova (1918-1921)* (pp. 943-965)

The British-French operation to occupy Çukurova, which began after the Mondros Armistice in November 1918, became a definitive French occupation with the "Syrian Agreement" of 15 September 1919. France, which like other former belligerent countries was war weary, could not have sustained this occupation by itself. The local Armenians, who saw France as an instrument to realise their historical and national objectives related to Çukurova, came to its aid. This created also a clear paradox, since in this way French colonial policy became the only basis of Armenian national aspirations.

This situation gave birth to Armenian-French collaboration and to the consequent oppression of the local Turkish population by the Armenians. The main reason to push the Armenians towards such a course of action had been France's promise to them of an independent Armenian state in Çukurova. As a matter of fact France's policy in Çukurova was characterised by two parallel courses of action: On the one hand it included Armenians in its military actions and on the other it appointed Armenians to administrative positions in Çukurova.

In this article we shall see how in the light of the above-mentioned circumstances, French-Armenian collaboration consequent to France's occupation of Çukurova, had negative repercussions on the local Turkish population.

MUSTAFA ÇOLAK: Critique of Sources and Misrepresentation of Documents Regarding the Deportation -The Johannes Lepsius Example- (pp. 967-984)

The judgments by Western public opinion, concerning the "Armenian Question" and the "Deportation", have been greatly influenced by the way archival material has been used as a basis for historical studies. Within this context, two important scientific criteria like the "selection of documents" in historical methodology concerning the use of archival material related to the "Armenian Question" and the "critique of sources" have not always been evaluated as much as necessary.

The great majority of the research done on the subject of Armenian related events during the First World War in Ottoman territory was based on reports prepared during those years by Western consulates and embassies or interviews with Armenians who had lived through those events. We see that the way such reports have been presented to the Western world has played an important part in influencing the scientific method used to study the "Armenian Question". Unfortunately we also see that these reports have not always been done in accordance to professional scientific ethical values and historical study methodology, there being frequent distortions and misrepresentations. One of the best examples of this is Johannes Lepsius's work.

In this work we have analysed from the point of view of the "critique of sources" and the "selection of documents", which are two important criteria of historical methodology, Johannes Lepsius's "*Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*" (Germany and Armenia 1914-1918. Collected Diplomatic Documents), which has frequently been referred to in Western studies of the "Armenian Question". We have come to the conclusion that in this work, which has been frequently been used as a primary source both in local and foreign studies concerning the "Deportation", Lepsius has made a "selective" use of documents. We have also established the facts that in this "selective" use of documents Lepsius has not been impartial and that the documents published by him do not correspond to the original documents in German archives.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
YİĞİT, TURGUT: Herdsmen in the Hittite Cuneiform Texts	765
GÜNDÜZ, SERHAN: Characteristics and Manufacturing Techniques of Wheels in the Kingdoms of Asia Minor in the First Half of the First Millennium B.C. (with 98 figures)	789
BARAN, A. KADİR: Pompeiopolis in Paphlagonia (with 17 illustrations and 3 maps)	819
KESİK, MUHARREM: The Seljuk Sultan Kılıç Arslan II's İstanbul Visit and the Turks' First Attempt to Fly	839
İHSANOĞLU, EKMELEDDİN: The Birth of the Ottoman Medresse Tradition (with a map)	849
GÖLEN, ZAFER: The Bosnian Revolt of 1849-1851 (with 5 documents)	905
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Wounded Turks and the Fall of Damascus, 1 October 1918	931
HATİPOĞLU, SÜLEYMAN: French-Armenian Collaboration in Çukurova (1918-1921)	943
ÇOLAK, MUSTAFA: Critique of Sources and Misrepresentation of Documents Regarding the Deportation -The Johannes Lepsius Example- (with 3 documents)	967
 Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: <i>Esnâdî ez revâbit-ı İnan bâ-mıntuka-i Kafkas</i>	985
AKA, İSMAİL: <i>Esnâdî ez revâbit-ı İnan bâ-menâtkî ez Asya-yi Merkezî</i>	991
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>John Monfasani: Byzantine scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other emigrés</i>	1001
DEMİRKENT, İŞİN: <i>Alexis G.C. Savvides: Enkylopaïdiko Prosopographiko Leksiko Byzantinis Historias kai Politismou</i>	1003
FEİGL, İNANÇ: <i>Udo Steinbach: Geschichte Der Türkei</i>	1005
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Ali Akyıldız: Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri "Ottoman Securities"</i>	1007
ZAJAC, GRAŻYNA: <i>Jerzy S. Latka: Odałiski, poturzcency i uchodźcy. Z dziejow Polakow w Turcji</i>	1011
DÖNMEZ, ŞEVKET: <i>Aynur Özfırat: Doğu Anadolu Yayla Kültürleri</i>	1017
Abstracts	1021

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXVI

No. 247

December 2002

ANKARA - TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2003